

~~280 L 7~~

KW 3078

C J

VERHANDELING

OVER

DEN OORSPRONG, DE UITVINDING,
VERBETERING EN VOLMAKING

DER

BOEKDRUKKUNST.

DOOR

JACOBUS KONING,

COMMIS-GRIFFIER BIJ DE REGTBANK VAN EERSTEN
AANLEG TE AMSTERDAM, LID VAN DE MAAT-
SCHAAPPIJ DER NEDERLANDSCHE
LETTERKUNDE.

DOOR DE HOLLANDSCHE MAATSCHAPPIJ DER
WETENSCHAPPEN TE HAARLEM, IN MEI
1816, MET DEN GOUDEN BER-
PRIJS BEKROOND.

TE HAARLEM,
BIJ A. LOOSJES, PZ.

1816.

Amesbury
Mass.
1850

V O O R B E R I G T.

Veel, zeer veel is er over de Geschiedenis der Boekdrukkunst geschreven; doch niet altijd met genoegzame kennis van zaken, noch ook met de vereischte onpartijdigheid en waarheidsliefde. Daaraan is het voornamelijk toe te schrijven, dat over dit onderwerp zoo weinig licht is verspreid, dat zelfs nog in onze dagen de voorstanders van Mentz hebben moeten erkennen, dat hatzake met eene dikke duisternis omhuld is. De onpartijdige oordeelaar vindt daarin tevens de erkentenis, dat, hoewel de geschriften voor Mentz zich door eenen stouten, beslissenden, onbescheidenen en somwijlen hatelijken toon kenmerken, het pleis ten voordeele van die stad in goenen deele is uitgemeakt en beslist. Trouwens niets meer overtuigt ons van deze waarheid, dan de opmerkbare inzage dezer geschriften zelve, en wel inzonderheid die van HEINEKEN en DE LA SERNA SANTANDER, de voornaamste tegenstanders van Haarlem, welke niet alleen eene onderlinge, ja

*

zelfs

zelfs inwendige tegenstrijdigheid opleveren, maar tevens een aantal gronden en bedenkingen, ter bestrijding van hun eigen gevoelen, aan de hand geven.

Het geschiktste middel, om in deze erkende duisternis den waren en eenigen weg te vinden, kwam mij voor te beslaan in de verkrijging van eene genoegzame kennis van het werktuigelijke der Boekdrukkunst, als alleen ons in staat kennende stellen, om de onderscheidene eerste en vroegste voortbrengselen dezer kunst met de vereischte nauwkeurigheid te onderzoeken, en na te gaan, aan welk derzelve den prijs van oudheid en oorspronkelijkheid moet worden toegekend.

Na mij, dien ten gevolge, op de verkrijging dezer kennis, zoo verre die tot mijn oogmerk dienstig was, te hebben toegelegd, heb ik de eerselingen der Boekdrukkunst onderzocht: en alstoen kwam het mij niet meer twijfelachtig voor, of de eer der oorspronkelijke uitvinding aan de stad Haarlem moest worden toegekend. De ontdekking van het mechanisme, waarmede die eerselingen waren voortgebracht, verschafte mij dadelijk het helderst licht; en hoe meer ik mijne onderzoekingen voortzette, hoe meer ik van de billijkheid en regelmatigheid van de aanspraak dier stad overtuigd werd.

Niet weinig vond ik mij aangemoedigd door de prijsvraag over dit onderwerp, door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen, ten jare

1808,

1808, uitgeschreven. Op dat tijdstip met mijnen arbeid nog niet geheel gereed zijnde, en tevens (ik beken dit gaarne) mijne krachten en vermogens mistrouwende, kon ik toenmaals nog niet besluiten, naar den uitgelooften eereprijs te dingen. Ik wachtte des de uitspraak dezer Maatschappij af; en vernemende, dat geen der ingeloverde verhandelingen aan het oogmerk had voldaan, en de vraag voor eenen onbepaalden tijd was herhaald, hervatte ik met vernieuwden lust en ijver mijne taak; bragt die ten einde en onderwierp mijnen arbeid aan de beoordeeling en uitspraak dezer verdienstelijke Maatschappij.

Het buitengewoon gunstig en voor mij zoo zeer vereerend lot, hetwelk deze mijne verhandeling heeft getroffen, ging zeker, aan den eenen kant, mijne verwachting te boven; doch boezemt mij, aan den anderen kant, het vertrouwen in, dat dezelve door het onpartijdig letterminnend publiek insgelijks met eenig welgevallen zal worden ontvangen.

Offchoon dan nu ook dit mijn geschrift den zoets en de beoordeeling van in het vak der letteren met roem bekende mannen heeft ondergaan, ben ik echter zeer verre verwijderd van het denkbeeld, dat in hetzelfde geene de minste mislagen zouden zijn te ontdekken. Behalve mijne inwendige bewustheid en overtuiging van eigen feilbaarheid, beschouw ik het als onder de onmogelijkheden te behooren, om in een zoo duister en verward onderwerp overal en in alle deelen het ware

van het valsche te onderscheiden, en niets anders voor te dragen, dan hetgeen den toets der strengste critici volkomen kan doorstaan.

Het zal alzoo in mijn oog niet zeer moeijelijk zijn, op sommige afzonderlijke gedachten van deze mijne verhandeling bedenkingen te maken, waarigheden te opperen en veranderingen of verbeteringen voor te slaan. Ik zal mij dezelve dan ook niet alleen getroosten, maar die ook met welgevallen ontvangen, indien ze slechts op eenen even bescheiden toon worden voorgedragen, als ik mij vleije in dit mijn geroemd werk te hebben in het oog gehouden.

Of het echter den voorstanderen van Mentz zal gelukken, het door mij voorgedragen systeem in deszelfs geheel, zoo als hetzelfde in de Inleiding is vervat (en hierop zal het nu toch maar aankomen) te bestrijden — met vrucht te bestrijden, en den onpartijdigen en onzijdigen beoordeelaar niet alleen van deszelfs ongegrondheid te overtuigen, maar hem tevens tot een tegenovergesteld gevoelen over te halen, — hiernaan zij het mij geoorloofd hartelijk te twijfelen. Dit althans is in mijn oog zeker, dat elk, wien het gelust mogt het pleit voor de stad Mentz op nieuw op te vatten, zich vooraf de kennis van het werkelijkelijke dient eigen te maken (iets, hetwelk genoegzaam alle schrijvers, tot op dit oogenblik, hebben verzuimd); vooris met die kennis gewapend de onderscheiden eerste voorbrengsels van Haarlem en Mentz nauwkeurig te beschouwen en met elkander

te vergelijken, en alsdan door bewijzen, uit het werktuigelijke ontleend, aan te toonen, dat de stukken van Mentz die van Haarlem zijn voorafgegaan, en overtuigend te doen zien, dat deze tot de eerste kindschheid der Boekdrukkunst behooren. Is zulks, zoo als ik met volle overtuiging vermoen, ondoenlijk, dan blijft de lauwer der overwinning aan de stad Haarlem toegewzen; dan blijve het standbeeld van den onsterfelijken LAURENS JANSZON KOSTER hare markts versieren; en dan worde de roem van Holland tot aan het late nageslacht overgebracht. — Indien ik daartoe door dit geschrift iets hebbe toegebracht, dan vinde ik daarin eene dubbels belooning voor eenen bijna twintigjarigen arbeid, welke bovendien mijnen, onder de rampen des vaderlands en huisfelijken tegenspoed zoo vaak ter nedergeslagen, geest vele aangename en verkwikkelijke oogenblikken heeft verschaft.

Met dankbaarheid erkenne ik de hulp en medewerking, welke mij onderscheidene verdienstelijke mannen, voorstanders van vaderlandsche oudheid en letterkunde, hebben verleend. Onder dezen noem ik met warm gevoel den Heer Mr. J. SCHONCK, Raadsheer in het Hoog Gerechtshof in 's Gravenhage, den Heer Mr. J. ENSCHÉDÉ, Regter der Instructie te Haarlem, en vooral den Heer Mr. G. J. JACOBSON, Lid van de Algemeene Rekenkamer, op den 28sten October dezes jaars overleden; een man, wiens kunde in vele vakken van bestuur, wiens werkzaam aard, wiens belanglooze liefde voor Koning en Vaderland,

land, en vooral, wiens welgeplaatst hart, minzaam omgang en onvermoeide hulpvaardigheid, hem de algemeene achting hebben doen verwerven, en wiens nagedachtenis voor mij en velen onvergankelijk zal zijn. Terwijl voorts de achtbare Regering der stad Haarlem, mitsgaders de Heer C. VAN HULTHEM, Griffier van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Jonkheer W. RENDORP, Directeur der directe belastingen te Amsterdam, de Heer T. DE VRIES, Vrederegter te Edam, en Mevrouw benevens de Heeren ENSCHÉDE te Haarlem, mij de eerste voortbrengselen van KOSTERS drukpers, op de minzaamste en verplichtendste wijze, ten gebruike hebben toegeschikt.

Nu nog een enkel woord over de inrigting van dit werk. Lang heb ik over dezelve in beraad gestaan. Ik was overtuigd, dat ik geenszins kon volstaan met de enkele voordragt, ontwikkeling en staving van het door mij ontworpen systema, zonder tevens alle de bedenkingen, welke immer tegen Haarlem waren aangevoerd, immers de voornaamste derzelyen, te onderzoeken en te wederleggen. Dit verschafte mij zulk eenen overvloed van bouwstoffen, dat het mij onmogelijk toescheen alles in een doorlopend betoog te behandelen, zonder bijna op ieder blad tot afwijkingen te vervallen, welke den lezer gestadig van het hoofddoel moesten afbrengen, en welke nimmer eene zoo volkomene duidelijkheid en klaarheid konden aanbrengeu, als in een onderwerp van dezen aard zoo noodzakelijk vereischt worden. Ik oordeel-

deelde het uit dien hoofde verkijslikt, alle de hoofdpunten in afzonderlijke Hoofdstukken te behandelen; en voorts derzelyer gezamenlijken inhoud, in een kort doch algemeen overzigt, zaam te trekken en bij wijze van eene Inleiding voor te dragen.

Sommige lezeren zullen zich welligt verwonderen over de menigvuldige aanhalingen van onderscheidene auteurs, op de meeste bladzijden voorkomende. Ik vermogt mij echter daarvan niet te onthouden, en wel om de navolgende redenen: vooreerst, omdat, zoo immer, althans in een werk van dezen aard, de opgave der bronnen, waaruit de schrijver heeft geput, onmisbaar gevorderd wordt; en ten tweede, omdat daaruit aan den lezer konde blijken, dat een groot gedeelte der door mij aangevoerde gronden en bewijzen ten voordeele van Haarlem zelfs door de geschriften der grootste voorstanders van Mentz worden gestaafd en bevestigd; terwijl tevens de daardoor kenbaar wordende tegenstrijdigheid dezzer auteurs, zo met zich zelve als onderling, niet kan nalaten bij den onpartijdigen beschouwer en onderzoeker een ongunstigen indruk, ten opzichte van de billijkheid en regtmatigheid van het door deze schrijvers voorgedragen pleitgeding, te veroorzaken.

Eindelijk moet ik den taalkundigen lezer nog doen opmerken, dat ik in de aanhaling der onderschriften van oude gedrukte boeken en der getui-

VII   V O O R B E R I G T.

*tuigenissen van onderscheidene schrijvers, meestal,
de eigen bewoordingen en spelling van dezelveu,
met al derzelver spel- of drukfeiten, getrouwelijk
heb gevolgd en overgenomen.*

Amsterdam,
den 18den November,
1816.

JACOBUS KONING.

VER-

VERHANDELING

TER BEANTWOORDING DER

V R A G E:

„ Kan het aan Haarlem met eenigen grond be-
„ twist worden, dat de kunst om met enkele
„ verplaatsbare letters te drukken, al-
„ daar voor het jaar 1440, door
„ LAURENS KOSTER is
„ uitgedacht? ”

D O O R

J. K O N I N G;

*Commies Griffier bij de Regtbank van eersien
aanleg te Amsterdam.*

Aan wien, door de algemeene jaarlijkse Vergadering
van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen
te Haarlem, op den 25 Mei 1816, de gou-
den Eerprijs, nevens eene premie van
50 ducaten, is toegewezen.

VERHANDELING

O V E R D E N

OORSPRONG, DE UITVINDING, VER-
BETERING EN VOLMAKING

D E R

BOEKDRUKKUNST.

I N L E I D I N G

Om eene Geschiedenis van de uitvinding en voortgang der Boekdrukkunst te ontwerpen, uit te breiden en te volmaken, behoort, onzes inziens, boven alles en, in de eerste plaats, eene genoegzame kennis van alle de werktuigen, welke tot het drukken of vervaardigen van een boek behooren. Hoe verre men ook anderszins in taal- of oudheidkunde bedreven moge zijn: zonder eene kennis van het mechanisme der kunst zal men zich te eenemale buiten staat bevinden die stukken, welke als eerstelingen der drukpers worden opgegeven, met genoegzame juistheid te onderzoeken, naar waarde te beoordeelen, en omtrent derzelve ouderdom eene beslissende uitspraak te doen, en zonder dit laat zich geen volledige Geschiedenis zamenstellen.

Aan zoodanig eene kennis heeft het genoegzaam bij alle Schrijvers, welke over dit onderwerp hebben geschreven, gemangeld. Vandaar, dat de schrandere **MEERMAN**, wiens taal- en

A 2

oud-

oudheidkunde bekend en bewezen is, nevens zoo vele anderen, tot de grove dwaling is vervallen, om de letter van den *Spiegel onzer Behoudenis* als uit staafjes hout gefneden te beschouwen. Vandaar ook, dat de grootste onzekerheid, verwarring en tegenstrijdigheid met betrekking tot den *Autheur* en het *Vaderland* van dat Boek bij anderen, en wel inzonderheid bij HEINEKEN en DE LA SERNA SANTANDER, gevonden wordt; eene onzekerheid, verwarring en tegenstrijdigheid, welke genoegzaam ter overtuiging verstrekt, dat ook die Geleerden het spoor bijster zijn, en overtuigelijk hebben getoond, met dat dierbaar overblijffel der eerste Drukkunst, hetwelk zoo vele inwendige bewijzen van oudheid en oorspronkelijkheid draagt, verlegen te zijn geweest, en in den grootsten twijfel hebben gestaan, onder welk eene klasse zij hetzelfde zouden moeten rangschikken. (Hoofdst. XX.) — Indien deze, anderzins zoo kundige, mannen zich het mechanisme der kunst eigen gemaakt, of ten minste het gevoelen van deskundigen in dat vak hadden ingewonnen en geraadpleegd, alsdan — wij houden ons hiervan volkomen overtuigd — zouden hunne gevoelens minder uiténgeloopt zijn; alsdan zouden zij het ware verschilpunt reeds vroeger ontdekt, en zich daarbij meer regelregt bepaald hebben, en alsdan ware de geschiedenis der kunst uit zoo vele verschillende gezigtpunten niet beschouwd geworden.

Aan deze onkunde alzoo is het voornamelijk toe te schrijven, dat de voorstanders van *Haarlem*, aan den eenen, en van *Mentz*, aan den anderen kant, zich hoofdzakelijk tot de *personen*,
aan

aan wien de uitvinding zoude moeten worden toegeschreven, hebben bepaald, en in dat onderzoek hunne talenten ten toon gespreid, in stede van de *uitvinding* zelve uit de eerste voortbrengfelen der kunst, en alzoo uit de oorspronkelijke bronnen zelve, na te gaan en te onderzoeken; eene wijze van beschouwing, welke, onzes inziens, hen hoe langs zoo meer van het regte spoor moest doen afdwalen.

Immers, om mij van een voorbeeld uit het dagelijks leven te bedienen, indien ons twee Testamenten of uiterste willen van eenen overledenen worden voorgelegd, elk eenen bijzonderen persoon als erfgenaam inhoudende, van hetwelk slechts het eene Testament het echte en oorspronkelijke kan zijn, dan is het niet genoegzaam, zich alleen tot de *personen*, in die Testamenten vermeld, en hunne betrekkingen tot den overledenen, te bepalen; maar het zal, naar onze meening, boven alles en, in de eerste plaats, alleroorzakelijkst zijn, de *Testamenten* zelve met de uiterste naauwkeurigheid te onderzoeken, ten einde daardoor, indien het mogelijk zij, het echte stuk te ontdekken; en indien het ons gelukken mogt, daarin naar wensch te slagen, alsdan komt, onzes inziens, in de tweede plaats, te pas, het onderzoek omtrent de eenzelvigheid (*identiteit*) van den opgegeven persoon en diens betrekkingen (*relatiën*) tot den overledenen, ten einde ook daaruit zijn goed regt en aanspraak op de bedoelde erfenis zoude kunnen blijken.

Indien men den oorsprong der Boekdrukkunst grondig wil onderzoeken en de waarheid trachten te ontdekken, gelooven wij, dat men denzelfden

weg zal moeten bewandelen. Die stukken, welke als eerste voortbrengfelen der drukpers zijn opgegeven, behooren, in de eerste plaats, naauwkeurig te worden onderzocht; en dat stuk, hetwelk, na zoodanig kunstmatig onderzoek, blijken mogt, inwendig de proeven en bewijzen te dragen, van in waarheid de eersteling in dat vak te zijn, — dat stuk kan alleen het eenige echte Testament uitmaken; en wanneer het ons bij zoodanig onderzoek tevens mogt gelukken, nagenoeg den *tijd*, wanneer, en het *land*, waarin dat stuk is vervaardigd of het licht heeft gezien, te ontdekken, dan zal het ons weinige moeite kosten te bepalen, *wie* der twistende partijen tot hetzelfde gerechtigd is.

Ons tot deze wijze van onderzoek, wier juistheid, zoo wij vertrouwen, door niemand zal kunnen worden tegengesproken, bepalende, hebben wij ons aanvankelijk bezig gehouden met het bekomen van eene tot het oogmerk gevorderd wordende kennis van het *Letterstempel-snijden*, *Lettergieten* en *Boekdrukken*, en alzoo van datgeen, hetwelk tot het werktuigelijke der kunst behoort, waarin wij, zoo door het lezen der Schrijvers, welke over dit onderwerp handelen, als door het inwinnen van inlichtingen van deskundigen, genoegzaam (immers zoo wij vermeen) zijn geslaagd.

Met zoodanig kunstkundig oog gewapend, hebben wij die stukken, welke als eerstelingen der Boekdrukkunst worden voorgedragen, onder handen genomen, met de uiterste naauwkeurigheid, als van letter tot letter, nagegaan, en de gesteldheid der werktuigen, waarmede die stukken waren bewerkt,

on-

onderzocht; en daaruit is ons gebleken, ten vol-
le gebleken, dat onder alle die stukken de *Neder-
duitsche Spiegel enzer Behoudenis*, als de oudste
en eerste uitgave bekend, en van welke slechts
twee exemplaren zijn overgebleven en te *Haar-
lem* bewaard worden, hoezeer door deze of gene
kleine stukjes, waaronder het *Horarium* en den
Donatus, als voorloopige proeven, voorafgegaan,
werkelijk en inderdaad het eerste eenigzins uit-
gebreide stuk of boek is geweest, hetwelk, na de
ontdekking der eigenlijke Boekdrukkunst, het
licht heeft gezien. (Hoofdst. I en IV.)

Het bleek ons, namelijk, in de eerste plaats,
dat dat boek, hetwelk door zeer vele Schrijvers,
uit hoofde van hunne onkunde omtrent het me-
chanisme, tot nog toe was gehouden als met
gesneden houten letteren te zijn gedrukt, integen-
deel met *gegoten letteren* was vervaardigd. Wij
hebben dit door eenige artificiële proeven, welke
wij met honderde anderen zouden hebben kunnen
vermeerderen, zoo zonneklaar bewezen, dat dit
punt, wij zeggen dit stellig, aan geen de minste
tegenspraak meer onderhevig kan zijn.

Niet minder bleek ons, in de tweede plaats, de
eenvoudigheid, gebrekkelijkheid en onvolkomen-
heid van alle de werktuigen en voorwerpen, tot
de vervaardiging van dat boek gebezigd. — Zoo
ontdekten wij, dat de *Letterstempel*, waarmede
de letter in de Matrijs wordt ingedrukt, in *hout*,
of, op zijn best genomen, in *tin* gesneden was;
dat de *Matrijzen* van staafjes *lood* genomen wa-
ren; dat de *Lester*- of *Gietvorm* ten uiterste ge-
brekkig en onvoldoende was zamengesteld; dat de
letterspecie slechts uit *lood* of *tin* heeft bestaan;

dat tot het drukken slechts eene gewone *Huis-* of *Handpers* was gebezigd; dat de weekheid der letterspecie van rondsomme eene krachtadige ondersteuning of ondersteuning vorderde, welke de ongelijke en al te zware toehaling en drukking der ongeschikte pers te keer ging, en alzoo eene te diepe drukking in het papier en tevens de afbreking der letteren op den kant der bladzijden voorkwam; dat daartoe op de open plaatfen niet alleen *blinde letteren* zijn geplaatst, maar tevens rondom den geheelen lettervorm der bladzijde een' houten rand (*formaathout*) was gesteld, waarop de te ver gedreven kracht der Pers moest afstuiten, en alzoo de zwakke letter, zoo goed mogelijk, gespaard worden; dat tot de bijenvoeging der letteren tot woorden en regels geen *Letter-* of *Zethaak* was gebruikt; dat het aan onderscheidene soorten van *blindgoed* heeft gemangeld; dat de *Druk inkt* zeer slecht was vermengd of zaamgesteld; dat de *Drukballen* zeer gebrekkig waren; en dat het aan de beide laatstgenoemde voorwerpen hoofdzakelijk was toe te schrijven, dat dat boek slechts aan ééne zijde was bedrukt. Dit alles hebben wij door zoo vele sprekende proeven, in dat boek in menigte voorkomende, zoo zeer gestaafd en bewezen, dat elk deskundige daaraan zijn zegel zal moeten hechten.

Alle deze gebreken, in alle de voorwerpen en werktuigen, tot dat boek gebruikt, aanwezig, toonen ons zoo onwedersprekelijk, dat dat boek is vervaardigd in dat tijdstip, *waarin*, en door den persoon, *door wien* de gegoten letteren het eerst zijn uitgedacht, dat, indien, volgens den natuurlijken en gewonen loop der dingen bij alle men-

menfchelijke uitvindingen, de eerfte beginselen zich door eenvoudigheid, gebrekkelijkheid en onvolkomenheid kenmerken, de *eerfte Nederduitfche Spiegel onzer Behoudenis* met het hoogfte regt mag en moet gehouden worden als de eerfte volledige proeve der nieuw uitgedachte kunst van Boekdrukken met beweegbare gegoten letteren.

Dat hieruit reeds de *hooge ouderdom* van den *Spiegel* blijkt, zal door niemand worden ontkend. Dan wij hebben daarvoor in het boek zelve nog andere gronden gevonden.

In ons Ilde Hoofdstuk hebben wij medegeedeeld eene *Vergelyking tusfchen drie onderscheidene Uitgaven en een Handschrift van den Spiegel*. Dat Handschrift, hetwelk in 1464 was vervaardigd, gaf ons een punt van vergelyking, waarvan wij konden uitgaan. Uit deze vergelyking nu bleek het aan ons (en wij hadden het genoeg, ons gevoelen door een beroemd en in dit vak ervaren Hoogleeraar bevestigd te zien), dat niet alleen de *tweede druk* van den *Spiegel*, blijkens verbeteringen in taal en spelling, ouder was dan het opgenoemde Handschrift van 1464; maar dat ook, blijkens diezelfde taal en spelling, de door ons alhier bedoelde *eerfte druk* van dat boek wederom ouder was, dan de zoo evengenoemde tweede uitgave, en alzo een aanmerkelijke tijd vroeger moet zijn vervaardigd. En, wanneer de meerdere of hoogere ouderdom van eenig stuk uit verbetering van taal en spelling kan worden opgemaakt, dan waarlijk moet men reeds eene reeks van jaren terugkeeren, wanneer men de geboorte van den *tweeden druk* wil bepalen; en hoeveel te meer dan niet, wanneer men het tijdstip eenigzins wil

nagaan, waarin de *eerste druk* van dat boek, welke deze tweede uitgave is voorafgegaan, het licht heeft gezien. Wie kan een oogenblik ontkennen, dat de vervaardiging van dat boek alzoowel vroeger, maar niet later, dan omstreeks het jaar 1430 kan en moet worden gesteld? en dat hetzelfde mitsdien de eerste drukken van *Mentz*, welke omstreeks of liever na den jare 1450 zijn te voorschijn gekomen (Hoofdst. IX, XII, XIII, XXI.), is voorafgegaan?

Hoezeer nu de ouderdom van den *Spiegel* boven alle bedenking is gesteld en verheven, zouden wij, ter bevestiging van ons systeem, nog weinig gevorderd zijn, indien wij niet tevens het *vaderland* van dat stuk konden aantoonen. En ook daarin vermeenen wij ten volle te zijn geslaagd. De *papiermerken* en de *taal* en *spelling* bragten ons hier op het rechte spoor en voldongen de zaak.

Wij ontdekten, namelijk (Hoofdst. III.), in de eerste plaats, uit de *Theauriers Rekeningen der Stad Haarlem*, dat reeds in het jaar 1420 en vervolgens het papier voor *Haarlem* te *Antwerpen* werd gekocht. Men gebruikte alzoowel, sinds het begin der vijftiende eeuw, te *Haarlem* Brabandsch papier. Dit gaf ons aanleiding, om zoo wel de *merken* van het papier, waarop de *Spiegels* en *andere Stukken* van *Haarlem* waren gedrukt, als die van het papier, waarop de *Theauriers Rekeningen* van die stad sinds den jare 1417 waren geschreven, te onderzoeken en met elkander te vergelijken. Wij zagen daarin niet alleen eene onderlinge gelijkheid en overeenstemming tusschen deze gedrukte en geschrevene stukken, hetwelk
reeds

reeds op zich zelve een gunstig vermoeden moest doen ontstaan; maar wij ontdekten in die merken verschillende, welke hunne betrekking hadden tot het *wapen* en den *naam* van den toenmaligen Souverein van *Brabant*, alwaar dit papier was vervaardigd, gedurende de eerste helft der vijftiende eeuw. Zoo vonden wij, onder anderen, in die merken, meer dan eens het *wapen van Beijeren* en dat van den *Dauphin* of *Dauphine van Frankrijk*, welke alleen tot *Jacoba van Beijeren*, in 1436 overleden, en haren man, Hertog *Jan*, konden worden t'huis gebragt; in een derzelve vermeenden wij tevens de naamletters van hare moeder, *Margaretha*, weduwe van *Willem den Zesden*, te ontdekken; meermalen ook ontmoeteden wij het *wapen van Bourgondië*, en dikwerf de initiale letter *P*, welke beide merken op niemand anders kunnen slaan, dan op *Philips van Bourgondië*, sints 1428 Ruward en Oir van *Holland*, en sints 1430 en 1433 Souvereine Vorst van *Brabant* en andere landen, zoo als wij bij onze behandeling dezer papiermerken overtuigend doen zien.

Zoo vele sprekende kenmerken strekten nu wel ter overtuiging, dat de *Spiegels* en andere werken gedurende den tijd en onder het gebied van *Jacoba van Beijeren* en *Philips van Bourgondië* waren gedrukt, en bevestigen alzoo insgelijks de ouderdom dezer stukken; doch, daar deze personen hunne schepters over onderscheidene Gewesten zwaaiden, was het nog onzeker, *in welk Gewest*, hetzij *Brabant* of *Holland*, die stukken het licht hadden gezien. Ook deze vraag moest door ons worden opgelost, indien die stukken bepaaldelijk

aan

aan *Holland* of *Haarlem* zouden kunnen worden toegekend, en alzoo de eer van dat Gewest en die stad worden gehandhaafd en behouden.

En hiertoe leverde ons, in de tweede plaats, de taal en spelling van den *Spiegel* (Hoofdst. II.) een genoegzaam en alles afdoend bewijs op.

Het is bekend, dat, hoezeer in de meeste Gewesten der *Nederlanden*, onder het gebied van *Jacoba van Baijeren* en *Philips van Bourgondië* vereenigd, de Nederduitsche taal werd geschreven en gesproken, het dialect van het eene Gewest echter zeer veel van het andere verschilden en hieromtrent inzonderheid tusschen *Brabant* en *Vlaanderen* aan de eene, en *Holland* en *Utrecht* aan de andere zijde, het grootste onderscheid plaats vond. Het dialect van *Holland* en *Utrecht* intusschen was hetzelfde, zoodat men in het eerste Gewest even zoo sprak en schreef als in het laatste, en zoo omgekeerd. De taal en spelling nu van den *Spiegel* is die van het eigenlijk gezegde *Holland* en *Utrecht* van de vijftiende eeuw zoo als aan den reeds gemelden, in de Nederduitsche taal zoo zeer bedrevenen, Hoogleraar en aan mij is gebleken. Er kan dus geen de minste twijfel meer ontstaan, dat de *Spiegel* niet in *Brabant* of *Vlaanderen*, maar in het eigenlijk *Holland*, het licht heeft gezien; en daardoor wordt tevens bewezen, dat de *oerfelingen de Boekdrukkunst* met *beweegbare gegoten letteren* niet uit *Duitschland*, maar uit *Holland* zijn oorspronkelijk.

Behalve de *Spiegels* waren het de *Donaten* welke inzonderheid onze opmerking verdienden. — Een verhaal van **ULRICH ZELL**, in eene gedrukt

drukte *Kronijk van Keulen* van het jaar 1499. (Hoofdst. XII.), gestaafd door eene aantekening van een beroemd Geleerde, MARIANGELUS ACCURSIUS (Hoofdst. XI.), verzekert ons, dat de eerste drukkers te *Mentz* het voorbeeld hadden genomen uit de *Donaten*, bevorens in *Holland* gedrukt. Een zoodanig getuigenis van dien tijd, voortgevloeid uit den mond van een gewezen bediende der Mentzische drukkerij, was al te gewigtig en belangrijk, dan dat niet elk Nederlander vurig moest verlangen, zoodanige *Donaten*, immers de overblijffelen van dezelve, op te sporen. De ontdekking derzelve moest dit verhaal ten volle bevestigen, en de roem van *Hollanden Haarlem* krachtdadig handhaven en tegen alle aanvallen beveiligen. Geen wonder des, dat onder anderen de geleerde SCRIVERIUS zijn verlangen naar dezelve in eenige krachtige verzen heeft te kennen gegeven. Hoe gelukkig derhalve voor *Haarlem*, dat de overblijffelen dier *Donaten* in de vorige eeuw zijn gevonden, gevonden in *Holland*, gevonden in *Haarlem* zelve, waaruit zij afkomstig zijn. (Hoofdst. IV.) Indien nu deze gevondene fragmenten waren gedrukt met *houten borden* of *vaste letteren*, dan zouden wij weinige gronden ten onzen voordeele uit de getuigenissen van ZELL en ACCURSIUS kunnen halen. In dat geval mogten de Mentzische drukkers die *Donaten* ten voorbeelde of proeve hebben genomen, ten bewijze van de mogelijkheid, om met *houten letteren* op het papier te drukken; doch het drukken met *beweegbare*, en nog minder met *gegoten letteren*, konden zij uit dezelve niet leeren;

ren; de uitvinding der gegoten letteren, der eigenlijke Boekdrukkunst was alzoo hun werk, en de roem dezer ontdekking moest aan hen worden toegekend. Doch, wel verre, dat deze overblijfselen slechts afdrukken van houten borden of vaste letteren zouden zijn, is het bewezen, dat dezelve niet alleen met *beweegbare gegoten letteren*, maar met **DEZELFDE letteren** zijn gedrukt, waarmede de tweede *Nederduitsche* en de beide *Latijnsche Spiegel*s zijn vervaardigd. Artificieële proeven bewijzen dit zoo volkomen, dat daaromtrent geen de minste twijfel kan bestaan. Het is alzoo even zeer boven alle bedenking verheven, dat dit de *Donaten* zijn, welke **ZELL** en **ACCURSIUS** hebben bedoeld. Die gevonden fragmenten toch zijn gedrukt met *beweegbare gegoten letteren*: ze waren dus volmaakt geschikt, om aan die van *Mentz* ten voorbeelde te verstreken; die fragmenten zijn gedrukt met *dezelfde letters* van den *Spiegel*; die *Spiegel* is in *Holland* vervaardigd: en die fragmenten zijn alzoo gedeeltens van die *Donaten*, uit *Holland* afkomstig, waarvan **ZELL** en **ACCURSIUS** gewagen.

Onder de Boeken, aan *Haarlem* toegeschreven, tellen wij verder: de *Openbaring van Johannes*, den *Bijbel der Armen*, de *Ars Moriendi* en het *Hooge Lied*. (Hoofdst. IV.) — Alle deze stukken zijn met vaste letteren, in één stuk hout gesneden, gedrukt. Ze behooren dus niet tot de eigenlijke Boekdrukkunst, maar moeten veel meer onder de *Prentwerken* gerangschikt worden. De *ouderdom* dezer stukken wordt niet betwist: ze zijn de *voorloopers der Boekdrukkunst*, en men houdt

houdt ze bijna algemeen als vóór het jaar 1440 te zijn gedrukt. (Hoofdst. XI, XX, XXI.) Alleen verschild men omtrent het *Land*, waarin dezelve zouden zijn vervaardigd. Hoe weinig kenmerken deswegens in soortgelijke stukken, in vergelijking met die, welke met gegoten letteren zijn zaamgesteld, gevonden worden, vermeenen wij echter genoegzame gronden te hebben, om dezelve aan *Holland* en *Haarlem* toe te schrijven. Wij beroepen ons, tot staving hiervan, *vooreerst*, op de getuigenissen van eene menigte Schrijvers, waaronder zelfs vreemdelingen, welke eenstemmig de *Xylographie* aan КОСТЕР toekennen (Hoofdst. XI.); *ten tweede*, op de gelijkheid van de letter met die, welke in de vijftiende eeuw in *Holland* werd gebruikt; *ten derde*, op de onderlinge overeenstemming dezer letteren met de vaste letteren, onder de figuren van den *Spiegel* gevonden wordende, en wel voornamelijk, *ten vierde*, op de *papiermerken*, welke al wederom niet alleen onderling overeenstemmen, maar *dezelfde* zijn als die van de onderscheidene *Spiegels*; waarbij wij, eindelijk, in de *vijfde* plaats, nog voegen, dat in sommige prenten van het *Hooge Lied* niet alleen de wapens van *Beijeren*, *Bourgondië*, *Henegouwen* en *Holland* gevonden worden, maar zelfs wapens, welke te *Leyden*, te *Utrecht*, en wellicht te *Haarlem* te huis hooren, en alzoo zonneklaar aantoonen, aan welk Land men dit boek verschuldigd is. (Hoofdst. III, IV.)

Indien nu uit al het voorgaande blijkt, en wij houden ons hiervan volkomen overtuigd, dat de eerstelingen der Boekdrukkunst in *Holland* vóór het jaar 1440 zijn voertgebracht, dan vervalt de

aan-

aanspraak der stad *Mentz* op de eerste oorspronkelijke uitvinding dezer goddelijke wetenschap, welke zij eerst met of na het jaar 1450 heeft beginnen te oefenen (Hoofdst. IX, XII, XIII, XXI.); en het moet haar uit dien hoofde, als het ware onverschillig zijn, aan *welk Land* of *welke Stat* dezelve als nu moet worden toegekend.

Is nu die kunst uit *Holland* afkomstig, dan is er geene reden, om dezelve aan de stad *Haarlem* en aan haren voormaligen burger en inwoner LAURENS JANSZON KOSTER, omstreeks den jare 1440 overleden, te ontzeggen, als zijnde dit de *eenige plaats* in *Holland* en de *eenige persoon* in die stad, welke op die eer aanspraak maken, en aan wien dezelve dan ook met alle regt moet worden toegeschreven.

Dat men dezen LAURENS JANSZON KOSTER, op het voetspoor van sommige al te partijdige voorstanders van *Mentz*, niet langer voor een denkbeeldig persoon, welke nimmer bestaat heeft, te houden hebbe, is door ons in het Vd Hoofdstuk, uit de *Registers der stad Haarlem*, en alzoo uit echte en onwederprekelijke stukken voldoende bewezen. Wij hebben daarbij het vermoedelijk jaar zijner geboorte aangewezen, zijn stand, gewichtige betrekkingen en verrigtingen te boek gesteld, en overtuigend doen zien, dat hij omstreeks het jaar 1440 is overleden. Wij hebben in dat Hoofdstuk aangetoond, dat deze verdienstelijke Hollander eenmaal heeft bestaan en te *Haarlem* heeft geleefd in dat tijdstip, hetwelk door JUNIUS en andere Schrijvers was opgegeven, en hetwelk alzoo uit echte bronnen is bevestigd met de waarheid overeenkomstig te zijn; —
ter

terwyl wij, bovendien, de regtmatigheid zijner aanspraak op de eer der uitvinding der Boekdruk-kunst, door de aanvoering van eene *oude* en *echte houtsned afbeelding*, hebben gestaafd. (Hoofdst. VI.)

Offchoon nu het drukken met beweegbare gegoten letteren te *Haarlem* door KOSTER oorspronkelijk is uitgedacht, droeg echter zijne uitvinding zoo vele sprekende proeven en bewijzen van eenvoudige en gebrekkelijke beginselen dezer kunst, dat dezelve onbedenklijk veel ter beschaving en verbetering overliet, en nog verre verwijderd was van dien trap, welke men als de voldinging en volmaking dezer wetenschap konde beschouwen. Of KOSTER immer dien trap zoude hebben bereikt, valt bezwaarlijk te gissen; hij was op den weg, het moeilijkst gedeelte was door hem bewerkt, en verdere onderzoekingen en pogingen zouden hem mogelijk meer of min in dit opzigt hebben doen slagen; doch zijne te vroege dood, hem te midlen zijner nasporingen overvallen, en de schandelijke berooving zijner letteren en werktuigen, de vrucht van zoo veel jaren arbeids en kosten, stuitte eensklaps alle zijne wellicht reeds ontworpen denkbelden en plannen ter verbetering en volmaking der kunst, welke, na zijn overlijden, door zijne *nakomelingen*, bijna even gebrekkig, eenigen tijd is voortgezet, zoo als wij door de aanvoering van twee, tot nog toe onbekende, werken, welke, blijkens de letter, de papiermerken en de tot dezelve gebezigde werktuigen, in *Holland* tusfchen de jaren 1440 en 1470 het licht hebben gezien, meer dan waarfchijnlijk hebben gemaakt, ja, zoo wij vertrou-

wen, boven alle redelijke bedenking gesteld. (Hoofdst. VII.)

Na het overlijden van KOSTER is de kunst van Boekdrukken het eerst in de stad *Mentz* beoefend, welke stad geene vroegere stukken, dan van omstreeks of na het jaar 1450, kan vertoonen. (Hoofdst. IX, XII, XIII, XXI.) Wij voor ons houden het thans voor bewezen, dat de kunst door middel van *diefftal* naar *Mentz* is overgebracht. Dat deze diefftal werkelijk heeft plaats gehad, hebben wij door nieuwe gronden gestaafd; (Hoofdst. VIII.) en wel 1°. door de aanhaling van Schrijvers vóór JUNIUS, welke al mede van eenen diefftal, bij den oorspronkelijken uitvinder gepleegd, gewagen; 2°. door de ontdekte fragmenten van de *Spraakkunst van Alexander Gallus*, welke, volgens JUNIUS, omstreeks 1442, te *Mentz* met de gestolen letteren van *Haarlem* zoude zijn gedrukt, en welke letter alsnu volkomen is gebieken *dezelfde* als die van den *Spiegel* te zijn; 3°. door de bewijzen van eenen gepleegden diefftal, welke de beide laatste uitgaven van den *Nederduitschen* en *Latijnschen Spiegel* inwendig dragen; en ten 4°. door de *Thesauriers Rekening van Haarlem* van 1439 tot 1440, waarin van menigvuldige onderhandelingen met den *Schout* en het *Geregt van Amsterdam* (de plaats, over welke de dief met den gestolen buit zijne reize had genomen) wordt gewag gemaakt, en waarvan de eerste aantekening voorkomt op den *laatsten heiligen dag van Kersmisse*, terwijl de diefftal is begaan op *Kersnacht*. En wij hebben tevens bewezen, dat JOHAN GUTTENBERG nog eenen ouderen broeder heeft gehad (iets, hetwelk lang is tegengeproken),

ken), dien men alzoo op genoegzamen grond voor den dader moet houden.

De stad *Mentz*, op deze wijze in het bezit der kunst geraakt, verdient desniettemin den lof, dat zij zich dezelve ten volle heeft waardig gemaakt, door haar niet alleen aanmerkelijk te verbeteren, maar tot den hoogst mogelijken trap van volkomenheid te brengen. Wij danken alzoo de Voorzienigheid, dat deze kunst (offchoon dan ook langs ongeoorloofde wegen) in handen is geraakt van zoodanige mannen, welke hare waarde op den regten prijs hebben weten te schatten, en genoegzame talenten en vermogens bezaten, om eene zoo edele, eene zoo nuttige en onontbeerlijke wetenschap den hoogstmogelijken luister bij te zetten, haar te voltooijen en weldra geheel *Europa* in hare onschatbare weldaden te doen deelen. Wij zeggen alzoo met VAN ZUREN (Hoofdst. XIV.) „ Hier (te *Haarlem*) voorwaar „ is de drukkunst opgekweekt, hier is zij langen „ tijd met geringe kosten gevoed en onderhou- „ den, veel te zuinig inderdaad en veel te be- „ krompen, tot dat zij eindelijk, de armoede en „ het geringe aanzien harer eenvoudige woning „ versmadende, de gezellinne geworden is van „ zekeren vreemdeling; tot dat zij den havelo- „ zen toestand, in welken zij hier te lande ge- „ houden werd, met een groot gedeelte van al „ wat tot haren stoet behoorde, verlatende, zich „ eindelijk te *Mentz* voor een ieder ten toon „ stelde, na dat zij groote rijkdommen had ver- „ kregen: aldaar kwam zij binnen kort tot zulk „ een aanzien, dat haar eigen grootheid haar tot „ last werd.”

Om zich van de te *Mentz* uitgedachte ver-
ringen en volmaking te overtuigen, is het ge-
zaam, de stukken van *Ilaarlem* en *Mentz*
elkander te vergelijken. Reeds de eerste o-
vlakkige beschouwing toont ons in die van *I-*
lem de *eerste ruwe beginselen der kunst*, do-
die van *Mentz* de *voortbrengfelen eener aann-*
lijk verbeterde en tot volkomenheid gebragte
schap; en ook die beschouwing laat ons
oogenblik in twijfel, om de *oorspronkelijk*
vinding aan de *eerstgemelde*, die der *verbe-*
en volmaking aan de *laatstgenoemde stad* te
kennen.

Wij hebben ons bevestigd, die tragsge
verbeteringen en volmaking te *Mentz* van
tot stuk na te gaan en op te geven. (Ho-
IX.) — Aan GUTTENBERG hebben wi
grond der procesfale stukken van *Straatsbur-*
het jaar 1439, de zamenstelling eener behoe-
Drukpers, ter vervanging van *KOSTER*
brekkelijke *Huis- of Handpers*, te danken (Ho-
X.); zoo ook aan *Hem* en aan *FUST* de u-
ding der *koperen letterstempels*, in stede der
ten stempels, door *KOSTER* gebezigd; door
aanmerkeliJKste verbeteringen zijn wij aan *PET-*
SCHIEFFER verschuldigd: hij was het,
door zijn schrander vernuft, de *stalen Lettes-*
pels, *koperen Matrijzen*, volkomen *Giessor-*
betere inrigting der overige *werktuigen* heeft
gedacht en tot stand gebragt. Hij was h
zoo, die de kunst van Lettergieten en Boek-
ken heeft volmaakt, en zich daardoor de da-
re erkentenis van tijdgenoot en nakomeling
verworven heeft.

Dat deze onze meening op geene loutere gis-
singen of onderstellingen is gegrond, bewijzen de
Onderschriften der eerste Boeken, te *Mentz* ge-
drukt, alsook zeer vele *Getuigenissen* der oudste
Schrijvers, ten voordeele van die stad opgesteld.
(Hoofdst. IX.) Uit beiden ziet men zonneklaar,
dat reeds van den beginne af aan niet de *oor-
spronkelijke ontdekking* aan *Mentz* is toegeschre-
ven; dat men integendeel overtuigd was dezelve
aan *Holland* te danken te hebben; dat *Mentz*
dezelve alleen door *nadere* of *bijuttvindin-
gen* heeft *verbeterd*, *gereinigd*, *beschaafd* en
volmaakt; doch dat men de in *Holland* of te
Haarlem uitgedachte *beginselen* zoo gering, en
daarentegen de te *Mentz* gemaakte *verbeteringen*
zoo gewigtig en belangrijk heeft beschouwd, dat
men de laatstgemelde stad als de moeder en
reinigster der eigenlijk gezegde Boekdrukkunst
heeft aangemerkt, en, hoe verkeerd dan ook,
het tijdstip der *volmaking* voor dat van het
begin heeft gehouden, en op dezen grond
aan die stad *alles* heeft toegekend, wat tot de
Boekdrukkunst behoorde, offchoon dan ook des-
zelfs wezenlijke *oorsprong* in *Holland* moest wor-
den gezocht.

Dit alles hebben wij in de navolgende Hoofd-
stukken nader ontwikkeld en, zoo wij vertrou-
wen, door voldoende bewijzen gestaafd.

Wij hebben voorts niet alleen alle de beden-
kingen, welke immer tegen *Haarlem* of *KOSTER*
zijn aangevoerd, zoo verre wij die hebben kunnen
opzamelen, onderzocht, getoetst en wederlegd
(Hoofdst. XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, XXIII,
XXIV, XXV, XXVI.); maar ook de verhalen

VAN ZELL, ACCURSIUS, GUICCIARDIN, JUNIUS, VAN MANDER, en andere Schrijvers, ten voordeele van *Haarlem* (Hoofdst. XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI.) tegen alle de gedane aanvallen verdedigd, hunne eenstemmigheid doen blijken, en de echtheid en geloofwaardigheid hunner getuigenissen boven alle bedenking en tegenspraak trachten te verheffen.

Ten slotte vermeenen wij, door den samenhang van al het door ons bij de volgende Hoofdstukken aangevoerde, overtuigend te hebben doen blijken, dat de zoo zeer in het oog loopende tegenstrijdigheid der *Onderschriften en Getuigenissen voor Mentz* (Hoofdst. IX, XXII.) alleen dan worden weggenomen, wanneer dezelve zich alleen bepalen bij de *verbetering en volmaking* der kunst, aldaar uitgedacht; dat dezelve alleen in zoo verre met de waarheid zijn overeenkomstig, en alsdan alleen in overeenstemming met elkander kunnen worden gebragt; en dat, eindelijk, alleen alsdan alle de van weërszijden aangevoerde argumenten, stukken en getuigenissen één geheel opleveren, waardoor de waarheid der daadzaken in het helderst licht geplaatst, en krachtig bewezen wordt, *dat de Boekdrukkunst te Haarlem, in Holland, door LAURENS JANSZON KOSTER oorspronkelijk is uitgevonden, en te Mentz, door JOHAN GUTTENBERG, JOHAN FUST, maar voornamelijk door PETRUS SCHEFFER, verbeterd en volmaakt.*

HOOFDSTUK I.

De Spiegel onzer Behoudenis is het eerste Boek met beweegbare en gegoten Letteren gedrukt.

Onder de dwalingen, waartoe zeer vele geleerde Schrijvers, uit hoofde van hunne onkunde in het werktuigelijke der Boekdrukkunst vervallen zijn, is geene der minst belangrijke, die van den grooten MEERMAN en anderen (1), dat, namelijk, de eerteligen der Boekdrukkunst, en daaronder wel bepaaldelijk de *Spiegel onzer Behoudenis*, met *uit hout gesneden beweegbare letteren* zoude zijn gedrukt. Zonder in aanmerking te nemen, dat geen een oud Schrijver iets van houten gesneden losse letteren vermeld (2); zonder te onderzoeken, of het mogelijk ware, een *geheel Boek*, zoo als de *Spiegel*, met *zoodanige letteren* te drukken; en, zonder, bij mangel van eigen kunde, het oordeel van bedreven Meesters in dit vak in te winnen en op te volgen, hebben zij dit hun bijzonder gevoelen aan anderen trachten op te dringen: trouwens het door hen aangenomen systeem noodzaakte hen daartoe. Immers, toen, onder anderen, de Heer MEERMAN had vastgesteld, dat KOSTER de *beweegbare uit hout gesneden*, GENSFLEISCH en GUTTENBERG de *koperen*, en SCHEFFER de *gegoten letteren* had uitgevonden, kon het niet anders, of deze geleerde Schrij-

(1) Waaronder MALLINKROT, MAITTAIRE, SCHLHORN, SCHÖPFLIN, FOURNIER, enz.

(2) Vergelijk MEERMAN zelve: *Orig. Typogr.* P. I. p. 156, 199.

Schrijver moest in elk voortbrengfel van KOSTER geene gegoten, maar uit hout gefneden letteren beschouwen. Ik bejammer intusschen de moeite, welke deze, in waarheid zoo schrandere, man genomen heeft, om deze zijne meening, ware het mogelijk, te staven en boven alle tegenspraak te verheffen. Mij komt het voor, dat de zaak van *Haarlem* daardoor niet gewonnen, maar veel meer aanmerkelijk verloren heeft, daar het oordeel van alle deskundigen, die immer zich de moeite zullen getroosten, om de *Spiegels* met een kunstkundig oog te beschouwen, 's mans gevoelen, behoudens allen eerbied voor deszelfs geleerdheid, zullen moeten wraken.

Er zoude welligt, ter overtuiging van den lezer, dat wij in dezen niet te stout en vermetel schrijven, niets meer noodig zijn, dan dadelijk over te gaan tot het bewijs, dat de *Spiegel* werkelijk met *gegoten* letteren is gedrukt, doch alvorens deze taak onder handen te nemen, willen wij ons vooraf eenige oogenblikken bepalen bij het onderzoek der vrage: of het mogelijk zij, een *Boek* of *Werk* van eenige uitgebreidheid met de bedoelde houten letteren te drukken? Eene vrag, welke wij vermeenen ontkennend te moeten beantwoorden.

Wij weten zeer wel, dat de Heer MEERMAN ons verhaalt (*Orig. Typ. P. I. p. 31.*), dat hij even zulke kleine houten letteren, als die van de stukken van KOSTER, heeft gezien bij den Drukker van zijn *Conspectus*; doch hij zegt ons niet, of dezelve in zulk een groot aantal waren, dat daarmede een *Boek* konde worden gedrukt, veel min, of men beproefd hadde daarmede eenig Werk

Werk dadelijk te drukken; dan wel, of deze letteren, door dezen of genen, welligt uit liefhebberij, mogelijk om een paar regeltjes te drukken, gesneden waren. Het is ons ook geenszins onbetwust, dat de Heer CAMUS twee regels zoodanige letteren heeft doen vervaardigen (1); doch welk besluit kan men uit deze twee regeltjes trekken, over de mogelijkheid, om op even dezelfde wijze een geheel Book ten voorschijn te brengen? Wij dragen, eindelijk, ook wel kennis, dat sommige Schrijvers hebben gewaagd van doorboordde letteren, welke, om ze bij elkander te houden, met koorden aan een geregen waren; doch in het vervolg zullen wij overtuigelijk doen zien, dat hiermede geene eigenlijke Letteren, maar veeleer de oude *Matrijzen* of *Letterstempels*, zijn bedoeld geworden.

Laten wij, ter staving van ons gevoelen, ons tot den *Spiegel* bepalen. Op het eerste blad van dat Book, hetwelk ons in het Werk van MEERMAN (Tab. II) vrij naauwkeurig is afgebeeld, telt men (zoo ik mij niet bedriege) niet minder dan 1639 letteren. Voegt men nu hierbij, dat de prent, welke aan het hoofd is geplaatst, bijna de helft van het blad beslaat, dan zoude, indien die geheele bladzijde enkel uit *letterdruk* was zamengesteld, dezelve omstreeks de 3000 letteren bevatten. Zoo nu die 3000 (of zoo men wil 1639) letteren, uit hout gesneden waren, dan had men daartoe noodig gehad even zoo vele stukjes hout, allen even lang en van eene volkomene (het zij

dik-

(1) OBERLEIN, *Essai d'annales de la vie de Jean Gustenberg*. p. 17. DAUNOU, *Analyse*, &c. p. 17. WESTRENNEN, *Verhandeling*, enz. bl. 10.

dikke of dunne, naar gelang van de meerdere of mindere breedte van den letter) vierkante gedaante, zoodanig, dat, wanneer dezelve eerst willekeurig door elkander vermengd en naderhand tot woorden en tot geheele regels zijn gezet, deze honderden vierkante stukjes hout niet alleen eene bladzijde van twee kolommen in een behoorlijk vierkant opleveren, maar bovendien onderling zoo vast in en tegen elkander pasfen, dat dezelve een welgesloten Druk- of Lettervorm uitmaken, en alzoo ter afdrukking geschikt moesten zijn. En nu vrage ik, waar was in de vijftiende eeuw de fchrijnwerker of kunstenaar, die zich zoude hebben durven vermeten, zoo vele honderden even gelijke vierkante stukjes hout te vervaardigen, welke aan het voorgestelde oogmerk konden voldoen? Welk kunstenaar zoude zulks zelfs nog heden durven ondernemen? De in dit vak zoo zeer bedreven en doorkundige Lettergieter en Boekdrukker JOHANNES ENSCHEDÉ, te *Haarlem*, heeft het welker opzettelijk beproefd, doch de onmogelijkheid daarvan ondervonden. (1)

Wan-

(1) 's Mans aanteekeningen, te dezen opzigte, zijn te belangrijk, dan dat wij die niet met de eigen woorden zouden overnemen; dus luiden dezelve: „Ik heb circa 50 jaren het Boek-„drukken geëxerceerd” (hij schreef dit, naar mijne gisfing, omftreeks 1770) „en circa 45 jaren het Figuurfnijden in Hout; „honderden van Figuren en Letteren heb ik voor mijns Vaders „en mijn eigen Boekdrukkerij in Palmboomen-, Peeren- en „Mispelboomen-hout gefneden; ik heb nu ruim 30 jaren Lettergieter gewceft; maar zulke dingen te doen, als die geleerde Heeren voorwenden dat Laurens Koster en zijne Erven „gedaan hebben, daar kan noch ik, noch Papiilon (de konftigfte Figuurfniyder in Hout in Frankrijk) niet bij, noch „ook de Kunftenaars Albert Durer, de Braay en Iz. van „der

Wanneer men zich nu hierbij voorstelt, dat, al ware het mogelijk, zoo vele honderden gelijke houten staafjes te bewerken, op elk derzelve

ba.

„ der Vinne; maar zulke Geleerden, die van houten beweeg-
 „ bare letteren droomen, laten Laurens Janszoon toveren,
 „ want menschenhanden kunnen dat niet doen.” „ Met duims
 „ groote Capitale letteren (vervolgt hij), gelijk als op Biljetten
 „ *Huizen en Erven*, die in hout gesneden zijn, en die ik bij
 „ honderden zelve in hout gesneden heb, een Boek te drukken,
 „ zoude belagchelijk zijn; met letters van hout van dikte als
 „ een speldenknop is het onmogelijk. Ik heb er eenigzins met
 „ wat grooter de proef van genomen. Ik maakte een houten
 „ regel van Text Corpus, en teekende de letteren op het houtje
 „ of regel; daarna sneed ik de letteren; ik had ze met voordacht
 „ een zaagsnede van een op 't strookje hout geteekend en geschnre-
 „ ven en gesneden; aan goed en fijn gereedschap mankeerde het mij
 „ niet; nu kwam het er maar op aan, om de letteren mathe-
 „ matisch vierkant van den regel af te zagen; ik gebruikte
 „ daartoe een zeer fijn zaagje, gemaakt van een zeer dunne En-
 „ gelsche stalen veer, zoo kunstig, dat ik denk dat de goede
 „ Laurens Janszoon geen zaagje zal gehad hebben dat half zoo
 „ goed was; ik deed mijn best, om ze allen recht en parallel
 „ door te zagen, maar het was mij onmogelijk: geen één letter
 „ was er, die mathematisch de proef van het vierkant kon
 „ houden. Wat raad toen? om ze te slijpen en te vijlen is on-
 „ doenlijk: ik probeerde het wel, maar op onze Lettergieters
 „ slijpsteen kon het ook niet geschieden: met pogingen daar-
 „ toe te doen, kwetste ik de op het Corpus gesneden Letteren.
 „ Kortom, ik zag er geen kans toe, en ik ben verzekerd, dat
 „ geen Figuursnijder in staat is, om enkele van Hout gesneden
 „ letteren goed te snijden, zoodat ze hare quadrature (want
 „ daarin bestaat de kunst der linie in de Lettergieterij) behou-
 „ den. Als ik mij tot de moeite en arbeid wilde verledigen,
 „ zou ik evenwel kans zien, om de 3 woorden *Spiegel onzer*
 „ *Behoudenis* nog beter voor den dag te brengen, als de Rotter-
 „ damsche Kunstenaar in het Latijnsche Werk van den Heer
 „ Meerman (*Orig. Typogr. P. I. p. 25*) gedaan heeft; doch
 „ om Boeken op die wijze te drukken is onmogelijk, belagcheli-
 „ jk en slechts een barsenschim.”

bovendien een letter moet worden gegraveerd; — dat, onder anderen, in het reeds gemelde eerste blad van den *Spiegel* de letter *Œ* meer dan 350 maal gevonden wordt (welk getal, indien dat blad geheel uit Letterdruk bestond, welligt tot 600 zoude opklimmen), wie kan zich dan een denkbeeld vormen van het verbazend groot aantal letteren, welke tot de vervaardiging van zulk een Boek als den *Spiegel* benoodigd waren, en van de schromelijke moeite, tijd en geduld, welke derzelve bewerking vorderden (1), in tegenoverstelling van de *gegoten* letteren, waartoe slechts één volledig alfabeth, met de daarbij behoorende abbreviatiën, koppelingen, kapitalen, enz. voldoende was!

En boven en behalve dit alles, hoe konden zoo vele afzonderlijke letters, waarvan velen met zeer fijne of smalle trekken en omhalen, uit hout gesneden, de kracht der drukking wederstaan, inzonderheid op eene zoodanige gebrekkelijke en ongeschikte Drukpers, als door den Drukker van dezen *Spiegel* is gebezigd, zoo als wij hierna zullen zien?

Mogelijk is het, wij willen dit niet tegenspreken, dat men het in den beginne met zoodanige letteren heeft *beproeft*; doch de overgrootte moeite en tijd, daaraan verknocht, en vooral de onge-

(1) Wanneer de staafjes vooraf van metaal waren gemaakt of gegoten, en daarop naderhand de letter gesneden, waartoe deze en gene der opgenoemde Schrijvers wel eens overhellen, dan was de bewerking voor het menschelijk oog en hand onbedenklijk moeilijker, en, trots alle moeite, tijd en geduld, bijna onuitvoerbaar. De kundige *ENSCHEDE* was van hetzelfde gevoelen. Vergelijk wijders: *Idee Générale*, p. 260, in note (b).

geschiktheid dezer letteren, zullen weldra de genomen proeven hebben doen flaken, en naar een geschikt middel, om de letteren, hoe gebrekkig dan ook, in vormen te doen gieten, doen uitzien.

Wij vergenoegen ons, ten slotte, met de aanhaling van eenige der meest beroemde Schrijvers in dit vak, door wier oordeel en uitspraak dit ons gevoelen wordt gestaafd en boven alle bedenking gesteld. Het zijn, namelijk, SCRIBERIUS (1), MARCHAND (2), VAN OOSTEN DE BRUIJN (3), HEINEKEN (4) en DE LA SERNA SANTANDER (5), op wien wij ons, onder anderen, te dezen beroepen; terwijl wij vertrouwen het onze te hebben toegebracht, om aan het verlangen van den opgemelden Heer HEINEKEN te beantwoorden, door hem op pag. 451 van zijne *Idée Générale* te keunen gegeven, alwaar hij zegt: „ *J'espere, que l'entoustasme, de*
„ *vouloir trouver des livres & quelques fois de*
„ *gros volumes, imprimés avec des lettres mobiles*
„ *de bois, cessera peu à peu, & qu'il se trouvera*
„ *des imprimeurs habiles, qui en démontreront*
„ *l'impossibilité.*”

Wij zullen alsnu overgaan tot het betoog, dat de *eerste Nederduitsehe Spiegel onzer Behoudenis* met gegoten letteren is gedrukt.

Eenige Schrijvers hebben hieromtrent een zeer juist oordeel geveld.

Dat JUNIUS reeds in dit gevoelen was, blijkt daar-

(1) *Laure-crans*. p. 102. (2) *Hist. de l'Imprim.* p. 20.

(3) *Geschied. der stad Haarlem*. bl. 255—257.

(4) *Idée Générale*. p. 256, 259. *Neue Nachrichten*. p. 223, 228, 246, 247.

(5) *Dict. Bibl.* T. I. p. 80, 81, in note (47).

daaruit, dat hij, sprekende van den gepleeg diefftal, aantekent, dat de ontrouwe knecht onder anderen, de *konst om de letteren te gien* genoeg geleerd had (1).

SCRIVERIUS zegt, in zijne *Laure-crans*, 102: „Dat dese letteren” (t. w. die van *Spiegel*) „*ghegoten* syn ende niet gesneden „*soo kenbaer ende claer, als de sonne of „middagh is. Soo dat indien wy daer meer „wilden segghen, wy by lichten daghe „kaers soude schynen op te steken.*”

VAN OOSTEN DE BRUIJN (2) heeft vele onbedriegelijke *kenteekenen van gegoten letteren*, in dat Boek te vinden, opgegeven.

SEIZ (3), HEINEKEN (4) EN DE LASSANA SANTANDER (5) (om van geene andere te gewagen) hielden zich ten volle overtuigd, de letteren van den *Spiegel gegoten* zijn; ter de in dit vak zoo zeer bedrevene en als ku regters bevoegde mannen, ENSCHEDÉ FLEISCHMAN zulks volkomen hebben betigd (6).

Doch wij kunnen ons met deze getuigeni niet vergenoegen. Daar wij voorgenomen hebt om hieromtrent, eens en voor altoos, alle denkingen en twijfelingen weg te ruimen e

(1) „*Is, ad operas excusorias sacramento dictus, post „artem jungendorum characterum, subtilium typorum periti „quaeque alia eam ad rem spectant, percalluisse sibi visus est,*

(2) *Geschied. der stad Haarlem.* bl. 256, 257.

(3) *Derde Jubeljaar.* bl. 56, 57, 153, 162.

(4) *Nachrichten.* 2e Th. p. 229, 306. *Idée Générale.* p. 372

(5) *Dict. Bibl. T. I.* p. 38, 39, in note (21).

(6) *Voorberigt vóór de Letterproef van ENSCHEDÉ.*

doen verdwijnen, zullen wij onze stelling, dat namelijk de bewuste *Spiegel* met *gegoten* letteren is gedrukt, met onwederlegbare *proeven* bewijzen (1).

Indien wij nu alleen voor *deskundigen* schrijven, dan zouden wij, met weinig moeite, eene menigte onbedriegelijke kenmerken van gegoten letteren kunnen opgeven, die allen den bekwamen *Lettergieter* en *Boekdrukker* zouden voldoen, en daarmede zoude het pleit voldongen zijn; doch daar zich onder onze lezers natuurlijk ook *onbedrevenen* in dit vak zullen bevinden, zal het volgende, zoo wij vertrouwen, meer dan voldoende zijn, om ook de *soodanigen*, en dus *allen*, van de waarheid onzer stelling te overtuigen: te meer, daar wij in het vervolg dezer afdeling meer dan te veel gelegenheid zullen hebben, om zeer vele, alles afdoende, bijzonderheden hiertoe bereikbaar aan te voeren.

Ofschoon wij dan in de *kleine* of gewone letteren (2) van den *Spiegel* even zeer eene doorgaande eenzelveheid en gelijkheid bespeuren, als in de *grootte* of *kapitale* letteren (3), welke alleen aan gegoten letteren kunnen worden toegekend, zijn evenwel de laatstgenoemde, dat is de *grootte* of *kapitalen*, door derzelver grooteren omvang, meer

(1) Dat de letter van den *Spiegel* los en beweegbaar is, zal niemand langer ontkennen: onder de vele honderde proeven diene slechts deze eene, doch alles beslissende, dat onder aan den voet van de 38ste prent of bladzijde een geheele regel het onderste boven is gezet en gedrukt.

(2) Op de Drukkerijen onder den naam van *ondorkas-letteren* bekend.

(3) *Boyenkas-letteren*.

meer sprekend en in het oog loopend, en meer geschikt ter proefneming, dan de eerstgemelde of *kleine*, ten einde te doen zien, dat dezelve werkelijk gegoten zijn.

Om daartoe te geraken, neme men *doorschijnend papier* (1), legge hetzelfde op een dezer kapitale of groote letteren en teekene met eene zeer fijne pen de omtrekken van den letter, zoo naauwkeurig mogelijk, af; men legge vervolgens deze afteekening op denzelfden letter op eene andere bladzijde voorkomende, en men zal bevinden, dat alle de omtrekken van dien letter volmaakt met elkander overeenstemmen. Dat eene zoodanige overeenkomst onmogelijk ware, indien de letteren gesneden waren, en dat dezelve, dieu ten gevolge, noodwendig moeten gegoten zijn, gevoelt zelfs de minst bedrevendste onzer lezers. Men neme hiervan de proef, en men zal zich volkomen overtuigd zien. Ik moet echter bij deze gelegenheid doen opmerken, dat de eerste drukkers, zelfs die van *Mentz*, veelal gewoon waren, om, in navolging der Handschriften, van een en dezelfde letter twee of drie van onderscheiden gedaanten te snijden en te gieten (2); en dat voorts de gebrekkelijke gesteldheid der oude en eerste Stempels, Matrijzen, Gietvorm, specie der letteren en Druipers, alsook de meerdere of min-

(1) Anders genaamd *geëlied-, serpent- of transparent-papier*. (*Papier verni transparent.*)

(2) Onder de oude Matrijzen van de vijftiende eeuw, op de Haarlemsche Lettergieterij van de Heeren ENSCHENÉ berustende, zijn wel 80 of 90 stuks, die men, als dubbel zijnde, overtollig zoude kunnen beschouwen. Zie ook: FOURNIER, *de l'origine*; &c. p. 192, 237.

mindere kladderigheid der Drukinkt (van al hetwelk wij nader bijzondere proeven zullen leveren) eenige verandering aan de afgedrukte letter kunnen en moeten veroorzaken. Desniettemin zullen de éénzelvige zuiver gegoten en wel afgedrukte letteren de proef volkomen doorstaan.

Bovenal opmerkelijk en alles afdoende zijn te dezen de letters **E** en **M**.

Van den eersten derzelveu treft men tweederlei soort, of liever gietfel, aan, aldus **E** **E**. De eene derzelveu bezit alle de gevorderde omtrekken; doch de tweede soort is in den vorm *niet vol gegoten* (1): het bovenste gedeelte ontbreekt aan dezelve; en dit gebrek terzelfder plaats zal men op elke bladzijde in deze onvolmaakt gegoten letter aantreffen.

De tweede letter **M** draagt nog meer in het oog loopende bewijzen van gegoten te zijn. Dezelve is niet alleen *scheef in de Matrijs gestagen*, maar heeft, daarenboven, deze opmerkelijke bijzonderheid, dat het middelste streepje in het midden van elkander gescheiden is, zoo dat zich daar ter plaats een stipje of reepje wit vertoont, aldus **M**. Dit is veroorzaakt, doordien of de *stempel* is *beschadigd* geweest, of wel die letter al mede *niet is volgegoten*. Deze letter, welke zich op bijna alle bladzijden, en op vele derzelveu onderscheidene malen, vertoont, en het geheele Boek door mischien eenige honderde malen voorkomt, is overal *even hetzelfde*. Ik heb mij de moeite gegeven, dit ten naauwkeurigste na te gaan,

(1) Waaraan dit is toe te schrijven, zullen wij naderhand doen zien.

gaan, en bevonden, dat, wanneer eene enkele reize, door de vettigheid of kladderigheid van de inkt, deze letter in het *eene* Exemplaar was volgedrukt, het witte plekje in het *andere* Exemplaar volkomen zichtbaar en onafgedrukt gebleven was.

Zoodanige sprekende proeven, die wij, des noodig, zouden kunnen vermeerderen, bewijzen, zelfs voor den onervarensten, voldingend, dat deze letteren *niet gefneden*, maar in waarheid *gegoten* zijn.

Het verwondere echter den lezer niet, dat zeer vele beroemde Schrijvers, niettegenstaande de opgegeven kenmerken, in den *Spiegel* niets dan *gefneden* letteren hebben willen beschouwen. Het onderscheid en verschil tusschen eenzelvige letteren (vooral onder de kleine), hetwelk zich bij den eersten opslag van het oog *schijnt* voor te doen, gaf daartoe maar al te veel aanleiding. Men waande, dat gegoten letteren in allen deele volkomen aan en met elkander gelijk moesten zijn; en waar men zoodanig eene gelijkheid niet aantrof, ging men dadelijk tot het besluit over, om die letteren voor gefneden aan te zien. Onbekend met het mechanisme van het *Letterstempel-snijden*, der *Lettergieterij* en der *Boekdruk-kunst*, kon men geen het minste denkbeeld maken van de aanmerkelijke veranderingen, welke eene verzameling van werktuigen, allen even onvolmaakt en gebrekkelijk, in een en dezelfde letter konden en moesten veroorzaken. Ervaring en bedrevenheid in dit vak, in eene meerdere of mindere mate, is alleen in staat, om het verschil tusschen eenzelvige gegoten letteren op te helde-

ren

ren en duidelijk te maken. Een kunstmatig onderzoek alzoo der werktuigen en bestanddeelen, tot het snijden en gieten van de letter en tot het drukken van den *Spiegel* gebruikt, uit de gesteldheid van dat Boek zelve opgemaakt, is thans de taak, waartoe wij moeten overgaan.

Om zulks met eenigen grond te kunnen beoordeelen, moeten wij vooraf verklaren, op welk eene wijze, sints de volmaking der kunst tot op dit oogenblik, de gewone *Drukletteren* worden bewerkt. Eene korte opgave zal daartoe, althans tot eene oppervlakkige kennis, voldoende zijn. Ziet hier dezelve.

Het eerste werktuig bestaat in een *Stempel* of *Poinçon*, zijnde een staafje staal, waarop de begeerde letter opwaarts, doch verkeerdt, is gesneden. De binnen-openingen van de letter (zoo als bij voorb. het middelste gedeelte van de letter O) worden vooraf door een *Tegen-Stempel* (*Contre-Poinçon*), daartoe insgelijks gesneden, ingeslagen, en vervolgens de buiten- en binnen-omtrekken met het graveerijzer en andere instrumenten bijgeworkt, tot dat de Letter of Stempel zijne volkomenheid heeft verkregen.

Deze Stempel of Poinçon wordt vervolgens in een daartoe vervaardigd stukje of staafje koper afgeslagen, in hetwelk alzoo de begeerde letter regt is *af- of ingedrukt*. Men noemt dit alzoo bewerkte stukje koper de *Matrijs*, welke, als eene vruchtbare moeder, de letteren voortbrengt.

De *Gietvorm*, in welke deze Matrijs geplaatst wordt, is een zeer zamengesteld werktuig, hetwelk, uit onderscheidene deelen bestaande, zich opent en sluit, en van een koker of buis voor-

zien is, in welke de gesmolten letter-specie wordt gegoten. De Matrijs is in dezen vorm zoodanig geplaatst, dat dezelve tegen den gezegden koker of buis volkomen aansluit, zoodanig, dat de ingestorte letter-specie, behalve het vierkante ligchaam van denzelven koker of buis, tevens de gedaante van de in de Matrijs ingeslagen letter, aanneemt. Deze alzoo gegoten letter vordert vervolgens nog eene nadere bewerking (hetwelk men *justeeren* noemt), doch het is onnoodig daarover verder uit te weiden.

De *letterspecie*, eindelijk, is van zeer groot belang. Zal toch de letter aan derzelve oogmerk en bestemming voldoen, dan moet de stoffe, waaruit dezelve is zamengesteld, buitengewoon *vlocibaar* en tevens *hard* zijn, — *vlocibaar*, ten einde, daar de specie oogenblikkelijk verkoelt en stolt, dadelijk in alle de holten en openingen van de in de Matrijs geslagen letter te kunnen indringen en alzoo eene in al derzelve deelen en omtrekken *zuivere* en *scherpe* letter op te leveren; en tevens genoegzaam *hard*, om de aanhoudende en herhaalde *drukking der Pers* te kunnen wederstaan. De tegenwoordige letterspecie voldoet aan alle deze vereischten. Zij bestaat uit eene zekere hoeveelheid *lood*, *ijzer* en *spiesglas* (*antimonie*); welks vermenging eene stoffe oplevert, die niet alleen tot eene genoegzame *hardigheid* overgaat, maar tevens eene *liquiditeit* bezit, oneindig subtielder dan het water, waardoor de letteren zoo scherp en zuiver gegoten worden als geslepen diamanten.

Wij achten het onnoodig hierover verder uit te
wei-

weiden (1). Alleen moeten wij onzen lezeren, als in het voorbijgaan, reeds voorloopig doen opmerken, hoezeer bij deze bewerking alles aankomt op de volmaaktheid der onderscheidene werktuigen; hoezeer alles *evenredig groot* en *gelijk* moet zijn; en hoe alles *mathematisch* in elkander moet *passen* en *sluiten*, zonder hetwelk toch (zoo als de eenvoudigste zelfs zal moeten toestemmen) zich onderscheiden gebreken moeten voordoen, en zonder hetwelk geene volmaakt gegoten letter voor den dag kan worden gebracht.

Gevoelt men nu het gewigt en de belangrĳheid van de behoorlijke inrigting en staat der werktuigen, tot het snijden en gieten der letteren benoodigd; en wordt men daarbij overtuigd, dat *alle* de werktuigen, tot den *Spiegel* gebruikt, niet alleen *onvolkomen*, maar ten uiterste *gebrekkelĳk* waren: dan zal zich het raadsel omtrent de ongelĳkheid der eenzelvige letteren in dat Boek weldra en als van zelve oplossen.

Gaan wij alzoo de bewerking van dat dierbaar overblijffel der oudheid met de meeste naauwkeurigheid na.

I. STEMPEL OF POINÇON.

De specie tot den *Stempel* of *Poinçon*, tot dit Boek gebezigd, is niet geweest van *koper*, veel min van *staal*, maar naastdenkelĳk slechts van *hout*, of, op zijn best genomen, van *tin*.

Dit

(1) Men vindt dit alles opzettelĳk behandeld in het werk van FOURNIER, *Manuel Typographique*. J. E. KAPPENS. *Die so nōthig als nūtzliche Buchdruckerkunst*. u. f. w.

Dit blijkt daaruit, dat genoegzaam alle de om-
trekken der letteren zeer *onsuiver* en *ongelijk*
zijn, en dat de kanten en punten van dezelve
die behoorlijke *scherpheid* ontbeeren, welke het
gevolg zijn van koperen of stalen Stempels.

Het is ook zeer natuurlijk, en ligt in den aard
der zaak, dat de eerste uitvinder, in alles, wat
tot de kunst behoort, alsnog onbedreven, tot
het snijden zijner Stempels zoodanige specie of
hoedanigheid zal hebben uitgekozen, welke voor
hem het gemakkelijkste te bewerken viel; en
daartoe het *hout* beproefd heeft, in hetwelk
tot dus verre de *Prentverbeeldingen* en de *vaste*
letteren met goed gevolg gesneden waren. En
zoo zoude men dan ook in waarheid kunnen zeg-
gen, dat de eerste letteren in hout zijn gesneden.

Aan de *mogelijkheid*, om een houten stempel
in *lood* af te drukken, en die alzoo tot een *Ma-*
trij's te vervaardigen, is geen twijfel. De in zijn
vak volleerden Letterstempel-snijder **FL E I S C H -**
M A N verzekert dit ten vollen, zoo als mij uit
zijne aantekeningen is gebleken. Alleen was het
volstrekt noodzakelijk de houten Letter of Stem-
pel *min schuins* maar iets *flomper* te snijden, dan
gewoonlijk, ten einde de fijne trekken en ombalen
van dezelve eene zekere, hoewel nog onge-
noegzame stevigheid tot de gevorderde bewerking
te verschaffen.

Voorts blijkt niet alleen, dat de Letteren of
Stempels allen *niet even groot* en *gelijkmatig* zijn
gesneden, maar ook, dat alle *ondiep* en vele
scheef in de Matrizen zijn geslagen of gedrukt,
waarvan, onder anderen, de hiervoren aangehaal-
de groote of kapitale **M** ter proeve kan verstrekken.

Of

Of tot de vervaardiging der *Stempels* reeds *Tegen-Stempels* (*Contra-Poinçons*) zijn geberigd, durven wij niet bepalen. De mindere moeilijkheid, om in het hout te snijden, maakte dit minder noodig en min geschikt (1).

Veelvuldig zijn de *dubbele* letteren, welke men in den *Spiegel* aantreft. Ze zijn beide op een en denzelfden Stempel gesneden. De lange f (f) vooral is meestijds aan de daarop volgende gekoppeld. Het blijkt duidelijk, dat zulks voornamelijk is geschied, om dat de bovenste omhaal van deze f zich te ver uitstrekkende, de daarop volgende letter zich niet genoeg aan dezelve konde sluiten, maar het aanzien moest hebben, als of dezelve tot een ander woord behoorde; daar nu integendeel door deze verbindtenis de bedoelde omhaal van deze f over het vierkant van de volgende letter heenspringt, en beide de letteren zich alzoo naar behooren aan elkander sluiten. Andere koppelingen, vooral van smalle letteren, zijn geschied, om daardoor dezelveu steviger en tot het afdrukken meer bekwaam te maken.

II. MATRIJZEN.

De *Matrijzen*, tot welker beschouwing wij thans overgaan, zijn in den beginne vóór de uitvinding der stalen Stempels en kopéren Matrijzen, welligt alleen onder den naam van *Lettervormen* bekend geweest.

Die

(1) Daar de letteren, waarmede de *Tweede Nederduitsehe Spiegel* is gedrukt, van binnen meer zuiver zijn, en dus eene diepere bewerking schijnen aan te duiden, is het niet onmogelijk dat tot dezelveu de *Tegen-Stempel* is gebruikt. Wij willen dit echter niet stellig beslissen.

Die *Matrijzen*, op welke de letteren van den *Spiegel* gegoten zijn, waren van *lood* vervaardigd, zoo als uit de gebreken der letteren (waarover wij zoo aanstonds zullen spreken) is blijkende.

Langen tijd heeft men van zoodanige Matrijzen gebruik gemaakt. Tot de letteren van den *Bijbel* tusfchen 1450 en 1455 en het *Pfalmbboek* in 1457, te *Mentz* gedrukt, zijn dezelve onder anderen gebezigd. En nog heden bedient men zich in *Duitschland* van dezelve, tot het gieten der grootste Letterfchriften, inzonderheid tot die der zoogenaamde *Versaal-Letteren*. In de beroemde Lettergieterij van de Heeren ENSCHEDÉ, te *Haarlem*, bevinden zich thans nog looden Matrijzen van de vijftiende eeuw, en daaronder een aantal, welke waarschijnlijk van PIETER SCHEFFER zelven afkomstig zijn.

De gebreken, waaraan de looden Matrijzen onderhevig zijn, en welke alle in den *Spiegel* in menigte op elke bladzijde gevonden worden, zijn, onder anderen, deze: dat de letteren veeltijds hunne *winkelhaaksche figuur* ontbeeren; dat vele regels daardoor *scheef* en *bogtig* moeten zijn; dat dezelve niet *in de linie* (1) staan, en sommige woorden *in elkander hangen*; — behalve dit, maakt de minste *harde toehaling van den Gietvorm* (waardoor de Matrijs min of meer gedrukt wordt) de letter *dunner* en *hoogër*; de geringste *buiging* ter zijde of op de vlakke van de Matrijs, brengt de letter niet alleen *uit de linie* en *hoog-*
er,

(1) Door *in de linie* verstaat men in de Lettergieterij de parallel- gelijk- of evenredigheid van alle de letteren met elkander, zoo dat de een niet hooger of lager staat dan de ander.

te, maar *verandert* de letter in *dikte*, *grootte* en *gedaante*, en doet dezelve soms *voor-* of *achterwaarts* vallen; elk *stootje* op de vlakke van de Matrijs maakt de letter al mede *hooger* en uit den haak van zijne *boven-* of *oppervlakte*; — eindelijk gebeurt het dikwerf, dat de letter aan de Matrijs *vastgiet* en niet zonder de letter te kwetsen daaruit genomen kan worden, waarvan wij, onder anderen, de sprekendste bewijzen in de hiervoren aangehaalde groote of kapitale **C** en **M** aantreffen; terwijl niet zelden de Matrijs zelve door deze vastgieting wordt beschadigd.

Voorts blijkt het, dat (zoo als wij reeds gezegd hebben) de Stempels in de Matrijzen *ongelijk* en in het algemeen zeer *ondiep* zijn ingeslagen. Deze *ongelijkheid* veroorzaakte, dat de eene letter iets *langer* dan de andere uit de Matrijs ten voorschijn moest komen, waarvan het gevolg was, dat de *lange* letteren zeer *sterk* en de *kortere* daarentegen of *bijna niet* of zeer *flaauw* moesten afdrukken; — terwijl de *ondiepte*, waarmede de stempel in de Matrijs is geslagen, uit eene menigte van letteren te zien is, van welke, door de sterke drukking, het *corpus van de letter* (1) heeft medegedrukt.

Wanneer zich nu, zoo als in den *Spiegel*, alle deze gebreken vereenigen, en zich, bovendien, die, welke uit de onvolkomenheid van den Stempel en Gietvorm voortvloeijen, daar bijvoegen, dan kon het niet anders, of er moest zich een schijn-

(1) Ook wel *kegel* of *kern* genaamd; dat is het bovenste gedeelte van het staafje, op welks oppervlakte zich de eigenlijke letter bevind.

schijnbaar verschil tusschen zeer vele eenzelvige letteren in dat Boek voordoen, die aanleiding gaven tot het denkbeeld, dat dezelve *gesneden* waren.

Voor wij van dit gedeelte afstappen, moeten wij nog iets spreken van de zoogenaamde *doorboorde letteren*, met *koorden aan elkander geregen*, waarvan sommige Schrijvers gewagen.

Men ontdekt, namelijk, in den *Spiegel*, dat veeltijds twee letteren aan elkander gesneden of te gelijk gegoten zijn, welk laatste oudtijds, en ook waarschijnlijk mede door den Drukker van dezen *Spiegel*, zelfs omtrent geheele woorden, heeft plaats gehad. Men deed dit, om de letteren, welke zoo ongelijk in deszelfs vierkant waren, en bij de minste behandeling zeer ligt uit elkander vielen, des te beter bijeen te houden. Velen der oudste Matrijzen waren daartoe ingerigt; ze befloegen slechts de breedte van de letter, en waren geschikt, om, naast elkander geplaatst en in den vorm gesteld, te gelijk gegoten te worden. Onder de Matrijzen, die, waarschijnlijk van PIETER SCHEFFER afkomstig, thans nog in de Haarlemsche Lettergieterij berustende zijn, bevinden zich zes zoodanige smalle Matrijzen. De Heer ENSCHEDÉ heeft gedurende deszelfs nuttig en werkzaam leven daarmede onderscheidene proeven genomen, dezelve verscheidenlijk nevens elkander gesteld en te gelijk afgegoten; en, onder anderen, bevonden, dat men oplettend moest zijn, ten einde te voorkomen, dat niet deze of gene letter uit de linie schoof en naar boven of onder sprong, of zich boven de ander verhief (zoo als dit een en ander in den *Spiegel* op elk
blad

blad zichtbaar is); ik heb een afdruk dezer genomen proeven voor mij liggen, waaruit dit een en ander blijkt, en ben bereid, dezelve aan hen, die zulks ter overtuiging mogten verlangen, te vertoonen.

Om deze verschuiving van de Matrijzen in den Gietvorm zoo veel mogelijk te voorkomen, hebben sommige der eerste Drukkers in dezelve een rond gat gemaakt, daardoor een koord of wel een ijzer- of koperdraad gestoken, ze alzoo aan elkander geregen, in den Gietvorm geplaatst en afgegoten.

Zoodanige *doorboorde Matrijzen* heeft de Heer FLEISCHMAN bij zijnen eersten Leermeester C. HARDWICH, Lettergieter te *Neurenberg* (1), (bij wien meerdere oude stukken, tot de Boekdrukkerij behorende, bevindelijk waren) niet alleen gezien, maar daarmede zelve de proef genomen, en onderscheidene woorden op dezelve Matrijzen, in een daartoe vervaardigden vorm, te gelijk gegoten, hoezeer hem ook uit deze proeven bleek, dat weinige letteren in de oppervlakte volmaakt gelijk stonden, en de wijde of distantie van sommige niet evenredig was (2). Ook zijn foortgelijke Matrijzen van oude Gothische kapitalen verkocht op de verkooping eener Lettergieterij op de Nieuwe Heeregragt te *Amsterdam*; welke afkomstig waren van CHRISTOFFEL VAN DIJK (3). Terwijl, eindelijk, zelfs nog tegenwoordig

(1) *Voorberigt vóór de Letterproef van ENSCHÉDÉ.*

(2) Geschreven aantekeningen van J. ENSCHÉDÉ.

(3) Zie over dezen ervaren Lettertempel-slijder het *Voorberigt* voor de opgemelde *Letterproef*.

woordig de Matrijs aan den Gietvorm wordt vastgemaakt, ten einde het op den grond vallen van dezelve te voorkomen.

Het is alzoo, naar ons inzien, meer dan waarschijnlijk, dat de *doorboorde* en *aan een geregen Letteren*, waarvan, onder anderen, DAN. SPECKLIN (1), PAULUS PATER (2), SCHÖPFLIN (3) en MEERMAN (4) gewagen, en waarvan de Dichter HENRICK LAURENSZON SPIEGEL insgelijks schijnt te spreken, wanneer hij (vers 71 en 72 van het Tweede Boek van zijn *Hertspiegel*) zegt:

*Ghi hebt houtstaafkens eerst in houtplaats feil gepast:
En na, met snoerkens die (als schrift) by een ghetast.*

niets anders zijn geweest, dan zoodanige doorboorde *Matrijzen*, geschikt, om naast elkander in den Gietvorm geplaatst en te gelijk afgegoten te worden, of wel *letterstempels*, welke door minkundigen zeer ligt voor eigenlijke drukletteren kunnen aangezien worden, en die mogelijk oudtijds aan een geregen zullen zijn geweest, ten einde een volledig stel bij elkander te houden en te bewaren. Niemand althans denke, dat eene aan éénrijging van houten letteren met koorden dezelve zouden geschikt en bestand maken, om een' geregelden en gelijken afdruk voort te brengen. Deskundigen zijn van het tegendeel overtuigd (5).

III.

(1) In *Chronico Argentoratens.* MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. II. p. 200.

(2) *Disf. de typis literarum.* p. 10. (3) *Vind. Typogr.*

(4) *Orig. Typogr.* P. I. p. 25, 26, 29. P. II. p. 234.

(5) Zie, onder anderen, FOURNIER, in zijne *Twee Traktaties: Origine de l'Imprimerie*, p. 62, 63, en *Romques &c.* p. 13, 21, 22, 23, 24, 25.

III. GIETVORM.

Dat de *Letter-* of *Gietvorm* even eenvoudig en gebrekkelijk als alle de andere werktuigen zal geweest zijn, zal wel door niemand worden ontkend, die immer eenen tegenwoordigen Gietvorm onder de oogen heeft gehad en deszelfs kunstig zamenstel naauwkeurig beschouwd.

Vermoedelijk was hij zonder *stoel* en *koperen klemveer*, om de Matrijs vast te zetten; hij had mischien geene andere sluiting dan een *ijzer veertje*; welligt diende een enkel *merkje* ter besturing der linie; en wie weet, of wel één stuk van den geheelen Vorm behoorlijk in den haak bewerkt was. Vandaar, dat zeer vele letteren niet volmaakt in de linie zijn gegoten; vandaar, dat dezelve doorgaans allen ongelijk en onevenredig van hoogte zijn, zoo dat de eene letter hooger tegen het papier staat dan de ander; vandaar, eindelijk, dat, wanneer de Matrijs niet regt in de wanden van den vorm heeft gestaan, de letter scheef is gegoten geworden.

Van dit alles levert de *Spiegel* op elk blad de sprekendste proeven op.

Wat kon er (vragen wij) van zoodanig eenen Gietvorm voor den dag komen? Het kon niet anders, of deszelfs gebrekkige en onvolkomene zamenstelling moest, nevens de gebreken der Stempels en Matrijzen, niet weinig medewerken, om de eene letter ongelijk aan de andere te maken, offchoon beide dan ook in één en denzelfden vorm waren gegoten. Een volkomen wel afgegoten letter was bijna zoo zeer als eene zeldzaamheid en bijzonder geluk aan te merken, dat

dat het gebruik der gebrekkigsten wel moest worden geduld.

Dat de Vervaardiger van den *Spiegel* naderhand eenigermate in de kunst van *gieten* is gevorderd geworden, schijnt mij te blijken uit de twee bladen uit den *Tweeden Nederduitschen Spiegel*, met eene andere letter gedrukt, alzoo die letter, offchoon ouder en slechter gesneden dan de gewone letter van dat Boek, echter beter is *gegooten* en redelijk in de linie staat.

IV. DRUKLETTEREN.

Tot de *Drukletteren* zelven overgaande, is het buiten kijf, dat dezelve van *weck metaal* zijn gegoten. JUNIUS verhaalde reeds, dat de eerste Uitvinder zijne letteren eerst van *lood* en daarna van *tin* vervaardigde (1); en de gesteldheid van den *Spiegel* toont ten duideljksten, dat daartoe zoodanige specie is gebezigd (2); terwijl voorts de mogelijkheid hiervan proefondervindelijk is aangetoond door den Heer ENSCHEDE, daar hij zelve op de bij hem berustende oude Matrijzen Letteren van bijna gemeen lood heeft gegoten, en de afdruk derzelven in zijne *Letterproef* van 1768 aan het publiek medegedeeld.

Daar intusfchen *lood* en *tin* in geen en deele de tot het oogmerk gevorderd wordende eigenschappen

(1) Men herinnert zich bij deze gelegenheid, dat, volgens zijne verzekering, van deze *sinnen letteren* naderhand *wijnkanen* zijn gegoten, die te zijnen tijde nog aanwezig waren.

(2) Ook FOURNIER zegt, dat de eerste gegoten letteren van lood of tin zijn geweest. Zie zijn Werkje, getiteld: *De Origine et des productions de l'Imprimerie &c.* p. 35.

pen van *vloeibaar-* en *hardigheid* bezaten, spreekt het van zelve, dat het zeer moeilijk en bezwaarlijk was de letteren *vol* en *goed* te gieten; iets, hetwelk bijna ondoenlijk zoude geweest zijn, indien (zoo als wij reeds gezien hebben) de Stempels niet zoo *stomp* waren gesneden, maar integendeel *dieper* en *scherper* in de Matrijs waren ingedreven geweest.

Letteren van zoodanig eene zachte specie moesten daarenboven de allervoorzigtigste behandeling ondergaan. Elke *stooting* of *valling* moest dezelve niet alleen beschadigen, maar het is ook klaar en duidelijk, dat een letter, van zoodanig week metaal gegoten, door eene aanhoudende drukking van de Pers, in derzelve oppervlakte moet *uitzetten* en *verbreeden*; de omtrek wordt dus *grooter*: en dezelve letter, welke nog onlangs hare juiste en behoorlijke grootte had, is, na een herhaald gebruik, zoodanig *veranderd*, *verbreed* en *vergroot*, dat het eene *andere* en *grootere* letter schijnt te zijn (1).

Het is zeer waarschijnlijk, dat de gebrekkelijk gegoten letteren met een mesje of graveerijzer zijn *opgehaald*, *bijgewerkt*, *verbeterd* of *veranderd*. De weekte van het metaal maakte deze somwijlen zoo hoognoodige bewerking niet ondoenlijk. Van deze gemaakte veranderingen vinden wij, onder anderen, eene proeve in de twee bladen in den *Tweeden Nederduitschen Spiegel* met eene andere letter gedrukt, alwaar men hier en daar duidede-

(1) Omtrent de veranderingen, welke de Letteren door eene onvoorzigtige behandeling en andere toevallen of oorzaken kunnen ondergaan, zie men, onder anderen: FOURNIER, *Remarques sur un ouvrage* &c. p. 60.

delijk zien kan, dat men gepoogd heeft de te zamen gegoten letteren **ff** in **fl** te hervormen. Men heeft, namelijk, getracht het dwarsstreepje van de **f** weg te snijden, ten einde er alzoo een **f** van te maken; doch men heeft daarin niet volkomen kunnen slagen: een gedeelte van dat streepje is overgebleven en naar boven of onderen gebogen, terwijl de letter **l** door deze bewerking eenigzins is beschadigd geworden.

Deze zelfde weekheid van metaal (waarvan wij zoo even spraken) moest tevens de letter spoedig doen *slijten*. De *Spiegel* overtuigt ons van deze waarheid. Op het einde van dat Boek (bij voorbeeld bladz. 51, 55 en 56 van het Exemplaar van de *Bibliotheek*) ziet men, dat de letteren reeds zoo aanmerkelijk van hunne *scherpte* en *vlakheid*, door de menigvuldige bedrukking, hadden verloren, en zoo zeer waren afgesleten, dat dezelve tot geen en anderen druk konden gebezigd, maar daartoe eene nieuwe letter moest gegoten worden.

V. DRUKPERS.

Onder de werktuigen, door den Vervaardiger van den *Spiegel* gebezigd, is geen det minst gebrekkelijkste geweest deszelfs *Drukpers* (1). Elk blad

(1) FOURNIER (*de l'Origine*, &c. p. 129, 258) en HRI-NEKEN (op veelvuldige plaatsen) hebben reeds het gebrekkelijke van het werktuig, waarmede de *Spiegels* gedrukt zijn, opgemerkt, en zijn daardoor in den waan gebragt, als of tot de vervaardiging of bewerking van dezelve een *Frotton* of *Reiber* zoude zijn gebruikt.

blad van dat Boek levert daarvan de proeven op. Alles duidt aan, dat dezelve hoogstwaarschijnlijk in niets anders dan in eene gewone *Huis- of Handpers* heeft bestaan. Behalve hetgeen wij deswegens bij de behandeling van het *Formaat-hout*, de *blinde Letteren* en het *Papier* zullen aantreffen (en hetgeen wij, om alle herhalingen te vermijden, alhier moeten achterlaten) zullen wij, ten betooge van deszelfs onvolkomen- en ongeschiktheid, alleen het navolgende aanvoeren:

1. Dat aan dezelve slechts eene *houten molr*, even als aan de gewone Huispersen, zal zijn geweest, vermits in de afbeelding van eene oude Drukpers, te *Deventer*, in het begin der zestiende eeuw, in het licht gegeven (1), nog zoodanig

(1) Oude afbeeldingen van Drukpersen vindt men in eenige stukjes sints 1507 en vervolgens, te *Parijs*, bij *Jodocus Badius Ascensus* gedrukt. Twee derzelve zijn bij mij aanwezig, het eene, in Octavo, in den jare 1519, en het andere, in Quarto, ten volgenden jare uitgegeven. Op het Titelblad van elk derzelve is een Boekdrukker afgebeeld, doch de eene verschilt van de andere. In het *Insignia Typographorum Frederici Roth-Scholtzii*, N°. 113, is de Pers van den opgenoemden Drukker nagesneden *Theodorus van Borne*, Boekdrukker te *Deventer*, in het begin der zestiende eeuw, heeft in eenige bij hem uitgegevene stukjes al mede de afbeeldingen van twee onderscheidene Drukpersen medegedeeld, onder anderen in *Plauti Comediae*, ten jare 1518 door hem in het licht gegeven. De eerste derzelve, achter den Titel geplaatst, schijnt zeer gebrekkig geweest te zijn; terwijl de tweede, op de laatste bladzijde van dat Boekje bevindelijk, duidelijk eene aanmerkelijk verbeterde Pers aanduidt. De Heer *JOH. ENSCHEDÉ* heeft deze beide afbeeldingen door den kundigen *CORNELIS VAN NOORDEN* in hout doen nasnijden, en de afdrucken daarvan in een bij hem gedrukt *Extraat uit een Brief van den Heer*

D

Mou-

nig eene houten moer schijnt te bespeuren te zijn, en het zich niet laat denken, dat de Drukpers, waarmede de *Spiegel* is gedrukt, die der genoemde afbeelding zal hebben overtroffen.

2. Dat de gebrekkelijkheid van deze Pers eene zeer *ongelijke* drukking heeft moeten te weeg brengen. De *Figuren* van den *Spiegel* dragen inzonderheid de blijken, met welk eene *force* de zelve zijn ingedrukt. Ook de *letterdruk* levert daarvan de sporen op. Op bladz. 47 en 58 van het Exemplaar, berustende op de *Bibliotheek*, is, onder anderen, door het sterk en bovenmate drukken van de Pers, het papier ter zijde van de letteren of onder de kolommen geborsten of gefcheurd.

3. Dat de *Degel* (dat is het bovenstuk of de vlakke plank of plaat, welke, door de schroef aangedreven, op de in de Pers gelegde voorwerpen onmiddellijk drukt) niet altijd even *vlak* of *waterpas* heeft gelegen. Dit blijkt daaruit, dat van zeer vele figuren in den *Eersten Spiegel* de boven- of onderranden *flaauw*, doch daarentegen de figuren zelve doorgaans *scherp* en *hard* zijn uitgedrukt (1). In de afdrukken der figuren van

den

Meuschen, in 's Hage, in dato 2 April 1775, enz., ingevoegd; van welk stukje (4 bladzijden groot) een Exemplaar onder mij berustende is.

(1) HEINEKEN (*Nachrichten*, 2 Th. p. 222) is daardoor in den waan gebracht, als of deze figuren reeds eenigzins zouden afgesleten zijn, en alzoo de *Nederduitse Spiegel* later zoude zijn gedrukt dan de *Latijnsche*. De ongegrondheid dezer oordeelvelling (over welke wij in Hoofdst. XX meer opzettelijk handelen) blijkt, onder anderen, zonneklaar uit den *Tweeden Nederduitse Spiegel*, in welken de randen der figuren ongelijk beter en scherper zijn uit- en afgedrukt; en deze laatstgenoemde

de

den *Tweeden Nederduitschen Spiegel* heerscht meerdere gelijkvormigheid: hetwelk aantoon, dat de *Degel* bij vervolg eenige verbetering heeft ondergaan. Mogelijk is het ook, dat de Vervaardiger van den *Spiegel* een hout bekleed plankje op den Lettervorm onder den *Degel* heeft gelegd, en dat aan deszelfs ongelijke dikte of ligging deze te flauwe drukking is toe te schrijven. Wat men kiese, de opgenoemde verschijsfelen kunnen aan het een zoowel als aan het ander worden toegeschreven.

4. Dat voorts aan de Pers geen zoogenaamd *Verschut*, dienende ter voorkoming van het mededrukken of smetten van den rand of het formaathout, is geweest, toonen de strookjes papier, welke alomme op die plaatfen zijn gelegd, welke niet moesten mededrukken.

5. Dat, eindelijk, de Vervaardiger van den *Spiegel* geen het minste denkbeeld heeft gehad van het tegenwoordig gebruikelijk hulpmiddel, op de Boekdrukkerijen onder den naam van *Register* bekend, waardoor de tegenzijde (*verso*) van het blad rondom met de voorzijde (*recto*) overeenkomt en volkomen gelijk staat, blijkt daaruit, dat het *marge* of de tusschenruimte tusschen de eene bladzijde en de andere niet overal *evenwijdig* is; hetwelk tevens doet zien, dat elke bladzijde afzonderlijk gedrukt, en dat het papier, bij gissing, zoo regt mogelijk op den Lettervorm is gelegd geworden.

Wie nu van zoodanig eene allezins gebrekkige

Druk-

de zal zeker noch door HEINEKEN, noch door eenig ander voorstander van *Mentz* als de eerste of oudste worden aanzien.

Drukkers volkomen gelijke en goede afdrukken verwachtte, zoude het onmogelijke vergen. Geen wonder des, dat eene verbetering derzelve hoogstnoodzakelijk was, en dat GUTTENBERG (zoo ik vermeene, en zoo als wij bij vervolg zullen zien) zich daarmede al dadelijk heeft onledig gehouden.

VI. BLINDGOED.

FORMAATHOUT.

Men ontmoet in de *Spiegels* eene bijzonderheid, welke men in geene andere oude gedrukte Boeken aantreft; eene bijzonderheid, welke, op zich zelve genomen, alleen in staat was te bewijzen, dat dit stuk eene der eerstelingen der nieuw-uitgevondene Boekdrukkunst is geweest.

Men ziet, namelijk, op de meeste bladzijden, ter plaatse, alwaar geen tekst of zwarte letteren moesten staan, de blinde indrukken van letteren, op welken bij de werkelijke drukking strookjes papier zijn gelegd, om het smetten of drukken der inkt te voorkomen (1).

Dat het werkelijke letteren zijn geweest, blijkt uit meer dan eene plaats. Zoo zal men, bij voorbeeld, het eerste blad van de *Prologus*, ter plaatse, alwaar de eerste of hoofdletter **D** had moeten staan, met de letteren **ee uu** en **mm**,
voorts

(1) Het getal dezer blinde indrukken is zoo menigvuldig, dat het onnoodig is de bladzijden op te noemen, waarop dezelve gevonden worden. Men zie de onderscheidene *Spiegels*, en men zal reeds bij den eersten opslag van het oog volkomen overtuigd zijn.

voorts op de bladzijde, inhoudende *die tafel van de Capittelen*, de 4de, 5de, 7de, 11de en 12de regels, met de letteren *ll ll* en *ll*, en de 13de en 14de regels met de letteren *hh*, en eindelijk de 21ste en 39ste bladzijden (volgens het Exemplaar op de *Bibliotheek*), van onderen, met de letteren *ll ll* enz., vinden aangevuld. Op vele plaatsen is het strookje papier verschoven, waardoor een gedeelte dezer letteren zijn af- of medegedrukt (1).

Het aanwezen dezer blinde letteren heeft sommigen (2) in den waan gebracht, als of de Vervaardiger van den *Spiegel* nog geen het minste denkbeeld van zoogenaamde *spatiën*, ter aanvulling der opene plaatsen, zoude hebben gehad, en, bij gebreke van dien, zich van deze letteren zoude hebben bediend.

Dan, behalve dat het zich niet laat denken, dat een man, wiens vernuft en schranderheid reeds de losse, beweegbare, gegoten letter en deszelfs zamenstelling ter afdrukking had uitgevonden, zoo weinig doorzigt en begrip zoude hebben gehad, om letteren, welke hij ter plaatsvulling bezigde, en wier oppervlakte even hoog als die der andere letteren was, niet een weinigje af te schaven of af te vijlen, ten einde daardoor het

(1) Men zie, bij voorbeeld, onder aan den voet van de 1ste kolom van de 24ste figuur van het Exemplaar op het *Stadhuis*; om van geene meerdere voorbeelden te gewagen.

(2) *SEIZ*, *Derde Jubeljaar*, bl. 57. *MEERMAN*, *Orig. Typogr.* P. I p. 116, 119. *DE BRUYN*, *Geschied. der stad Haarlem*, bl. 270. *COGAN*, *Reize langs den Rhijs*, bl. 454, en a. deren.

het mededrukken van dezelve te voorkomen: iets, hetwelk den eenvoudigsten mensch reeds dadelijk zoude zijn ingevallen; — behalve dit, herzeg ik, blijkt het ten duidelijkste, dat de vervaardiger van den *Spiegel* werkelijk *spatiën* heeft gehad en gebruikt, vermits alle de woorden door eenen gelijkmatigen afstand van elkander verwijderd zijn, hetwelk door niets anders, dan door eene dergelijke *spatie* kan zijn veroorzaakt (1).

Er moet dus, zoo als van zelve spreekt, eene bijzondere reden hebben plaats gehad, waarom de Drukker van den *Spiegel* zich ter plaatsvulling van werkelijke *letteren*, in stede van zoogenaamde *spatiën*, hebbe bediend: en deze reden is klaar en duidelijk, en alleen in de weekheid van het metaal van de letter en in de gebrekkelijke gesteldheid van de Drukpers te zoeken.

De zachte specie, namelijk, waarvan de letter gegoten was, was zoo weinig bestand tegen eene sterke en onevenredige drukking der Pers, dat alle opene plaatsen tusschen de uiterste letter of regel en het Raam, of liever Formaathout, hetwelk den geheelen Lettervorm in zich besloot, moesten worden aangevuld met het een of ander ligchaam, evenhoog als de letter zelve, vermits
het

(1) Het is opmerkelijk, dat geen een dezer *spatiën* (immers zoo ver ik heb kunnen nagaan) naar de hoogte is geschoven, noch heeft medegedrukt, en alzoo een *Boeren-Comma* (zoo als men zulks op de Drukkerijen gewoon is te noemen) heeft veroorzaakt. Dit geeft aanleiding om vast te stellen, dat dezelve veel korter dan de gewone letteren zijn geweest, en mogelijk niet, zoo als tegenwoordig, in gegoten *Spatiën*, *Pasjes* of *Quadranten*, maar slechts in platte stukjes koper, of ander metaal, hebben bestaan.

het anderzins te vreezen stond, dat, wanneer die open plaatfen niet op zoodanig eene wijze waren opgevuld, de uiterfte of op den vleugel staande letteren of regels, de noodige ondersteuning missende, moesten ombuigen; terwijl, behalve dit, de braming of zuiging van het vochtig gemaakt papier een kladdigen afdruk moest opleveren.

Om nu deze gebreken te voorkomen, was niets geschikter, dan die tusfchenruimten met (mogelijk kwalijk gegoten of reeds te veel afgesleten) letteren aan te vullen, wier oppervlakte met die der overige letteren gelijk stond, die alzo ter ondersteuning dienden en een' gelijken afdruk te weeg bragten. Het is uit dien hoofde, dat men deze blinde letteren alleen aantreft ter plaatse, alwaar aan het begin der *Prologus* de groote moest staan, en in *die tafel van de Capitelen* aan het einde der korte regels, maar voornamelijk, het geheele Boek door, aan den voet der bladzijden, wanneer, door het eindigen van den tekst, de kolom niet geheel vol was gezet, maar een of twee regels letterdruk waren opengelaten, wier ruimte, om de opgegevene redenen, door gelijksoortige lichamen moest worden bezet, indien aan het voorgestelde oogmerk zoude worden voldaan.

In zoo verre was nu wel voor de uiterste *letteren* of *regels* gezorgd; dan de geheele *Lettervorm* vorderde eene nog krachtadiger ondersteuning. De onervaren Drukker toch liep, bij de behandeling van eene zoo gebrekkige *Pers*, gevaar, om, door eene te harde toehaling van dezelve, de letter te beschadigen, althans het papier stuk te drukken, of, op zijn minst geno-

men, een' onvoldoenden afdruk voort te brengen; en, om in dit gebrek te voorzien, moest het *formaathout* of de *rand* om den *lettervorm* op eene bijzondere wijze worden ingerigt.

Om onze lezers hiervan een klaar denkbeeld te geven, moeten wij dezelve herinneren, dat op de tegenwoordige Boekdrukkerijen de letteren, na dat dezelve gezet zijn en eene volle bladzijde uitmaken, in een' *ijzeren rand* of *raam* worden geplaatst, en daarin, door middel van schuine *wiggen*, *kooijen* of *scheenen* (1) worden vastgezet. Het spreekt van zelve, dat de oppervlakte van dezen rand of dit raam niet zoo hoog is als de letter, vermits dezelve anders zoude mededrukken.

De *Spiegel* daarentegen toont ons aan, dat daartoe is gebezigd een *eikenhouten rand*, welks oppervlakte met dat der letteren genoegzaam heeft gelijk gestaan. De indrukken van het hout, zowel rondom als tusschen de kolommen, zijn op eene menigte plaatsen zoo zichtbaar, dat hetzelfde aan geene de minste tegenspraak of bedenking onderhevig is (2).

Het

(1) Op vele Drukkerijen in *Duitschland* gebruikt men daartoe schroeven.

(2) Hoe minder het papier behandeld of befmuld is, hoe duidelijker zich deze indrukken vertoonen: vandaar, dat dezelve in het zeer zindelijk bewaard Exemplaar van den *Tweeden Nederduitschen Spiegel* van den Heer ZENSCHÉDÉ zeer sterk uitkomen: de nerf of bloem van het hout is in het papier uitgedrukt. Hetzelfde vindt plaats in het Exemplaar van den *Tweeden Latijnschen Spiegel* van *Jonkheer* W. RENDORP; inzonderheid zijn op het eerste blad van de *Preface* alle de onderscheiden indrukken buitengewoon zichtbaar. Belangrijk ware het dat

Het blijkt hieruit, dat de Lettervorm, na tot eene geheele bladzijde te zijn gezet, is geplaatst in een *eikenhouten bak*, welke tot dat einde, ter grootte van de bladzijde, alvorens was uitgehold, en van welke alleen de randen rondom en het middelschot tusfchen de kolommen was overgebleven. De randen van dezen houten bak waren alzoo vast en onbeweegbaar, en konden niet, naar gelang van de meerdere of mindere breedte van de bladzijde of den lettervorm, naar binnen of naar buiten verschoven worden. Wanneer dus alle of vele op elkander volgende regels van eene bladzijde korter dan gewoonlijk waren en van achteren eenige ruimte tusfchen de laatste letteren en het formaathout openlieten, alsdan wierd deze opening door een los *strookje eikenhout*, van gelijke hoogte en oppervlakte, aangevuld. Men bespeurt dit tusfchenstrookje hout misfchien nergens duidelijker, dan op de 1ste, 3de en 5de bladzijden van de *Preface* van den *Tweeden Latijnschen Spiegel*.

Het nut en de noodzakelijkheid van zoodanig eenen rand zal nu de lezer van zelve bevatten. De schroef van de gebrekkige Pers mogt nu, ondanks de grootste zorgvuldigheid van den Drukker, in eene meerdere of mindere mate, te sterk worden toegedraaid: de kracht der drukking moest, in dat geval, op de *houten randen* en het *middelschot* afstuiten: daardoor bleef de zwakke en weeke letter van merkelijke besfchadiging bevrijd;

dat blad in plaat te kumen overbrengen: men zoude alsdan niets meer ter overtuiging, zelfs van den grootsten tegenstander, kunnen vorderen.

vrijd; het papier ontving meesttijds eene matige en gelijke drukking, en de afdruk voldeed tamen aan het oogmerk, immers zoo goed zulks in dien tijd en door middel van alle de, even gebrekkelijke, werktuigen konde verwacht of gevorderd worden.

Om nu het mededrukken of smetten zoowel der blinde letteren als der randen en het middelfschot van het formaathout te voorkomen, heeft men, bij gebrek van een zoogenaamd *Verschuut* (waarvan wij hiervoren spraken), rondom strookjes papier gelegd, die, wanneer dezelve niet verschoven of van hunne plaats waren geraakt, oorzaak waren, dat niets dan een blinden indruk dezer steunfelen van den Lettervorm achterbleef (1).

VII. LETTER- OF ZETHAAK.

Het is welligt te dezer plaatse meest geschikt, te doen opmerken, dat de Vervaardiger van den *Spiegel* zeker van geen goeden *Letter- of Zethaak* is voorzien geweest. Dit gebrek, gevoegd bij de ontbering van behoorlijk *blindgoed* van onderscheiden breedte (met uitzondering van de enkele *spatie*), was oorzaak, dat de meeste regels van den *Spiegel* niet allen even lang, maar meestal aan het einde ongelijk en bogtig zijn. Hij heeft dit, hier en daar, wel, zoo goed mogelijk, trachten

(1) Het aanwezig blijven dezer blinde indrukken, vooral die van de nerf of bloem van het eikenhout, zoo als ook het bersten aan de kanten der letteren, waarvan wij hiervoren gesproken hebben, doen, onder anderen, zien, dat het papier, vóór hetzelfde werd bedrukt, nat of vochtig is gemaakt.

ten te verhelpen, hetzij door sommige woorden te abbreviëren of te verkorten, of, omgekeerd, door in plaats van een **W** twee **W** of **U** te plaatsen, enz.; doch dit alles was niet in staat, om eene zoo volkomene gelijkheid van lengte in de regels te veroorzaken, welke de netheid en sierlijkheid zoo zeer bevordert en in latere Boeken, inzonderheid in die van *Ments*, bij de vordering en meerdere volmaking der kunst, gevonden wordt.

VIII. DRUKINKT.

Tot den *Drukinkt* overgaande, merken wij vooraf aan, dat, indien de Vervaardiger van den *Spiegel* de *eerste Boekdrukker* is geweest, aan hem tevens, met het hoogste regt, de uitvinding der Drukinkt moet worden toegekend (1), althans die der *zwarte*, vermits, indien het al waar mogte zijn, dat de *houtsnel figuren* van vroeger datum zijn en aan hem niet kunnen worden toegeschreven (iets, hetwelk wij in geen deele toestemmen), de inkt derzelven in allen gevalle zeer *bleek* en *flaauw* (2) is en van dien, waarmede

den

(1) Volgens MEERMAN (*Orig. Typogr. Cap. IX*) wist men vóór den tijd van KOSTER van geen Drukinkt.

(2) Vandaar dat sommigen in het, onzes inziens, verkeerde gevoelen zijn, dat de inkt der vroegste Prentwerken met water was aangeland. Waterverv is niet geschikt, om het oppervlak der letteren goed te dekken. (Zie, onder anderen: MEERMAN, *Orig. Typogr. P. I. p. 240. DE BRUYN, Geschied. der stad Haarlem*, bl. 268. *Nachrichten. 2e Th. f. 223. Idée Générale*, p. 441. LICHTENBERGER, &c.

den tekst van den *Spiegel* is gedrukt, merkelyk in kleur verschilt.

Behalve deze, in ons oog zeer juiste, opmerking, vermeenen wij ons te dezen veiliglyk te mogen beroepen op het getuigenis van JUNIUS, wien wij in zoo vele bijzonderheden gevolgd en vrij naauwkeurig hebben bevonden. Hij verzekert ons dan, dat KOSTER, bevindende, dat de gewone inkt vloeide en kladde, met hulp van zijnen schoonzoon THOMAS PIETERSZOOM, eene soort van dikker en taajer inkt uitdacht, welke tot de bewerking meer geschikt was (1).

Vrij natuurlyk was het, dat dezelve in den beginne zeer onvolkomen zal zijn zamengesteld, en dit blijkt ons ook ten volle uit den *eersten druk* van den *Nederduitschen Spiegel*. Wanneer wij dat Boek met de vereischte naauwkeurigheid beschouwen, dan bevinden wij, dat de inkt zelve, over het algemeen, niet alleen vrij *slecht* is geweest, maar ook op de eene plaats te *dun* of te *mager*, doch op de andere plaats te *vet* en te *kladderig* is gelegd: al hetwelk niet alleen eene ongelijke en onzindelyke afdrukking van het blad, maar tevens eene ongeregeldheid in het fatsoen en de gedaante der letteren moest te weeg brengen. Dat dezelve met lijnolie is gemengd geweest, is buiten tegenspraak (2); doch daar de inkt

(1) Onder de latere Schryfvers heeft F. C. LESSERN (*Typographia Jubilans*, p. 24) toegestemd, dat KOSTER de uitvinder van den Drukinkt (hoezeer dan ook met water gemengd) kan zijn geweest.

(2) LAMBINET (*Orig. de l'Imprimerie*, T. I. P. 307) is, niet ten onregte, van meening, dat het schilderen met olieverbod (welks ontdekking gewoonlyk aan JAN EN HUBERT VAN EYK,

inkt, op eenige plaatfen, groenachtig door het papier is doorgeslagen (1), zoo is daaruit op te maken, dat de olie of geheel *ongekookt*, of niet lang genoeg op het vuur is geweest, waaraan tevens niet weinig kan hebben toegebracht, wanneer dezelve niet genoeg was *getemperd* of *uitgebrand*.

De Autheur van den *Spiegel* moet dit gebrek al ras hebben weten te verhelpen, vermits niet alleen de *Tweede Nederduitsche*, maar ook de *beide Latijnsche Spiegel*s met beteren inkt zijn gedrukt (2), eene bijzonderheid, welke op zich zelve reeds aantoot, dat de *Eerste Nederduitsche Spiegel* werkelijk de oudste is en den *Latijnschen* is voorafgegaan. De volmaking van den Drukinkt volgde zeer spoedig. Een groot aantal Boeken van de vijftiende eeuw, zoo in *Duitschland* en *Italië*, als in de *Nederlanden*, van de Pers gekomen, zijn met eenen zoodanigen zwarten en glanzigen inkt (3) gedrukt, dat dezelve tegenwoordig bezwaarlijk te verbeteren zoude zijn.

IX.

ZYK, die ten tijde van KOSTER leefden, wordt toegeschreven) denklijk aanleiding zal hebben gegeven tot het uitvinden van den Drukinkt.

(1) Men zie, onder anderen, de 45ste, 46ste, 50ste en 57ste bladzijden van het Exemplaar op de *Bibliotheek*.

(2) MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. I. p. 123, 125, 136. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 73. LICHTENBERGER, &c. Opmerkelijk is het, dat de inkt, waarmede de bladen van den *Eersten Latijnschen Spiegel*, uit *vaste* letteren bestaande, bedrukt is, *bleeker* of *grijzer* is, dan die bladen in dat zelve Boek, waarin *losse* en *beweegbare* letteren gevonden worden. Ook dit toont de trapswijze verbetering van den Drukinkt aan.

(3) Het kwam den Heer ENSCHEDÉ niet vreemd voor, dat sommige der eerste Boekdruckers barnsteen onder de lijnolie hebben gekookt en vereenigd.

IX. DRUKBALLEN.

Dat tot het bestrijken van den lettervorm met inkt *Drukballen* (hoe gebrekkig dan ook) zijn gebezigd, schijnt mij te blijken uit het opleggen van strookjes papier op het formaathout en de blinde letteren. Indien toch de inkt met een penseel, kwastje, of ander klein werktuig, op de letter was gesmeerd of op eene andere subtiële wijze gelegd of gebragt, dan had men kunnen zorgen, dat de inkt niets anders dan de letteren raakte, en dan had men geene strookjes papier noodig gehad; doch Drukballen gebruikende, wier omvang niet konde beletten, dat ook het formaathout en de blinde letteren werden besmet, was het bezigen van strookjes papier onvermijdelijk: zoo als dan ook het formaathout en de blinde letteren, hier en daar, ter plaatse waar het strookje papier verschoven is, geheel of gedeeltelijk hebben medegedrukt of gesmet. Overigens zullen deze Drukballen, door derzelver onvolkomenheid, hebben medegewerkt tot het voortbrengen van ongelijke en ongeregelde afdrukken.

X. FIGUREN EN TEKST IEDER AFZONDERLIJK GEDRUKT.

Wij willen, bij deze gelegenheid, nog doen opmerken, dat aan ons gebleken is, dat de *figuren* en de *tekst* van den *Spiegel ieder afzonderlijk zijn gedrukt*. Dit is, onder anderen, daaruit op te maken, dat eene en andere figuur in alle de uitgaven wel eens scheef boven den letterdruk is geplaatst. Om hierin echter, zoo als HEIN-

KEN

KEN (1) schijnt te doen, een bewijs te vinden, dat niet alleen de figuren het eerst, maar zelfs lang vóór den tekst zouden zijn gedrukt, gaat in geen deele door. Wij hebben hierover in Hoofdstuk XX breeder gehandeld, en zullen nu alleen aanmerken, dat, onder anderen, in de uitgaven van het *Scaccspul* te Gouda 1479, de *Breydenbach* te Mentz 1486 en den *Bijbel* te Lubek 1494, de plaats voor alle of een groot gedeelte der figuren (die op dat tijdstip nog niet gereed zullen zijn geweest) is opengelaten, ten blijke alzoo, dat de druk van den tekst die der figuren wel eens is voorgegaan.

XI. DE SPIEGELS SLECHTS AAN ÉÉNE ZIJDE GEDRUKT.

Eindelijk is het ons voorgekomen, dat de redenen, waarom de *Spiegels* slechts op ééne zijde zijn gedrukt, niet zijn te zoeken in de onkunde of eenvoudigheid van den Drukker, noch in de slechtheid van het papier, vermits hetzelfde vrij goed is; maar, onzes inziens, alleen zijn toe te schrijven: *vooreerst*, aan de diepe en scherpe indrukken van de letteren van den tekst en inzonderheid der figuren op de tegenzijde van het blad; en *ten tweede*, aan het doorlaan van den inkt door het papier, hier en daar te bespeuren, hetwelk eene goede en redelijk zindelijke afdrukking op die doorgeflagen plaatsen ondoenlijk maakt.

Wanneer men zich nu uit al het voorgaande herinnert, dat de Vervaardiger van den *Spiegel* tot

(1) *Idee Générale*. p. 463.

tot het drukken van dat Boek heeft noodig gehad een volledig stel Stempels (1), even zoo vele Matrijzen, een Gietvorm, Letterspecie, Formaat-hout, Drukpers, Drukinkt, Drukballen, enz.; dat de vervaardiging, bewerking en toebereiding van alle deze werktuigen door hem aanvankelijk moest worden uitgedacht; dat bij de bearbeiding en behandeling zeer velen der eerstgenomene proeven moesten mislukken en alzoo telkens worden herhaald, — dan zal men zich meer of min een denkbeeld kunnen maken van de aanhoudende spanning van den geest, het taai geduld, de onafgebroke moeite en vlijt, de overgrootte kosten en den langdurigen tijd, welke aan zoodanig eene onderneming heeft moeten worden besteed en ten koste gelegd; dan gevoelt men, hoe langzaam de verbetering en beschaving moest voortgaan; hoe veel er toe behoorde, alvorens de *eerste Nederduitsche Spiegel* was afgewerkt, en wat er toe vereischt wierd, alvorens de *tweede Nederduitsche* en de *beide Latijnsche Spiegels* (die alle drie met eene nieuwe en verbeterde letter zijn gedrukt) het licht konden aanschouwen.

Hoe veel lofs alzoo dezen verdienstelijken man toekomt, het is er echter verre, zeer verre van daan, dat hij de kunst van Boekdrukken tot volkomenheid zoude hebben gebragt. Onze stuksgewijze beschouwing van den staat en de gesteldheid der door hem gebezigde werktuigen heeft ons te zeer van derzelver gebrekkelijkheid overtuigd, dan dat hij op zoodanig eene eer zoude hebben kunnen

(1) Zoo verre wij hebben kunnen nagaan, zijn tot den *Spiegel* bijna 150 onderscheidene Stempels en Matrijzen noodig geweest.

nen aanspraak maken. Hij heeft dit zelve, zoo verre bekend is, nimmer gedaan. Hij zag en gevoelde welligt zelve, hoe veel er aan zijne kunst ontbrak, om dezelve als geheel voltooid aan de wereld te kunnen voordragen. En ziet daar welligt de voornaamste reden, waarom hij zijne naam niet onder de door hem gedrukte werken heeft geplaatst.

Dan het zijn juist de door ons opgenoemde gebreken en onvolkomenheden, welke elk' onpartijdigen moeten overtuigen, dat de *Spiegel* een *eersteling* is der drukkunst met *gegosten letteren* (1). Het is niet het werk van iemand, welke op de drukkerij te *Mentz* te schole gegaan, of van daar zijne wetenschap bekomen heeft. Het is evenmin het voortbrengsel van eenen ellendigen knoeijer of broddelaar. De indrukken der blinde letteren en van het formaathout, ja de gansche zamenstelling van alle de werktuigen,

we-

(1) De menigte van drukfeilen, welke men in den *eersten Nederduitschen Spiegel* aantreft, en in geen ander Boek in zulk een overgroot aantal gevonden worden, maken reeds op zich zelve dit Boek tot eene der eerstelingen. Uit onze opgaaf van het gebrekkige werktuigelijke, waarvan zich deszelfs vervaardiger heeft moeten bedienen, kan men gemakkelijk nagaan, hoe moeilijk het zoude geweest zijn, om, na dat de beide kolommen van eene geheele bladzijde waren gezet en in het formaathout geplaatst, alsdan de daarin voorkomende verkeerd geplaatste letteren uit den gefloten vorm uit te nemen en met anderen te verwisfelen. Elk, die eenig begrip heeft van het letterzetten en boekdrukken, en zich daarbij voor den geest brengt de ellendige werktuigen, zoo als wij die beschreven hebben, in vergelijking van de hedendaagsche, zal dit gereedelijk kunnen bevatten. *EMACHERÉ* noemde, uit dien hoofde, deze drukfeilen niet onaardig: *parlen aan de kroon van Koster*.

wederspreken dit zoo luide, dat niemand, zoo wij vertrouwen, zoude kunnen vorderen, dat wij deswegens in eenig nader betoog treden. Men beschouwe slechts de *eerstelingen* van ULRICH ZELL en andere leerlingen van GUTTENBERG, FUST en SCHEFFER, die bij de belegering en inneming van *Mentz* in den jare 1462 de drukkerij van dat driemanschap hebben verlaten en zich door geheel *Europa* verspreid: men zal dadelijk het hemelsbreed verschil tusschen *deze* en den *Spiegel* opmerken, en overal de bewijzen vinden van de verbeteringen met betrekking tot de Stempels, Matrijzen, Gietvorm, Letterspecie, Drukpers, enz. te *Mentz* uitgedacht; — verbeteringen van het hoogste gewigt, daar zij de kunst bijna tot dien trap van volkomenheid hebben gebracht, waarop die tegenwoordig gestegen is; verbeteringen alzoo, welke ons en geheel het menschedom moeten aansporen, om de verdiensten der *Mentzische* drukkers, en inzonderheid die van den schranderen PIETER SCHEFFER, niet te miskennen of te verkleinen, maar op den regten prijs te schatten. — Ondertusschen, hoe gebrekkig en onvolkomen de *Spiegel* dan ook moge zijn uitgevoerd en in het licht verschenen, deszelfs vervaardiger komt de eere toe, van de eerste te zijn geweest, welke tot de beoefening en volmaking der Boekdrukkunst den weg gebaad en aan anderen het spoor heeft aangewezen, langs hetwelk zij het toppunt van hun verlangen konden bereiken. Het moeilijkste gedeelte van de taak, het eerste ontwerp eener tot dus verre verborgene wetenschap en deszelfs aanvankelijke tot stand brenging, is door hem volvoerd; terwijl het
veel

veel gemakkelijker gedeelte; te weten de opsporing der gebreken en de verbetering derzelven, voor anderen wierd overgelaten. Stemt men zulks toe, zoo als elk onpartijdige zal moeten doen, dan zal men tevens doordrongen worden van een gevoel van erkentenis en dankbaarheid voor de nagedachtenis van eenen man, wiens sohrander vernuft eene (mag ik mij dus uitdrukken) zoo goddelijke wetenschap heeft uitgedacht, en, on- aangezien en ongeacht de menigvuldige en schijnbaar onoverkomelijke zwarigheden, tot stand gebragt; dan kan het niet anders, of men moet de Voorzienigheid daarvoor danken, dat het haar behaagd heeft, ons Vaderland met eene zoo edele en nuttige uitvinding te bevoorregten, en dan kan het niet misfen, of men moet den roem dezer ontdekking tegen alle vreemde aanvallen handhaven en verdedigen.

HOOFDSTUK II.

Vergelijking van de taal en spelling van drie onderscheidene Uitgaven en een Handschrift van den Nederduitschen Spiegel onzer Behoudenis.

Het zal welligt velen, die met de geschriften van den Heer HEINEKEN bekend zijn, en al- zoo weten, hozeer door hem alle de eerstelingen der Houtsnede Prent- en Boekdrakkunst aan *Duitschland* zijn toegeschreven, bevreemden, dat deze Schrijver den *Spiegel onzer Behoudenis*, welken hij van zulk eenen hoogen ouderdom be-
 E 2 schouwt,

schouwt, al mede niet aan dat land heeft toegkend.

Doch hierin was hem, behalve andere redenen, voornamelijk de *taal* en *spelling* van dat boek in den weg. Die taal en spelling toch wijzen op de duidelijkste wijze deszelfs vaderland aan. Het is zelfs geenszins het Vlaamsch of Belgisch dialekt, hetwelk wij in dat boek aantreffen, maar de zuivere Hollandfche taal, zoo als die in de vijftiende eeuw in *Holland* en *Utrecht* gesproken werd (1). Dat boek hoort alzoo, bij uitzondering, in *Holland* t'huis. Deskundigen kunnen zich hiervan uit de hierna volgende vergelijkingen (waarover wij zoo aanstonds nader zullen handelen) overtuigen.

Toen wij met dit onderzoek bezig waren, ontstond bij ons tevens den wensch, om dit boek met andere geschriften van dien tijd te vergelijken, ten einde, ware het mogelijk, uit de trapsgewijze verbetering van taal en spelling, den vermoedelijken ouderdom van dit eerwaardig stuk te bepalen. Ter bereiking van dit gewenschte doel zouden wij bijna niet gelukkiger hebben kunnen slagen. Wij bezitten in onze verzameling een vrij goed *Handschrift* van den *Spiegel onzer Behoudenis*, in klein octavo formaat, in den jare 1464, op parkement geschreven, en weleer be-

rust

(1) In *Utrecht*," (zegt IJPEIJ, in zijne *Geschiedenis der Nederlandfche tale*, bladz. 303) „maar vooral in *Holland*, „ was het dialekt het zuiverst, of, met andere woorden, het „ minst gemengd met vreemde dialekten. En dit hollandsch of „ echt bataafsche dialekt is vervolgens door gansch *Nederland*, „ de algemeene taal der geleerdheid in geschriften, en der gees- „ telijkheid op den predikstoel geworden."

rust hebbende in het *Kathuizers Klooster buiten Utrecht*, blijkens de twee navolgende onderschriften, in dit boek voorkomende, luidende aldus:

„ *Dit boec behoert toe caymā jansf*
 „ *van Zerichzee, wonende mit de*
 „ *Carthusers butē Vtrecht God si*
 „ *gheloest nu en in d'ewicheit Amen.*”

en

„ *Dit boec is gheeyndet int jaer ons*
 „ *herē M CCCC en iij en tsestich op*
 „ *te XVI dach in sul*
 „ *Een Aue maria om god voer die scrijver*”

Wij bezaten alzoo een punt van vergelijking, bij welks behandeling wij zoodanig zijn te werk gegaan, als onze lezers uit het nevensgaand stuk, inhoudende het eerste en laatste blad van den *Spiegel*, volgens drie onderscheiden *Uitgaven* en een *Handschrift* van denzelven zal kunnen blijkē. (Bijlagen A en B.)

De bovenste of eerste regels, namelijk, tusschen elke linie, zijn gevolgd naar den *eersten* druk, van welken twee exemplaren te *Haarlem*, het eene op het Stadhuis en het andere op de Bibliotheek, bewaard worden.

De daarop volgende of tweede regels zijn die van de *tweede* uitgave, van welke, onder anderen, een vrij wel bewaard exemplaar bij de Heeren ENSCHEDÉ, mede te *Haarlem*, berust, uit hetwelk die regels door ons letterlijk zijn afgeschreven.

De derde regels zijn gekopieerd uit het bovengemelde Handschrift van 1464.

De vierde of laatste regels, eindelijk, zijn overgenomen uit den *Spiegel*, in den jare 1483 te *Kuilenburg*, bij *Jan Veldenaar*, uitgegeven, van welke uitgave een heerlijk exemplaar in de rijke Boekverzameling van bovengemelde Heeren E N S C H E D É gevonden wordt.

Wij hebben nu deze uittreksels naauwkeurig en herhaalde reizen, van woord tot woord, met elkander vergeleken, en het is ons uit de veranderingen en verbeteringen in taal en spelling, welke wij hier en daar ontmoeten, gebleken, dat niet alleen de *beide drukken* zonder jaartal het *Handschrift* zijn voorafgegaan, en alzo *ouder* zijn dan hetzelfde, maar dat, bovendien, meer bepaaldelijk dat boek, hetwelk door ons en anderen eenstemmig voor het *oudste* van beide de drukken wordt gehouden, werkelijk en inderdaad het eerst het licht heeft gezien en lang voor het bedoelde Handschrift is vervaardigd geworden.

Wij hebben ons, in een zoo belangrijk stuk, de vergelijking en beoordeeling der oud-Hollandische taal geenszins op onze meerdere of mindere kunde of bedrevenheid alleen willen verlaten. Wij hebben het oordeel en gevoelen van den Hooggeleerden Heer A. J P E I J, Hoogleeraar aan de hoogeschool te *Groningen*, wiens voortreffelijk werk over de *Geschiedenis der Nederlandsche tale*, hem tot den rang van eenen bevoegden kunstregter in dit vak verheft, te dezen ingeroepen, welke verdienstelijke geleerde wel aan ons verlangen heeft willen voldoen, door aan ons deszelfs gevoelen omtrent dit punt mede te deelen,

len, voor hetwelk wij hem bij dezen onzen dank openlijk betuigen. Zijn Hooggeleerde schreef mij dan, op den 19den April des jaars 1814, het navolgende: „ Ik heb het tweeledig oordeel, dat „ gij over de drie uitgaven en het handschrift „ van den *Spiegel onzer Behoudenisfe* geveld „ hebt, aan uwe mij toegezondene *Vergelijking „ van het eerste Blad*, met alle nauwkeurigheid „ niet alleen van woord tot woord, maar als van „ letter tot letter, getoetst, en zoo geground ge- „ vonden, dat er geen de minste twijfel daarom- „ trent ook bij mij is overgebleven. Namelijk „ ook ik meen met u het daarin volkomen eens „ te zijn:”

„ I. Dat het exemplaar van den Spiegel, het- „ welk voor het oudste gehouden wordt, werke- „ lijk de oudste uitgave is, dat hetzelfde door het „ tweede gevolgd is, en dat het handschrift van „ 1464 door de beide gemelde gemelde drukken „ is voorafgegaan, en dat de editje van 1483, „ door V. Idenaar bezorgd, de laatste blijkt te zijn.”

„ II. Dat de taal, waarin deze drie uitgaven „ en het handschrift van den Spiegel zijn opge- „ seld, niet is de Vlaamsche of Belgische, maar „ de zuivere Bataafsch Hollandsche taal, zoo als „ dezelve in de vijftiende eeuw in het eigen- „ lijk gezegde Holland en in Utrecht gesproken „ werd.”

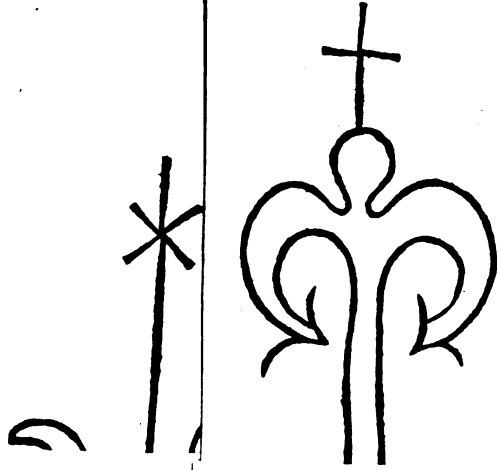
Wanneer wij nu in overweging nemen, dat elke beschaving van taal en spelling, hoe gering dan ook, volgens den gewonen gang in alle wetenschappen, eenen genoegzamen tijd vordert; en dat voorts uit de verbeterde taal en spelling van een Handschrift van 1464 blijkt, dat twee onder-

scheiden drukken van hetzelfde boek *vroeger* dan dat Handschrift zijn vervaardigd: dan zal men moeten toestemmen, dat tusschen de voltooiing dezer gedrukte boeken en dat Handschrift een aanmerkelijk aantal jaren moet verlopen zijn; dat men alzoo van zelve terugkomt tot den leeftijd van KOSTER, welke zeker vóór het jaar 1441 is overleden; en dat alzoo ook hierdoor ons gevoelen krachtiglijk wordt gestaafd en versterkt, dat, namelijk, de *Nederduitsche Spiegels* werkelijk dien ouderdom bezitten, welke aan dezelve worden toegeschreven; en dat dezelve lang vóór men te *Mentz* drukte, het licht hebben gezien.

H O O F D S T U K III.

Papiermerken van den Spiegel onzer Behoudenis en andere oude Werken.

Over de meerdere of mindere belangrijkheid der *Papiermerken* is zeer verschillend gedacht. Sommige Schrijvers hebben welligt te veel waarde aan dezelve gehecht, terwijl anderen, daarentegen, die merken geheel onopgemerkt hebben gelaten, even als of dezelve in geen deele eenige de minste stoffe tot nasporing konden opleveren. Beiden dwalen, in ons oog, even zeer van het rechte spoor. — Indien, aan de eene zijde, de papiermerken, alleen en op zich zelve genomen, ongenoegzaam mogten zijn, om, met volkomen zekerheid, te bepalen, bij *welken drukker* of in *welk*

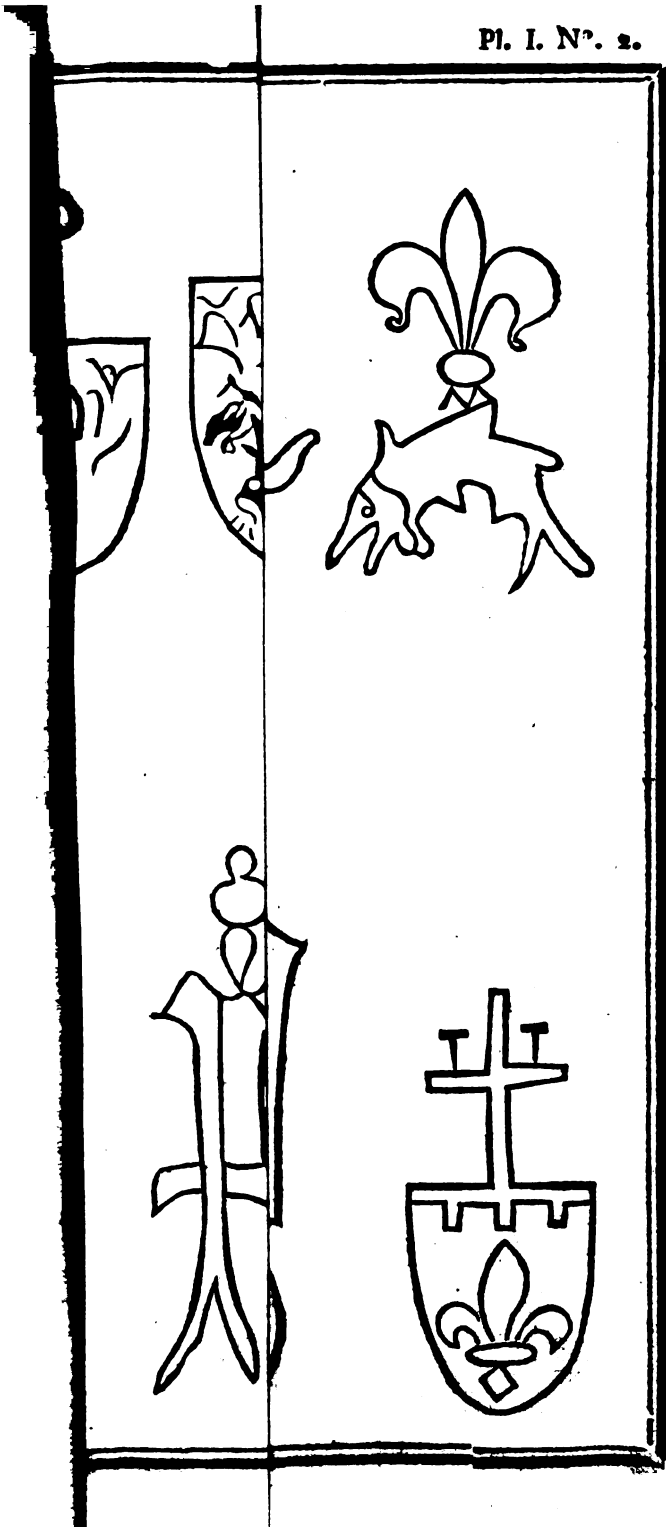

||

1

Handwritten mark or signature

welk jaar zeker werk het licht heeft gezien, vermits een gedeelte van hetzelfde papier aan meer dan eenen drukker kan zijn verkocht, of dat hetzelfde welligt eenige jaren na deszelfs vervaardiging onverbruikt heeft kunnen blijven liggen: is het echter, aan den anderen kant, eene erkende waarheid, dat deze zelfde papiermerken, gevoegd bij den *form* of het *soort der letteren*, niet alleen genoegzame sporen aan de hand geven, ter bepaling, of zoodanig werk uit *Italie*, *Duitschland*, de *Nederlanden* of *Holland* oorspronkelijk is; maar, wanneer bovendien deze merken vergezeld gaan en versterkt worden door meerdere *typographische* of *andere kenteekenen*, dezelve in de meeste gevallen voldoende geschikt zijn ter ontdekking van de *plaats*, waar zoodanig werk is van de pers gekomen, ja veelal van den *drukker* zelve.

Deze opmerking, welke door een der voornaamste tegenstanders van *Haarlem*, de Heer DE LA SERNA SANTANDER (1), is toegestemd en door een proef bevestigd, lokte ons uit, tot het, zoo veel mogelijk, naauwkeurig nagaan, opnemen en afteekenen der merken van het papier, op hetwelk de onderscheidene *Spiegels onzer Behoudenis*, en *andere oude werken*, door ons aan *Haarlem* toegeschreven, gedrukt zijn; wij voegen deze afteekeningen hier bij, en doen dezelve verge-

(1) *Supplement au Catalogue des Livres de son Bibliothèque dans l'Éclaircissement sur les Planches.* — Vergelijk mede *Beschreibung typographischer Seltenheiten von GOTHELF FISCHER, Sechste Lieferung.* (JANSEN, *Essai sur la gravure en bois et en taille douce.* p. 357.)

gezeld gaan van onze ophelderingen en aanmerkingen, welke, zoo wij vertrouwen, van zoodanig eenen aard zullen zijn, dat ook daardoor ons gevoelen zal versterkt worden, dat deze Boeken aan *Holland*, en wel bepaaldelijk aan de stad *Haarlem*, moeten worden toegekend.

Alvorens tot de behandeling der merken zelve over te gaan, moeten wij herinneren, dat reeds vóór ons door anderen is opgemerkt, dat het papier van alle de vier uitgaven van den *Spiegel* is van dezelfde soort en aan *elkander gelijk*, overeenkomende met dat, waarop men, in dien tijd, schreef (1).

Deze *gelijkheid* van soort en qualiteit erkend zijnde, is alsnu de vraag: vanwaar men, ten tijde van KOSTER, het papier te *Haarlem* gewoonlijk bekwam?

Dat te dien tijde in *Holland* nog geene papiermolens of papierfabrieken aanwezig waren, is overbekend. Het eerste berigt, dat men van dezelfde ontmoet, is, zoo ver wij weten, dat van den beroemden HUIG DE GROOT, in zijne *Parallela*, in welk werk hij, sprekende van de handwerken, in den jare 1602 in *Holland* in gebruik, zegt, dat men uit oud linnen *schrijf-* en uit hennip *pakpapier* maakte (2). In *Gelderland*, althans omstreeks *Arnhem*, schijnt in of kort voor den jare 1592 de eerste papiermolen te zijn op-

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 102. SEIZ, bl. 55.

(2) V. WIJN, *Huisz. Leven.* 1ste Deel, 2de Stuk. *Voorbericht*, en volgens denzelfden in de *Voorrede* van MEERMAN op het aangehaalde Werk van DE GROOT, 1ste Deel, bl. 47.

opgerigt, waartoe een privilegie van tien jaren werd verleend (1).

Het is dus zeker, dat in het begin der vijf-
tiende eeuw het papier, zoowel te *Haarlem*, als
op andere plaatsen van ons vaderland, van *elders*
moest ontboden worden. Zoo bekwam men, on-
der anderen, te dien tijde, het papier voor de
stad *Arnhem* van *Antwerpen*, *Brugge* en *Keu-
len*, doch wel inzonderheid van de eerstgemelde
stad (2).

Ons alnu tot de stad *Haarlem* opzettelijk al-
leen bepalende, zijn ons de *Thefauriers-Rekenin-
gen* dezer stad te dezen bijzonder te stade geko-
men (3). Zij doen ons zien, dat het papier
voor die stad bepaaldelijk te *Antwerpen*, en op
geene andere plaats, werd gekocht. Wij vinden
dit reeds aangeteekend in den jare 1420 (4), en
ontmoeten gelijke aankopen in de jaren 1429,
1433, 1435, 1436, 1437, 1440, 1441 (5).

Men

(1) G. VAN HASSELT, *Arnhemfche Oudheden*. 3de Deel,
bladz. 85.

(2) G. VAN HASSELT, *Gelderfche Maaltijden*. *Nabe-
rigt*, bl. 1 en 2.

(3) VAN WIJN noemt (in zijn *Hulz. Leven*. 1fte Deel, 5de
Stuk, bl. 628.) de Graaflijke Thefauriers-Rekeningen de *beste
Jaarboeken* van onze Historie. J. MEERMAN, VAN HAS-
SELT en anderen, hebben van foortgelijke Registers, met het
beste gevolg, gebruik gemaakt: en ook mij is uit het nazien
der Rekeningen der stad *Haarlem* gebleken, dat dezelve een
fchat van wetenswaardige bijzonderheden in zich bevatten.

(4) *Thefauriers Rekening* van den jare 1420, bl. 65 verso,
alwaar wij lezen: „ tot andworpen gecoft twee ryem papier bi Ce-
„ man geryt voir den Clercs medeged:olt VII ff IIII §” en bl.
140: „ wigeven bi Coman geryt tot andworpen om een ryem pa-
„ pier den Clercs geleu§ II ff XVI §”

(5) Rekening als voren van 1429, bl. 160; — van 1433,
bl.

Men gebruikte alzoo te *Haarlem*, in het begin der vijftiende eeuw, *Brabandsch* papier.

Laat ons nu zien, of wij in de merken van het papier, waarop de *Spiegels onzer Behoudenissen* en *andere Boeken*, aan KOSTER toegeschreven, zijn gedrukt, zoodanige kenteekenen ontmoeten, waaruit wij veilig kunnen en moeten opmaken, dat tot dezelve, evenzeer als tot de *Thefauriers-Rekeningen* der stad *Haarlem*, *Brabandsch* papier gebezigd is (1).

Wij ontmoeten dan in den *eersten druk* van den *Nederduitschen Spiegel* de merken van een' *Osfenkop*, met een *steel* of *flang* tusfchen de hoornen, en een *wapen*, waarboven een *Kruis*; een *Lelie*; een *Eenhoorn*; een *dubbelden Sloutel*; een *Hand*; een *Rad* en een *Cirkel*, waarin eenige *letteren* en onder dezelve *gelijk wapen*, als onder den *Osfekop*.

In den *tweeden Nederduitschen druk* een *Osfenkop* met een *flang* of *kruis*; een *Osfenkop* iets anders; een *Eenhoorn*; de letter *p*, en dezelve letter, doch iets anders.

In

bl. 79 verso en bl. 83; — van 1435, bl. 205; — van 1436, bl. 125; — van 1437, bl. 140 en 142; — van 1440, bl. 130; — van 1441, bl. 154 verso.

(1) Wij moeten onzen lezers doen opmerken, dat wij niet *alle* de overgeblevene afdrukken van de onderscheidene *Spiegels* en *der andere werken* in handen hebben gehad. Waren wij zoo gelukkig geweest, vermoedelijk zouden wij meerdere ontdekkingen hebben gedaan: trouwens de door ons medegedeelden, zullen, zoo wij vermeenen, ter overtuiging genoegzaam zijn. Het is overigens te hopen, dat andere schrijvers, wanneer zij over deze of foortgelijke papiermerken zullen handelen, niet slechts *deze* of *gene* merken, maar, even als wij, *alle* dezelve, zoo als zij die in de hier en daar verspreide exemplaren ontmoeten, zullen aanvoeren.

In den *eersten Latijnsche Spiegel* een *Lelie* en een *Eenhoorn*.

In den *tweeden Latijnschen Spiegel* een *Osfenkop* (1) met een *stang* of *steel* en *kruis*; een *Lelie*; een *Eenhoorn*; de letter *p* en twee onderscheidene *wapens*, met onduidelijke *letteren* of *figuren*.

In de *Openbaring van Johannes* een *wapen*, waarin een *Lelie* met een *Lambel* en drie *Pendans*.

In den *Bijbel der Armen* een *Eenhoorn*, *Osfenkop*, *Lelie*, de letter *p* en het *wapen van Bourgondië*.

In het *Hooglied* een *Osfenkop* met een *stang* en *kruis*, een *Eenhoorn* en de letter *p*.

En eindelijk, in de *Ars Moriendi* een *Rad*(2), een *Eenhoorn* en de letter *p*.

Laten wij nu over elk dezer opgegevene merken afzonderlijk handelen.

1°. De *Osfenkop*.

Men vindt denzelven, zoo als wij zagen, in *beide de Nederduitsche* en in de *tweede Latijnsche* uitgaven van den *Spiegel* en in het *Hooglied*.

Dit merk is van eenen zeer hoogen ouderdom. Het was reeds in de *Handschriften* van het begin der veertiende eeuw aanwezig (3). VAN HASSELT (4) trof het mede aan in de registers of stukken van dezelve en de volgende eeuw. Het papier met dit merk schijnt zoodanig gewild en in eene algemeene achting te zijn geweest, dat dit merk

(1) Zie ook FOURNIER, *de l'Origine de l'Imprimerie*. p. 153.

(2) *Ibid.* p. 183.

(3) JANSEN, *Essai*, &c. p. 338, 345 *et* *sub.*

(4) *Geldersche Maaltijden. Naberigt*, bl. 3 en 4.

merk weldra door zeer vele fabrikeurs in onderscheidene oorden van *Europa* werd nagemaakt of overgenomen, vermits het niet mogelijk is, dat al het papier met dit merk uit één en hetzelfde oord, veel min door een en denzelfden fabrikteur zoude zijn voortgebragt (1). In de *Thefauriers-Rekeningen* der stad *Haarlem* wordt hetzelfde mede gevonden, namelijk in die van de jaren 1422, 1426, 1437, 1439, 1440, 1441, en onder anderen in die van den jare 1439 van niet minder dan vier onderscheidene maakfels of standen dezer merken. Het papier van zeer vele boeken, te *Mentz* gedrukt, draagt gelijkfoortig merk (2). — Wij kunnen alzoo uit dezen Osfenkop, of dit merk, op zich zelve beschouwd, geene bijzondere gevolgtrekking maken, als alleen dit, dat het maakfel van den Osfenkop in de boeken van *Mentz* van dat der *Spiegels*, den *Bijbel der Armen*, het *Hooglied* ende *Thefauriers-Rekeningen* verschilt, zoo als uit eene vergelijking kan blijken. Het *wapen* echter, hetwelk boven den Osfenkop in den *eersten Nederduitschen Spiegel* is afgebeeld, en hetwelk dat van *Beijeren* is, geeft ons stof tot eene belangrijke opmerking, welke wij, ten einde alle herhaling te vermijden, hierna afzonderlijk zullen behandelen.

2°. De *Lelie*.

Dit merk, voorkomende in de *eerste uitgave* van den *Nederduitschen* en in die van de *beide Latijnsche Spiegels*, schijnt jonger te zijn als het
voor-

(1) JANSSEN, *Essai*, &c. p. 237, 344.

(2) *Ibid.* p. 354, 355, 356, 359. ZAPFF, *Älteste Buchdrucker-geschichte von Mainz*. p. 20, 45, 126, 149, enz.

voorgaande. De Heer MURR vond hetzelfde in een papier te *Neurenborg* van het jaar 1376 (1). VAN HASSELT telt hetzelfde onder de papiermerken te *Arnhem* van de vijftiende eeuw (2).

In later tijd ontmoet men voortgelijk merk, hoewel in maakfel verschillend, in sommige boeken te *Gouda*, *Parijs*, *Keulen*, *Leuven* en *Utrecht* gedrukt (3), doch niet in die van *Mentz*.

Een groot gedeelte van het papier van de *The-sauriers-Rekening* der stad *Haarlem* van den jare 1426, heeft gelijk merk; die van de jaren 1435 en 1436 voeren dit merk in alle de bladen, en desgelijks een gedeelte van die van het jaar 1439.

3. De *Eenhoorn*.

Men ziet dit merk zoowel in de *beide Nederduitsche* als in de *beide Latijnsche*, en alzoo in *alle vier de uitgaven* van den *Spiegel*, mitsgaders in den *Bijbel der Armen*, in het *Hooglied* en in de *Ars Moriendi*. Ik heb hetzelfde niet opgenoemd gevonden onder de merken der veertiende eeuw. VAN HASSELT plaatst het onder die van de vijftiende eeuw (4). Men ontmoet hetzelfde insgelijks niet in de boeken van *Mentz*; doch wel de gedaante van een Eenhoorn, op eene andere wijze afgebeeld in sommige, in later tijd, te *Aalst*, *Deventer*, *Koulen* en *Leuven*, gedrukt (5).

4. De *dubbelde Sleutel*.

5. De *Hand*, en

6. Het *Rad*.

Wij

(1) JANSSEN, *Essai*, &c. p. 346 en in de Plaat N°. 231.

(2) *Gelderfche Maaltijden. Naberigt*, bl. 4.

(3) JANSSEN, *Essai*, &c. in de Platen N°. 203, 226, 230.

(4) *Gelderfche Maaltijden. Naberigt*, bl. 4.

(5) JANSSEN, *Essai*, &c. in de Plaat N°. 216.

Wij hebben omtrent deze drie papiermerken van eenige bladen van den *eersten Nederduitschen Spiegel* niets anders op te merken, dan dat wij dezelve in de boeken van *Mentz* niet hebben aangetroffen; zijnde alleen een *dubbelden Sleutel* naderhand in eenige boeken, te *Keulen* van de pers gekomen, te vinden (1). Opmerkelijk is het, dat de afbeelding van een *Rad* gezien wordt in het papier van de *Ars moriendi*, in 1783 in de keurige Boekverzameling van den Hertog DE LA VALLIÈRE voorhanden (2), en door HEINEKEN (3), mitsgaders door FOURNIER (4), beschreven.

Evenmin kunnen wij iets bijzonders opmerken omtrent:

7. } De twee wapens.
8. }

Met onduidelijke *letteren* of *figuren*, in het papier van den *eersten Latijnschen Spiegel* gevonden wordende.

9. De *Cirkel*, waarin eenige *letteren*, en daaronder een *wapen*.

Zoodanig merk, als wij hier in den *eersten Nederduitschen Spiegel* aantreffen, vonden wij nergens elders.

De *letteren* komen ons voor te zijn $\overline{M\bar{A}}$, bij verkorting waarschijnlijk den naam van eenig persoon, zullende aanduiden, over welks beteekenis wij zoo aanstonds nader zullen handelen.

Het

(1) *Ibid.* in de Plaat N°. 221.

(2) *Catalog. de Mr le Duc de la Vallière.* N°. 591.

(3) *Idée Générale,* &c. p. 408.

(4) *Dissertation sur l'Imprimerie.* p. 32. *De l'Origine de l'Imprimerie.* p. 182, 183.

Het wapen, onder den cirkel en deze letteren geplaatst, is dat van *Beijeren*, en alſoo, naar ons gevoelen, het afbeeldſel van het wapen van den ſouverein van het land, in hetwelk dat papier is vervaardigd geworden.

Dat men in de vijftiende eeuw wel eens gewoon was de wapens van den landsheer als merk in het papier te bezigen, zoude niet moeilijk te bewijzen zijn. Zoo ziet men, onder anderen, de wapens van het huis van *Trivulzi*, Heeren van *Vivegano*, in het papier, door den Heer JANSEN (1) aangehaald.

Daar wij dan alhier in het papier van den *eerſten Nederduiſchen Spiegel* het wapen van *Beijeren* op twee onderscheidene wijzen vinden afgebeeld, vermeenen wij het daarvoor te mogen houden, dat hetzelfde gedurende de regering van *Jacoba van Beijeren* over *Brabant* of *Henegouwen*, en alſoo na haar huwelijk met den *Dauphin van Frankrijk* in 1415, of wel met dat van *Jan*, Hertog van *Brabant*, in 1418, immers vóór den afstand aan *Philips van Bourgondië* in 1433 is vervaardigd geworden.

Wij vinden te meer reden tot het omhelzen van dit gevoelen door het merk van een *Dolphyn*, in het papier der *Theſauriers-Rekening* der ſtad *Haarlem* van den jare 1418 gevonden wordende. Het is bekend, dat het wapen van den *Dauphin van Frankrijk* beſtaat in een *Dolphyn*: en dit brengt ons al wederom tot *Jacoba van Beijeren*. Door haar huwelijk met *Jan*, Hertog van *Touraine* en Grave van *Ponthieu*, tweede zoon van *Karel*

(1) JANSEN, *Eſſai*, &c. p. 348, en in de Pl. N°. 121, 122.

rel den Zesden, Koning van Frankrijk, in 1415, die, bij het overlijden van zijnen oudsten broeder, in dat zelfde jaar, *Dauphin van Frankrijk* werd, voerde onze *Jacoba*, in verscheidene brieven, den naam van *Dauphine van Vienne*, en men beschouwde haar reeds lang als *Dochter van Frankrijk* (1).

En hetgeen aan dit gevoelen des te meer klem bijzet, is dit, dat in het wapen van Vrouw *Jacoba*, op een harer *Munten* geflagen, insgelijks een *Dolphyn* gevonden wordt (2).

De *Thefaurters-Rekeningen* der voormelde stad *Haarlem* van de jaren 1432 en 1433 leveren ons wederom in het papiermerk de afbeelding van eenen *Dolphyn*, waar boven een *Lelie* is geplaatst, hetwelk, onzes erachtens, nog meer duidelijk het wapen van den *Dauphin* of der *Dauphine van Frankrijk* aanduidt.

Wat nu de letteren $\overline{M\bar{A}}$, in het papier van den *eersten Nederduitschen Spiegel* voorkomende, (waarvan wij hierboven met een enkel woord gevaagden) aanbelangt; — indien deze letteren hier alleen en op zich zelve, zonder eenig ander bijvoegfel, gevonden wierden, zoude het moeilijk zijn derzelver beteekenis, zelfs van verre, te gissen. Dan, daar dezelve alhier vergezeld gaan van het *wapen van Beijeren*, zal ik mijne gedachten, zonder dezelve aan anderen te willen opdringen, hieromtrent mededeelen.

Daar

(1) WAGENAAR, *Vaderl. Hist.* 3de Deel, bl. 409. *Bijvoegfel en Aanmerk.* op hetzelfde Deel, bl. 81.

(2) ALKEMADE, *Munten der Graven van Holland.* Pl. 28. de 2de Penning of Munt.

Daar wij namelijk in het *wapen van Beijeren* dat van de ongelukkige *Jacoba* meenen te ontdekken, en daar men thans weet, dat *Jacoba*, in den aanvang van haar bewind, de zaken bestuurde, onder anderen, „ *Bi voorzienigen rade onser lieve vrouwen en Moeder*, en ons liefs Oems van Ludick” (*Jan van Beijeren*, Bisfchop van *Luik*, Oom van *Jacoba*, overleden in den jare 1425 (1)), zoo dunkt het ons niet vreemd en van allen grond ontbloot te zijn, wanneer wy deze letteren houden voor die van *MARGARETHA*, weduwe van *WILLEM den Zesden*, Graaf van *Holland*, moeder van *Jacoba*, welke, bij het overlijden van *Philips*, Hertog van *Brabant*, in den jare 1430, denzelve in het Hertoglijk bewind behoorde te zijn opgevolgd, doch daarin is verhinderd geworden, doordien *Philips van Bourgondië* zich dadelijk in het bezit van het Hertogdom *Brabant* stelde (2).

Zoo zouden wij dan alhier het wapen van *Jacoba* en den naam van hare moeder *Margaretha* bij elkander vereenigd vinden: — en dit zoo zijnde, kan dit papier omtreeks of weinig na den jare 1417, of welligt vóór het huwelijk van *Jacoba* met den Hertog van *Glochester* in 1422 vervaardigd zijn.

10. De letter p.

Dit merk troffen wij aan in den *tweeden druk* van den *Latijnschen* en in de *tweede uitgave* van den *Nederduitschen Spiegel*, mitsgaders in den *Bij-*

(1) *Bijvoegf. en Aanmerk. op WAGENAARS Vaderl. Hist.* 3de Deel, bl. 84. VAN MIERIS, 4de Deel, bl. 399, 400.

(2) *Vaderl. Hist.* 3de Deel, bl. 508.

Bijbel der Armen en in de *Ars Moriendi*. En het verdient onze opmerking, dat in het exemplaar van deze *Ars Moriendi*, weleer door den Heer MARIETTE bezeten en, naderhand, in de beroemde verzameling van den Hertog DE LA VALLIÈRE te *Parijs* voorhanden (1), mitsgaders in een afdruk van de *Openbaringe van Johannes*, voorheen in eigendom aan voormelden Heer MARIETTE toebehoorende (2), insgelijks de letter p als papiermerk gevonden wordt; — terwijl voorts de meergemelde *Thesauriers-Rekeningen* van omstreeks de helft der vijftiende eeuw hetzelfde merk opleveren.

Reeds voor lang trof het mijne opmerking, dat verre het grootste gedeelte der boeken in de voormalige 17 Nederlandsche Provinciën en in dien omtrek, gedurende den loop der vijftiende eeuw gedrukt of geschreven, op papier, met dat merk voorzien, vervaardigd zijn, terwijl ik hetzelfde niet ontdekte in boeken, uit *Duitschland* of *Italië* afkomstig. Het papier, met de letter p gemerkt, bleek alzoo bij uitzondering tot de *Nederlanden* t'huis te hooren.

Deze opmerking, gevoegd bij mijne nasporingen, die mij dit papier in gééne stukken van vóór den jare 1428 of 1430 deed ontmoeten, bragt mij op het denkbeeld, dat door deze letter wellicht de eerste naamletter van den Vorst of Souverein werd aangeduid.

Bekend is het, dat vele Vorsten gewoon waren de

(1) HEINEKEN, *Idée Générale*. p. 408. *Catal. de M. le Duc de Vallière*. N°. 591.

(2) HEINEKEN, *Idée Générale*. p. 408.

de eerste (*initiale*) letteren van hunne naam in hunne Zegels of Munten te plaatsen. Zoo zien wij (om ons alleen tot *Braband* in de vijftiende eeuw te bepalen) de letter *p* in het *grootte Zegel* van *Philips van Bourgondië* (1); desgelijks in het *Contra-Zegel* van denzelven (2), en evenzeer op zijne Munten (3).

Het komt mij alzoo meer dan waarschijnlijk voor, dat de letter *p*, in *Brabandsch* papier, sints of na den jare 1428 of 1430, gevonden worden-de, eene navolging is der Zegels en Munten, en alzoo bestaat in de eerste letter van de naam van *Philips*, toenmaligen Hertog van *Braband*, het zij dan, dat men hiermede aanvankelijk reeds bedoeld hebbe *Philips*, Broeder van *Jan van Braband*, die denzelven in 1427 opvolgde en in 1430 overleed, dan wel zijnen opvolger, *Philips van Bourgondië*, welke van 1430 tot zijnen dood in 1467 dat land geregeerd heeft.

Het papier met dat merk was zoodanig geacht, dat men hetzelfde nog lang na de afslijvigheid van den laatstgemelden Vorst in verre de meeste in het laatst der vijftiende eeuw in de *Nederlandsen* en in eenigen te *Kaulen* in het licht ge-

(1) O. DE WREE, *Seghelen der Graven van Vlaanderen*. Plaat 29.

(2) *Ibid.* Plaat 34.

(3) ALKEMADE, *Munten der Graven van Holland*. Pl. 33. N°. 2. de tweede munt. Zoo ook vindt men de letter D op de Munten van *David van Bourgondië*, Bischoep van *Utrecht*. Zie VAN MIERIS, *Bischoppelijke Munten*. Pl. IX, de derde en achtste munt.

gegeven boeken, zoo als ook in de Handschriften van dien tijd zal aantreffen (1).

11. Het *wapen*, waarin een *Lelie*, en boven dezelve een *Lambel* met drie *Pendants*.

Dit wapen, alleen in het papier van de *Openbaringe van Johannes* voorhanden, is, buiten twijfel, dat van *Bourgondië*.

Het is bekend, dat het *getal* der *Lelien* in het wapen van *Bourgondië* zeer verschillend is geweest: dan eens ziet men slechts één *Lelie* in hetzelfde, dan weder *twee* of *drie* en somtijds *onderscheidene* bij elkander.

Daar men nu in de *Munten van Jacoba van Beijeren* en *Philips van Bourgondië* reeds de enkele *Lelie* aantreft (2), is het mogelijk, dat dit papier, hetwelk wij nergens elders ontmoetede, is vervaardigd tusschen de jaren 1428 en 1433, in welk tijdvak *Philips van Bourgondië*, ten gevolge der zoen of overeenkomst van den jare 1428, onder den titel van *Ruward*, heeft geregeerd; althans gedurende het souverain bewind van dezen zelfden *Vorst*, dat is na den jare 1433, vermits deszelfs wapen, zoo als het hier is afgebeeld, op dezelfde wijze gevonden wordt in de *Zegels* van denzelven (3).

Wan-

(1) JANSEN, *Essai* &c. in de Platen N°. 167, 169, 170, 173, 175, 176, 183, 184, 192. enz.

(2) ALKEMADE, *Munten der Graven van Holland*. Pl. 31. N°. 1. viermaal, en Pl. 31. N°. 2. driemaal.

(3) O. DE WREE, *Seghelen der Graven van Vlaanderen*. Plaat 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34 en volgenden. *Handvesten van Haarlem*. Plaat XI en XII. Zie wijders: *Bijvoegf. en Aanmerk. op WAGENAARS Vaderl. Hist.* 2de Deel, bl. 107 en de Plaat tusschen bl. 108 en 109.

Wanneer wij al het hiervoren ter neder gestelde herzien en onder één algemeen hoofdpunt beschouwen, dan volgt uit hetzelfde:

Voor eerst, dat de onderlinge overeenkomst der papiermerken van den *Spiegel onzer Behoudens* en *andere werken*, aan *Haarlem* toegeschreven wordende, op eene zeer voldoende wijze aantoonst, dat dezelve uit *één en hetzelfde Gewest of Plaats*, en meer dan waarschijnlijk uit handen van *één en denzelfden maker*, zijn voortgekomen.

Om hiervan overtuigd te worden, diene de volgende tafel, welke met een opslag van het oog de gegrondheid dezer stelling zal aantoonen.

Papiermerken. Boeken, in welks papier deze merken gevonden worden:

Osfenkop.	}	<i>Eerste Nederduitſche uitgave van den Spiegel.</i>
		<i>Tweede Nederduitſche uitgave van den Spiegel.</i>
		<i>Tweede uitgave van den Latijnschen Spiegel.</i>
		<i>Bijbel der Armen.</i>
		<i>Hooglied.</i>
Lelie. . . .	}	<i>Eerste Nederduitſche uitgave van den Spiegel.</i>
		<i>Eerste Latijnsche uitgave van den Spiegel.</i>
		<i>Tweede Latijnsche uitgave van den Spiegel.</i>
		<i>Bijbel der Armen.</i>

	}	<i>Eerste Nederduitſche uitgave van den Spiegel.</i>
		<i>Tweede Nederduitſche uitgave van den Spiegel.</i>
Eenhoorn.		<i>Eerste Latijnsche uitgave van den Spiegel.</i>
		<i>Tweede Latijnsche uitgave van den Spiegel.</i>
		<i>Bijbel der Armen.</i>
	}	<i>Hooglicd.</i>
		<i>Ars Moriendi.</i>
Rad. . . .	}	<i>Eerste Nederduitſche uitgave van den Spiegel.</i>
		<i>Ars Moriendi.</i>
De letter p.	}	<i>Tweede Nederduitſche uitgave van den Spiegel.</i>
		<i>Tweede Latijnsche uitgave van den Spiegel.</i>
		<i>Openbaringe van Johannes.</i>
		<i>Bijbel der Armen.</i>
		<i>Hooglicd.</i>
	}	<i>Ars Moriendi.</i>

Ten tweede, dat deze merken, zoo uit zich zelve, als uit vergelijking met die der *Theſauriers-Rekeningen* der stad *Haarlem*, op de overtuigeliĳſte wijze aantoonen, dat het papier, waarin dezelve gevonden worden, (dat is het papier van de *Spiegels* en der *andere* meermaals gemelde werken) niet te *Mentz* of in *Duitschland*, maar in *Brabant* is vervaardigd, welk papier men in het begin der vijfde eeuw en vervolgens te *Haarlem* gebruikte. Ook hiertoe diene

we-

wederom de onderstaande tafel, welke alle verdere beredenering of omschrijving onnoodig maakt.

Papiermerken. Boeken, in welks papier deze merken gevonden worden:

Osfenkop.	}	<i>Eerste Nederduitſche uitgave van den Spiegel.</i> <i>Tweede Nederduitſche uitgave van den Spiegel.</i> <i>Tweede Latijnsche uitgave van den Spiegel.</i> <i>Bijbel der Armen.</i> <i>Hooglied.</i> <i>Theſauriers-Rekeningen der ſtad Haarlem.</i>
Lelie. . . .	}	<i>Eerste Nederduitſche uitgave van den Spiegel.</i> <i>Eerste Latijnsche uitgave van den Spiegel.</i> <i>Tweede Latijnsche uitgave van den Spiegel.</i> <i>Bijbel der Armen.</i> <i>Theſauriers-Rekeningen als voren.</i>
Wapen van Beijeren. . .	}	<i>Eerste Nederduitſche uitgave van den Spiegel. Tweemaal.</i>
De letteren MA (mogelijk be- teekenende Margaretha, de Moeder van Ja- coba van Beije- ren.)	}	<i>Eerste Nederduitſche uitgave van den Spiegel.</i>
Wapen van Bourgondië. . .	}	<i>Openbaringe van Johannes.</i> <i>Bijbel der Armen.</i>

De letter p. } Tweede Nederduitſche uitgave van den Spiegel.
 } Tweede Latijnsche uitgave van den Spiegel.
 } Openbaringe van Johannes.
 } Bijbel der Armen.
 } Hooglied.
 } Ars Moriendi.
 } Theſauriers-Rekeningen, als voren.

Ten derde, dat, offchoon deze merken, op zich zelve genomen, niet genoegzaam zijn, om met volkomen zekerheid te bepalen, in welk jaer de bewuste werken zijn gedrukt, dezelve echter, naar ons inzien, op eene voldoende wijze aantoonen, dat die ſtukken tuſſchen de jaren 1418 of 1420 en 1440, en alzoo in de eerſte helft der vijftiende eeuw, in het licht verſchenen zijn; — terwijl wij voorts, naar aanleiding van het hiervoren beredeneerde, vermeenen het daarvoor te mogen houden, dat het papier, met de letter p gemekkt, van jonger dagteekening is, als dat met het wapen van Beijeren, evenzeer als dat met de merken van den Oſfenkop en Lolie: en dat alzoo door dit merk wordt aangetoond, dat de Nederduitſche Spiegel, welke voor de tweede uitgave wordt aangezien, werkelijk en inderdaad iets later dan de eerſte is gedrukt; zoo als dan ook, op denzelfden grond, de Latijnsche Spiegel zal moeten worden aangemerkt, als door den eerſten druk van den Nederduitſchen Spiegel te zijn voorafgegaan.

HOOFD.

H O O F D S T U K I V.

*Beschrijving der Stukken, door LAURENS
JANSZON KOSTER te Haarlem gedrukt.*

Het is eene onbetwistbare waarheid, dat geen nieuw ultgedacht, in al deszelfs deelen omslagtig en kunstmatig zamengesteld werktuig eensklaps volkomen kan worden daargesteld, zonder voor verdere verbetering en volmaking vatbaar te zijn. Het ligt in den aard der zaak en wordt door de dagelyksche ondervinding bevestigd, dat het eerste denkbeeld niet zelden aan geringe en toevallige gebeurtenissen en omstandigheden *zijnen* oorsprong verschuldigd is; dat de eerst genomen proeven allereenvoudigst, hoogatgebrekkig en onvolkomen zijn bewerkt of zamengesteld; en dat alleen door eene gestadige bepeinzing en onderzoeking, en door eene trapsgewijze beschaving en verbetering, het werktuig eerst dien trap van volkomenheid kan verkrijgen, welke deszelfs uitvinder wel aanvankelijk had gewenscht, doch niet dan na langen arbeid kan daarstellen.

Dat de uitvinding der kunst van boekdrukken dienzelfden gang heeft gehouden; dat het eerste denkbeeld daartoe welligt evenzeer aan een gering toeval te danken is; dat menigvuldig genomene proeven in den beginne zijn mislukt; dat er veel, zeer veel is voorafgegaan, alvorens het ruwe denkbeeld tot het graveren en gieten van beweegbare letteren is ontstaan, beproefd en aanvankelijk ten uitvoer gebragt; en dat de volmaking dezer edele en onschatbare wetenschap niet dan na verloop van eenen geruimen tijd verkregen is:

is: dit alles zal, zoo wij vertrouwen, aan geene de minste bedenking, veel min aan eenige tegenpraak, onderhevig zijn.

Wij zijn het dan ook met zeer vele schrijvers, zoo voor als tegen *Haarlem*, eens, dat de eerste voortbrengfelen of proeven zijn geweest de *speelkaarten*, wier uitvinding tot de veertiende of het begin der vijftiende eeuw moet worden gebragt, en die in het eerst geteekend of geschilderd, doch naderhand, door de kaartenmakers, met een instrument, onder den naam van *Reiber* (*Frotton*) bekend, werden gedrukt. Deze speelkaarten gaven aanleiding tot het vervaardigen van *Afbeeldingen van Heiligen* (1), aanvankelijk op dezelfde grootte en zonder eenige letteren, doch weldra van ruimer omvang, met bijvoeging van eenige naam, bijschrift of omschrijving. Alzoo de weg gebaad zijnde, nam men eene proeve, om zamengestelde figuren, veelal uit de gewijde geschiedenis ontleend, met eenen tuschengevoegden of afzonderlijken tekst of verklaring, in houten vormen te snijden, en alzoo een geheel *Prentwerk* (*Xylographia*) voort te brengen, zoo als het *Horarium*, den *Donatus*, de *Openbaring van Johannes*, den *Bijbel der Armen*, de *Ars Moriendi*, het *Hooglied*, en soortgelijke, waarover wij zoo aanstonds zullen moeten handelen. Daar onder-

tus-

(1) Opmerkelijk is het, dat deze *Afbeeldingen van Heiligen* nergens meer gevonden worden, dan in de boeken, gedurende de vijftiende eeuw in de *Nederlanden* gedrukt. Verscheiden derzelve zijn bij mij berustende. Ook bezit ik vijf afzonderlijke zoodanige *Heiligjes*, met Hollandfche bijschriften, welke in de eerste tijden het licht hebben gezien, en door mij in een geschreven getijdenboekje gevonden zijn.

tusfchen de houten vormen dezer Prentwerken tot geen ander einde konden dienen, en tot elk ander boek wederom nieuwe moesten worden gefneden of gegraveerd, gevoelde men het nut en de noodzakelijkheid der losfe en beweegbare letteren, welken, naar willekeur, tot regels, woorden en bladzijden konden worden gezet. Men beproefde welligt, in den beginne, zoodanige afzonderlijke letteren in hout te fnyden; doch derzelve ongefchiktheid tot het drukken van geheele bladzijden weldra ontwarende, kwam men eindelijk tot de uitvinding der eigenlijk gezegde *Boekdrukkunst*, dat is tot het vervaardigen of drukken van boeken met beweegbare gegoten letteren.

Indien wij deze waarfchijnlijke gefchiedenis van de opkomst en voortgang der Prent- en Boekdrukkunst, welke zich door haren natuurlijken loop zeer aannemelijk maakt, voor waar aannemen, zal het wel geen betoog behoeven, dat, bij elken overgang, de eerfte proeven alle kenteekenen van eenvoudigheid en onvolmaaktheid hebben gedragen; en dit zal wel inzonderheid het geval geweest zijn met betrekking tot de eerfte stukken met eene gegoten letter gedrukt. Men moet daarin niet alleen eene onbefchaafdheid en ruwheid in het maakfel van de letter, maar tevens eene ongelijke afdrukking van dezelve, eene in het oog loopende fcheefheid en golving der regels en eene ongelijke lengte derzelve verwachten: alles als zoop vele bewijzen van het gebrek aan gefhikte en niet dan allengs tot meerdere volkomenheid gebragte werktuigen. En, wanneer wij alsnu de stukken van *Haarlem*, zoo als het *Horarium*, de *Donaten* en de *Spiegels* met een on-

bevooroordeeld en onpartijdig oog beschouwen, dan vinden wij in dezelve alle de hiervoren opgegeven merkteekenen van de eerste kindschheid der nieuw uitgevonden Boekdrukkunst (Hoofdst. I); daar, integendeel, alle de stukken van *Mentz*, reeds bij den eersten opslag, eene vordering en bedrevenheid in de kunst verraden, welke ontegensprekelijk doen zien, dat die werken door andere, meer eenvoudige en minder volmaakte, moeten zijn voorafgegaan, zoo als wij hierna (Hoofdst. IX) meer bijzonder zullen aantoonen.

Dat nu de zoo even opgenoemde Stukken uit *Holland* en wel bepaaldelijk uit *Haarlem* afkomstig zijn, hebben wij reeds (Hoofdst. II, III) door onderscheidene gronden gestaafd en bewezen, en daarbij aangetoond, dat de eerste oorsprong der Boekdrukkunst in die stad moet worden gezocht. En is dit zoo, waaraan wij geen oogenblik langer twijfelen, dan is het, onzes bedunkens, even zeker, dat ook de Prentwerken, waarover wij zoo even spraken, en die wij hierna meer bijzonder zullen behandelen, in diezelfde stad zijn vervaardigd.

Immers zijn niet alleen alle schrijvers voor *Mentz* het volkomen eens, dat de uitvinder der losse beweegbare letteren vooraf met houten vormen gedrukt hebbe; maar zeer vele van hen stemmen bepaaldelijk toe, dat de uitvinding der Xylographie aan *KOSTER* moet worden toegeschreven (Hoofdstuk XI, XXI). En waarom zoude men dan de bewerking der bedoelde Prentwerken, wier oudheid door niemand wordt betwist, die algemeen als de wezenlijke voorloopers zijn erkend, en wier vaderland, zoo door het fat-

fatsoen en de gedaante der letteren, als door de merken van het papier (Hoofdst. III), en andere kenteekenen, zoo duidelijk wordt aangewezen, aan dezelfde stad ontzeggen, en, door dezelve aan andere steden of landen toe te kennen, zich zelve in een doolhof van verwarring en tegenstrijdigheid begeven, waarin het niet mogelijk zoude zijn, den regten en eenigen weg te vinden?

Dat alle deze Prentwerken niet door één en dezelfde hand schijnen gesneden te zijn, kan geene zwarigheid opleveren. De eerste drukkers toch waren gewoon, de handschriften zoo veel mogelijk na te bootfen. Naarmate des het boek of de figuur, hetwelk men getrouwelijk wilde navolgen, was geschreven of geteekend, naar die mate moest ook de graveur zich rigten, en uit dien hoofde eene verscheidenheid in zijne stukken te weeg brengen. Ook is het niet denkelyk, zoo als wij elders (Hoofdst. XVI) meer opzettelyk hebben betoogd, dat de uitvinder der Boekdrukkunst in persoon teekenaar en graveur zij geweest, zonder dat hem daarom de eer der ontdekking kan worden betwist. Genoeg is het, wanneer het fatsoen en de gedaante der letteren eene overeenkomst hebben met die letteren, welke in de vijftiende eeuw, of vroeger, in *Holland* in gebruik waren: en dit is boven alle bedenking.

Wij achten het onnoodig, over dit onderwerp verder uit te weiden, maar genoeg ter inleiding gezegd te hebben, om tot de beschrijving der door ons bedoelde stukken zelve over te gaan.

En alzoo met de uitgebreide *Xylographische Werken* beginnende, rangschikken wij als het oudste onder dezelve de

OPEN-

OPENBARING VAN JOHANNES.

(Historia Sancti Joannis Evangeliste
ejusque visionis Apocalypticæ.)

Dit werk, van hetwelk de prenten, ten getale van 48, eenvoudiger en de letteren ruwer en onvolkomener zijn dan die van de *Biblia pauperum* (zoo aanstonds volgende) is, in folio-formaat; aan één zijde gedrukt.

Volgens HEINEKEN zouden er onderscheidene uitgaven (waaronder van later dagteekening) het licht hebben gezien, van welke hij het Haarlemsche als de tweede opgeeft, doch geheel ten onrechte, vermits de eenvoudigheid en ongelijkvormigheid van de letter, in vergelijking met die van die uitgave, welke hij de eerste noemt, juist het tegendeel aantoot (1).

De eerste prent dezer uitgave, door HEINEKEN medegedeeld, stemt, voor zoo verre de figuren betreft, zeer wel met het exemplaar van *Haarlem* overeen, doch de letteren zijn in het oorspronkelijke lijviger, dan die in de afbeelding bij dezen Schrijver. Eene andere prent, welke in het werk van den Heer JANSSEN gevonden wordt, is, zoo zij naar dezelfde uitgave is gevolgd, niet naauwkeurig uitgevoerd.

Van de papiermerken van dit stuk, zoowel als van alle de volgende afzonderlijk gewaagd hebbende (Hoofdst. III), teekenen wij nog aan, dat, in een exemplaar eener andere uitgave, weleer door

(1) Over het algemeen is de rangschikking der Prentwerken door dezen Schrijver zeer onjuist, waarvan wij onderscheidene proeven zouden kunnen aanvoeren.

door den Heer MARIETTE te *Parijs* in eigendom bezeten, onder anderen de letter p gevonden wordt, hetwelk deszelfs afkomst uit *Holland* schijnt aan te duiden.

De stad *Haarlem* is bezitster van een volledig exemplaar, door ons herhaalde malen beschouwd. Twee anderen berusten in de Koninklijke Bibliotheek te *Parijs*. Voorts een in die van den Koning van *Engeland*; een te *Berlijn* (1); een te *Wolfenbuttel*; een bij Lord SPENCER, en mogelijk hier of daar nog een enkel exemplaar (2).

Eenigzins beter bewerkt is de

BIJBEL DER ARMEN.

(Biblia pauperum -- Historia veteris et novi Testamenti, vulgo Biblia pauperum nuncupatae — Figuræ typicæ veteris atque antitypicæ novi Testamenti, seu Historiæ Jesu Christi in figuris.)

Ins.

(1) Opmerkelijk is het, dat voor dit exemplaar, even als voor dat van *Haarlem*, gevoegd en ingebonden is het opschrift en portret van KOSTER.

(2) Zie wijders over de bijzondere uitgaven: MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. I. p. 234, etc. DE BRUIJN, bl. 276. *Nachrichten.* Th. II. f. 157, u. f. w. *Idee Générale.* Pl. 10 p. 334, etc. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 61. JANSEN, *Essai sur l'Origine, &c.* T. I. Pl. 3. p. 90. *Bibliotheca Spenceriana.* Vol. I. p. 7, No. 3, en anderen. — Een exemplaar van dit werk, welker in het bezit van den Heer P. VAN DAMME, is, ten jare 1764, in's *Gravenhage*, verkocht voor f 240 :-; dat van den Heer H. GOCKINGA heeft, ten jare 1773, opgebracht f 303 :-; en dat van den Heer G. J. DE SERVAIS, te *Mechelen*, in 1808, de somma van f 230 :- Doch het is mij onbekend, of alle deze en de hierboven aangehaalde exemplaren met dat van *Haarlem* overeenstemmen.

G

Insgelijks in folio-formaat, aan ééne zijde gedrukt, en uit 40 prenten, achterevoigelijk met de letteren van het alfabeth ter behoorlijke rangschikking gemerkt, bestaande.

Van dit werk, bij HEINEKEN en SCHELHORN afgebeeld (1), hebben, volgens den eerstgemelden, drie of vier onderscheiden uitgaven het licht gezien, behalve eenigen, van jongeren dagteekening, in de Hoogduitsche taal.

Jonkheer w. RENDORP, te *Amsterdam*, welke bezitter is van een exemplaar van dit werk, certijds aan P. SCRIVERIUS hebbende toebehoord, aan hetwelk slechts eene prent ontbreekt, heeft de vriendelijkheid gehad, hetzelfde eenen geruimen tijd aan mij ten gebruike toe te staan. Ik heb alzoo, onder anderen, gelegenheid gehad, de papiermerken met die van de *Spiegels* en andere werken van *Haarlem* te vergelijken, waarmede ik dezelve overeenstemmende heb gevonden. Een ander exemplaar, hetwelk in de verzameling van Jonkheer w. H. J. VAN WESTRENNEN, in 's *Gravenhage*, berust, heeft dezelfde merken, zoo als Zijn Ed. de goedheid heeft gehad mij te berigten; terwijl in een exemplaar, weleer aan den Heer MARIETTE, te *Parijs*, toebehoord hebbende, onder de merken almede, een *Lelie*, een *Schild* met *leliën* (zijnde het wapen van *Bourgondië*), en een *Osfonkop* gevonden worden.

Behalve deze twee exemplaren van de Heeren

R E N-

(1) Hoewel de afteekeningen van den Heer HEINEKEN over het algemeen tamelijk naauwkeurig zijn, ontdekt men echter, bij derzelver vergelijking met de oorspronkelijke stukken, eene en andere meer of min aanmerkelijke afwijking.

RENDORP EN VAN WESTREENEN ontmoet men nog anderen bij den Heer VAN HULTHEM, Griffier van de Staten-Generaal van het Koninkrijk der *Nederlanden*, in de Koninklijke Bibliotheek te *Parijs*, te *Berlijn* (1), te *Leipzig*, *Weimar*, *Hanover*, *Wolfenbustel*, *Basel*, in de *Bodlejaansche* Bibliotheek, in die te *Oxford* en in die van Lord SPENCER; zonder dat het ons echter gebleken is, dat alle deze exemplaren aan elkander volkomen gelijk zijn, en alzoo tot ééne en dezelfde uitgave behooren (2).

Alsnu moet, naar onze meening, volgen de

ARS MORIENDI.

(De Tentationibus morientium —
Tentationes Dæmones.)

Dit werk, insgelijks in folio-formaat, op ééne zijde gedrukt, bestaat uit 24 bladen. De voorrede bevat twee bladen tekst; voorts elf figuren ter grootte van het blad, en tegenover dezelve even zoo vele bladen tekst, inhoudende de verklaringen der figuren. De kapitale letteren, bij het begin van den tekst gevonden wordende, zijn, in enkele omtrekken, in denzelfden houten vorm gesneden, ten einde die, volgens de gewoonte van die tijden, te kleuren. Het begin van

(1) Met den *Latijnschen Spiegel* in één band gebonden.

(2) SCHELHORN, *Amoenit. lit.* T. IV. p. 296. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 224. DE BURE, *Bibl. Infr.* T. I. N°. 115, 116. *Nachrichten.* Th. II. Pl. 4. f. 147, u. f. w. *Idée Générale.* Pl. 6. p. 293, etc. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 68, 69. T. II. p. 131, etc. *Catal. de la Serna Santander.* T. I. No. 84. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 61, etc. *Bibliotheca Spenceriana.* Vol. I. P. XXV. No. 5.

van den tekst of letterdruk is bij den Heer MEERMAN (Tab. IX. N°. 2) afgebeeld, zijnde naar het origineel te *Haarlem* gevolgd; terwijl de afteekening van eene der figuren bij HEINEKEN (1) gevonden wordt. De figuren zelve komen ons voor, veel beter bewerkt en uitgevoerd te zijn, dan die der hiervoren gemelde Prentwerken, hetwelk, of eenen anderen teekenaar of graveur, of wel de aanmerkelijke voordeelingen van den kunstenaar aantoont.

Indien men het voetspoor van den Heer HEINEKEN blindelings wilde volgen, dan zoude men het Haarlemsch exemplaar, waarvan wij tot dus ver spraken, als de derde uitgave moeten beschouwen. Hoe weinig men echter op zijne rangschikking kan staat maken, blijkt, onder anderen, in het tegenwoordig geval, daaruit, dat men, bij het nazien der prentverbeeldingen, in zijne *Idee Générale* gevonden wordende, naar de eenvoudigheid der uitvoering oordeelende, de 20ste prent voor de oudste zoude verklaren, daarop welligt de 21ste laten volgen, en de 19de ten slotte volgen, waardoor dan, volgens de prenten bij HEINEKEN, de tweede uitgave de *eerste* zoude worden (2), de derde de *tweede*, en eindelijk de eerste de *derde*. Terwijl voorts, indien de stelling van den Heer HEINEKEN bij de opgave der editiën van het *Hooglied* voorgedragen, door gaat, dat, namelijk, die uitgave, welke, in de

figu-

(1) *Idee Générale*. Pl. 21.

(2) HEINEKEN zegt zelve, van deze uitgave sprekende, dat dezelve meer kenteekenen van oudheid heeft dan de voorgaande, en dat het formaat alleen hem den voorrang aan de uitgave in *folio* heeft doen geven.

figuren, op fommige plaatfen, de meeste voorwerpen heeft, voor de jongfte moet gehouden worden, als dan het door hem in de eerste plaats opgegeven en beschreven exemplaar achter alle de anderen, en alzoo als van *lateren datum*, gesteld moet worden, vermits, blijkens de afbeeldingen, in de 3de prent dezer uitgave, niet minder dan *zeven vaten* in de kelder worden gevonden, daar in de drie volgenden niet meerder dan drie of vier geteld worden (1).

De Heer HEINEKEN heeft in zijne beschrijving van dit werk tevens eene proeve van zijne verregaande partijdigheid en vooringenomenheid tegen *Haarlem* gegeven, welke wij niet kunnen nalaten aan onze lezers te doen opmerken. — De Heer HEINEKEN, namelijk, in het *Haarlemsch* exemplaar, onder het laatste blad letterdruk de letter K ontmoetende, vermoedde terstond een bedrog en hield het daarvoor (2), dat deze letter, op eene kunstige wijze, met een stempel aldaar naderhand was gedrukt, onfeilbaar met het oogmerk, om den liefhebbers diets te maken, dat deze letter het merkteeken van KOSTER zoude zijn. Hij dacht toen zeker aan zijnen landgenoot G. W. KNORR, welke zoo meesterlijk de kunst verstond, om op oude prentjes het merk van een oud meester te plaatfen (3). Ondertusfchen heeft hier geen het minste bedrog plaats gehad. De plaatsing van deze letter diende tot niets anders, dan om (even als in de *Biblia pau-*

(1) Vergelijk Pl. 19, 20, 21 en 22 in de *Idle Générale*.

(2) *Nachrichten*. Th. II. f. 210.

(3) *Nachrichten*. Th. I. f. 276.

pauperum) de volgorde der bladeren aan te wijzen. Wanneer men het Haarlemsch exemplaar met nauwkeurigheid beschouwd, zal men op de andere bladen de sporen van soortgelijke letteren ontdekken, doch welke, door den tijd en het gebruik van het boek, grootendeels zijn uitgesletten. HEINEKEN schijnt naderhand zelve van dit gevoelen te zijn teruggekomen, daar hij, in zijne *Idées Générales*, niet alleen geen woord van deze zoogenaamde bedriegerij rept, maar, integendeel, in de fragmenten van dit werk te *Frankfort aan de Mein* drie bladen ontdekte, welke afzonderlijk met de letteren H, I en K gemerkt waren, ten duidelijke bewijze alzoo, dat alhier, aan niets anders, dan aan merkletteren, ter behoorlijke rangschikking der bladen, moet gedacht worden. Opmerkelijk is het, dat ter plaatse, alwaar in het Haarlemsch exemplaar de letter K gesteld is, in het fragment van *Frankfort* de letter H gevonden wordt. Deze bijzonderheid, gevoegd bij het grootendeels uitslijten der overige merkletteren in het Haarlemsch exemplaar, in tegenoverstelling van den gewonen tekst, welke zeer duidelijk en leesbaar is gebleven, alsook het onderscheid in de letter K zelve, zoo als die bij HEINEKEN is afgebeeld, en zoo als die in het exemplaar van *Haarlem* gevonden wordt (1), doet

(1) Dit onderscheid blijkt uit de onderstaande figuur, door mij naar het orgineel te *Haarlem* afgeteekend, ter zijde van welke met eene zeer oude hand het navolgende geschreven is:

*Dit is een druck van de
ry't eerste tot Harelem*

*eerste drucker doen de drucks-
wert gevonden of begonnen.*

doet mij gelooven, dat deze letteren niet in den oorspronkelijken vorm zijn gefneden, maar naderhand, hetzij dan door den drukker of door den binder, met eenen afzonderlijken stempel, daarbij zijn gevoegd.

Behalve de Hoogduitsche overzettingen, van welke de eerste in het jaar 1473 het licht heeft gezien, mitsgaders eene en andere latere Latijnsche, telt de Heer HEINEKEN zeven onderscheidene uitgaven aan, allen in de Latijnsche taal opgesteld.

Wij hebben alleen het Haarlemsch exemplaar bezigtigd, en daarin dezelfde papiermerken als die van de *Spiegels*, enz. aangetroffen (Hoofdst. III); terwijl voorts het papiermerk van het exemplaar, weleer in bezit van den Heer MARIETTE te *Parijs* (1), wordt opgegeven te bestaan in een *Rad*, waaraan boven en onder de letter p geplaatst is; wordende het *Rad* in den *eersten Nederduitschen Spiegel* en de letter p in bijna alle de werken van *Haarlem* gevonden (2).

Van het Haarlemsch exemplaar, hetwelk met het *Hooglied* in één band gebonden is, en uit slechts zestien bladen, te weten zeven prenten

en

(1) Vermoedelijk hetzelfde, hetwelk naderhand bij den Hertog DE LA VALLIÈRE is verkocht voor 1610 livres (*Catal. de la Vallière*. T. I. No. 591), in het *Hotel de Bullion* voor 1280 livres (*Dict. Bibl. Paris* 1791. T. III. p. 247.)

(2) CLEMENT, *Bibl. Curieuse*. T. II. p. 143, 146. MERRMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 231. DE BRUIJN, bl. 273. *Nachrichten*. Th. II. p. 207, etc. *Neue Nachrichten*. p. 146, 147. *Idée Générale*. p. 399, etc. *Catal. de la Vallière*. T. I, No. 591, 592. ZAPFF, *Augsb. Buchdruckergesch.* T. I. p. 146. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I p. 291. T. II. p. 102, 105. JANSEN, *de l'invention*, etc. p. 351. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 61, etc. *Bibl. Spenceriana*. Vol. L. p. XV. No 4. en pag. XXIV. No. 4°.

en negen bladen letterdruk, bestaat, is mij geen ander bekend, dan een fragment van drie bladen, te *Frankfort* berustende, waarvan wij hiervoren gewaagden. Een los blad van eene latere uitgave, inhoudende de verklaring van de 8ste figuur, is in het jaar 1764, in 's *Gravenhage*, voor rekening van de Regering der stad *Haarlem*, gekocht (1).

Jonkheer W. RENDORP, te *Amsterdam*, is bezitter van een enkel blad van de *Ars Moriendi*, op een geheel vel in plano, geheel in houtsnede gedrukt. Van dit *uniek* stuk, hetwelk, uit hoofde van deszelfs zeldzaamheid, eene groote waarde bezit, hebben wij vermeend aan onzen lezeren een proefje te moeten mededeelen, hetwelk genoegzaam in staat is, om denzelfden over het geheel te doen oordeelen.

Van dit werk vindt men twee Nederduitsche uitgaven, welke beide ten jare 1488, het eene te *Zwolle*, bij PIETER VAN OS, onder den titel van *Dat Sterfboeck, of die kunst van sterven* (2), en het andere te *Delft*, onder de benaming van *Een notabel boeck, gheuoemt dat Sterfboeck* (3), het licht hebben gezien. In welk eerstgemelde alle de figuren zeer getrouwelijk en volkomen naar die van de *Haarlemsche Ars Moriendi* zijn gevolgd; terwijl in dezelve uitgave, achter de

IIde

(1) *M. S. aantekeningen van ENSCHEDÉ.*

(2) *Bibl. Honert.* No. 920, in folio. *Naamlijst van J. Visser*, bl. 29. *Nachrichten.* Th. II, p. 220. *Idée Générale.* p. 426. *Catal. de G. J. de Servais.* No. 659, verkocht voor f 18: 10: — en JANSSEN, *de l'Invention*, etc. (ook berust hiervan een exemplaar in de Bibliotheek van de Heeren ENSCHEDÉ).

(3) *Catal. J. le Long*, No. 381, in Quarto. *Nachrichten*, Th. II, p. 220. *Idée Génér.* p. 426. *Naaml. van J. Visser*, bl. 28.

capit
eccl
ugeli

lud
dich

666

esta
are
e

Jacobi. vi.
Sapientie. vi.
Matthi. d. vi.
D. corinth. vi.
S. thom. vi.
Iacobi. xij.
Ierem. xij.

ide figuur, nog eene houtsnede voorkomt, welke is gekopieerd naar eene prent in de *Biblia pauperum* van Jonkheer W. RENDORP.

Onder de Prentwerken is bij uitzondering voor de zaak van *Haarlem* belangrijk het

HOESLIED SALOMONS.

(Historia seu Providentia Virginis Mariæ
ex Cantico canticorum.)

in folio-formaat aan ééne zijde bedrukt, uit 16 bladen bestaande, elk van twee prenten of figuren onder elkander.

Boven de eerste figuur (1) leest men deze woorden:

Ðit iſ die boerſtenicheit bā mariē der mod' godeſ
En iſ geheerē in laty cāntice

in éénen regel, in denzelfden houten vorm als de figuur gegraveerd (2).

Behalve het exemplaar op het stadhuis te *Haarlem* (met de *Ars Moriendi* in één band gebonden), aan hetwelk blad 3, 4, 7, 11, 13, 15 en 16 ontbreken, vindt men nog vermeld, dat andere afdrukken zouden berusten of berust hebben in de *Bodlejaansche* Bibliotheek en bij den Graaf PERTUSANI (3). Lord SPENCER is

(1) Afgebeeld in het *Merkwùrdigen Wiens*, alsook, doch verkleind, in de *Nachrichten*, Pl. 10, en de *Idée Générale*, Pl. 13.

(2) Bij MEERMAN, Tab. LX, eenigzins onnauwkeurig overgenomen.

(3) De Heer VERDUSSEN, te *Antwerpen*, bezat weleer een exemplaar; ook de Heer CREVENNA, te *Amsterdam*,

is thans nog bezitter van een exemplaar; doch het fraaiste, hetwelk alsnog aanwezig en geheel volledig is, behoort thans in eigendom aan Jonkheer W. RENDORP, te *Amsterdam*, door wiens heusche minzaamheid ik hetzelfde eenen geruimen tijd ten gebruike heb gehad (1).

Dit kostbaar Xylographisch overblijffel draagt zeer vele blijken van in *Holland* het licht te hebben gezien.

Daartoe behoort:

1°. het fatsoen en de gedaante der letteren, welke, even als die in de voorgaande prentwerken, volkomen overeenstemt met de Hollandfche letteren van de vijftiende eeuw;

2°. de papiermerken, welke met die van alle de stukken van *Haarlem* overeenkomen;

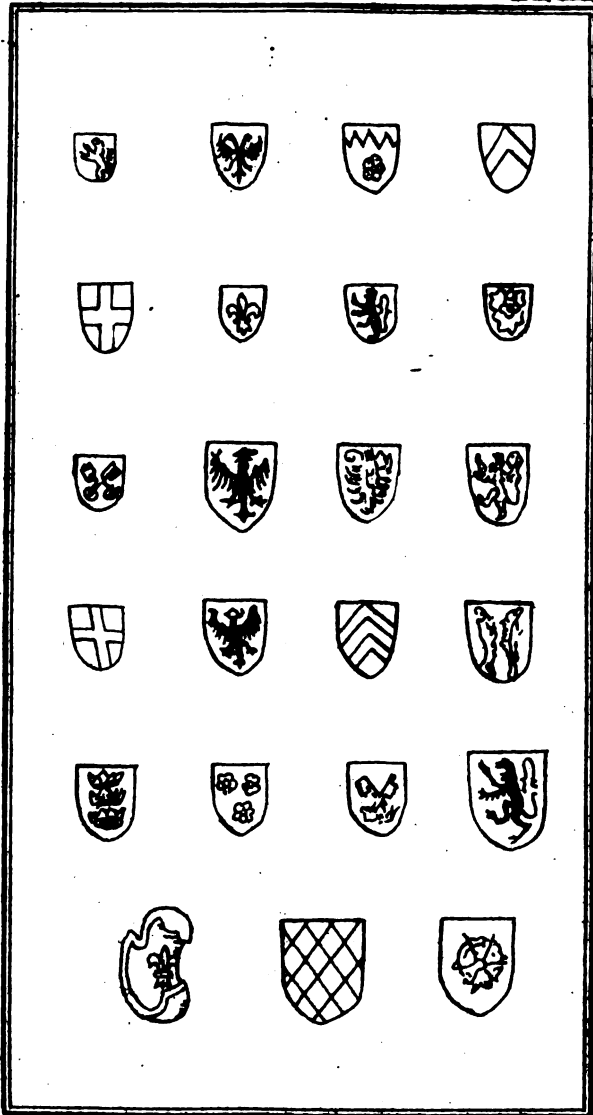
3°. het Hollandsch opschrift of aanvang van het boek, hetwelk deszelfs vaderland onwedsprekkelijk aanwijst;

4°. maar voornamelijk de wapens, welke in figuur 4, 6, 13 en 15 (2) gevonden worden, en daarin alzoo door den teekenaar en graveur zijn gebragt, in welke wij, onder anderen die van
Bei-

welk laatste voor *f* 200: — is verkocht-geworden. Eene andere en latere uitgave van 1470, op beide zijden gedrukt, wordt in de Koninklijke Bibliotheek te *Parijs* bewaard. Zie LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 70.

(1) Zie over dit werk, onder anderen, MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 228. DE BRUIJN, bl. 275. *Nachrichten.* Th. II. p. 189, etc. *Idée Générale.* p. 375, etc. *Catal. raisonn. de Crevenna.* Vol. VI. p. 308, 309. *Catal. de Crevenna.* 1789. Vol. I. No. 177. *Bibl. Spenceriana.* Vol. I. p. XXXVI. No. 6°.

(2) Figuur 4, 13 en 15 aan het Haarlemsch exemplaar mankeerende, zijn deze wapens aan den Heer MEERMAN onbekend gebleven.

h. 2. 10.

Beijeren, Henegouwen, Bourgondië, Brabant, Holland, Utrecht, Leyden en van sommige Nederlandsche Edelen aantreffen, zoo als de lezer uit de door ons medegedeelde afteekeningen kan zien.

De Heer HEINEKEN konde bij de beschrijving van dit stuk zijne doorgaande gewoonte, om alles zonder grond aan *Duitschland* toe te kennen, niet volgen, vermits hem, onder anderen, het bovenvermelde Hollandsche opschrift daartoe in den weg was. Het is daarom, dat hij het Haarlemsch exemplaar voor eene kopij verklaart, omstreeks het einde der vijftiende eeuw of het begin der zestiende eeuw vervaardigd, hetwelk, volgens hem, zoude blijken, *vooreerst* uit den *titel*, (zoo als hij dit noemt) boven de eerste figuur in de Nederduitsche tale gevonden wordende; en *ten tweede* uit eenige vermeerderingen in sommige gedeelten der prenten (1) en uit een paar *verbeteringen* in den tekst (2). — Laat ons zien, wat van deze opgevene bedenking zij.

Omtrent het *eerste*, betrekkelijk den zoogenaamden *titel*, merken wij aan, dat, indien de woorden: *Dit is die voersienicheit*, enz. (welke niet op een afzonderlijk blad, zoo als een titel behoort, maar onmiddellijk boven de eerste prent,

bij

(1) Deze vermeerderingen bestaan hierin, dat op de 10de prent van het Haarlemsch exemplaar zestiën boomen gevonden worden, doch in eene andere uitgave slechts *tien*; op de 12de prent *drie* schapen, in plaats van *twee*, en op de 14de prent achttien rozen, in stede van *zestien*.

(2) In het Haarlemsch exemplaar, namelijk, leest men op de 1ste prent *vino*, in stede van *viro*; en op de 10de *Faricut*⁹, in plaats van *Faricut*⁹.

bij het begin van het boek, in denzelfden houten vorm gefneden en gedrukt zijn) werkelijk een titel genoemd mogen worden, daardoor alsdan nog niets tegen de *oudheid* van dit stuk (1) bewezen wordt, vermits ook andere prentwerken, omtrent welkers oorspronkelijkheid en oudheid door den Heer HEINEKEN geene bedenking wordt gemaakt, van soortgelijke (zoogenaamde) titels, hoofden of opschriften zijn voorzien, zoo als bij voorbeeld de *Ars Moriendi* (2) en de *Kunst-Cyromantia* (3). Ook vangt de Nederduitsehe *Spiegel onzer Behoudenis* aldus aan: *Hier begint die Spiegel*, enz., hetwelk men evenzeer voor een titel zoude kunnen aanzien, hetwelk dezelve echter in geenen deele is.

Op de *tweede* bedenking van den Heer HEINEKEN antwoorden wij, dat de Heer MEERMAN juist uit deze bijzonderheden vermeend heeft de oudheid van dit stuk te kunnen opmaken. En in waarheid, er is niets ongerijmds in de stelling, dat een teekenaar of graveur, welke een ander werk wil namaken, gemakshalve, eenige boomen, bloemen of andere kleine voorwerpen heeft weggelaten, om des te spoediger gereed te zijn: immers laat zich dit gereeder denken, dan dat een kopijist in eene door hem te volgen prent eenige nieuwe voorwerpen van zijn eigen vinding brengt. Dan, behalve dit, het is onbegrijpelijk, hoe de Heer HEINEKEN alhier eene zoodanige be-

(1) Men zie omtrent den ouderdom van dat boek, onder anderen, LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 61, 62, 64, 69, 74, 193.

(2) *Nachrichten.* Th. II. f. 201, 213. *Idée Générale.* p. 400.

(3) *Nachrichten.* Th. II. f. 238. *Idée Générale.* p. 479.

bedenking kan aanvoeren, daar hij, op eene andere plaats, bij de beschouwing der onderscheidene uitgaven van de *Ars Moriendi*, aan die editie den voorrang geeft, welke de *meeste* voorwerpen heeft, zoo als wij hiervoren hebben gezien.

En wat de zoogenaamde verbeteringen betreft; dezelve bestaan slechts in twee letteren, te weten een *n* en een *c*, voor welke, op beide plaatsen, een *r* moet worden gesteld.

En wie zal dit voor een *bewijs* aannemen, dat het exemplaar van *Haarlem* eene latere uitgave, eene *kopij* zij? Doch, boven en behalve dit alles, niemand voegt een zoodanig argument minder, dan HEINEKEN, die wel eens beweert heeft, dat, onder anderen, gebreken in de spelling geene blijken van oudheid opleveren. Hij spreekt dus zich zelve tegen, zoo als dit gewoonlijk het geval is, wanneer men een geliefkoosd systeem blindelings wil staande houden, en daartoe, naar gelang der voorkomende zaken of voorwerpen, op de eene plaats een gevoel voorstaat, hetwelk men op eene andere plaats verwerpt.

Overigens is het almede onbegrijpelijk, dat de Heer HEINEKEN (1) de prenten van het *Hooglied* als minder of slechter dan die der andere prentwerken heeft gelieven voor te dragen. Ik heb dit werk, hetwelk zoo lang onder mij berust heeft, altijd met bijzonder genoeg beschouwd; en het kwam mij integendeel voor, dat de platen zoo in teekening als gravure, uitmuntend bewerkt waren (2). Zij schenen mij toe van dezelfde of

soort-

(1) *Nachrichten*. Th. II. f. 193, 249. *Idée Générale*. p. 377.

(2) Ook dit is het gevoel van den kundigen opsteller van den

foortgelijke hand te zijn als die van de *Ars Moriendi*; de letteren van deze beide boeken hebben zeer veel gelijkenis op elkander; ook stemmen dezelve, in het algemeen, vrij wel overeen met die onder de prenten van den *Spiegel onzer Behoudenis*; doch die in het *Hooglied* zijn de fraaiste en netste van allen. Zoo dat wij vermeenen niet te dwalen, wanneer wij dit boek als eene der laatste voortbrengselen vóór de uitvinding der eigenlijke Boekdrukkunst, en als het meest volmaakt in de uitvoering, rangschikken. Wij durven de beslissing in dezen gerust aan alle kenners overlaten. — Maar van waar dan eene zoodanige beoordeeling en verwerping van dit boek door den Heer HEINEKEN? vermoedelijk daar van daan, dat boven de eerste prent eenige woorden in een zuiver Hollandsch dialect van de vijftiende eeuw zijn geplaatst, welke deszelfs oorsprong uit *Holland* aanduiden; woorden, die, daar zij het voor den Heer HEINEKEN niet wel doenlijk maakten, ook dit stuk aan *Duitschland* toe te schrijven, hem schijnen te hebben overgehaald, dit werk, van hetwelk hij het Haarlemsch exemplaar toch wel geloofte in *Holland*, of liever in de *Nederlanden* te zijn gedrukt (1), te verachten.

Behalve de hiervoren gemelde prentwerken, gelooven wij, dat men almede aan *Haarlem* te danken heeft den

SPIEGEL ONZER BEHOUDENIS.

(Speculum humanae salvationis.)

ge-

den keurigen Catalogus der Boekverzameling van Lord SPENCER. Zie *Bibl. Spenceriana*. Vol. I. p. XLII, XLIII.

(1) *Idée Générale*. p. 377.

geheel in houten vormen gesneden, en alzoo met vaste letteren, in de Latijnsche taal gedrukt. — Offchoon wij tot hiertoe geen volledig exemplaar hebben ontdekt (iets, hetwelk geenszins te verwonderen is, daar zoo vele voortbrengfelen der eerste Prent- en Boekdrukkunst, en zelfs die van latere dagen, zijn verloren geraakt), bewijzen echter de twintig bladen houtsnede, in den tweeden druk van den *Latijnschen Spiegel* gevonden wordende (Hoofdst. VIII), genoegzaam, dat eenmaal eene zoodanige Xylographifche uitgave het licht heeft gezien.

Dat de vijf voorgaande meestal uitgebreide werken door andere kleindere stukjes, als zoo vele proeven, zijn voorafgegaan, zal door niemand worden ontkend; en dat onder dat getal zich een

DONATUS

bevonden hebbe, zal evenmin eenige tegenspraak ontmoeten. Dit schoolboekje toch was fints lang in de *Nederlanden* en alomme in gebruik (1) en alzoo zeer gewild; de aftrek van hetzelfde moest des zeer groot zijn; geen wonder alzoo, dat de eerste boekdruckers niet alleen daarmede gewoonlijk hunne werkzaamheden begonnen, maar niet zelden onderscheidene drukken van hetzelfde in het licht gaven.

Een fragment van dezen *Donatus* vermeenen wij in de Bibliotheek van Z. M. den Koning der *Nederlanden* te hebben ontdekt. Dit fragment, weleer het eigendom van den Heer JAKOB VIS-

SER,

(1) JANSSEN, *Essai* &c. T. II. p. 100, 112. DESROCHES, *Verhandeling*, enz. Zie *Letteroefening* van 1778, No. 8, bl. 357.

GER, in 's *Gravenhage*, was gehecht aan den band van een Exemplaar van de *Sermonum Roberti de Licio de laudibus Sanctorum*, gedrukt te *Antwerpen*, bij GERARD LEEU, in den jare 1490. Het bestaat slechts uit eene enkele parke-mente strook, doch welke aantoot, dat het stuk zelve in quarto-formaat is gedrukt, en dat op elke bladzijde 28 regels zijn geplaatst. De letter is niet alleen de Nederlandsche van de vijftiende eeuw, maar stemt ook met die van de Prentwerken van *Haarlem* en inzonderheid met die van de *Ars Moriendi* overeen, zoo als uit de door ons medegedeelde afteekening kan blijken.

Onder deze voorloopers of kleine stukjes ver- meenen wij almede te mogen tellen een

MORARIUM

of *Gebedenboekje*, in de Latijnsche taal, in een zeer klein formaat, bevattende het grootste gedeelte van den Lofzang van SIMEON: *Nunc dimittis servum tuum*, mitsgaders het gebed: *Ave salus Mundi*, van hetwelk de vorm van eene bladzijde, in hout gesneden, onder mij berust, en welke vorm sedert bijna tweehonderd jaren in bekende Haarlemsche familiën bij opvolging is bewaard, als een gedenkwaardig overblijfsel van KOSTERS arbeid.

ADRIAAN ROMAN, in het begin der zeventiende eeuw Stads-Drukker te *Haarlem* (1), was wel.

(1) Door hem is, onder anderen, ten jare 1628 gedrukt: A. AMPZING, *Beschrijvinge der stad Haarlem*, en P. SCRIVERIUS, *Laucrecrans voor Laurens Coster*.

Nº. 3.

Nº. 4.

Millefimo ccccº
 ¶ XXº tano : 52

100

welaar bezitter van dezen drukvorm; hij had dezelve bekomen van een der nakomelingen van KOSTER, een man van hooge jaren. Dr. JOHAN VLAKVELD, te *Haarlem*, ontving dat stuk uit handen van ROMAN. VLAKVELD in het jaar 1684 overleden zijnde, kwam deze vorm in handen van deszelfs kinderen, en werd, op den 15den Junij 1734, op het Prinsenhof, te *Haarlem*, verkocht, als wanneer dezelve bij inkoop het eigendom werd van JAKOBUS MAAS, Commies van *Rhijnland*, te *Haarlem*. ADRIANUS MANDT, Predikant te *Gorinchem*, in eerste huwelijk gehuwd met de dochter van JAKOBUS MAAS, geraakte, na het overlijden van dezen zijnen schoonvader, in het bezit van dat stuk; hetwelk, eindelijk, na dat ook de Predikant MANDT was komen te overlijden, bij inkoop uit deszelfs nalatenschap, mijn eigendom is geworden (1).

De afkomst van dezen drukvorm van ROMAN schijnt reeds voor deszelfs oud- en echtheid te pleiten. — Zijne verkregene kennis in het vak der Boekdrukkunst, hetwelk hij beoefende, stelde hem minder dan anderen bloot, om zich in een hem zoo eigen vak door een ondergeschoven stuk te laten misleiden. Zijne woonplaats, *Haarlem*, de-

(1) Dit alles blijkt uit schriftelijke aantekeningen, bij dezen drukvorm gevoegd; terwijl laatstelijk de overgang van denzelfden uit de nalatenschap van den Predikant ADRIANUS MANDT op mij, ten mijnen verzoeken, schriftelijk is bevestigd door den hooggeleerden Heer BRUGMANS, Hoogleeraar aan de hoogeschool te *Leyden*, neef van wijlen denzelfden Predikant, door wiens opgave en bestelling de verkoop van dezen vorm heeft plaats gehad.

H

dezelfde van KOSTER en deszelfs nakomelingen; zijne leeftijd, die, daar hij reeds in 1621 (1), of welligt nog vroeger, drukte, reeds voor het einde der zestiende eeuw eenen aanvang zal hebben genomen; zijne opvolging in de drukkerij van GILLIS ROMAN, waarschijnlijk zijn vader, die, zoo als uit onder mij berustende boeken blijkt, onder anderen, van 1587 tot 1598 te *Haarlem* drukte; zijne bekendheid met de aftammelingen van KOSTER, welke ten zijnen tijde nog in leven en mede te *Haarlem* woonachtig waren: dit een en ander stelde hem in de gelegenheid de echtheid van dat stuk te onderzoeken, zoo als hij dit dan ook niet zal hebben verzuimd.

Het is, bovendien, niet onwaarschijnlijk, dat ROMAN meerdere stukken van KOSTER heeft bezeten. Wanneer wij het gezegde van JUNIUS nagaan, dat, namelijk, ten tijde toen hij zijn verhaal van de uitvinding der Boekdrukkunst schreef, hetwelk omstreeks het jaar 1568 zal geweest zijn, in het huis, weleer door KOSTER te *Haarlem* aan de markt bewoond, alsnog bewaard werden de tinnen wijnkannen, welke uit de letteren, door KOSTER gebezigd, gegoten waren; en wanneer wij daarbij opmerken, dat GUICCIARDIN zich, vóór of omstreeks 1567, ten voordeele van *Haarlem*, onder anderen, beroept op *oude ghedenckenisfen*, en het niet onaannemelijk is, dat hij daarmede de overblijffelen der eerste drukkerij heeft bedoeld: dan hou-

(1) In dit jaar gaf hij, onder anderen, in het licht: *Het lof der Stadt Haarlem, in Hollandt*, in 4°.

houden wij het daarvoor, dat althans tot in den jare 1568 een groot gedeelte der werktuigen van **KOSTER** in deszelfs woning te *Haarlem* nog zijn aanwezig geweest, doch omstreeks dien tijd, zoo door verfmelting der letteren, als door verkoop of wegschenking, (in zoo verre dezelve gedurende de belegering en plundering dier stad in den jare 1573 niet zijn vernield geworden,) in andere handen zijn geraakt; en dat, ten gevolge hiervan, dan ook de drukvorm, waarvan wij handelen, als een overblijfsel van **KOSTERS** arbeid, door middel van zijnen naneef, vervolgens het eigendom van **ROMAN** kan zijn geworden.

ROMAN, althans, schijnt een echt afbeeldsel van **KOSTER** te hebben bezeten, door hem mogelijk op dezelfde wijze uit die nalatenschap bekomen. Dit toont zijne uitgave van het portret van **KOSTER**, door **JACOB VAN CAMPEN** geschilderd, en hetwelk, wat de gelaatstrekken en de kleeding aanbelangt, overeenstemt met het kleine afbeeldsel van dezen beroemden man, in hout gegraveerd, hetwelk alle onbetwistbare kenmerken van oudheid draagt, en door ons (Hoofdstuk VI) is medegedeeld.

Eene oorspronkelijke geslachtslijst, geschreven tuschen de jaren 1550 en 1560, is, zoo wij vermeenen, insgelijks van **ROMAN** afkomstig: immers zij is, zoo ver men weet na te gaan, altijd bij den bedoelden drukvorm in dezelfde familiën bewaard geweest: beide stukken zijn steeds bij elkander gevoegd, en nu laatstelijk door mij in éénen koop gekocht geworden.

De overeenkomst van dit stuk met de prentwerken, waarvan wij hiervoren gewaagden, toont

wijders deszelfs grijze ouderdom. De letter stemt het meest overéén met die, welke onder de figuren van den *Spiegel* zijn geplaatst. De weglating der groote of voorletteren is in den smaak van dien tijd. De zinscheiding door een streep (/) vindt men niet alleen reeds in handschriften van de negende en volgende eeuwen, maar ook in de *Thefauriers-Rekeningen* van *Haarlem*, mitsgaders in vele oude gedrukte werken; en evenzeer de dubbele streep (//) ter afbreking der woorden op het einde van den regel; terwijl, eindelijk, de plaatsing van een stip of streep boven de letter *i* in de vijftiende eeuw in algemeen gebruik was en in bijna alle de geschreven en gedrukte werken van dien tijd gevonden wordt. — Wij zouden dit alles door proeven kunnen staven, doch moeten ons, ter bekorting, daarvan onthouden.

Andere prentwerken, zoo als, onder anderen, de *Ars Memorandi*, *der Endkrist*, *die Kunst-Cyromantia*, enz., beschouwen wij als niet uit *Holland* te zijn oorspronkelijk, waarom wij van dezelve ook geene melding zullen maken, evenmin als van het *Exercitium super Pater noster*, waarvan geene genoegzame bijzonderheden of kenmerken bekend gemaakt zijn.

Echter moeten wij nog met een enkel woord gewagen van zeker boekje, onder ons berustende, slechts uit één vel van 16 bladzijden bestaande, in klein octavoformaat gedrukt.

Het handelt over de zeven doodzonden, als *oncrisheit*, *gulsichheit*, *houaerdye*, *toornichheit*, *ghiricheit*, *traccheit* en *nidicheit*. Bij elk dezer onderwerpen is eene zin spelende figuur, uit het lijden van *J E Z U S* ontleent, ter grootte van twee
der-

derde van het blad, onder hetzelfde een tweeregelig versje, waaronder eene knielende vrouw in eene biddende gestalte, en daartegen over, aan de andere zijde, eene meditatie, op het onderwerp toepasselijk, aan de maagd MARIA ingerigt; terwijl zich voorts, zoo op de eerste als op de laatste bladzijde, eene andere figuur, ter grootte van het geheele blad, bevindt, alles in houten vormen gegraveerd en alzoo insgelijks een xylographisch voortbrengfel.

Of hetzelfde werkelijk eene vrucht van KOSTER is, durven wij daarom niet stellig bepalen, omdat het op beide zijden is bedrukt; hoezeer wij vinden aangeteekend, dat in een exemplaar van den Nederduitschen *Spiegel*, te *Rijfel* berustende, insgelijks twee bladen, en in dat van SCRIVERIUS aangehaald, één blad, aan beide zijden bedrukt, zoude voorkomen (1): iets, waardoor onze gemaakte zwaarigheid (indien dezelve dien naam kan dragen) zoude worden weggenomen (2). Ondertusschen stemt dit boekje, hoe klein ook, met de andere werken van *Haarlem*, in zeer vele punten, overeen; want: *vooreerst*, is niet alleen de taal dezelfde, welke in de vijftiende eeuw in *Holland* werd geschreven en gesproken; maar, *ten tweede*, is het fatsoen en maakfel van de letter met de bedoelde werken over-

(1) SCRIVERIUS, *Laurecrans*, bl. 206. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. III. p. 364.

(2) De hoofdzakelijke reden, waarom de *Spiegels* slechts op ééne zijde zijn bedrukt, bestond daarin, dat de letters te sterk in het papier indrongen, en de inkt op sommige plaatsen doortvloeide; beelden vindt in dit stukje geen plaats, en het kon alzoo op alle bladzijden gevoegelijk bedrukt worden.

overeenkomstig; voorts is, *ten derde*, de eerste of titelprent in denzelfden smaak als die van de *Biblia pauperum*; die van de andere prenten als die van den *Spiegel*, en de knielende vrouwen-beelden als die van het *Hooglied*; terwijl eindelijk *ten vierde*, het papiermerk in de letter p bestaat, hetwelk al mede met dat van de bedoelde werken overeenkomt. Wat van dit alles ook zijn moge, het is een tot nog toe onbekend xylographisch voortbrengfel van eenen hoogen ouderdom, hetwelk wij uit dien hoofde waardig beschouwden alhier te vermelden.

Thans overgaande tot de stukken van KOSTER, allen met *losse, beweegbare en gegoten* letteren gedrukt, verdient, uit hoofde van deszelfs ouderdom, buiten twijfel, den voorrang het

HORARIUM

bij MEERMAN (Tab. I.) geheel en vrij naauwkeurig afgebeeld, inhoudende de letteren van het A, B, C, het *Pater Noster*, *Ave Maria*, *Symbolum der Apostelen*, en nog twee gebeden.

De letter, hoezeer in fatsoen en gedaante met die der *Spiegels* en *Donaten* overeenstemmende, is zeer gebrekkelijk en onvolkomen, en toont, op eene overtuigende wijze, aan, dat dit voortbrengfel de eerste proeve is van den uitvinder der gegoten letteren, en alzoo in waarheid als de eersfeling der Boekdrukkunst moet gehouden worden.

Dat de letter gegoten is, bleek reeds aan den kundigen lettergieter ENSCHEDÉ (1), terwijl der-

(1) Met betrekking tot het onderzoek naar de werkelijke gegoten letteren verwijzen wij onze lezers naar Hoofdstuk I.

derzelver beweegbaarheid niet alleen door de ongelijkheid en golving der regels, maar ook doot de navolgende omgekeerde letteren wordt bewezen, te weten :

bl. 2, reg. 2, staat *Paue*, hetwelk moet zijn *Panē*
 — „ — 3, — *totidiann*, ————— *totidianu*
 — „ — 5, — *uobiſ*, ————— *nobiſ*
 — „ — 6, — *uoſtra*, ————— *noſtra*.

Het geheele stukje, hetwelk slechts 8 bladzijden beslaat, in een zeer klein formaat, op slecht schapen-parkement gedrukt, werd, ten jare 1751, door den Heer ENSCHEDÉ, te *Haarlem*, gevonden onder eenige oude papieren en brieven, afkomstig van het overoud geslacht BERESTEYN te *Haarlem*, hetwelk aan JAN VAN ZUREN (1) vermaagfchapt was. Het was in twee stukken gesneden, en diende tot de buitenste bladen van een, in klein octavo, in het begin der vijftiende eeuw, met Nederlandsche letteren op papier geschreven *Breviarium*, hetwelk op eene vochtige plaats had gelegen en hier en daar door de wormen was geschonden, zoo als het parkement van het bedoelde *Horarium* alsnog aantoon, hetwelk op deze wijze gelukkig der vergetelheid is onttrokken.

Het verwondert ons geenszins, dat sommigen gaarne hadden gewenscht, den ouderdom en het vaderland van dit stukje, zoo als het door MEERMAN is opgegeven, te kunnen ontkennen en op grond

(1) Boekdrukker te *Haarlem* in 1561, welke niet alleen het een en ander betrekkelijk de Drukkunst had bijeenverzameld, maar die ook een verhaal van de uitvinding dezer wetenschap heeft opgesteld. Zie Hoofdstuk XIV.

grond van duchtige bewijzen tegenspreken. Hier toe buiten staat, en onbedreven in het mechanisme der kunst, moest men zich behelpen met de opgave, dat men geloofde, dat dit boekje, omstreeks de helft der vijftiende eeuw te *Antwerpen* of te *Brugge*, en mischien niet voor het jaar 1480, was gedrukt (1). Doch het bleef bij dit geloof, hetwelk niet alleen door geen een aanneemelijk argument is gestaafd, maar integendeel door de naauwkeurige beschouwing van het oorspronkelijke stuk zelve wordt wedersproken; terwijl bovendien een tegenstander tegen *Haarlem* zelve (2) heeft moeten toestemmen, dat deze proeve nog ouder is als de *Spiegels*, welke, zoo als hij laat volgen, op hare beurt de drukken van *Duitschland* in oudheid te boven gaan (3).

Thans volgt in rang de

DONATUS,

van welken ons de Heer MEERMAN (Tab. II.) insgelijks eene volledige afbeelding heeft medegedeeld.

De letter, welke eenigzins beter is, dan die van het *Horarium*, is, daarentegen, nog ruwer en onbeschaafder, dan die van den *eersten Nederduitschen Spiegel*, aan wien zij dus is voorafgegaan. Dat dezelve gegoten is, lijdt almede geen twij-

(1) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 34, 35, 36.

(2) DES ROCHES, *Verhandeling*, enz. Zie *Letteroefening* van 1778, bl. 357.

(3) Zie wijders: MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 76, etc. DE BRUIJN, bl. 229, 280. *M. S. aantekeningen van ENSCHEDÉ*, enz.

twijfel, terwijl de navolgende omgekeerde letteren al wederom derzelve beweegbaarheid aantonen, te weten:

Op de tweede zijde van de eerste strook, staat:
 reg. 1, minnſ, in plaats van minuß.
 — 2, adnerb103, — — aduerb103.
 — „ quo, — — — — — quo.

Het fragment van dezen *Donatus*, in slechts twee strooken parkement bestaande, vond gemelde Heer ENSCHEDÉ ten jare 1740, aan den band van den *Duitschen Psalter*, gedrukt te *Delft*, bij HEYNRICK ECKERT VAN HOMBERCH, in 1498, in octavoformaat, in het voormelde jaar 1740 verkocht onder de nagelatene boeken van IZAAK VAN DER VINNE, boekverkooper, schilder en figuursnijder te *Haarlem*, afstammende van eene zeer oude familie aldaar. De Heer ENSCHEDÉ heeft deze strooken vervolgens aan de stad *Haarlem* ten geschenke gegeven, alwaar dezelve alsnog op het Raadhuis bewaard worden (1).

Een tweeden *Donatus* vertoont ons de Heer MEERMAN in Tab. IV.

Het geheele stuk bestaat in twee bladen van slecht schapen-parkement, aan beide zijden, iedere bladzijde van 30 regels, in quartoformaat gedrukt. Die bladen, in den jare 1750 door denzelfden onderzoeklievenden ENSCHEDÉ ontdekt, dienden tot den binnensten omslag van eene verzameling van *Handvesten en Privilegien van Kennemerland*, van hetwelk de stad *Haarlem* de hoofdplaats

(1) Zie SEIZ, bl. 117, enz. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 126, etc. DE BRUIJN, bl. 279, enz.

plaats was, loopende van den jare 1303 tot 1477, en eindigende met den eed van MAXIMILIAAN van *Oostenrijk*. Dit handschrift was weleer het eigendom van PIETER JANSZ VAN ILPENDAN, Baljuw van *Kennemerland*, wiens handteekening op het eerste en laatste blad gevonden wordt. Naderhand is het in bezit geweest van SIMON VAN EIKELBERG, te *Alkmaar*, uit wiens nagelaten boekverzameling de Heer ENSCHEDÉ het bij inkoop is magtig geworden. De parkemente koorden, waarmede het boek aan elkander was genaaid, waren insgelijks gemaakt van een blad van denzelfden *Donatus*.

De druk is nog gebrekkelijker, dan die van den *eersten Nederduitschen Spiegel*, doch de letter is *dezelfde* (1) als die van dat boek (2). — Nadat dus de drukker van den vorigen *Donatus* de gebrekkelijkheid van de daartoe gebezigde letter had ingezien, ondernam hij de vervaardiging van eene nieuwe en eenigzins betere, waarmede hij, tot eene proeve, eerst en alvorens den tegenwoordigen *Donatus* heeft gedrukt, welke naderhand door den genoemden *Nederduitschen Spiegel* is gevolgd geworden (3).

De Heer MEERMAN had het geluk een *derden*

(1) Wanneer wij de letteren van twee onderscheidene boeken voor *dezelfde* verklaren, gronden wij ons voornamelijk op de door ons genomene proeven met doorschijnend papier, waarvan wij in Hoofdstuk I gewagen.

(2) Ook dit bleek reeds aan den Heer ENSCHEDÉ, blijkens 's mans aantekeningen.

(3) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 129. etc. DE BRUIJN, bl. 279, 336. Nota (b).

den *Donatus* te ontdekken, door hem (Tab. VI*) in plaat overgenomen.

Het fragment van denzelfden, op parkement gedrukt, in quartoformaat, en 28 regels op elke bladzijde bestaande, was geplakt aan den binnenkant van het *Rekenboek der uitgaven van de kerk te Haarlem* van het jaar 1474, aldaar bewaard wordende.

Opmerkelijk is te dezen de eerste post in dit *Rekening-Boek* zelve, aldus luidende:

„ *Item Cornelis die boeckbinder heb ik gheven*
 „ *VI rinse gulden van die boecken te binden op*
 „ *rekeninc*”

uit welke aantekening meer dan waarschijnlijk is op te maken, dat dit boek zelve is gebonden door denzelfden CORNELIS, die, volgens JUNIUS, de leerling was geweest van KOSTER, en van wien alzoo vermoedelijk ook dit blad van den *Donatus* afkomstig is.

De letter van dezen *Donatus* nu, meer volmakter dan de vorige, is dezelfde als die, waarmede de *tweede Nederduitsehe* en de *beide Latijnsche Spiegel*s zijn gedrukt, aan welke boeken deze *Donatus* alzoo ten voorlooper heeft verstrekt (1).

Een fragment van drie bladen van eenen *vienden Donatus* berust in de bibliotheek van Z. M. den Koning der *Nederlanden*, hetwelk, afkomstig zijnde van den Heer JAKOB VISSER, was genomen van den band van de *Exhortationes novitiorum*, gedrukt in het jaar 1491, te *Deventer*,

bij

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 218, note (4). DE BRUIJN, bl. 335, enz.

bij RICHARD PAFROED. De letter is dezelfde als de voorgaande, en alzoo ook die van de *Spiegels*; doch het getal der regels op iedere bladzijde is 30, hetwelk eene nieuwe oplage van dit stukje aantoonst.

Dezelfde bibliotheek bevat nog een fragment, uit één blad parkement bestaande, van eene *viijfde* uitgave van den *Donatus*, van 28 regels op iedere bladzijde. Welk blad, almede afkomstig uit de verzameling van den Heer VISSER, was genomen uit den band van onderscheiden stukjes van de vijfde eeuw, te Keulen, bij ULRICH ZELL (I), gedrukt.

De letter is wederom dezelfde als die van de laatstvoorgaanden en de drie *laatste Spiegels*; doch de afdruk vertoont meerdere vorderingen dan de vorige *Donaten*, zoo als uit de gelijkvormigheid der regels en den zwarten drukinkt is blijkende. Deze *Donatus* is alzoo eene der laatste voortbrengselen van KOSTERS drukpers.

Eindelijk berusten in mijne verzameling twee strookjes slecht schapen-parkement, uitmakende een gedeelte van een blad van een *Donatus*, insgelijks met dezelfde letter als de voorgaanden gedrukt, en, blijkens de uitvoering, tot de tweede of derde uitgave, hiervoren gemeld, behoorende; welke strookjes gehecht waren aan zeker boekje, getiteld: *Die ierste Epistel St. Petrus*, enz., in het begin der zestiende eeuw in *Holland*, zonder vermelding van jaar, plaats of drukker, in het licht verschenen.

Op.

(s) Dezelfde, welke in de *Keulsche Kronijk* van de *Hollandsche Donaten* gewaagd. Zie Hoofdstuk XII.

Opmerkelijk is het, dat de drie eerst ontdekte fragmenten van den *Donatus*, hiervoren als de eerste, tweede en derde uitgaven aangekondigd, in Haarlemsche boeken ontdekt zijn, waarom rent de navolgende omstandigheden plaats vinden:

ten eerste, dat de *Keulsche Kronijk* van den jare 1499 verhaalt, dat de Mentzische drukkerij is voorafgegaan door de *Donaten*, bevorens in *Holland* gedrukt, en welken door die van *Mentz* ten voorbeelde waren geno. en (Hoofdstuk XII.);

ten tweede, dat hetzelfde wordt aangeteekend door ACCURSIUS (Hoofdstuk XI.);

ten derde, dat in *Holland* de stad *Haarlem* alleen aanspraak maakt op de eer der uitvinding der Boekdrukkunst;

ten vierde, dat in diezelfde stad *Haarlem*, en in de boeken, welke aldaar te huis behooren of bewaard worden, de overblijffelen gevonden zijn van niet minder dan drie verschillende *Donaten*;

ten vijfde, dat, behalve deze, nog twee onderscheidene uitgaven van dat stuk zijn opgespoord en dat de *Keulsche Kronijk* ook in het meervoudig van *Donaten* spreekt;

ten zesde, dat alle deze *Donaten* met beweegbare gegoten letteren zijn gedrukt, en alzoo werkelijk geschikt zijn geweest, om aan die van *Mentz* ten voorbeelde te kunnen verstrekken;

ten zevende, dat de trekken en gestalte der letteren niet alleen aan elkanderen gelijk zijn, en met die van de onderscheidene *Spiegels* overeenstemmen; maar dat de letter van vier derzelve dezelfde is, waarmede achtervolgelijk de onderscheidene *Spiegels* zijn gedrukt;

ten achtste, dat tot andere fragmenten in *Duitschland*

land ontdekt, eene andere letter, meer overeenkomende met die van de stukken van *Mentz*, is gebruikt; en eindelijk,

ten negende, dat een dezer overblijffelen, hetwelk was genomen van een ten jare 1474 reeds versleten en alzoo lang te voren gedrukt boek, meer dan waarschijnlijk afkomstig is van CORNELIS *den Boekbinder*, den bekenden leerling van KOSTER te *Haarlem*.

Wanneer wij deze omstandigheden bij elkander voegen, dan dunkt het ons, dat men, met genoegzame zekerheid, die overblijffelen, waarvan wij in deze afdeeling hebben gehandeld, kan en mag beschouwen en aanmerken als de overblijffelen van die *Donaten*, waarvan ZELL en ACCURSIUS gewagen, als in *Holland* gedrukt en ten voorbeelde hebbende verstrekt aan die van *Mentz* in het vervaardigen van den *Bijbel* en andere boeken; — overblijffelen, naar welker ontdekking SCRIBERIUS (1) zoo vuriglijk verlangde; — overblijffelen alzoo niet alleen eerwaardig uit hoofde van derzelve ouderdom, maar ook ten hoogste belangrijk voor de geschiedenis der Boekdrukkunst in het algemeen, en voor de eer en luister van *Haarlem* en KOSTER in het bijzonder.

Alvorens tot de opgave van de bijzondere drukken van den *Spiegel onzer Behoudenis* over te gaan, moeten wij wegens dezelve in het algemeen aanmerken:

vooreerst, dat alle dezelve in folioformaat, met beweegbare gegoten letteren, zijn gedrukt, zoo als ons uit artificieele proeven is gebleken (2).

ten

(1) *Laure-crans*. bl. 104.

(2) Met betrekking tot den *eersten Nederduitschen Spiegel* heb-

ten tweede, dat dezelve slechts op de ééne zijde van het blad zijn bedrukt, waarvan wij de redenen in Hoofdst. I hebben opgegeven; met uitzondering van een exemplaar door SCRIBERIUS (1) gezien, in hetwelk één blad, en een ander exemplaar, te *Rijsel* voorhanden, in hetwelk twee bladen, op beide zijden bedrukt, zouden voorkomen (2);

ten derde, dat iedere bladzijde afzonderlijk, de eene na de andere, is gezet en afgedrukt, zoo als toenmaals geschiedde, gelijk wij zulks in ons VIIde Hoofdstuk, door eene overtuigende proeve, zullen aantoonen;

ten vierde, dat de prenten, welke goed van teekening zijn, ja, voor dien tijd, fraai mogen genoemd worden (3) in alle de onderscheidene uitgaven dezelfde zijn (Hoofdst. XX.);

ten vijfde, dat het papier van alle de uitgaven van hetzelfde soort en met elkander gelijk is, en overeenstemt met dat, waarop men in het begin der vijftiende eeuw in *Holland* schreef; terwijl eene gelijke overeenkomst met betrekking tot de papiermerken plaats heeft (Hoofdst. III.);

ten zesde, dat de letter van den *eersten Nederlandschen Spiegel* eenvoudiger, gebrekkiger en onvolkomener is, dan die der volgende uitgaven, met

hebben wij deze proeven in ons Iste Hoofdstuk breedvoerig opgegeven. Wij zouden dezelfde bewijzen omtrent de drie andere uitgaven kunnen aanvoeren, doch daardoor in eene menigte herhalingen moeten vervallen, welke onnoodig en tevens voor den lezer vervelende zouden zijn.

(1) *Lauro-crans*, bl. 105.

(2) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. III, p. 364.

(3) *Nachrichten*. Th. II. f. 100.

met welke hij overigens in fatsoen en gedaante volmaakt overeenstemt, en sprekende bewijzen oplevert, van door een en denzelfden letterstempel-snijder en lettergieter te zijn vervaardigd;

ten zevende, dat de letteren van den *tweeden Nederduitschen* en die van de *beide Latijnsche Spiegels* iets beter bewerkt, op één en dezelfde matrijzen gegoten, en alzoo dezelfde zijn, hetwelk ons uit de artificiële proeven is gebleken (1).

Wat voorts den inhoud, zoo der figuren als van den tekst des werks aanbelangt, daar dezelve door onderscheidene schrijvers meer of min uitvoerig is opgegeven (2), achten wij het onnoodig daarvan iets te zeggen; terwijl wij ons alsnu liever zullen bepalen tot de opgave der bijzondere drukken van dat boek.

En dan verdient, als de eerste en oudste uitgave, in de eerste plaats vermeld de *Nederduitsche*

SPIEGEL ONZER BEHOUDENIS,

in ons 1ste Hoofdstuk uitvoerig behandeld.

Van dit onschatbaar overblijffel der eerste Boekdrukkunst, van hetwelk het eerste blad bij MEERMAN

(1) AM FOURNIER, hoezeer ten onregte de letter voor gesneden houdende, is derzelver gelijkheid echter in het oog gevallen. Men zie hem in zijne *Orig. de l'Impr.* p. 160, 163, 253 en 259. Zie ook LICHTENBERGER.

(2) SCRIVERIUS, bl. 101, enz. SRIZ, bl. 52, enz. FOURNIER, *Disfert.* p. 29, en *Orig. de l'Impr.* p. 150, etc. DE BURE, *Bibl. Infr.* T. I. N. 117. T. II. p. 673. MEERMAN, *Orig. Typ.* op onderscheidene plaatsen. DE BRUIJN, bl. 262, enz. *Nachrichten.* Th. II. f. 232, u. f. w. *Idée Générale.* p. 432, etc. *Catal. de la Vallière.* T. I. N. 124. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. III. p. 362. etc. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 71. LICHTENBERGER, etc.

N° 2.

hand ſpeghel onſer behoudeniffe
 e ter rechtwaerdicheit vele mēſche
 ſelle blienckē alle ſterre in die ewi
 gheden. Hier om iſt dat ic totter
 he vele mēſche dit boeck heb afge
 te ſgaderen Jute welkē die ghene
 heuē en ontfanghē ſellen. Ic dmoer
 en dinc tē mēſche watter iſ in deſen

N° 3.

inſam inſpici noue cōpilatiōis
 et titul^o ē ſpenſū huāne ſaluatiōis
 vtilē q^o p^omo i h^o p^ohemio expōſat^r
 h^oſtorijs i q^olibz cap^o dicatur
 hoc p^ohemii p^oſtuduerit
 quali p^o ſe intelligere poterit
 e de caſu luiferi et ſodoctū ſuoy
 t eue et de dignitate ipſorū

N° 4.

inſam inſpici noue cōpilatiōis
 nomē ⁊ titul^o ē ſpenſū huāne ſaluatiōis
 vtilē vider^r ⁊ vtilē q^o p^omo i h^o p^ohemio expōſat^r
 ⁊ materijs ⁊ h^oſtorijs i q^olibz ca^o dicat^r
 i diligēter hoc p^ohemii p^oſtuduerit
 om quali p^o ſe intelligere poterit
 t e de caſu luiferi et ſodoctū ſuoy
 t eue et de dignitate ipſorum

MAN (Tab. II.) is afgebeeld, zijn met zekerheid slechts twee exemplaren bekend (1), welke beide te *Haarlem*, het eene op het stadhuis en het andere op de stads bibliotheek, bewaard worden.

Aan dat op het stadhuis ontbreken twee bladen of vier bladzijden, met de daarboven staande prentverbeeldingen, mitsgaders bladzijde 16, 17, 18, 19, welke met gelijke bladen uit den tweeden druk zijn aangevuld, — terwijl in dat op de stads bibliotheek, hetwelk voor het overige geheel compleet is, slechts de eerste bladzijde van de *prologhe* gevonden wordt.

Het werk zelve bevat in het geheel 62 bedrukte bladen of liever bladzijden, in vijf cahieren verdeeld, te weten: de *eerste*, inhoudende de *Prologhe en tafel der Capittelen*, bevat 2 vellen of 4 bladzijden; de *tweede*, *derde* en *vierde*, ieder 7 vellen of 14 bladzijden, en eindelijk de *viijfde* of laatste 8 vellen of 16 bladzijden.

De *tafel der Capittelen*, mitsgaders de Latijnfche onderschriften onder de figuren, zijn door DE BRUIJN (bl. 263—267) overgenomen; wij zouden gaarne de Nederduitsche opschriften hebben medegedeeld, doch moeten ons daarvan, ter bekorting, onthouden.

F. VAN WESTPHALEN, beroemd oudheidkundige van het begin der zeventiende eeuw, te
Enk-

(1) Of de *Spiegel*, welke door PETER den Eersten naar *Rusland* is overgezonden, tot den eersten druk behoort, durven wij niet bepalen.

Enhuizen, was weleer bezitter van een afzonderlijk blad van dezen eersten druk, zijnde blad 42, met de bijchriften *Semey maledicit david* en *Rex amon dehonestavit nuncios david*. Bovenaan was met de hand van WESTPHALEN geschreven: *dit is van de eerste drucken die in Holland gedrukt syn, en raer van Laurens Coster te Haerlem*. — Dit blad was in het jaar 1761 nog in wezen (1), en aan de Heeren MEERMAN en ENSCHEDÉ ten gebruike toegeschikt, welke laatstgemelde hetzelfde met het exemplaar op de stads bibliotheek vergeleken en daarmede overeenkomstig bevonden heeft.

Offchoon alsnu, volgens rang van ouderdom, zoude moeten volgen de *eerste Latijnsche Spiegel*, oordeelen wij het echter meer geschikt denzelven te doen voorafgaan door den *tweeden Nederduitschen*

SPIEGEL ONZER BEHOUDENIS,

van welke een gedeelte van den tekst van het eerste blad bij den Heer MEERMAN (Tab. VI.) in plaat is overgenomen.

Het getal der bladzijden en de verdeling der vellen of bladen is even als die van den eersten druk, met welken deze uitgave, wat den inhoud en inrigting, alsook de papiermerken betreft, overeenstemt.

De letter is echter geheel nieuw, en dezelfde, waar-

(1) Brief van MEERMAN aan ENSCHEDÉ M. S. — Zoo ik mij niet bedriege, berust dit blad tegenwoordig in de nagelaten bibliotheek van den Heer J. MEERMAN, Vrijheer van Dalem.

waarmede de hiervoren gemelde derde, vierde en vijfde uitgaven van den *Donatus*, mitsgaders de beide hiernavolgende *Latijnsche Spiegel*s zijn gedrukt. Die letter is niet alleen iets grooter, maar ook beter, dan die van den *eersten Nederduitschen Spiegel*, doch overigens gelijkvormig van fatsoen en gedaante. De regels zijn gelijkmatiger gezet; de inkt van den tekst is zwarter en gelijkmatiger op den vorm gebragt; terwijl de spelling op vele plaatsen is veranderd en verbeterd. Dit boek levert alzoo eenige blijken van vordering in de kunst en toont mitsdien van jonger datum te zijn, dan de zoo straks vermelde uitgave.

Ondertuschen bezit de letter genoegzaam dezelfde gebreken, als die van het voorgaande, welken wij onnoodig achten hier allen wederom aan te wijzen. (Hoofdst. I.) De werktuigen blijken over het algemeen weinig verandering te hebben ondergaan. De indrukken van het formaathout, genoegzaam op elk blad overgebleven, en alsnog zichtbaar, bewijzen de voortdurende gebruikmaking van de ongeschikte huis- of handpers, zoowel als van de weekheid der letterspecie. De regels zijn van ongelijke lengte; de verkortingen zijn alsnog menigvuldig; sommige woorden zijn aan het einde in het midden eener syllabe afgebroken; de drukfeilen komen hierin alsnog in menigte voor (1). Alles vertoont ons hier

(1) Tot een proefje diene, dat ik in 53 bladzijden van het exemplaar van *Hoorn* niet minder dan ruim 350 werkelijke drukfeilen heb ontmoet, welke in den eersten druk niet minder rumschoots gevonden worden. En deze boeken zouden met houtsnèevormen gedrukt zijn!

hier alzoo denzelfden werkman, door wien de *eerste Nederduitſche Spiegel* is vervaardigd, die, ja, ernſtige pogingen ter verbetering ſchijnt te hebben aangewend, doch verre verwijderd was en bleef van het toppunt der volkomenheid, waartoe de Mentziſche drukkers, eenige jaren daarna, geſtegen zijn.

Van deze uitgave zijn, zoo verre wij weten, op dit oogenblik in *Holland* drie exemplaren bekend.

Het eerste volledige en allerzindelijkſte beruſt bij de Heeren ENSCHEDÉ te *Haarlem*, alwaar ik hetzelfde menigvuldige malen heb beſchouwd; het is afkomſtig van den Burgemeester GIJSBERT JAN DE BRUIJN in dezelve ſtad, en uit diens nalatenschap gekocht voor $f\ 210 : - : -$

Het tweede, van hetwelk ik eene volledige beſchrijving bezit, bevindt zich in de nagelaten bibliotheek van den Heer Mr. JOHAN MEERMAN, Vrijheer van *Dalem*.

Het derde, eindelijk, behoort aan de ſtad *Hoorn* (1), aan welke het, ten jare 1613, door een harer inwoneren, genaamd ISRAËL JACOBsz, is vereerd, blijkens eene aantekening, vooraan in het boek gevonden wordende (2). Aan hetzelfde mankeeren 5 bladen of figuren, namelijk de 3de, 12de, 32ſte, 39ſte en 46ſte. Ook ſtaan alle de prenten niet in eene behoorlijke volgorde.

Be-

(1) Dit exemplaar is aan mij, door tuſſchenkomst van den Heer T. DE VRIES, Vrederegter te *Edam* (wien ik daarvoor op nieuw en openlijk mijnen dank betuige) ten gebruike toegeſchikt en eenen geruimen tijd onder mijne beruſting gebleven.

(2) SEIZ heeft deze aantekening overgenomen (bl. 57), doch zich veroorloofd eenige verandering in de ſpelling te maken.

Behalve de drie voorgemelde exemplaren zijn ons nog de navolgende voorgekomen, als: bij den Graaf VAN PEMBROEK in *Engeland*; — in de bibliotheek te *Geneve*, aan dezelve geschonken door den Heer TRONCHIN, aldaar, die hetzelfde op de verkooping van den Heer JACOB MARCUS, te *Amsterdam*, had gekocht; — bij Dr. LIMBORCH in 's *Gravenhage*, voorheen toebehoord hebbende aan den Heer THOMAS SCHWENKE, Hoogleeraar aldaar; en bij CREVENNA, en in diens nagelaten rijken boekschat verkocht voor *f. 310* : — : — (1)

Opmerkelijk is het, dat in alle de bekende exemplaren twee bladen, zijnde blad 45 en 56 (2), met eenen anderen en slechteren letter zijn gedrukt. De reden van dit verschijnsel hebben wij in ons VIIIde Hoofdstuk opgegeven, en daarbij doen zien, dat het aanwezen dezer twee bladen een bewijs oplevert van den bij KOSTER gepleegden diefstal.

Dan, met opzigt tot de laatstgemelde bladzijde, heeft het exemplaar van den Heer MEERMAN nog die bijzonderheid, dat hetzelfde in het laatste gedeelte van de tweede kolom, welke ten opschrift voert: *Dit is die verworpen steen*, eenigzins met de exemplaren van den Heer ENSCHÉDÉ en de stad *Hoorn* verschilt, zoo als den lezer uit Bijlage C hierachter kan blijken.

De

(1) Zie SEIZ, bl. 52, 53, 58. FOURNIER, *Orig. de l'Impr.* p. 256. *Nachrichten*, Th. II, p. 233. *Idée Générale*, p. 456. *Catal. raisonnée de Crevenna*, vol. 6, p. 308, 309. *Catal. de Crevenna*, 1789. Vol. I. N°. 176 en anderen.

(2) Deze bladzijden zijn aan elkander gedrukt, en maken al zoo slechts één vel uit.

De reden van dit verschijnsel is in niets anders te zoeken, dan in het losraken van deze tweede kolom, en het door elkander vallen der letteren gedurende het drukken (1); terwijl de zetter, bij het wederuitzoeken der letteren en het plaatsen van dezelve tot woorden, zich niet stipt aan het oorspronkelijk afschrift of de reeds afgedrukte bladen houdende, daardoor in eenige afwijkingen verviel, hetwelk alzoo het aangewezen verschil moest veroorzaken.

Alsnu tot den *eersten Latijnschen Spiegel onzer Behoudenis*

SPECULUM HUMANAÆ SALVATIONIS (2)

overgaande, oordeelen wij te kunnen volstaan, met te berigten, dat dezelve, ofschoon met dezelfde letteren, echter, blijkens typographische kenmerken, vroeger is gedrukt dan de zoo even vermelde *tweede Nederduitsehe* uitgave.

Het getal der bladeren bedraagt alhier 63 en alzoo één meer, dan de Nederduitsehe afdrukken. De verdeeling der cahiers is dezelfde als in de Nederduitsehe, met uitzondering van de eerste, waarin zich één vel meer bevindt; alzoo de Latijnsche voorrede 5 bladen beslaat.

Alles wat wij met betrekking tot de gebrekkelijkheid van de letter, indruk van het formaat-hout, enz. bij onze opgave van den *eersten Nederduitsehen Spiegel* gezegd hebben, is evenzeer op deze Latijnsche uitgave toepasselijk; terwijl de

(1) Dit ongeluk, hetwelk op de drukkerijen niet geheel vreemd is, noemt men in *pastij vallen*.

(2) Zie MEERMAN. Tab. VI.

papiermerken met die der voorgaande stukken overeenstemmen. (Hoofdst. III.)

Vier exemplaren zijn van dezen druk slechts bekend, namelijk, een te *Haarlem* op het stad-huis, waaraan de voorrede ontbreekt, — het tweede bij de Celestinen te *Parijs*, hetwelk volledig is, — het derde bij den Heer Ridder VAN HULTHEM, Griffier van de Staten-Generaal der *Nederlanden*, — en het vierde te *Hanover*, uit slechts 44 bladen bestaande (1).

Eindelijk volgt de tweede uitgave van de

SPECULUM HUMANAÆ SALVATIONIS,

welken wij met den *tweeden Nederduitschen Spiegel* genoegzaam gelijktijdig gedrukt, en als het laatste voortbrengsel van KOSTER beschouwen. (Hoofdst. VII, XX.)

Dezelve is, wat het getal en de verdeeling der bladen, alsook de meergemelde gebreken, betreft (2), met den laatstvoorgaande overeenstemmende. De letter is wederom dezelfde, en de papiermerken zijn gelijkfoortig als die der andere stuk-

(1) FOURNIER, *Orig. de l'Impr.* p. 249, 251. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. L. p. 124, etc. *Idée Générale.* p. 442, 449 en anderen.

(2) De indrukken der blinde letteren en van het formaathout zijn mischien in geen exemplaar van de onderscheidene *Spiegels* meer zichtbaar, dan op het eerste blad van dat van Jonkheer RENDORP: tot zelfs de indrukken van de opgelegde strookjes papier zijn duidelijk te bespeuren, en men ontdekt al mede het los strookje hout, hetwelk ter plaatsvulling tuschen den lettervorm en den eikenhouten formaatrand is geplaatst geworden. Met betrekking tot het mechanisme der werktuigen ware dit blad overwaardig met alle die aanwezige indrukken in plaat over te brengen.

stukken van *Haarlem*. (Hoofdst. III.) — Deze uitgave heeft echter dit bijzondere, dat in alle de overgeblevene exemplaren, in zoo verre die compleet zijn, twintig bladen (1), met eenen vasten letter, geheel in eenen houten vorm gesneden, zijn gedrukt (2). De tegenstanders van *Haarlem* hebben hieruit een argument willen ontleenen, ten betooge, dat deze uitgave de eerste en oudste zoude zijn, en daarop alle hunne redeneringen en stellingen, ter bestrijding van de aanspraak der gemelde stad, gebouwd. (Hoofdst. XX.) Doch wij hebben het ongegronde dezer meening in ons VIIIste Hoofdstuk aangetoond, en aldaar doen zien, dat dit zoo vreemd verschijnsel alleen aan den diefstal bij den oorspronkelijken ui vinder is toe te schrijven.

Op grond daarvan, hebben wij dan ook deze uitgave, tot dus verre voor de *eerste* gehouden, als de *laatste* verklaard, welke gelijktijdig met den *tweeden Nederduitschen Spiegel* in het laatst van KOSTERS leven was afgedrukt, en beiden vermoedelijk niet dan na zijn overlijden het licht hebben gezien.

Dan om deze meening en uitspraak volkomen te bevestigen en te staven, was eene vergelijking der beide drukken noodig. Deze vergelijking is dan ook door den in dit vak zoo zeer bedreven Heer Mr. JOHANNES ENSCHEDÉ (3) en mij

V. I-

(1) Namelijk bl. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 21, 22, 26, 27, 46 en 55.

(2) MEERMAN. Tab. V. — Het Specimen bij HEINEKEN, *Idée Générale*. Pl. 25 a en b, is geheel onnaauwkeurig.

(3) Kleinzoon en een der opvolgers van den zoo dikwerf door ons geroemden lettergieter en boekdrukker JOHANNES ENSCHEDÉ, te *Haarlem*.

verrigt, en het is ons beiden daarbij gebleken, dat die uitgave, welke tot nog toe, ten onregte, voor de *eerste* is gehouden, later is gedrukt, en dat, daarentegen, de zoogenaamde *tweede druk* (waarvan een exemplaar op het stadhuis te *Haarlem* voorhanden is) het eerst het licht heeft gezien.

Om ook onzen lezers hiervan te overtuigen, deelen wij denzelfven de navolgende gronden en proeven mede:

1°. Dat in het exemplaar van *Haarlem* (volgens ons de *eerste druk*) sommige regels bogtig en golvend, en alzoo niet regelmatig zijn gezet, terwijl daarentegen dezelve zich in dat van Jonkheer RENDORP, tot den zoogenaamden *eersten* druk behoorende, doch zijnde werkelijk de *tweede*, gelijkmatiger voordoen, hetwelk eene meerdere bedrevenheid en vordering in de kunst van letterzetten aantoonst.

2°. Dat het exemplaar van Jonkheer RENDORP veel netter is gedrukt, dan dat van *Haarlem*.

3°. Dat zeer vele abbreviatiën, in het *Haarlemsch* exemplaar voorkomende, in dat van Jonkheer RENDORP zijn veranderd en voluit gezet (1).

4°. Dat in het exemplaar van *Haarlem* deze en gene drukfeilen voorkomen, welken in dat van Jonkheer RENDORP zijn verbeterd.

Wij vertrouwen, dat dit een en ander genoegzaam zal zijn ten betooge van de juistheid onzer beoordeeling en uitspraak.

Het meerder getal overgeblevene exemplaren (in vergelijking van die van den *eersten druk*) schijnt al-

(1) Zie ook FOURNIER, *Orig. de l'Impr.* p. 161 & 162.

almede deze meening te bevestigen. Van de nog bestaande afdrukken zijn de navolgende ter onzer kennis gekomen, te weten: bij Jonkheer W. RENDORP, te *Amsterdam*. Dit exemplaar, aan hetwelk eenige bladen ontbreken, is mij door gemelden Heer, op eene minzame wijze, ter beschouwing en onderzoeking toebetrouwd en eenen geruimen tijd onder mij berustende geweest; — bij Jonkheer VAN WESTREENEN, in 's *Gravenhage*, aan hetwelk insgelijks eenige bladen mankeeren, doch overigens met de anderen overeenstemt, zoo als gemelde Heer de goedheid heeft gehad mij te berigten; — in de Koninklijke Bibliotheek te *Parijs*; — in die van de Sorbonne, aldaar; — te *Berlijn* met de *Biblia Pauperum* in één band gebonden; — bij den Graaf VAN PEMBROEK; mitsgaders dat van Docter R. MEAD, te *Londen*, en dat van den Heer GIRARDOT DE PROFOND bij opvolging het eigendom van de Heeren DE COTTE, GAIGNAT, DE BOSE, en laatstelijk van den Graaf MAC-CARTHY. (1)

Uit de voorgaande opgaven ziet men, dat KOSTER, wien wij voor den drukker van alle deze stukken houden, zeven onderscheidene werken met vaste en tien anderen met gegoten letteren heeft in het licht gegeven, behalve diegene, welke verloren geraakt of niet ter onzer kennis gebracht zijn.

Het

(1) *Ibidem*. P. 155 en 258. *Nachrichten*. Th. II. p. 49, 233. *Idée Générale*. p. 442—448. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 73. *Catalog. de MAC-CARTHY REAGH*. No. 142.

Het blijkt tevens, dat deze ijverige man achtervolgelyk *vierderlei soorten van letteren* heeft gesneden en gegoten; met de *eerste* soort drukte hij het *Horarium*, met de *tweede* eenen *Donatus*, met de *derde* eenen anderen *Donatus* en den *eersten Nederduitschen Spiegel*; en met de *vierde* de *drie overige Donaten*, mitsgaders de *tweede Nederduitsche* en de *beide Latijnsche Spiegel*s.

Wanneer men nu tot de vervaardiging van elk dezer *zeventien* boeken of stukken iets meerder dan een jaar stelt (hetwelk, door elkander genomen, niet te ruim is) en dit getal aftrekt van het jaar 1439 of 1440, dan komt men tot het jaar 1420 terug, omstreeks welken tijd KOSTER met het drukken zal zijn begonnen, hetwelk overeenstemt met de opgave van sommige schrijvers (1), welke het eerste beginsel der kunst op het jaar 1420 of 1422 brengen.

V I J F D E H O O F D S T U K .

LAURENS JANSZON KOSTER.

LAURENS JANSZON (2) was, blijkens zijn
wa.

(1) Zie BOXHORN, *Theatrum sive comitatus Hollandiae & urbium nova descriptio*. DE BRUIJN, bl. 228, 229. COGAN, *Reize*, bl. 417, 426, 443; 444, 446. J. DE PARIVAL, *Vermakelijkheden van Holland*. 1661. bl. 119, 120. WOLFFI, *Monumenta Typographica*. P. II. p. 1134.

(2) In de *Thefauriers-Rekeningen* der stad *Haarlem* wordt zijn naam, volgens de gewoonte dier tijden, verschillend gespeld; als: *Lauwerys Janszon*, *Louwerys Jansoen*, *Louwerus Janszoon*, ook wel *Lauwerus Jansz*, *Lauwerus Jansf*, *Louwerus Jansz*, ook wel een en andermaal *Lourys Jansoen*, *Lourys Jan*

wapen, waarmede hij gewoon was de schepenenbrieven, te zijnen overstaan verleden, te bezegelen, afkomstig uit een aanzienlijk adelijk Hollandsch geslacht, en wel uit een zoodanig, hetwelk in een regten lijn van de Hollandsche Graven afstamde. MEERMAN stelt, niet zonder grond, zijne afkomst uit den huize van BREDERODE, hetwelk, als regtstreeks afstammende van de Hollandsche Graven, het wapen van *Holland* heeft gevoerd (1).

Hij bekwam, naar de gewoonté van dien tijd, dezen naam van zijnen vader JAN LAURENSZON of JAN LOUWEREYSZON, welke voorkomt in de beide zoenbrieven van 1380 en 1408 (2).

De
Jan zoen, Lourens Jansoen of Lourens Jansse, enz. Hij zelve teekende zich aldus:

The image shows a handwritten signature in dark ink. At the top, the date '1420' is written in a cursive hand. Below the date, the name 'Jan Louwenzoen' is written in a highly stylized, cursive script. The signature consists of several large, sweeping loops and flourishes, particularly in the 'J' and 'L'.

Ik ben het bezit dezer handteekening verschuldigd aan Jonkheer C. A. VAN SYPESTEYN, te *Haarlem*, wien ik daarvoor openlijk mijnen dank betuige.

(1) Men vindt dit zoo breedvoerig bij MEERMAN (*Orig. Typogr. P. I. p. 38—47.*) en DE BRUIJN (*Gesch. der stad Haarlem*, bl. 221—225) behandeld, dat het overbodig zoude zijn hieromtrent verder uit te weiden.

(2) De naam zijner moeder vinden wij nergens opgeteckend. Wij ontmoeten haar echter, zoo wij vermeenen, in het jaar 1420, onder diegenen, welke, blijkens de *Treasuriers-Rekening* van dat jaar, bl. 16, als „JAN LOUWENZOEN wedu”, eene somme van XVI fl en VIII g opbragt, ter goedmakinge van hetgeen door de stad was betaald, zoo aan renten en geleende penningen, als aan onkosten gedurende de krijgshandelingen van *Leyden*, te *Dordrecht* en te *Geertruidenberg*, mitsgaders aan scheps-

De weglating van zijnen eigenlijken *geslachtsnaam* heeft niets strijdigs met zijne adellijke afkomst. De Heer **MEERMAN** heeft reeds opgemerkt en door een voorbeeld gestaafd (1), dat niet alleen geringe personen, maar ook regeringsleden, ja zelfs edellieden, hunne namen op deze wijze hebben geïchreven; waaromtrent ten allesafdoende bewijze verstrekt de brief van Hertog **AALBRECHT van Beijeren** van den jare 1359, waarbij zekere **WILLAEM JANSZOEN** en **PIETER LANGE HEYNENZOEN** na voorafgaand onderzoek worden verklaard edellieden te zijn (2).

Onze **LAURENS JANSZON** voerde tevens den toenaam van **KOSTER**. Het is meer waarschijnlijk, dat hij dien naam van het *kostersambt* van de Groot- of Parochiekerk te *Haarlem*, hetwelk hij bekleedde, zal hebben ontvangen, dan dat dezelve zijn eigenlijke geslachtsnaam is geweest (3), zoo als het, zelfs in onze dagen, niet

scheepshuren, timmeraadjen, enz. Het blijkt hieruit, dat de vader van onzen **LAURENS** reeds in den jare 1480 overleden was.

(1) *Orig. Typogr.* P. I. p. 38. Zie ook *Geschiedenis der Heeren en Beschrijving der stad van der Goude*, door C. J. **DE LANGE VAN WIJNGAERDEN**, bl. 6, 7, 482, 483, 486.

(2) *Groot Charter-Boek.* III Deel, fol. 109. **DE BRUIJN**, bl. 226, 227.

(3) De geslachtsnaam **KOSTER**, of liever **COSTER**, zoo als men dien in de voorgaande eeuwen spelde, was echter vóór en te zijnen tijde, inzonderheid te *Haarlem*, bekend. Zie hier een en ander voorbeeld:

In **P. SCRIVERIUS**, *Laure-crans*, bl. 116—117, leest men:
 „ ick bevinde datter voor het jaar 1300, eene **WILLEM KOSTER** met syne huysvrouwe Geertruyd is gheweest. Die te samen enen ioon verwekt hebben, met name **JACOB KOSTER**, die te wyve hadde Juffrou Sophia beyde overleden, sy
 „ A°.

niet ongewoon is, dezen of genen naar zijn be-
roep of bediening te noemen. — Dat nu onze
LAURENS JANSZON, offfchoon van adellijke
afkomst, met tijdelijke goederen bedeed, en tot
onderscheidene regeringsposten geroepen (zoo als
wij hierna zullen zien) tevens den post van kos-
ter vervulde, kan geene de minste verwondering
baren. Het is toch bekend, dat dit ambt des-
tijds werd aangemerkt als eene *vette en aanzien-
lij-*

„ A°. 1355, ende by A°. 1339. Ende dese KOSTERS heb-
ben het Convent van Egmond veel goeds gemaect ende be-
sproocken.”

In het *Necrologium Egmondanum* bij VAN WIJN, *Huiszittend Leven*. II Deel. 1ste stuk.

pag. 96. „ WILHELMUS, *dictus* COSTER, anno M°. CCC°. 2°.” etc.

—121. „ anno M°. CCC°. XXVII°. . . . . JACOBI, *dicti* COSTERS ZONN.”

—131. „ JACOBUS, *filius* WILHELMI, *dicti* COSTERSZ anno MCCC°. LIX°.” etc.

—134. „ SOPHIA, *uxor* JACOBI *filia* WILHELMI COSTERSZ, *laica*, anno M°. CCC°. LV°.” etc.

—136. „ GEERTRUDIS, *uxor* WILHELMI, *dicti* COSTERSZ.” etc.

(Zie ook G. KEMPFER, *Kronijk van Egmond*, bl. 251, 270, 277, 279, 280.)

In zeker oorspronkelijk, onder mij berustend, geschreven boek, getiteld: *Liber Memoriarum Domus Hospitalis S. Joannis Hierosolimitani in Haarlem*, staat op folio 36 verfo aangeteekend JACOB JANSZ COSTER, als begraven in „ dat anderde graf „ in die 3 Regel int wilaet beyde die witte farc.”

En eindelijk in de *Thefauriers-Rekeningen der stad Haarlem* vindt men de navolgenden opgenoemd, als: A°. 1418, 1420, 1422 JAN COSTER (p. 1, 2, 10, 12, 15 verfo, 113, 127, 146, 171 verfo); A°. 1426 BAERTOUT COSTER (p. 10 verfo); A°. 1426 WOUTER DIRC COSTERS ZONN (p. 140 verfo); A°. 1426 HEINRIC COSTER GALENSZONN (p. 184); en verder op vele andere jaren.

lijke bediening, welke niet aan geringe lieden, maar aan gunstelingen, zelfs aan hovelingen, werd geschonken, die zelfs niet eens verplicht waren tot persoonlijke waarneming van dezen post, maar dezelve aan anderen verpachtten of aanbesteedden (1), en mitsdien hunne *Onderkosters* onder zich hadden (2). Deze bediening, welke weleer door de Graven naar welgevallen werd begeben, werd ten jare 1396, door Hertog AALBRECHT van *Beijeren*, aan de stad *Haarlem* geschonken. HENDRIK VAN LUNEN was toenmaals daarmede begunstigd, doch deed daarvan afstand ten jare 1399, onder het genot van eene jaarlijksche lijfrente; en het is waarschijnlijk, dat onze LAURENS JANSZON door de stad tot zijnen opvolger zal zijn benoemd en aangesteld geworden (3). Vandaar, dat hij den toenaam van KOSTER zal hebben ontleend; vandaar, dat hij onder denzelven het meest bekend is; en vandaar dan ook, dat wij, op het voetspoor van anderen, hebben goedgeacht, hem in dit ons werk met dien naam te noemen.

Wij spraken zoo even van 's mans *wapen*. Men vindt hetzelfde afgebeeld in het meermaals aangehaalde werk van DE BRUIJN (4), gevolgd naar eenen oorspronkelijken schepenen-brief van het jaar 1422. Men ziet daaruit, dat hetzelfde heeft

(1) DE BRUIJN, bl. 220, 221, 226, 227. Zie ook MEERMAN; P. I. p. 51. *note* (40).

(2) JACOP DIRXSOEN was, onder anderen, in het jaar 1448 *onderkoster* te *Haarlem*, zoo als in de *Thefauriers-Rekening* van die stad, op bl. 146 van dat jaar, staat aangeteekend.

(3) DE BRUIJN, bl. 220, 221. MEERMAN, P. I. p. 48, 49.

(4) Bl. 221. Zie ook: MEERMAN, P. I. p. 38, 39.

bestaan in een klimmenden leeuw, in het midden doorsneden met een baarnsteel of lambel (het merkteken eener jongere geboorte), waarover een streep of baar dwars henen getrokken is, beginnende boven aan de regterzijde en eindigende aan de linkerzijde van het schild. Daar nu niemand, dan die in eenen regten lijn, hetzij uit den oudsten of een' jongeren zoon, van de Hollandfche Graven afstamde (zoo als de geslachten van BREDERODE, van TEYLINGEN, van LANGERAK, van SOUTELANDE EN WARMONT) zoodanig wapen vermagt te voeren, is het buiten tegenpraak, dat onze LAURENS JANSZON uit eene der voornaamste en aanzienlijkste adellijke geslachten in *Holland* moet afkomstig zijn.

Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat LAURENS JANSZON, behalve dit wapen, ook nog een ander gevoerd of gehad heeft. Op zekere oorspronkelijke geslachtslijst van LAURENS JANSZON KOSTER, vóór het jaar 1560 vervaardigd, staat op zijn wapenschild een duif afgebeeld. Op de titelprent vóór het werk van SEIZ, mitsgaders op de gedenkpenningen, door O. MARSHOORN ter eere van KOSTER geslagen, mede bij dezen zelfden schrijver (bladz. 106) te vinden, is insgelijks een duif als 'smans wapen geplaatst. Ik weet wel, dat MEERMAN op het aan hem medegedeeld gevoelen van ENSCHEDÉ, van meening is, dat dit wapen, in later tijd, door een onkundige, op deze geslachtslijst, welke onder mij berust, zoude zijn gesteld. Doch dit is mij in geenen deele uit deze geslachtslijst zichtbaar. Wat ook van deze verschillende meening, welke niets tot de hoofdzak

zaak afdoet, wezen moge, — van meer belang is het te doen opmerken, dat het ten tijde van KOSTER, en reeds vroeger, niet ongewoon was, zich van twee onderscheidene wapens of zegels te bedienen (1), en dat bijgevolg onze LAURENS JANSZON KOSTER zich evenzeer van een duif als van een leeuw ten wapen kan hebben bediend.

Hij werd niet alleen uit hoofde van zijne adellijke geboorte, maar tevens om zijne *gegoedheid* of *tijdelijke vermogens* en *stand* of *betrekkingen in de maatschappij*, onder de aanzienlijkste ingezetenen van *Haarlem* geteld.

Het

(1) Dit heeft, nog onlangs, de Heer C. J. DE LANGE VAN WIJNGAERDEN, in zijn hiervoren gemeld werk, bl. 498 en 499, overtuigelijk aangetoond, alwaar hij zegt: „zeer „zonderling is het derhalve niet, dat men bij sommige geslachten tweederlei wapens vindt, een met een kruis, en een met „een ander teeken; waarvan het een somwijlen voor zegel en „het ander voor tegen-zegel (*clavis figilli*) of cachet wierd gebruikt... Daarenboven hadden zij, behalve de ridder-zegels, „waarop zij te paard naar tijdsgebruik worden afgebeeld, nog „andere zegels, met hun gewoon wapen, welke blijken tot „regtszaken, overdragen van landen en dergelyken gebruikt te „zijn geweest, zoo als men in de steden zegt: *ten dagelijksche gewoontijke gebruike*, of *ad causas* tot regtszaken. Grootte „Heeren of Vorsten, Ridders en steden en zelfs sommige wel „geboren manen, hadden van verscheiden soorten, een groot „zegel, een gewoon, een cachet, fignet of vingerlijn, dat aan „of op eenen ring wierd gedragen, zelfs met zinnebeeldige „figuren, waarin men veel sijnak had tot nog in de zeventiende „eeuw, als van liefde, dankbaarheid, geloften, droomen, ook „van bybelsche geschiedenis, of heidensche fabelkunde, door „welke gewoonlijk te gebruiken, bij verscheide geslachten de „geslachtwapens veranderd, of in onbruik zijn geraakt, omdat „men ook veelal de tegen-zegels, en de fignetten of vingerlijnen, als kleinder zijnde, dagelijks gebruikte, hetwelk met „verscheide voorbeelden zoude zijn aan te toonen.”

K

Het eerste, te weten zijne *gegoedheid*, wordt bevestigd door de *Thefauriers-Rekeningen* dezer stad, voor zoo verre dezelve alsnog voorhanden zijn, waarin het door hem betaalde in de stedelijke belastingen staat opgeteekend, en waarbij hij, onder anderen, in den jare 1428 met de rijkste inwoners is gelijk gesteld en geschat geworden (1); terwijl wij uit diezelfde Registers ontwaren, dat hij, onder zijne eigendommen, eenen rentebrief op de stad *Haarlem* bezat (2). — Ook kan men deze zijne *gegoedheid* opmaken uit het gebouw, door hem bewoond geweest, staande

(1) In 1422 betaalde hij voor *Schoitgeld* 25 ₤; in hetzelfde jaar gaf hij „ tot den gelde dat zij mijne genadige heer leenden „ den graue van Berrenberch mede te betalen, ende louwerys „ Jansfoe Dirc Offis en Jan Claes sniedersfoen mit horen mede- „ gefellen alse zesfen ontfeughen”, 12 ₤ en 10 ₤; — in 1427 aan den *gefetten gelde* 4 ₤ 10 ₤; — in 1428 als voren 15 ₤; — in 1431, in den achterstalligen *gefetten gelde* 18 ₤ 8 ₤; — in 1428 ontving hij eenig geleend geld terug, blijkens de navolgende aantekening: „ Item louwerſ Jansfoen by hande meynit „ Claisfoens gegſ in myderingſ van de X gulde en van de achto „ schilde en van de drie Utrſ Gulde di hi hen (*heren*) roelant „ gelient hadde XIII goude beyers guld' facit XV ₤ XII ₤ ” — Zie *Thefauriers-Rekeningen* van 1422, bl. 14 verso, 111 verso en 113; van 1427, bl. 48 verso; van 1428, bl. 27 verso en 118 verso, en 1431, bl. 23 verso.

(2) Het bedrag zijner renten of interesfen beliep: in 1418, 11 ₤ 12 ₤; — in 1420, 6 ₤ 9 ₤ 4 ₤; — in 1422, 7 ₤ 10 ₤; — in 1425 en 1426, ieder jaar 1½ Nobel; — in 1427, 1428, 1429 en 1430, ieder jaar 4 ₤ 4 ₤; — in 1431, 4 ₤ 16 ₤; — in 1432, 1433 en 1434, ieder jaar 5 ₤; — en in 1435, 3 ₤ 12 ₤. — Zie *Thefauriers-Rekeningen* van 1418, bl. 24; van 1420, bl. 131 verso; van 1422, bl. 89 verso; van 1426, bl. 100 verso; van 1429, bl. 60 verso; van 1430, bl. 103; van 1432, bl. 38 verso, 41 verso; van 1433, bl. 34; van 1434, bl. 27 verso, en van 1435, bl. 86.

de op de groote markt, naast of nabij de kerk, aan S. T. BAVO toegewijd, waarvan hij Koster was, en hetwelk hij welligt uit hoofde van deze zijne betrekking, om deszelfs nabijheid, ter woning had uitgekozen; welk gebouw zoo groot en uitgestrekt is geweest, dat, reeds ten tijde van SCRIVERIUS, drie onderscheidene woonhuizen van hetzelfde waren gebouwd, waarvan het middelste, in welks gevel of bovenste gedeelte het afbeeldsel van KOSTER is geplaatst, toenmaals bewoond werd door den regtsgeleerden Mr. CORNELIS DOBBIUS; in 1706 was het de woning van een kaaswinkelier; en ten tijde van SEIZ, dat is in 1740, was de boekdrukker MOZES VAN HULKENBOY bewoner van hetzelfde; terwijl dat huis of dat derde gedeelte van het oorspronkelijk gebouw, hetwelk aan de linkerzijde is gelegen, reeds in datzelfde jaar 1740, de helft uitmaakte van het vermaarde logement *het Gulde Vlies* (1).

Zijn *stand* of *betrekking* in de maatschappij blijkt uit de aanzienlijke en regeringsposten, door hem bekleed. — Reeds ten jare 1417 vindt men, zoo ik mij niet bedriege, zijnen naam onder de *officieren* der stedelijke schutterij opgeteekend (2). — In hetzelfde jaar 1417 ontmoeten wij hem onder de leden der *Vroedschap*; desgelijks in de jaren 1418, 1423, 1429 en 1432. — Als *Schepen* wordt hij vermeld in de jaren 1422, 1423, 1428, 1429

en

(1) SCRIVERIUS, *Laure-crans*, bl. 117, 124. S. AMPZING, *Beschrijving van Haarlem*, bl. 376. SEIZ, *Derde Jubeljaar*, bl. 44, alwaar men eene vrij nauwkeurige afbeelding van deze huizen aantreft. MEERMAN. P. I. p. 51. DE BRUIJN. bl. 226, 257.

(2) *Thefauriers-Rekening* van 1417, bl. 31.

en 1431, in welk laatstgemelde jaar hij *eerste* of *voorzittend Schepen* was. — Als stedelijke Schatbewaarder of *Thefaurter*, eindelijk, komt hij voor in de jaren 1421, 1426, 1430 en 1434 (1).

In alle deze onderscheidene ambtsbetrekkingen is hij, van tijd tot tijd, van stadswege, in belangrijke zaken gebezigd, welke zeer zorgvuldig in de *Thefauriers-Rekeningen* zijn opgeteekend en vele wetenswaardige bijzonderheden in zich bevatten. Wij kunnen daarvan thans geen gebruik maken, vermits ons dit te verre van het spoor zoude leiden; mogelijk doen wij dit bij vervolg, wanneer wij ons meer opzettelijk tot de levensbijzonderheden van dezen verdienstelijken man kunnen bepalen.

Offchoon wij het *geboortejaar* van LAURENS JANSZON niet vinden opgeteekend, vermeenen wij hetzelfde, op goede gronden, omstreeks den jare 1370 te mogen bepalen. Niet alleen, vermits (indien hij dezelfde is, van wien in den zoenbrief van 1408 (2) wordt gewag gemaakt, hetwelk wij voor ons gelooven) aan hem, als deelgenoot in de onlusten van 1405, toen reeds eenen mannelijken leeftijd, bij voorbeeld van dertig of vijf en dertig jaren, kan en mag worden toegeschreven; maar voornamelijk, doordien zijne achterkleindochter MARGARIET, wier geboorte-

jaar

(1) *Thefauriers-Rekeningen* van de jaren 1417, 1418, 1421, 1422, 1426, 1427, 1428, 1429 en 1434, op menigvuldige plaatsen. Zie wijders: MEERMAN. P. I. p. 38, 50, 52. DE BRUIJN, bl. 220 en 221 en anderen.

(2) DE BRUIJN, bl. 200, 223. MIERIS, *Groot Charter-Boek*. IV Deel, bl. 111, 148. 336. *Vaderl. Hist.* III Deel, bl. 366. MEERMAN. P. I. p. 50.

jaar in de oorspronkelijke Geslachtlijst op 1440 wordt gesteld, nog eenen ouderen broeder hadde, dien wij alzoo mogen veronderstellen, ten minste één jaar, vroeger geboren te zijn; waaruit volgt, dat, indien wij (zoo als DE BRUIJN (1) te regt opmerkt) van deze MARGARIET tot haren overgrootvader opklimmen, en tusschen elke geboorte, door elkanderen, den tijd van drie en twintig jaren stellen, hetwelk, naar de manier van huwelijken bij onzen landaard in gebruik, niet te veel is, wij zullen komen tot den jare 1371 of 1370, en alzoo het besluit kunnen en moeten opmaken, dat haar overgrootvader LAURENS JANSZON niet later dan vóór of omstreeks dien tijd het eerste levenslicht zal hebben aanschouwd.

Omtrent den tijd van zijn *overlijden* vermeenen wij uit de *Thefauriers-Rekeningen* eenig licht te kunnen scheppen. — Wij troffen hem in dezelve aan tot in het jaar 1434, en wel het laatst als *Thefaurier*. Na dien tijd ontmoeten wij hem niet meer. In het volgend jaar 1435 was hij echter nog in leven, want hij ontving alstoen nog de betaling op zijnen stedelijken rentebrief, welke hem, zoo als wij hiervoren zagen, tot dus verre was geworden. Na het jaar 1435 echter wordt van hem geene de minste melding meer gemaakt. Dat hij intusschen in dit en eenige volgende jaren nog niet was overleden, schijnt mij te blijken uit het stilzwijgen der *Thefauriers-Rekeningen* van zijnen dood. Te weten, het was te dien tijde, althans te *Haarlem*, het gebruik, om in dezelve aantekening te houden van de aflij-

vig-

(1) Bl. 227. MEERMAN. P. I. p. 49.

vigheid van een persoon, op wien een rentebrief of lijfpenfioen was gemaakt en afgegeven, en hij, die daarvan de tijding aan de Regering bragt, ontving van stadswege eene belooning of geschenk: zoo als door menigvuldige voorbeelden uit die Registers kan worden aangetoond. Het laat zich alzo denken, dat onze LAURENS JANSZON zich in en omtrecks den jare 1434 of 1435 met zoodanig eenen ijver op het drukken van boeken zal hebben toegelegd, en zijne werkzaamheden door de oefening dezer wetenschap zoo zeer zijn uitgebreid en vermeerderd geworden, dat hij zich van alle andere bemoeijingen, welke hem te veel tijd kosteden, moest onttrekken, ten einde zich geheel en al aan de voortzetting van de door hem uitgedachte kunst toe te wijden; en dat hij, om de kosten daarvan goed te maken, welligt een en ander zijner bezittingen, waaronder ook den rentebrief te zijnen name staande, heeft moeten verkoopen. — Welk eenen hoogen ouderdom hij ook bereikt hebbe, hij moest eindelijk den tol der natuur betalen. — In de laatste helft van het jaar 1439 heerschte te *Haarlem* eene kwaadaardige en hoogstgevaarlijke ziekte (welligt de pest, in vroegere tijden, heelaas! niet ongewoon in deze landen), welke eene groote sterfte ten gevolge had (1), en tot zooda-

nig

(1) Waarschijnlijk heeft daartoe niet weinig medegewerkt de buitengewone schaarscheit en duurte der levensmiddelen, inzonderheid der granen, in het jaar 1437, welke tot en met het jaar 1440 hand over hand toenam, waardoor de schamele gemeente werd gedwongen, zich met raap- en hennipzaad, boonenbrood, en op het laatst, dat is in en omtrecks 1439, met wie weet welk ander ongewoon en ongezond voedsel te behelpen. Vergelijk *Vaderl. Hist.* III Deel, bl. 522, 533, 538.

nig eenen trap toenam, dat de leden der regering de stad verlieten en zich elders, onder anderen te *Alkmaar* en te *Wijk op Zee*, onthielden; worden de in deze hunne wijkplaatfen over de voorkomende zaken geraadpleegd, en alleen in geval van de hoogste noodzakelijkheid te *Haarlem* ontboden, als wanneer zij niet op het gewone Raadhuis, maar elders, vermoedelijk buiten of in den omtrek der stad, vergaderden. De Klerken en Boden, welken inmiddels voor de invordering en bewaring der stedelijke penningen hadden gewaakt, ontvingen daarvoor eene belooning. Deze sterfte schijnt tot in het begin van het volgend jaar 1440 te hebben aangehouden, als wanneer wij na de maand Januarij geen spoor meer van dezelve hebben ontdekt (1). — Of nu LAURENS JANSZON eene der slagtoffers van deze ziekte is geweest, is wel mogelijk, doch laat zich met geene zekerheid bepalen. Meer stellig vermeenen wij het daarvoor te mogen houden, dat hij omstreeks dezen tijd, en wel, naar onze meening, in het laatst van 1439, gestorven is. Dit komt niet alleen zeer wel overeen met het getuigenis van genoegzaam alle schrijvers, welke zijn sterfjaar op of omstreeks 1440 bepalen, maar strookt ook zeer juist met het verhaal van GUCCIARDIN, welke, zich beroepende op stukken, die te zijnen tijde nog in wezen waren, uitdrukkelijk zegt, dat de uitvinder van de kunst reeds was overleden, alvorens de wetenschap door zijn knecht naar *Mentz* werd overgebracht. Wanneer men

(1) *Thefaurlers-Rekening* van 1439; bl. 89 verso, 106, 109 verso, 137, 138, 164, 164 verso, 165 verso, 166 verso.

men nu hierbij voegt, hetgeen wij hierna (Hoofdstuk VIII) uit de *Thefauriers-Rekeningen* hebben opgeteekend, wegens veelvuldige en buitengewone handelingen met den Schout en het Geregte van *Amsterdam* sinds den laatsten heiligen dag van kersmis, en alzoo weinige dagen voor den aanvang van het jaar 1440, waardoor, zoo als wij daarbij zullen zien, het vermoeden van eenen gepleegden diefftal door den knecht van den uitvinder wordt versterkt: dan vermeenen wij het overlijden van KOSTER omstreeks of vóór kerstijd 1439 te mogen vaststellen. En in dit ons gevoelen worden wij te meer bevestigd, doordien wij in het volgend jaar 1440, onder de personen, welke in de stedelijke belastingen derzelve aandeel opbragten, voor de eerste reize ontmoeten eene YMME LAURENS JANSZONS *weduwe*, welke vervolgens in gelijke betrekkingen voorkomt in de jaren 1441, 1442, 1447, 1448 en 1451 (1). Ik weet zeer wel, dat onze LAURENS JANSZON is gehuwd geweest met CATHARINA ANDRIESDOCHTER, en dat uit dit huwelijk is geboren zijne dochter LUCIE, de huisvrouw van THOMAS PIETERSZON; doch dit verhindert niet, dat deze CATHARINA tevens den naam van YMME kan gedragen hebben (waartoe ik het meest zoude overhellen), noch ook (indien men daartoe meerder' grond vermeend te hebben) dat LAURENS JANSZON, na het overlijden van zijne eerste vrouw,

(1) *Thefauriers-Rekening* van 1440, bl. 18 verso; van 1441, bl. 82; van 1442, bl. 30; van 1447, bl. 55 verso; van 1448, bl. 65, en van 1451, bl. 12 verso.

vrouw, met deze YMME, welke hem heeft overleefd, kan zijn hertrouwd. De spelling van haren naam in de opgemelde Rekeningen, te weten YMME LOURIIS JANSOENS of YMME LOUWERIIS JANSOENS weduwe, juist overeenkomende met die van onzen LAURENS, zoo als wij hiervoor hebben opgegeven; de zorgvuldigheid, met welke men gewoon was hem van de weinige anderen van dien of foortgelijken naam in de stads registers te onderscheiden; het tijdstip, waarop deze YMME voor de eerstemaal te voorschijn treedt: dit alles te zamen genomen, doet het mij daarvoor houden, dat alhier aan niemand anders, dan aan de vrouw of weduwe van onzen LAURENS JANSZON moet worden gedacht; en dat voorts door een en ander boven allen redelijken twijfel wordt gesteld, dat hij zelve, in den ouderdom van omstreeks zeventig jaren, vóór of omstreeks 1440 zijnen loopbaan alhier zal hebben afgelegd: zoo als dit dan ook door de meeste schrijvers wordt opgegeven.

Wij zullen nu nog met een enkel woord van zijne nakomelingen gewagen (1).

Zijne eenige dochter LUCIE was, zoo als wij reeds hebben aangestipt, gehuwd met THOMAS PIETERSZON. Uit dit huwelijk zijn, behalve twee dochters, CATRIJN en MARGRIET, drie zonen, met namen PIETER, ANDRIES en

THO-

(1) LAURENS JANSZON heeft nog eene zuster gehad, genaamd MINKYN, blijkens de *Treasurers-Rekening* van den jare 1418, waarin wij, op bl. 24, lezen: „ van renten betaelt. „ Eerst Louwerys Jansoen van sinen renten van desen Jaer bt „ minkyn sinne fuster hant en ic in min ontfac van Jan Galen- „ soene voersch gerekent hebbe ij nobl. maken xl ~~ii~~ xii g.”

THOMAS, verwekt, die allen tot de meestgegoedde ingezetenen behoorden (1), en onderscheidene regeringsposten te *Haarlem* hebben bekleed.

PIETER THOMASZOOM, wien wij reeds in de *Thefauriers Rekeningen* op het jaar 1447 en vervolgens ontmoeten, staat, onder anderen, in de jaren 153, 1460, 1473, 1482 en 1492 als *Schepen*, en in 1472 en 1489 als *Burgemeester* vermeld.

ANDRIES THOMASZOOM vindt men in 1473, 1474 en 1481 als *Burgemeester*, in 1479 en 1490 als *Schepen* en in 1485 als *Thefaurier* en *Kerkmeester* opgeteekend.

THOMAS THOMASZOOM was in 1462 *Secretaris*, of, zoo als men het destijds noemde, *Klerk*, in 1472 en 1478 *Schepen*, in 1474 *Thefaurier*, en in 1482 *Burgemeester* (2).

Allen hebben zij in deze hunne opgenoemde ambtsbetrekkingen onderscheidene bezendingen vervuld, ter waarneming en behartiging van de gewichtigste belangen van stad en vaderland, in dat zoo aanmerkelijk tijdsgewricht, waarover wij thans niet kunnen uitweiden. Liever vermelden wij nog, dat de twee eerstgemelden, te weten P I E -

T E R

(1) Dit blijkt, onder anderen, uit hunne opbrengst in de stedelijke belastingen van den jare 1472, waarin zij met die genen gelijk stonden, welke het meest betaalden, en door slechts zeer weinigen overtroffen werden. *Thefauriers-Rekening* van 1472, bl. 22 en 22 verso.

(2) Buiten twijfel zijn zij meermalen in regering geweest, doch bij gebrek van aantekeningen kunnen wij hier niets meer van melden. Zie wijders *Thefauriers-Rekeningen* van 1447 tot 1492, op menigvuldige plaatsen; en verder MEERMAN. P. I. P. 53, 54. DEBRUIJN, bl. 220.

TER EN ANDRIES THOMASZON, benevens de Schout KLAAS VAN RUIVEN (1), de ongelukkige slagtoffers zijn geweest, die, bij gelegenheid van den beruchten opstand des jaars 1492, bekend onder den naam van het *kaas- en broodspel*, door het woedend gepeupel om het leven werden gebracht (2).

THOMAS PIETERSZON, ZONN VAN DEN ZOO EVENGEMELDEN PIETER THOMASZON, uit diens huwelijk met MARGRIET JAN FLORISDOCHTER, in het jaar 1440, verwekt, volgde zijn vader in 1492 als *Schepen* op, doch overleed reeds in datzelfde jaar. Zijn zoon GERRIT THOMASZON, die kort voor dat JUNIUS zijn verhaal schreef is overleden (3), was in 1536 en eenige volgende jaren *Rentmeester* van stads gebouwen, in 1545 *Schepen* en van 1547 tot 1552 *Kerkmeester* te *Haarlem*; terwijl, eindelijk, het geslacht van onzen LAURENS, den 24sten Maart 1724, in WILLEM KORNELISZON KROON is uitgestorven (4).

(1) In 1471 en 1472 Baljuw van *Kennemerland* (zie *Thesauriers-Rekening* van dat jaar, bl. 43), en sedert 1490 *Rentmeester* van *Kennemerland*. DE BRUIJN, bl. 311.

(2) *Handvesten van Kennemerland*, bl. 85. *Vaderl. Historie*. IV Deel, bl. 205. DE BRUIJN, bl. 220, 303 en volgg.

(3) DE BRUIJN, bl. 259.

(4) *Geslachtlijst*, M. S. *Laurier-crans gevlogten om 't hoofd van Laurens Koster*. *Haarlem* 1726. MEERMAN, J. C., DE BRUIJN, bl. 260.

HOOFDSTUK VI.

Oude Afbeeldingen van LAURENS JANSZON, ALBERT VAN OUWATER, JAN VAN HEMSEN, JAN MANDIN *en* VOLKERT KLAASZ.

Onder de oude houtsnede-prentjes zijn ten uiterste zeldzaam de afbeeldingen van LAURENS JANSZON, ALBERT VAN OUWATER, JAN VAN HEMSEN, JAN MANDIN en VOLKERT KLAASZON, de vier laatstgenoemden schilders te *Haarlem* gedurende de vijftiende eeuw (1); allen alzoo stad- en tijdgenooten van den eerstgenoemden, den beroemden uitvinder der Boekdruk-kunst. Ik heb het van belang geoordeeld de twee eerstgemelden in koper te doen navolgen en aan mijne lezers mede te deelen.

De oudheid dezer prentjes zal door geen onbevooroordeeld kenner worden tegengesproken. De bewerking, zoo van de borstbeelden als van de daaronder gevonden wordende letteren, bevestigen dit ten volle. En het is bij mij buiten bedenking, dat inzonderheid de drie eerstgemelden (die werkelijk in het oorspronkelijke onder mij berusten, en waaromtrent ik mijn gevoelen met des te meerdere zekerheid kan te kennen geven) welligt ge-

(1) Men zie over deze Hollandsche schilders, K. VAN MANDER, *Schilderboek*, bl. 205. Hetzelfde werk volgens de uitgave van J. DE JONGH, D. I. bl. 43—46 en plaat A. No. 2. E. No. 3. F. No. 2 en G. No. 1. S. AMPZING, *Beschr. der stad Haarlem*, bl. 345, 346. T. SCHREVELIUS, *Beschr. der stad Haarlem*, bl. 346, 361, 362, 363. *Catal. Bibl. W. Lulo's*. No. 456. in quarto.

gedurende het leven dezer mannen, althans om-
streeks de helft en zeer zeker vóór het einde der
vijftiende eeuw, het licht hebben gezien.

HEINEKEN heeft deze afbeeldingen (vermeer-
dert met dat van *Hugo Jacobsfoē v̄ Lidē*) aange-
haald (1); doch hij schijnt dezelve nimmer te
hebben gezien; dit blijkt uit zijne verminkte op-
gave der namen, onder deze portretten gevonden
wordende, die door hem welligt uit deze of ge-
ne, even verminkte, naamlijst van prenten of
boeken zal zijn overgenomen. Zoo leest men
bij hem,

in zijne *Nachrichten*:

Laur° Jāffoēn

Valekart seil dā Harlem

Jā hādin

Jan van Hemsē scilder v̄ Harlem

Alb° Ovāts scilder harlem

en in zijne *Idée Générale*:

Laur° Jaffoēn

Valekart seil dā Harlem

Jā Dadin v̄ har

Jan van Hemsē scilder v̄ harlem

Alb° Ovāts scilder harlem

in plaats van:

Laur° Jāffoē

Volckert seil vā Hērl

Jā Mādin scil. v̄ herl

Jan vā Hemsē scilder v̄ Harīm

Alb° v̄ ouatz scildz to Hērlē

Er

(1) *Nachrichten*, Th. II. p. 101. *Idée Générale*. p. 201.
JANSEN, *Essai* etc. T. I p. 208, 209, heeft de feilen in de
spelling van HEINEKEN genoegzaam geheel overgenomen.

Er zal, zoo wij vertrouwen, wel niets meer noodig zijn, dan deze vergelijking, ter overtuiging, dat de Heer HEINEKEN, ten tijde van het schrijven van dit zijn werk, deze oorspronkelijke afbeeldingen nimmer onder de oogen heeft gehad; en desniettegenstaande vermeet hij zich, om, zonder eenige de minste redenen, veelmin eenig bewijs, het te doen voorkomen, alsof dezelfde afbeeldingen in hout gesneden waren door iemand, welke de liefhebbers heeft willen verasfchen of verleiden, door aan deze afbeeldingen het karakter of aanzien van oudheid te geven (1). — En zoo oordeele men dan ook weder uit deze proeve, in hoe verre men op de naauwkeurigheid en onpartijdigheid van dezen schrijver kan staat maken.

Wanneer wij ons (na deze korte aanmerking op het werk van HEINEKEN) in het bijzonder tot het borstbeeld van LAURENS JANSZON bepalen, dan gelooven wij in hetzelfde, hoe eenvoudig het dan ook zij, eene ware en echte afbeelding der gelaatstrekken van dien verdienstelijken man aan te treffen. Het portret in de *Laurencans* van SCRIVERIUS geplaatst, naar de tekening van J. VAN CAMPEN gegraveerd door J. VAN DE VELDE, en eene andere afbeelding van LAURENS JANSZON, waarbij hij ten voeten uit is voorgesteld, gegraveerd door P. SAENREDAM, beiden door ADRIAAN ROMAN (2),

ver-

(1) „*Quoiqu'elles soient taillées en bois par quelqu'un, qui à voulu surprendre les amateurs, en imitant le caractere de l'antiquité, je les spécifierai,*” etc.

(2) Bij de beschouwing en behandeling van den houten drukvorm, onder mij berustende, en welke weleer door dezen

ADRI-

vermaard boekdrukker te *Haarlem*, in het begin der zeventiende eeuw, uitgegeven, vertoonen ons hetzelfde gelaat; evenzeer als hetzelfde gevonden wordt in eene andere prent, in het koper gebragt door JAN LADMIRAL, en gevolgd naar een oud schilderij, weleer in het kabinet van den oudheidkundigen PIETER VAN DAMME, te *Amsterdam*, berust hebbende.

Dan, het aanwezen van dit afbeeldfel, hoe klein dan ook, reeds belangrijk door deszelfs gelijkenis, hetwelk deszelfs echtheid bewijst, wordt nog veelmeer belangrijker, daar men hetzelfde mag aanmerken als een dierbaar overblijfsel der vijftiende eeuw, door hetwelk de eer van den daarbij voorgestelden perfoon en de roem van deszelfs uitvinding niet weinig wordt gestaafd en versterkt. LAURENS JANSZON verschijnt hier, als het ware, in gezelschap van ALBERT VAN OUWATER, JAN VAN HEMSEN, JAN MANDIN EN VOLKERT KLAASZON, *allen schilders te Haarlem in de vijftiende eeuw*. Als *Koster, Thesaurier, Vroedschap* of *Schepen* vrediende hij onder deze mannen niet gerangschikt te worden. Er moet dus eene andere reden hebben bestaan tot het vervaardigen van deze zijne afbeel-

ADRIAAN ROMAN is bezeten, heb ik de redenen opgegeven (Hoofdst. IV), welke het waarschijnlijk doen voorkomen, dat deze drukker, of deszelfs voorganger GILLIS ROMAN (vermoedelijk deszelfs vader), insgelijks drukker te *Haarlem*, dezen drukvorm welligt van een' der afstammelingen van LAURENS JANSZON kan hebben bekomen; en dit zoo zijnde, is het niet ongerijmd te vermoeden, dat dezelve ROMAN evenzeer een oud en echt afbeeldfel van LAURENS JANSZON kan hebben aangetroffen, en daar naar de aangehaalde prent doen vervaardigen.

beelding. En welke andere voegzame reden zoude dit hebben kunnen zijn, dan dat hij zich door de *uitvinding der Boekdrukkunst* de eere had waardig gemaakt, om onder het getal der kunstenaars geteld en door het vervaardigen van zijne afbeelding, nevens die zijner stad- en tijdgenooten, bij het nageslacht vereeuwigd te worden?

H O O F D S T U K VII.

Onderzoek of KOSTERS nakomelingen de boekdrukkerij hebben voortgezet.

Niets, voorzeker, heeft meer toegebracht, om de waarde van het werk van den Heer MEERMAN in het oog van den buitenlander te verminderen, dan dat gedeelte van hetzelfde, waarbij aan de nakomelingen van KOSTER boeken worden toegekend, welke nimmer door hen zijn gedrukt. En waarlijk, wanneer wij openhartig willen te werk gaan, dan moeten wij volmondig erkennen, dat deze, anderszins zoo verdienstelijke, 'schrijver grootelijks heeft gedwaald, door, *vooreerst*, de vervaardiging van den *tweeden Nederduitsche* en de *beide Latijnsche Spiegels* aan KOSTER te ontzeggen en aandeszelfs nakomelingen toe te schrijven; *ten tweede*, door de letteren van de *Historiae Alexandri magni, Regis Macedoniae, de proliis — de Flavii vedasi (vegetii) Renati, epitoma de re militari — de B. Hieronymi, Presbyteri, liber de viris illustribus* en de *Thomae a Kempis opera varia* en anderen (1) voor *gesneden letteren* aan te

(1) MEERMAN, *Orig. Typ. Monitum Novissimum*. p. VIII. P. I. p. 144, 145, 146, en Tab. VII. *Naamlijst van Jakob Vis-*

te zien; en ten *derde*, door die werken op te geven als voortbrengfelen van de pers van KOSTERS nakomelingen; een drieledig gevoelen, welks ongegrondheid weinig moeite zal kosten te betoogen.

Met betrekking tot het *eerste* vragen wij: hoe het mogelijk is, dat, daar KOSTER de *Donaten* bij den Heer MEEBMAN (Tab. IV en VI*) afgebeeld heeft voortgebracht, en de matrijzen en letteren vervolgens aan hem zijn ontstolen, zijne nakomelingen in staat zijn geweest, om, na dien gepleegden diefstal, met *dezelfde letteren* andere boeken, en wel bepaaldelijk den *tweeden Nederduitschen* en de *beide Latijnsche Spiegels* te drukken? (1)

Met betrekking tot het *tweede* beroepen wij ons op de uitspraak van alle deskundigen, welke geen oogenblik in twijfel zullen staan, om stelliger wijze die letter voor *gegoten* te verklaren.

Ten aanzien eindelijk van het *derde* merken wij aan, dat, indien KOSTERS nakomelingen eenig deel aan de voortbrenging der opgegevene werken hadden gehad, het fatsoen en maakfel der letteren eenige overeenkomst met die van de *Spiegels* zouden hebben gehad, terwijl alsnu integendeel niet alleen het grootste verschil tuschen dezelve plaats

Visfer, bl. 54, '55. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 60-64, 302, 303, enz. — Er zijn met dezelfde letteren nog eenige andere werken gedrukt, onder anderen: *Defensorium fidei contra judeos hereticos et Sarracenos, libros seu dialogus septem continens*, in folio, in mijne verzameling berustende.

(1) Dat tot de *Donaten* en de opgenoemde *Spiegels* dezelfde letteren zijn gebruikt, hebben wij in ons IVde Hoofdstuk aangetoond.

L

plaats heeft, maar het bovendien bewezen is, dat die letteren door N. KETELAAR en G. DE LEEEMPT te *Utrecht*, in en omstreeks 1472 en 1473 zijn gebruikt, en het niets meer, dan eene loutere en ongegronde gissing van den Heer MEERMAN is, om te vermoeden, dat die letter van de nazaten van KOSTER afkomstig zoude zijn geweest.

Ofschoon wij ons nu in geenen deele met de redenen, door den Heer MEERMAN aangevoerd, kunnen vereenigen, gelooven wij echter met hem, dat de Boekdrukkunst te *Haarlem* na den dood van KOSTER nog eenigen tijd is voortgezet. Dit stemt niet alleen overeen met het bekende *Engelsche Handschrift*, hetwelk, onder anderen, zegt, dat de kunst van boekdrukken, tusfchen de jaren 1454 en 1459, door een knecht van de *Haarlemfche* drukkerij naar *Engeland* is overgebracht (1), maar wordt, bovendien, meer dan waarschijnlijk, wanneer men in overweging neemt:

Voor eerst, dat het zich niet wel laat denken, dat THOMAS PIETERSZOOM, welke in de wetenschap bedreven was, eene kunst, welke, volgens het verhaal van JUNIUS, met voordeel verbonden was, zoo maar terftond na het overlijden van zijnen schoonvader KOSTER zoude hebben laten varen, te minder nog, daar hij zich konde bedienen van de hulp van CORNELIS, welke, als leerling van KOSTER, buiten twijfel eenige ervaring in dit vak zal hebben bekomen.

Ten tweede, dat sommige eerste drukkers uit *Haarlem* afkomstig zijn geweest, welke zich, na-
dat

(1) MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. L. p. 134, 140, etc.

dat de Haarlemsche drukkerij was te niet gegaan, ter voortzetting van hun bedrijf, elders hebben neêrgezet, zoo als, onder anderen: NICOLAAS PIETERSZON VAN HAARLEM te *Padoua* in 1476 en te *Vicenza* in 1477, HENRICUS VAN HAARLEM in onderscheidene steden in *Italië* van 1482 tot 1499, en GERARDUS VAN HAARLEM te *Florence* in 1498 (1).

Maar voornamelijk, *ten derde*, omdat thans nog twee onderscheidene werken voorhanden zijn, van welke het eene, naar onze meening, tusfchen 1440 en 1450 en het andere tusfchen 1463 en 1470 het licht heeft gezien, en welke, blijkens het fatfoen en de gedaante der letteren, het mechanisme der werktuigen tot den druk gebezigt en de papiermerken, van de Haarlemsche pers afkomstig zijn.

Deze twee werken, welke in de rijke boekverzameling van de Heeren ENSCHEDÉ te *Haarlem* berusten, verdienen eene meer naauwkeurige beschrijving.

Het eerste bestaat in twee afzonderlijke traktaatjes, achter elkander gedrukt, waarvan het eene is genaamd: *Facete morales Laurentii Vallensis apud Esopus graecus per dictum laurentium translatus*, inhoudende drie en dertig fabelen, eindigende op pag. 22, en het andere: *Francisci petrarcae de salibus virorum illustrium ac facetiarum Tractatus* (2). Het is gedrukt in quartoformaat

(1) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 195, 254, 272, 277, 306, 373, 412, 433, en anderen.

(2) Vermoedelijk is dit exemplaar van den Heer ENSCHEDÉ afkomstig uit de nagelaten bibliotheek van den Heer TOLLING,

maat en beslaat 24 bladen of 48 bladzijden, in twee cahieren, ieder van drie vellen papier afgedeeld.

Dat dit stukje van de Haarlemsche pers afkomstig is, schijnt mij te blijken uit de navolgende bijzonderheden, waarin hetzelfde met de *Spiegels onzer Behoudenis* overeenkomt, namelijk:

1°. dat in hetzelfde, evenmin als in de onderscheidene *Spiegels*, geene folio's, signatures, chiffres of reclames gevonden worden, maar daarin slechts de enkele stip of punt voorkomt.

2°. dat de letter niet alleen evenzeer in den Hollandfchen smaak is vervaardigd, zoo als die in de vijftiende eeuw aldaar werd gebruikt, maar bovendien in fatsoen en gedaante overeenstemt met die van den *tweeden Nederduitschen* en de *beide Latijnsche Spiegels* en van den *Donatus* van *Haarlem*.

3°. dat de letteren, van welke somtijds twee of drie tegelijk zijn gegoten, al mede slecht gesneden en ondiep en scheef in de matrijs zijn geslagen, hetwelk voornamelijk in de groote of kapitale ~~is~~ zichtbaar is; dat dezelve doorgaans niet goed in de linie staan, zeer diep in het papier zijn ingedrukt, en over het algemeen dezelfde gebreken hebben als die der *Spiegels*, hetwelk ten proeve verstrekt van de onvolkomenheid der werktuigen, in vergelijking van die, te *Mentz* en naderhand zelfs hier in de *Nederlanden* gebezigd.

4°. dat niet alleen de regels ongelijk van lengte,

LINGA, te *Amsterdam*, op den 8ten November 1768 verkocht, alzoo wij hetzelfde in den Catalogus, op pag. 98, No. 585, der boeken in quarto, vermeenen aan te treffen.

ria in causis criminalibus excellētis
 is moarche dñi luduici de roma
 qz ordinata scdm ordinē titulorū
 ahū per dñm lauretium de passacio
 qz padue doctorē famosissimum.
 logus in opere sequenti.

roma doctor doctor excellētissim?
 āriū scriptor. primis diebus hys
 ien concilij floruit. fuitqz tante et

phiū publiū virgilij maronis.
 tor eques. pauli colui superavi
 hostes. fronte ligone manu
 altis. rure lato. et hoste subacto
 segetes. patuagz nulla tulli
 phium Alarū tullij ciceronis.
 egundans leto dedia ingenij fons
 agnū est. ceruicē tela. nec unquā
 cauldici maduerūt rostra pulilli

re, maar ook de bladzijden onevenredig in de breedte zijn en bij dezelve geene behoorlijke evenredigheid is in acht genomen, hetwelk eene ontbering van een letterhaak, onderscheidene foorten van quadraten of blindgoed en onkunde omtrent een zoogenaamd Register aanduidt.

5°. dat de lettervorm, uitmakende eene geheele bladzijde, insgelijks in een eikenhouten bak is geplaatst, van welke de oppervlakte der randen bijna even hoog als die der letteren is geweest, en mitsdien, door het opleggen van strookjes papier op dezelve, wel geen zwarte moet of vlek hebben achtergelaten, doch desniettemin overal blinde indrukken in het papier hebben veroorzaakt, welke op alle de bladzijden alsnog zichtbaar zijn.

6°. dat de papiermerken, welke in een *lelie*, de *letter p* en een *osfenkop* bestaan, met die van de onderscheidene *prentwerken* en *Spiegels* overeenkomen.

Dat ondertusfchen dit boekje niet door **KOSTER** zelf, maar door zijne *nakomelingen* of *opvolgers* is gedrukt, toont het navolgende:

1°. dat, vermits de voorrede van den auteur, **LAURENS VALLA**, is gedagteekend den 1sten Mei 1438, er een geruimen tijd zal zijn verloop, alvorens een afschrift van dit stukje uit *Italië* te *Haarlem* ontvangen en aldaar afgedrukt kon worden, en het alzoo niet waarschijnlijk is, dat hetzelfde vóór het jaar 1440 of 1441, wanneer **KOSTER** reeds was overleden, het licht zal hebben gezien.

2°. dat, hoezeer de letter in fatsoen en gedaante met die van de *Spiegels* volkomen overeenstemt, en alzoo aantoon uit hetzelfde land en

dezelfde werkplaats of fabriek afkomstig te zijn, dezelve echter in geen deele dezelve is, zoo als ons uit eene vergelijking door middel van afteekeningen op doorschijnend papier, volkomen is gebleken, en zoo als de lezer zich zelven door de door ons medegeedeelde proeve kan overtuigen.

3°. dat de uitvoering van het stukje over het geheel eenige proeven van vordering in de kunst oplevert: zoo is, onder anderen, de druk netter uitgevoerd, dan die der *Spiegels*; de inkt is voortreffelijk zwart; en men ontdekt nergens den indruk van blinde letteren.

Het tweede werk bestaat insgelijks uit twee stukken van onderscheiden aard en inhoud. — Het eerste, voorafgegaan door eene *Preface*, beginnende aldus: *Incipiunt singularia in causis criminalibus excellentissimi utriusque iuris monarchie domini Ludovici de roma* etc., handelt over eenige onderwerpen uit het Romeinsche regt, en wel inzonderheid over het vijfde Boek der Pandekten, en eindigt met deze woorden: *Expliciunt singularia ludo de roma*. Het tweede stuk, hetwelk op pag. 44 verso begint, bestaat voor het grootste gedeelte uit eene verzameling van Latijnsche verzen en epitaphiën van **ENEAS SYLVIUS** en anderen (1).

Het boek zelve is in folioformaat, op goed stevig papier, gedrukt, en bestaat uit 30 vellen of 60 bladen, uitmakende 120 bladzijden, van welke

ech-

(1) Dit boek, in hetwelk nog eenige geschreven traktaatjes van de vijftiende eeuw gevonden worden, was, volgens eene aantekening van den Heer **ENSCHÉDÉ**, voor scheurpapier verkocht aan een boekverkooper, met een boekenkraam op de kermisfen rondreizende, uit wiens handen de gemelde Heer het gelukkiglijk bekomen heeft.

echter drie, waaronder de laatste, onbedrukt zijn. Deze 30 vellen zijn in drie cahieren verdeeld, de eerste van 8, de tweede van 14 en de derde wederom van 8 vellen, welke verdeling stoffe tot eene niet onbelangrijke opmerking oplevert. Deskundigen, namelijk, weten, dat, wanneer een cahier uit 14 vellen papier in folio bestaat, dezelfde alsdan 56 bladzijden bevat, en dat de 1ste bladzijde naast de 56ste staat, de 2de naast de 55ste en zoo vervolgens. Hieruit volgt, dat, indien, zoo als tegenwoordig geschiedt, een vol cahier in eens werd gezet en gelijkelijk afgedrukt, de drukker voor alle deze 56 bladzijden letteren moet hebben bezeten. En, daar het zich bij geene mogelijkheid laat denken, dat de eerste drukkers, inzonderheid die van *Haarlem*, van zulk eenen verbazenden voorraad van letteren zullen zijn voorzien geweest, zoo blijkt hieruit, dat destijds elke bladzijde afzonderlijk is gezet en afgedrukt, hetwelk te gelijker tijd eene proeve oplevert, hoeveel tijd tot het afdrukken, zoo van dit werk, als van de onderscheidene *Spiegels*, werd gevorderd.

Opmerkelijk is het, dat dit werk met tweederlei soort van letteren is gedrukt, die in fatsoen en gedaante met elkander gelijk zijn, doch onderling aanmerkelijk in grootte verschillen. De letter, waarmede het eerste stuk is gedrukt, en die beter is dan de kleinere, heeft de grootte van die van den Mentzischen Bijbel van 1450; terwijl die van het tweede stuk merkkelijk kleiner, doch iets grooter is dan die van de *Spiegels*. Dat het onder tuschen geene twee afzonderlijk gedrukte en bij elkander gevoegde stukken, maar dat zij van eene en

dezelfde drukkerij afkomstig zijn, blijkt daaruit, dat de bedoelde kleinere letter op de keerzijde van het 44ste blad begint en tot den einde toe voortloopt.

De kenmerken nu, dat dit werk insgelijks op de Haarlemsche drukkerij is vervaardigd, bestaan al weder in de navolgende overeenkomsten van hetzelfde met de *Spiegels*:

1°. dat slechts de enkele stip, doch geene folios, signatures, chiffres en reclames in hetzelfde te vinden zijn.

2°. dat de letter van hetzelfde fatsoen en gedaante is, en de kleinere inzonderheid met die van den *tweeden Nederduitschen* en de *beide Latijnsche Spiegels* overeenkomt.

3°. dat de letter zeer ondiep in de matrijs is geslagen, waardoor, op sommige plaatsen, het corpus van dezelve is medegedrukt; dat dezelve zeer slecht in de linie staat, en alsnog zeer vele proeven oplevert van de gebrekkelijkheid en onvolkomenheid der gebezigde werktuigen.

4°. dat het formaathout, waarin den lettervorm van eene geheele bladzijde is gesteld, insgelijks in een eikenhouten bak heeft bestaan, van welke zich de blinde indrukken, even als in de *Spiegels* en in het hiervoren gemelde stukje, op elke bladzijde vertoonen.

5°. dat de papiermerken met die der *prentwerken* en *Spiegels* overeenkomen, en in een *eenhoorn*, *lelie*, *osfenkop*, de letter *p*, een wapen met eenige onduidelijke letteren, waarboven een lelie, en nog twee andere wapens, bestaan.

Dat nu KOSTER geen deel aan de vervaardiging van dit boek heeft gehad, maar hetzelfde aan zij-

zijne *opvolgers* moet worden toegekend, blijkt uit het navolgende:

1°. dat onder de *epithaphiën* één voorkomt op LAURENS VALLA, welke ten jare 1465 is overleden, hetwelk bewijst, dat dit boek niet vóór dat jaar is gedrukt.

2°. dat de letter, alhoewel met die van de *Spiegels*, voor zoo verre het fatsoen en de gedaante aangaat, volkomen overeenstemmende, echter geenszins dezelfde is, zoo als uit derzelve meerdere grootte is blijkende.

3°. dat, bij al de gebrekkelijkheid, welke als nog in de vervaardiging van dit boek heerscht, echter eene meerdere vordering in de kunst bespeurd wordt. De druk, hoezeer voor die van *Mentz* moetende onderdoen, is ongelijk beter en fraaijer dan die der *Spiegels* en die van het voorgaande werkje van LAURENS VALLA. De inkt is onverbeterlijk zwart en glimmend. De regels zijn aan het einde tamelijk gelijk, en bewijzen dus, dat de drukker van een zethaak en onderscheidene soorten van quadraten of blindgoed is voorzien geweest; terwijl eindelijk ook geene blinde letteren in dit werk meer voorkomen.

Evenmin als het nu bij den onpartijdigen beschouwer aan eenige bedenking kan onderhevig zijn, dat deze beide werken van de Haarlemsche pers afkomstig zijn, even zoo weinig twijfel kan bij hem gekoesterd worden, dat dezelve vóór het jaar 1470, immers vóór de algemeene bekendwording der te *Mentz* nitgedachte verbeteringen en derzelve invoering in de *Nederlanden*, het licht hebben gezien, waarvan, om van niets anders te gewagen, de eikenhouten rand, tot for-

maathout gebezigd, en de daardoor veroorzaakte indrukken, ter overtuigende proeve verstrekt, welke door de betere letterspecie en drukpers van *Mentz* onnoodig werd gemaakt; terwijl, overigens, de letteren, waarmede de eerste Nederland-sche boekdrukkers na het jaar 1470 hebben gedrukt, geheel anders zijn, en eene ongelijk betere en meer volmaakte bewerking, maar die van *Mentz* gevolgd, aantoonen.

Dit alles moet ons in het denkbeeld bevestigen, dat de eerste Haarlemsche drukkerij eenigen tijd na het overlijden van den eersten uitvinder, en wel tot vóór of omstreeks het jaar 1470, door zijne nakomelingen of opvolgers is voortgezet, dat zij, nadat de ontrouwe bediende, in den kersnacht des jaars 1439, de voorhanden zijnde stempels, matrijzen en letteren had ontvreemd, andere stempels, matrijzen en letteren hebben moeten vervaardigen, waarmede een geruime tijd zal zijn heengegaan; dat zij, daarmede gereed zijnde, achtereenvolgens de twee door ons opgegevene werken hebben gedrukt, welke ongetwijfeld van nog anderen zullen zijn verzeld geweest, doch die, even als zoo vele andere voortbrengfelen der eerste Boekdrukkunst, door het verloop des tijds en de binnenlandsche onlusten, waarin ons vaderland, helaas! zoo zeer gedeeld heeft, zijn verloren geraakt.

Onder deze andere boeken of stukken vermeen wij te mogen rangschikken een *Donatus*, in quartoformaat, op parkement gedrukt, van welke een fragment van twee bladen, iedere bladzijde 27 regels inhoudende, afkomstig van den Heer JAKOB VISSER, in leven Advokaat in 's Hage, thans

thans nog is berustende in de bibliotheek van Z. M. den Koning der *Nederlanden*; en van welke twee bladen het eene was gehecht aan den band van een exemplaar van het *Vocabularius optimus, gemma vocabulorum merito dictus*, en het andere aan dien van een afdruk van de *Prudentius* en andere traktaten, beiden, in quartoformaat, bij den Deventerschen boekdrukker RICHARDUS PAFRAET het eerste in 1495, en de laatste in hetzelfde jaar en in 1497 in het licht gegeven. De letter van dezen *Donatus*, welke, zoo als de lezer uit de door ons medegedeelde proeve zien kan, is in foort of maakfel volkomen gelijk aan die der *Spiegels* en andere werken, aan KOSTER toegeschreven, doch, naar het ons voorkomt, beter bewerkt; ook is de druk fraaijer uitgevoerd: al WATOM wij de vervaardiging van dit stukje, hetwelk, zoo als wij reeds meermalen opmerkten, de eersteling der boekdrukkers was, al mede aan KOSTERS nakomelingen hebben vermeend te moeten toeschrijven.

Toen, vervolgens, na de inneming der stad *Mentz* in 1462 zich de drukkersknechts vandaar door bijna geheel *Europa* verspreidden en daardoor de verbeterde en meer volmaakte kunst van drukken in onderscheidene landen en gewesten, en zoo ook in de *Nederlanden*, meer algemeen kenbaar werd, en weldra onderscheidene boekdrukkerijen in *Utrecht* en *Holland* werden opgericht, kon de Haarlemsche drukkerij met dezelve niet langer wedijveren, maar moest, of eene geheel andere en zeer kostbare inrigting ondergaan, of hare werkzaamheden staken: welk laatste, naar onze meening, werkelijk heeft plaats gehad, en
bij

bij welke gelegenheid zeer vele voorwerpen, tot de drukkerij behoorende, zijn verkocht en aan anderen overgegaan, als wanneer de houtsnedprenten van den *Spiegel onzer Behoudenis* in handen van VELDENAAR zullen zijn geraakt; terwijl, onder anderen, de door KOSTER en diens nakomelingen gebruikte letteren als te eenemale ongeschikt en onvoldoende, zijn bewaard gebleven, waarvan naderhand de tinnen wijnkannen, waarvan JUNIUS in zijn verhaal gewaagd, zijn gegoten geworden.

Dat, na dit tijdperk, geene andere of nieuwe drukkerij te *Haarlem* is opgerigt, voor in het jaar 1483, verdient geene de minste verwondering, en kan in geenen deele ten nadeele van ons gevoelen worden aangevoerd, alzoö zulks niet zonder voorbeeld is. Want, nadat van den jare 1483 tot 1486 (1) door JAN ANDRIESZON EN JACOB BELLAERT te *Haarlem* onderscheidene boeken in het licht waren gegeven, is sints het laatstgemelde jaar in die stad niets meer gedrukt tot in het jaar 1561, als wanneer de kunst van boekdrukken, welke alzoö gedurende het ruime tijdvak van meer dan zeventig jaren niet was beoefend, aldaar door VAN ZUREN EN KOORNHERT is hervat: welke bekende daadzaak zoö zeer ten bewijze verstrekt, dat uit een stilstand van een aantal jaren geen de minste grond is te ontleenen tot het betoog, dat geene
vroeg-

(1) De uitgave van *Der Zondaren Troest* van den jare 1488 (vermeld in de *Bibl. Albertin*, No. 860, en overgenomen in de *Naamlijst van J. Visser*, bl. 28) is eene drukfeil, en moet zijn: 1484.

vroegere drukkerij in diezelfde stad in werking kan zijn geweest en op dezelve deze en gene boeken gedrukt, dat wij het onnoodig achten op dit punt langer stil te staan.

H O O F D S T U K V I I I .

Diefstal bij LAURENS JANSZOOM KOSTER.

Er is in het verhaal van JUNIUS bijna geen punt, op hetwelk de voorstanders van *Mentz* sterker zijn aangevallen, dan op dat gedeelte, waarbij hij zegt, dat een ontrouwe bediende van KOSTER, op zekeren nacht, zijnen meester van deszelfs letteren en drukgereedschap had beroofd, daarmede naar *Mentz* was vertrokken, en aldaar eene eigene drukkerij had opgerigt. Zoodanig eene schandelijke en hoogstmisdadige handeling, welke zoo zeer tot oneer van den eersten Mentzischen drukker moest verstrekken, kon in geenen deele toegestemd worden door hen, welke den eersten oorsprong der Boekdrukkunst hebben getracht aan *Haarlem* te ontrukken en aan *Mentz* toe te kennen. Geen wonder, derhalve, dat zij al wat mogelijk was hebben aangewend, om het geloof aan dezen diefstal te verzwakken, ja, zoo het geschieden kon, geheel te vernietigen. Naar ons inzien zijn zij echter in dit hun oogmerk in geenen deele geslaagd. — De onpartijdige lezer zal met ons opgemerkt hebben, dat het verhaal van JUNIUS, door hem van oude geloofwaardige lieden vernomen, en gestaafd door het getuigenis van CORNELIS *den boekbinder* (de leerling van KOSTER), met redenen van wetenschap bekleed,

te

te veel kenmerken van waarheid draagt, dan dat hetzelfde door eene bloote ontkenenis, of door nietswaardige vitterijen, als het ware, zoude kunnen weggeschoven of voor logentiaal verklaard worden. (Hoofdit. XV.)

Sommige voorstanders van *Mentz* zelven schijnen aan het bestaan van eene boekdrukkerij te *Haarlem*, aan eenen aldaar gepleegden diefstal en aan het verblijf van eenen der GUTTENBERGEN in die stad, werkelijk geloof te hebben geslagen. Vandaar, dat zij GUTTENBERG, na de verbreking van zijn contract met FUST in 1455, naar *Haarlem* laten vertrekken, zich aldaar met KOSTER tot het oprigten en in stand brengen eener boekdrukkerij vereenigen, en vervolgens die wetenschap, door eenen ontrouwen knecht, van die drukkerij, op eene diefachtige wijze naar *Engeland* laten overbrengen. — Ik weet wel, dat, volgens die schrijvers, de opkomst der Haarlemsche drukkerij na het jaar 1455 moet worden gesfeld, en dat, dien ten gevolge, de eer der uitvinding aan de stad *Mentz* zoude verblijven; ik stem, bovendien, gaarne toe, dat, indien de aanspraak der stad *Haarlem* geen vroeger tijdperk heeft, men, in dat geval, ook die geringe eer, (indien dezelve dien naam kan dragen) aan de stad *Mentz* wel op de koop kan toegeven: doch ik heb te dezer plaatse alleen willen doen zien, dat deze schrijvers zelven zijn overtuigd geweest van het onvoldoende eener bloote ontkenenis van datgeen, hetwelk met zoo vele woorden in de *Keulsche Kronijk*, door ACCURSIUS, in het *Engelsch Handschrift*, in de beide *Kronijken van Straatsburg*, door VAN ZUREN, KOORNHERT,

GUIC-

GUICCIARDIN, JUNIUS en anderen is ter neder-
gesteld; — dat uit eene vereeniging dezer getuige-
nisen, gevoegd bij latere ontdekkingen, genoeg-
zaam blijkt, dat al vroeg in *Holland*, en wel te
Haarlem, eene boekdrukkerij door KOSTER is
gevestigd geweest; dat dezelve door eenen der
werklieden is bestolen geworden; en dat het meer
dan waarschijnlijk is, dat GUTTENBERG of
GENSEFLEISCH *de oude* zich eenmaal te
Haarlem hebbe opgehouden: en dat alzoo de
kracht dezer waarheid hen zoo sterk schijnt te
hebben getroffen, dat zij, hetgeen op goeden
grond niet langer konde worden ontkent, dan ook
niet langer in vollen ernst hebben durven tegen-
spreken, maar, om zich te redden, eenige jaren
later hebben verschoven, en GUTTENBERG na
het jaar 1455 naar *Haarlem* laten vertrekken, ter
oprigting eener boekdrukkerij aldaar, in compa-
nieschap met onzen KOSTER, ten einde alzoo
de eer en luister van *Haarlem*, ware het moge-
lijk, te verdonkeren en te verguizen. (1)

Op-

(1) Men zie, onder anderen: NAUDÉ, MAITTAIRE,
Annal. Typogr. T. I. p. 32. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.*
T. I. p. 29, 30, 31, 93. T. II. p. 121. HEINEKEN,
Nachrichten. Th. II. p. 311 — 314. *Neue Nachrichten.* p. 246.
BREITKOPF, *uber die Geschichte der Esfinding der Buch-*
druckerkunst. p. 45. Het is waar, dat HEINEKEN zijne te
dezen voorgedragene schets van het zoogenaamde uitstapje van
GUTTENBERG naar *Haarlem* en zijne verbindtenis aldaar met
KOSTER onder de *Muthmassungen* plaatst, door hem (zoo als
hij zegt) *aus scherz* ter nedergesteld; doch het is niet minder
waar, dat hij zelve het desnietteenstaande ter aangehaalde plaat-
se eene *waarschijnlijke geschiedenis* noemt; en dat de overige
opgenoemde auteurs in vollen ernst van eene zoodanige ge-
schiedenis der Haarlemsche boekdrukkerij hebben gesproken. De
laatste hunner (t. w. BREITKOPFF) was eenmaal voorne-
mens,

Opmerkelijk is het ook, dat reeds vroeg in *Duitschland* het gerucht is verspreid geweest en langen tijd in geheugenis gebleven, dat de eerste uitvinder door zijnen knecht zoude zijn bestolen geworden (1). Zoo verhalen de *twee oude Kronijken van Straatsburg* (2), dat JOANGENSE-FLEISCH, welken zij van GUTTENBERG onderscheiden, als knecht werkende op de drukkerij van den eersten boekdrukker, de kunst vandaar op eene diefachtige wijze naar *Mentz* had overgebracht. Alleen hierin dwalen zij, dat zij *Straatsburg* voor de plaats en MENTEL voor den uitvinder der kunst houden. Het bekende *Engelsch Handchrift* (3) stcmt hiermede in zoo verre overeen, dat in hetzelfde wordt gezegd: „ dat de „ stad *Mentz* hare boekdrukkerij verschuldigd is „ aan den broeder van den knecht der Haarlemsche „ druk-

mens, eene uitgebreide geschiedenis der Boekdrukkunst te beschrijven; in de schets van dat werk belooft hij bepaaldelijk te zullen onderzoeken, of de Haarlemsche boekdrukkerij het tijdvak kan aanvullen tuschen het vertrek van GUTTENBERG van *Staatsburg* en zijne wederverfchijning te *Mentz*; en laat daarop (t. a. pl:) volgen: „ Die sache von den Harlemischen Koster ist „ so alt und umständlich, als die von dem Strasburgischen Men- „ tel war; und warum solt sich nicht eben so gut eine verbin- „ dung der Harlemischen Erfindungsgeschichte mit der Mainer „ vermuthen lassen, als sich die Strasburgische mit eben derselben „ bestatigt hat?“

(1) SCHORFFLIN, *Vind. Typ.* Cap. V. § 6 en 8 DE BRUIJN. bl. 230.

(2) J. D. WERTHERN, *Warhastige Nachrichten.* u. s. w. p. 2. LESSERN, *Typographia Jubilans.* p. 25. KOHLER, *Ehren-Rettung Johann Guttenberg.* p. 43. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 92. P. II. p. 199, 200. DE BRUIJN, t. a. pl.

(3) SEIZ. bl. 70. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 212. DE BRUIJN. t. a. pl.

„drukkerij, als die hetboekdrukken van zijnen
 „broeder, die knecht te *Haarlem* geweest was,
 „geleerd hadde.” — De twee opgenoemde
Straatsburgsche Kronijken voegen er nog deze
 belangrijke bijzonderheid bij, dat de dief (GEN-
 SEFLEISCH) wegens deze daad door God met
 blindheid is gestraft geworden. En het is zeer
 opmerkelijk, dat een ander oud schrijver (1) ver-
 haalt, dat JOAN GENSZFLEISCH door ouder-
 dom blind zoude zijn geworden. Indien alzoo
 werkelijk de oudste der twee gebroeders, onder
 den naam van GENSFLEISCH bekend, na den
 gestolen buit te *Mentz* te hebben overgebracht,
 van het gezigt is beroofd geworden, dan is het
 geenszins te verwonderen, dat men geen de min-
 ste melding vindt gemaakt, dat hij eenig werkelijk
 deel in de Mentzische drukkerij heeft gehad, ver-
 mits hij daartoe door zijne blindheid buiten staat
 was gesteld.

Na dit voorloopig te hebben aangemerkt, zul-
 len wij overgaan, om de waarheid der daadzaak,
 dat is den gepleegden dieffstal, ook door andere
 en tevens nieuwe gronden, te staven.

1. En daartoe is, in de eerste plaats, in ons
 oog, van geen gering aanbelang, dat dit fait
 vóór JUNIUS ook door anderen is opgeteekend.
 — Zoo vinden wij in de fragmenten van het op-
 stel over de geschiedenis der Boekdrukkunst van
 JAN VAN ZUREN vermeld, dat de kunst nog
 nieuw en ruw zijnde, door eenen vreemdeling
 van

(1) J. WIMPHLING in *Catologo Episcoporum Argentinensium*,
 edit. Argent. 1508. Zie MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 140.
 KÖHLER, p. 48, 101.

M

van *Haarlem* is vervoerd en naar *Mentz* overgebracht geworden. KOORNHERT, in de *opdragt* van CICEERO, door hem, ten jare 1561, te *Haarlem* in het licht gegeven, van de uitvinding der Boekdrukkunst in die stad sprekende, zegt met zoo vele woorden: „ Welcke conſte namaels „ van een onghetrouwe knecht ghevoert zynde „ tot *Mentz*, alſoo ſeer aldaer verbeterd is, en „ de daerdoor ook die ſtadt, overmits het eerſte „ verſpreyden, in ſulcken name van d'eerſte vin- „ dinghe dier Conſten ghebraght heeft, dat” enz. — Terwyl eindelijk GUICCIARDIN zich hieromtrent aldus uitdrukt: „ Maer want de eer- „ ſte vinder (te *Haarlem*) gheraecte te ſterven, „ eer hy de konſte tot volmaecktheydt hadde „ ghebracht, is zyn dienaer (ſo men ſeyt) te „ Mens gaen wonen, aldaer hy deſe konſte in „ het licht brengende ſeer blydelyk ontfanghen „ werdt ende heeft alle neerſtigheydt tot dit „ werk ghedaen ſoo dat men voorts is geraeckt „ tot de oprechte kenniſſe en volmaecktheydt. „ Deſhalven den roep overal ghegaen en de ghe- „ bleven is, dat deſe konſte ende wetenſchap van „ Boekdruckerye te *Mentz* aller eerſt gevonden „ zij.” — Door welke drie opgenoemde ſchrijvers alzo het verhaal van JUNIUS omtrent dezen allerſchandelijkſten diefftal wordt bevestigd.

2. Wij brengen hiertoe, in de tweede plaats, dat gedeelte van het door JUNIUS opgeteekende, waarbij hij zegt, dat de dief in 1442 met de geſtolen letteren te *Mentz* heeft gedrukt de *Spraakkunst van Alexander Gallus* en de *Verhandeling van Petrus Hispanus*. Zijn verhaal wordt hierdoor te geloofwaardiger, daar hij deze belangrijke

rijke bijzonderheid geheel ongedwongen, zonder daartoe genoodzaakt te zijn, opgeeft, en alzoo omtrent de waarheid van dat punt zeer wel overtuigd moet zijn geweest. Lang hebben de voorstanders van *Ments* het aanwezen dezer stukjes ontkend. Dit zoude wel op zich zelve niet genoegzaam zijn, om derzelve bestaan ten eenemale te loochenen, daar het, onder anderen, bekend is, dat van de driehonderd exemplaren van den *Donatus*, welke door SWEYMHEYM en PANNARTZ voor het jaar 1472 gedrukt zijn (1), geen één enkelen afdruk meer voorhanden is; doch het schijnt voor onzen tijd te zijn overgebleven, om ten minste de fragmenten van een dezer beide boekjes te ontdekken.

LAMBINET verzekert ons, dat de Heer RENOUARD, boekhandelaar en verzamelaar van oude drukken te *Parijs*, vier bladen bezit van de *Alexandri Grammatica*, gedrukt met letters, volkomen gelijk aan die van den *Nederduitschen Spiegel onzer Behoudenis* (2). Offchoon ik deze bladen niet gezien heb, en mitsdien over de gelijkheid van de letter met die van den *Spiegel* niet kan oordeelen, vermeen ik echter, dat deze opgave van den Heer LAMBINET van te veel gewigt is, dan dat ik dezelve met stilzwijgen zoude heb-

(1) Zie DE LA SERNA SANTANDER, *Diet. Bibl.* T. I, p. 131 en andere.

(2) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. L. p. 116, zijne woorden zijn deze: „*M. Renouard posséde quatre feuillets, fragment d'Alexander de Villa-Dei, imprimés en caractères mobiles de fonte, gothiques flamands. Ils sont exactement semblables à ceux du Speculum Salutis flamands, imprimés en planches fixes et en caractères mobiles.*”

hebben mogen voorbijgaan. — Twee andere bladen van datzelfde kleine stukje waren weleer in het bezit van den Heer JAKOB VISSER, in leven Advokaat in 's Gravenhage (1). Ze waren gedrukt met de letter van den *Donatus*, bij MEERMAN Tab. VI* afgebeeld. Die letter is dezelfde, welke tot den *Spiegel* is gebruikt, zoo als den lezer uit de medegedeelde proeve kan blijken; deze bladen maken alzoo een gedeelte uit van eene der beide opgenoemde boekjes, welke met de gestolene letteren zijn gedrukt: en hierdoor wordt alzoo den gepleegden dieffstal en het verhaal deswegens door JUNIUS medegedeeld, lang na 'smans dood, door een gelukkig toeval bevestigd en gestaafd.

3. Het is, in de derde plaats, meer dan toeval, dat de twee laatste uitgaven van den *Latijnschen* en den *Nederduitschen Spiegel onzer Behoudenis* beiden in zich de bewijzen dragen van den gepleegden dieffstal, door wien dan ook begaan. Het aanwezen van *twintig* bladen *houtsnede* in den eerstgemelden en van *twee* bladen met eene *andere letter* gedrukt in den laatstgenoemden, stellen dit punt, naar onze meening, boven alle bedenking. Alle de bekende en alsnog aanwezige exemplaren dezer beide uitgaven zijn hieromtrent aan elkander gelijk; en dit juist staaft onze meening ten volle. — In den *Latijnschen Spiegel*, die overigens uit eene losse beweegbare letter bestaat, bevinden zich, zoo als wij zeiden, *twintig bladen houtsnede*, en wel blad 1, 2, 4, 5, 6, 7,

(1) Zie *Naamlijst van J. Visser*, geplaatst achter het Nederduitsch uittreksel uit het groote werk van MEERMAN, door H. GOCKINGA, bl. 54. Dit stuk berust thans in de Bibliotheek van Z. M. den Koning der Nederlanden.

Adeo mi soleo fio quoque gaudeo fido
 Quisq; puer nullo neutropassia e do
 Praudeo mi mereo pdictis annulerabis
 Exulo vapulo veneo fio qtuor ista
 Senlum passum sub voce gerit aliena
 Uargior expior veneror moror osculor orator
 Et minor amplector e sut comunia lector
 Her bene si nunes interptor addere debes
 His duo sunt odi nomi cepti meminis
 Que retinent sensum plenis pteritis
 Que formae ab hys piter sensu duplicabit
 Dataq; memtote memi dedic an memtore

J.I. van Beek. sculp.

7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, 17, 21, 22, 26, 27, 46 en 55; terwijl in den *Nederduitſchen* blad 45 en 56 met eene *geheel andere*, meer gebrekelijke *letter* is gedrukt. Indien nu van ieder dezer beide uitgaven slechts één enkel exemplaar was bekend of overgebleven, dan zoude men het daarvoor kunnen houden, dat uit hetzelfde, door eene onvoorzigtige behandeling, de opgegevene bladen waren uitgescheurd of op eene andere wijze verloren gegaan, en dat boek vervolgens, door invoeging dier verloren bladen uit eene andere uitgave, was compleet gemaakt. Doch daar zich in alle de alsnog voorhanden zijnde exemplaren ditzelfde verschijnsel opdoet, kan dit (hoe waarschijnlijk anders ook) alsnu in geen en deele voor de ware oorzaak van hetzelfde gehouden worden. — Ditzelfde verschijnsel heeft sommigen (welke dezen *Latijnschen Spiegel* ten onregte voor de eerste uitgave houden) in het denkbeeld gebragt, dat dit boek zoude zijn gedrukt *op het tijdstip van de uitvinding der losse letteren*, en wel zoo, dat de drukker, bezig zijnde met drukken, na het afdrucken van *twintig* bladen met *vaste* letteren, op het denkbeeld der *losse, beweegbare* letteren zoude zijn gekomen, en ingevolge deze nieuwe uitvinding de overige drie en veertig bladen hebben vervaardigd. Wij bedanken deze schrijvers voor den hoogen ouderdom, welken zij aan dit *Hollandsch product* toekennen, doch kunnen overigens

(1) HEINEKEN, *Nachrichten*. Th. II. p. 228, 229. *Idde Générale*. p. 444-447-451. DE LA SERNA SANTANDER, *Diet. Bibl.* T. III. p. 363, 364. WESTREBEN, *Verhandlung*, bl. 13. LICHTENBERGER, *enz.*

gens hun gevoelen in geen en deele omhelzen. Indien de *twintig eerste bladzijden* uit houtsneden bestonden en de *drie en veertig volgende* uit losse letteren, dan was de meening dezer schrijvers gansch niet onaannemelijk, doch de werkelijke gesteldheid van het boek doet dezelve geheel vervallen. Het is waarlijk al te ongerijmd, te veronderstellen, dat de vervaardiger van den *Spiegel* zoude begonnen zijn, met eerst de vijf bladen van de voorrede met *losse*, dan blad 1 en 2 met *vaste*, daarop blad 3 met *losse*, dan weder 4 tot 11 met *vaste*, en zoo vervolgens het geheele boek tot den einde toe door, bij afwisseling, met *losse* en *vaste* letteren te drukken. Zoodanig eene afwisseling van losse en vaste letteren zonder eenige de minste volgorde wederspreekt dit gevoelen zoo luide, dat wij het onnoodig achten, langer bij hetzelfde stil te staan. — Volgens ons gevoelen, daarentegen, is de oorzaak van dit buitengewoon verschijnsel eenvoudig deze: dat, daar in *alle* de alsnog aanwezige exemplaren van den *Spiegel* (te weten 4 of 5 van den Latijnschen en 3 of 4 van den Nederduitschen) te dezen eene volkomene gelijkheid en overeenstemming plaats heeft, daarvoor geene andere reden is uit te denken, dan dat de opgemelde bladen van den oorspronkelijken druk, nadat dezelve waren afgedrukt, op de eene of andere wijze, bij den drukker zijn verloren geraakt, en dat deze zich daardoor in de noodzakelijkheid heeft gebragt gezien, om deze alzo ontbrekende bladen te herdrukken met die vormen of letteren, welke alsnog bij hem voorhanden waren, offchoon die dan ook van de gewone letter zeer veel verschilden. Op
welk

welk eene wijze nu die afgedrukte bladen bij KOSTER zijn verloren gegaan, zoude onzeker zijn te gissen, daar hetzelfde aan onderscheidene oorzaken zoude kunnen worden toegeschreven. Doch daar wij alhier het getuigenis hebben, dat de drukker van den *Spiegel* door zijnen knecht is bestolen en van zijne letteren en drukgereedschappen beroofd geworden, behoeven wij, onzes inziens, niet lang naar de oorzaak der vermissing dezer bladen te zoeken. De beide bedoelde *Spiegels* houden wij voor het laatste werk van KOSTER, gelijktijdig met dezelfde letter, kort voor zijnen dood, afgedrukt en in losse bladen in zijne woning aanwezig. De ontrouwe bediende op zekeren nacht van de afwezigheid der huisgenooten gebruik makende, ter volvoering van het door hem voorgenomen ontwerp, maakte zich niet alleen van de matrijzen en letteren, maar ook van een aantal met diezelfde letteren gedrukte bladen meester. Hij was daardoor niet alleen in de gelegenheid gesteld, om de gebreken van de matrijzen en letteren te ontdekken en te verbeteren, waartoe hem die afgedrukte bladen van onbegrijpelijken dienst waren, maar beroofde daardoor tevens zijnen meester of diens nakomelingen van het vermogen, om, immers gedurende eenen geruimen tijd, de voortbrengselen van den eersten uitvinder in het licht te doen verschijnen. Op zoodanig eene schandelijke wijze bestolen, schoot er voor KOSTER of zijne erven niets anders over, dan, daar zij tevens van hunne matrijzen en letteren waren beroofd, en alzoo buiten staat gesteld dezelfde letter te bezigen, zich te behelpen met datgeen, hetwelk hem of hen was over-

gebleven. Men herdrukte alzoo de *twintig* bladen van den Latijnschen *Spiegel* met *houten vormen* van de eerste uitgave van dat boek, hetwelk eenmaal geheel in vaste letteren het licht had gezien; terwijl men tot de herdrukking van de *twee* bladen van den Nederduitschen *Spiegel* gebruik moest maken van eene *oude* en *gebrekkige letter*, welke ten gevolge der gemaakte verbeteringen reeds in onbruik was geraakt, doch nu, bij mangel van eene betere, te stade kwam, en eenigermate de aanwezige gaping konde aanvullen. — Wij onderwerpen dit ons gevoelen aan de ernstige overweging en het oordeel van den onpartijdigen lezer, in de volkomene overtuiging, dat eene andere uitlegging der oorzaak van dit opmerkelijk verschijnsel in de beide bewuste *Spiegels* noch door het gezond verstand, noch door den gewonen loop der dingen, noch door eenige de minste waarschijnlijkheid zal kunnen worden gestaafd, maar dat, integendeel, de vermissing der bedoelde bladen aan niets anders, dan aan diefstal is toe te schrijven.

4. Het vermoeden van dezen gepleegden diefstal wordt, in de vierde plaats, al verder versterkt door de *Theauriers-Rekeningen* der stad *Haarlem* van dien tijd. In dezelve vindt men telken jare opgeteekend de uitgaven aan de boden, wegens door hen van stadswege gedane reizen, waaronder, nu en dan, eenen enkelen keer aan den schout of het geregt van *Amsterdam*. Doch opmerkelijk is het, dat in de Rekening, loopende van Sint Markus (25 April) 1439 tot Sint Markus 1440, niet minder dan *nege malen* van de afzending van een der stads boden aan den schout of het

ge-

geregt der genoemde stad wordt gewaagd; en nog opmerkelijker, dat de eerste post is geboekt op den *laatsten heiligen dag van kersmisse*, terwijl eindelijk nog wordt gesproken van eene persoonlijke zamenkomst van den schout JAN HEYNEN-ZOON en DIRC VAN WORMER, van wege de stad *Amsterdam* met het gerecht van *Haarlem* (1). Het is wel waar, dat het onderwerp dezer drokke correspondentie niet wordt opgegeven (trouwens dit had bijna nimmer plaats); doch wij verzekeren onze lezers, dat men in deze Rekeningen nergens eene zoo herhaalde afzending in één en hetzelfde jaar zal aantreffen, en dit verdient buiten tegenpraak eene bijzondere opmerking. — Wanneer men nu vaststelt, dat LAURENS JANS-ZOON KOSTER (zoo als wij in ons Vde Hoofdstuk uit dezelfde *Thefauriers-Rekeningen* hebben doen zien) allerwaarschijnlijkst in het laatst van den jare 1439 is gestorven; dat, volgens GUICCIARDIN, de uitvinder reeds was overleden, toen de diefstal moet hebben plaats gehad; dat die diefstal, volgens JUNIUS, is gepleegd op *kersnacht*, terwijl het huisgezin zich in de kerk bevond; en dat de eerste afzending aan den schout van *Amsterdam* staat aangeteekend op den *laatsten heiligen dag van kersmisse* van het jaar 1439: dan is er alle reden om het daarvoor te houden, dat de onderhandelingen met den schout en het ge-

(1) *Thefauriers-Rekening* der stad *Haarlem* van 1439, bl. 99, 99 verso, 100, 103, 103 verso, 106, 106 verso, 107 verso, 168 verso, alwaar de eerste post aldus luidt: „ Item op tē laetste „ heilige dach van kersmisse Jacop voirscrē gesent mitter stede „ brieue an Jan heynesoē scout tot aemsteireda en was wt # „ dagē gegē xviii § viii §.”

regt van *Amsterdam* hunne betrekking tot dezen diefstal hebben gehad, en zoo zoude dezelve dan ook door deze Rekening worden gestaafd; terwijl alsdan tevens daaruit kan blijken, dat het er verre van af is, dat men (zoo als wel eens is tegengeworpen) (1) omtrent den misdadigen bediende geene de minste nasporing zoude hebben gedaan. (2)

Alvorens tot het onderzoek naar den dader over te gaan, achten wij het noodzakelijk eene bedenking, welke tegen den diefstal zelve is ingebracht, in overweging te nemen, hierin bestaande, dat één mensch niet in staat zoude zijn geweest, om, in éénen nacht, alle de letteren en gereedschappen der drukkerij bijeen te pakken en mede te nemen en naar elders te vervoeren (3). — Het

komt

(1) Zie, onder anderen, *Nachrichten*. Th. II. p. 252, 254. LICHTENBERGER, enz.

(2) Hoogst te bejammeren is het, dat het verbranden van het oude raadhuis te *Amsterdam*, op den 7den Julij 1652 voorgevallen, die stad van een aantal oude en belangrijke stukken heeft beroofd: zie WAGENAAR, *Beschr. van Amst.* 1ste Stuk. bl. 583 in folio). Mogelijk zouden wij, zonder deze ramp, ook aldaar eenige aantekeningen wegens dit belangrijk feit hebben kunnen vinden. Thans zijn alle mijne nasporingen deswegens vruchteloos afgeloopen. De overgeblevene criminele Registers dier stad beginnen niet vroeger dan met de jaren 1523 en 1534. De eerste Thesauriers-Rekening dagteekend van het jaar 1533, zoo als mij de Chef van Thesaurie, de Heer Mr. J. VAN DE STADT, heeft verzekerd. Nog onlangs heb ik met mijnen vriend, de Heer JERONIMO DE VRIES (zoo voordeelig bekend door zijne bekroonde *Geschiedenis der Nederduitsche Dichtkunde*) de charterkamer derzelve stad opzettelijk en met alle nauwkeurigheid doorzocht, doch geene registers of stukken, tot dit onderwerp betrekkelijk, ontdekt.

(3) MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* Part. II. p. 72. DES ROCHEs, *Verhandeling*, enz. Zie *Letteroefening* van 1778, bl. 300, 301.

komt ons voor, dat zij, die deze bedenking hebben gemaakt, zeker eene tegenwoordige boekdrukkerij, met al deszelfs drukpersen, onderscheidene soorten van letterschriften en verdere menigvuldige gereedschappen voor oogen hebben gehad, zonder zich de weinige en eenvoudige werktuigen van den eersten uitvinder voor den geest te brengen. Naar onze meening is de dief zeer wel in staat geweest, om, zonder hulp van anderen, zich van alle die benoodigdheden, welke hem van dienst konden zijn, meester te maken, en die naar eene andere plaats over te brengen. **KOSTERS** drukpers, welke niets anders dan eene gewone huis- of handpers was, zal zeker niet van zijne gading zijn geweest: zoodanige pers toch kon hij elders overal aantreffen. De onder zijn bereik zijnde stempels, matrijzen en letteren konden aan zijne begeerte beter voldoen; en dezen lieten zich gemakkelijk in eenen tamelijken zak doen en wegbrengen. Honderd en veertig, of hoogstens honderd en vijftig kleine stukjes hout, waarvan **KOSTER** zijne stempels gesneden had, — even zoo vele matrijzen van kleine stukjes lood vervaardigd — ééne soort van letterschrift. — vermoedelijk slechts één eenvoudige gietvorm en eene zekere hoeveelheid afgedrukte bladen van den *Spiegel* — ziedaar waarin de geheele vracht van den dief heeft bestaan, en deze zal zeker de krachten van een gewoon mensch niet hebben te boven gedaan (1). En zoo hij zich al tot het ver-

(1) Vergelijk ook: **COGAN**, *Reize*, bl. 452, alsook de verhandeling, geplaatst in de *Mnemosyne* van de Heeren **TJIDEMAN** en **VAN KAMPEN**, bl. 162, 163, 164.

vervoeren dezer goederen buiten staat mogt hebben gevonden, en daartoe de hulp van eenen anderen heeft moeten inroepen: welnu, het verhaal van JUNIUS toont ons, dat de misdadige bediende door een' ander' is geholpen geworden in het volvoeren van zijn snood en maar al te wel gelukt ontwerp, de ontrooving der letteren en gereedschappen, door zijnen meester met zoo veel moeite, arbeid en kosten vervaardigd. De werkelijke diefstal alzoo door *twee personen* bedreven zijnde, moet de opgegeven bedenking ten eenemale vervallen.

Maar door wien nu is dezen diefstal vermoedelijk begaan? . . . Dit is het gewichtig punt, hetgeen door alle de schrijvers over dit onderwerp onderscheidenlijk is behandeld, en hetgeen wij alsnu in de laatste plaats moeten onderzoeken.

JUNIUS, aan wien wij het omstandigst verhaal van dezen diefstal te danken hebben, heeft omtrent den waren dader niets aangeteekend: zijne onpartijdigheid en waarheidsliefde hield hem hiervan terug, en hij wachtte zich wel, JOHANNES FUST (welke hem waarschijnlijk alleen uit de op zijnen naam als drukker te *Mentz* uitgegevene boeken bekend was) als de auteur van dit schandelijk bedrijf op te geven. Het verwondere ons ook geenszins, dat JUNIUS hieromtrent met geene genoegzame zekerheid konde spreken, daar het zich niet laat denken, dat de ontrouwe bediende, van zulk een misdadig ontwerp zwanger gaande, zijnen regten naam zal hebben opgegeven: veeleer zal hij dien ten zorgvuldigste hebben verborgen, ten einde alle navorschingen omtrent zijnen persoon, zoo veel mogelijk, te voorkomen
en

en moeilijk te maken. (Zie ook C'OGAN *Reize*, bl. 460, 461.)

Ondertuschen gelooven wij, met andere schrijvers, dat, indien deze dieffstal werkelijk heeft plaats gehad, (waaraan wij voor ons geen oogenblik twijfelen) dezelve aan *een der gebroeders GUTTENBERG* moet worden toegeschreven, en wel aan dien geen, welke zich eenigen tijd als knecht of leerling op de drukkerij van KOSTER te *Haarlem* heeft bevonden.

De voorstanders van *Mentz* beweerden, dat GUTTENBERG, welke gewoonlijk voor den uitvinder wordt gehouden, niet wel de dief kan zijn geweest, daar het kan worden aangetoond, dat hij zich langen tijd te *Straatsburg* heeft opgehouden, alwaar hij het burgerregt had verkregen, koopmanschap bedreef, en, van eenen onderzoeklieden aard zijnde, zich onledig hield met het vervaardigen of doen vervaardigen van spiegelglazen en het slijpen van fijne steenen; dat hij, onder anderen, aldaar in de publieke stukken van de jaren 1424, 1434, 1436 tot 1439, 1441 en 1442 wordt genoemd; dat hij in 1443 in *Mentz* een huis heeft gehuurd en in 1444 of 1445 naar die stad vertrokken is (1).

Hoe-

(1) Vergelijk onder anderen SCHOEFFLIN, *Vind. Typogr. Docum.* N°. 1, 5, 6, 7. MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. I. p. 166. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 70, 71, 84, 112. — Andere redenen, waarom GUTTENBERG dezen dieffstal niet zoude hebben kunnen plegen, zoo als, dat hij een *adelijk* perfoon en een *vermogen* man zoude zijn geweest, gaan wij met stilzwijgen voorbij. Omtrent het laatste leze men alleen de navolgende woorden van LAMBINET (*Orig. de l'Impr.* T. I. p. 192) „ *Il résulte de cette pièce authentique, 1°. que Gutenberg toujours embarrassé dans ces fi-*

Hoezeer wij hierop zouden kunnen aanmerken, dat in de bovenstaande opgaven aanmerkelijke gappingen voorkomen, welke zeer wel een verblijf van eenige jaren te *Haarlem* mogelijk stellen, zullen wij daarvan echter geen gebruik maken, daar ook wij van oordeel zijn, dat de bewuste diefstal niet door dezen GUTTENBERG is gepleegd, maar, indien dezelve heeft plaats gehad, (zoo als wij voor ons stellig gelooven) aan zijnen broeder GENSFLEISCH DEN OUDEN is toe te schrijven (1).

Om ook dit vermoeden af te weeren, hebben de voorstanders van *Mentz* lang ontkend, dat GUTTENBERG nog eenen broeder zoude hebben gehad. De onderscheiden namen van JAN of HENNE GENSFLEISCH OF GENSEFLEISCH DE SULGLOCH, SORGENLOCH, GUTTENBERGER, GUDENBURCH, GUDENBERG, GUTENBERG, GUTTENBERG DE JONGE, GUTTENBERG OF GENSEFLEISCH ZUM JUNGEN, ZUM GUTTENBERG, hebben, volgens hen, allen betrekking tot één en denzelfden per-

„ nances ; à Strasbourg, en 1439 ; à Mayence, en 1448, et 1457
 „ environ, n'a pu y former un second établissement qu'avec les
 „ secours pécuniaires de Conrad Humery, comme il n'e pu faire
 „ le premier qu'avec ceux de Fust" etc. Zie ook COGAN,
Reizs. bl. 459, 460.

(1) GENSFLEISCH schijnt de geslachtsnaam van deze broeders te zijn geweest, terwijl dien van GUTTENBERG of GUDENBERG was aangenomen naar zeker aldus genoemd hof, door dat geslacht bezeten, gestaan hebbende bij de kerk van *Sr. Christoffel* te *Mentz* (SCHOEPPFLIN *Vind. Typogr.* p. 15. *Docum.* N°. 1, 5, 6, 24. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II p. 58. *Neue Nachrichten.* p. 238, 239. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 86. WESTAENEN, *Verhandeling.* bl. 16, 17, 58.)

perfoon. Voorts erkennen zij, dat GUTTENBERG wel eenen geruimen tijd den bijnaam van *de jonge* heeft gevoerd, doch dat zulks geschied was, om zich te onderscheiden van zijnen *neef*, *de oude*, tot dat zijn oom HENNE GENSFLEISCH DE OUDE, in 1440 zijnde overleden, door GUTTENBERG den naam van *den ouden* is aangenomen; en dat alzoo dit bijvoegsel geenszins door eenen broeder was veroorzaakt (1).

Men heeft dit argument door onderscheidene redenen schijnbaar trachten te maken en ingang te doen vinden; en mischien ook zoude het zija vol te houden, zoo lang, namelijk, niet konde worden aangetoond, dat er werkelijk *twee broeders*, GUTTENBERG of GENSFLEISCH, hebben bestaan. Zoodra toch van het aanwezig van *twee zoodanige broeders* bleek, moesten alle de gemaakte bedenkingen, alle de voorgedragene ontwijkingen en daaronder die omtrent de toenamen van *ouden* en *jongen*, als betrekking hebbende tot *oom* en *neef*, van zelven vervallen, immers in het tegenwoordig geval van geene toepassing kunnen worden gemaakt. Men mogt zich al in staat wanen, om, hoe gebrekkig dan ook, het *alibi*, van den *eenen* te bewijzen, tot dat van den *anderen*, was men geheel buiten staat; en het was bijgevolg ondoenlijk te ontkennen, dat diegene der twee broeders, van welken overigens
wei-

(1) Zie onder anderen MARCHAND, *Hist. de l'Imp.* p. 5, 6. *Neue Nachrichten.* p. 238, 239. ZAPP, *Delteste Buchdrucker-geschichte von Mainz in versuch.* p. 17. DE LASERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 42, 43, 69, III. LAMBLINET, *Orig. de l'Imp.* T. I. p. III.

weinig of niets bekend is, eenmaal te *Haarlem* was geweest en zich aldaar eenigen tijd had opgehouden.

Veel, zeer veel, hangt er dus af van het be-
toog, dat GUTTENBERG nog eenen broeder
hebbe gehad: en dit zal, zoo wij vertrouwen,
thans geene tegenspraak meer ondergaan.

Reeds oudtijds was dit het gevoelen van dezen
en genen schrijver. Men zie, onder anderen, de
twee zeer oude geschrevene *Kronijken van Straats-
burg*, de eene van DANIËL SPECKLIN, en de
andere van eenen ongenoemden auteur (1); —
het bekende *Kantelbergfche Handschrift* (2); —
JACOBUS WIMPHLING (een schrijver van
de vijfde eeuw) in zijnen *Catalogus Episcoporum
Argentinensium* (3); — mogelijk ook de *twee opschrif-
ten*, het eene van JVO WITIGISIS, in den jare
1537, ter eere van JOH. OUTENBERG, in het
huis van dien naam, opgericht (4), mitsgaders dat
van ADAM GELTHUS, tot lof van JOH. GENS-
FLEICH, in de kerk der Franciscanen, vervaar-
digd, uit hetwelk sommigen wel degelijk twee
onderscheidene personen vermeenen te kunnen op-
maken.

On-

(1) KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 43. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 199, 200. DE BRUIJN, bl. 230, 231. DAU-
NOU, *Analyse*. p. 46.

(2) SEIZ, bl. 65—70. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p.
17, 23, 161—177. P. II. p. 208—212.

(3) KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 48. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 140.

(4) KÖHLER, *Ehren-Rettung*, p. 66, 103. MEERMAN,
Orig. Typ. P. II. p. 154, 205. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.*
p. 97, 92. COGAN, *Reize*. bl. 402, 403.

Onder de latere schrijvers is het bekend, dat de schrandere MEERMAN niet alleen dit gevoelen ten sterkste heeft voorgestaan, maar meer bijzonder trachten te betoogen, dat JOAN GENSEFLEISCH, ook wel genaamd GENSEFLEISCH *de oude of de blinde*, de kunst aan *zijn* broeder JOAN GUTTENBERG, te *Mentz*, geopenbaard zoude hebben, en de *eerstgemelde* de bewuste dief zoude zijn geweest (1).

Ook de geleerde MERCIER ABBÉ DE SAINT LÉGER erkent in zijn *Supplement* op het werk van MARCHAND, *twee gebroeders* GENSFLEISCH, van welke *de oudste* niet te *Straatsburg* zoude hebben gewoond; terwijl de *jongste*, GUTTENBERG genaamd, vóór 1439 te *Straatsburg* woonachtig zijnde, in het jaar 1445 bij zijn *oudsten broeder* in het huis *Zumjungen*, te *Mentz*, was teruggekeerd (2).

WERTHERN (3), DES ROCHES (4) en COGAN (5) beschouwen almede in GUTTENBERG en GENSFLEISCH *twee onderscheiden personen*. Terwijl, eindelijk, zelfs HEINEKEN (6) toestemt, dat het niet onmogelijk is, dat J. GENSEFLEISCH *de jonge*, genaamd GUTTENBERG, *een of twee broeders hebbe gehad*.

Dan,

(1) Zie zijne *Orig. Typ.* op menigvuldige plaatsen.

(2) DAUNOU, *Analyse*. p. 94, 95.

(3) *Warhaffige Nachrichten der Buchdrucker-kunst*. p. 2.

(4) *Verhandeling* enz. Zie *Letteroefening* van 1778. N°. 8. bl. 355, 372.

(5) COGAN, *Reize*. bl. 446, 463, 464, 466. Deze schrijver verdient inzonderheid omtrent den diefstal te worden nagelezen; men zie hem ook op bl. 450, 451, 452, 460, 461, 467, 468.

(6) *Nachrichten*. Th. II. p. 302.

Dan, wat behoeven wij ons met de gevoelens van dezen en genen schrijver langer op te houden, daar wij in staat zijn, een onloochenbaar bewijs te kunnen aanvoeren, hetwelk allen twijfel omtrent het bestaan der *twee* bedoelde *broeders* vernietigt en boven alle bedenking verheft? De Heer BODMANN, namelijk, heeft te *Mentz* een oorspronkelijk stuk ontdekt, zijnde eene acte, gepasseerd ten behoeve van het Convent van *St. Clara* te *Mentz*, tusschen GUTTENBERG, zijne *broeders* en zijne geestelijke *zuster*, op *St. Margareten-dag* (20 Julij 1459), waaruit blijkt, dat HENNE (JAN) GENSZFLEISCH DE SULGELOCH, gezegd GUDINBERG, een *broeder* heeft gehad, genaamd FRIELE GENSZFLEISCH, mitsgaders drie *neven*, genaamd JAN, FRIELE EN PEDIRMANN GENZFLEISCH, te *Mentz*. Beginnende dit te dezen opzichte zoo merkwaardig stuk aldus: „ Nous Henne (*Jean*) Genszfeisch de „ *Sulgeloch*, nommé *Gudinberg* et nous *Friele* „ *Genszfeisch*, FRÈRES, affirmons” etc. (1)

Wanneer wij al het voorgaande in een kort overzicht bij elkander voegen, dan blijkt het, dat het verhaal, wegens den diefstal bij den eersten uitvinder, door JUNIUS omstandig te boek gesteld, van zoodanig eenen aard is, dat hetzelfde alle geloof verdient, en bovendien versterkt en bevestigd wordt door onderscheidene uit- en in-

land-

(1) FISCHER, *Description de quelques raretés bibliographiques*. No. 1. 1800. p. 46. OBERLEIN, *Essai d'annales de la vie de Jehan Gutenberg*. p. 4. DAUNOU, *Analyse*. p. 35. DE LA SERNA SANTANDER, *Diet. Bibl.* T. I. p. 87. LAMBINET, *Orig. de l'Imprim.* T. I. p. 145-146. VAN WESTREENEN, *Verhandeling*. bl. 110.

landsche schrijvers, waaronder VAN ZUREN, KOORNHERT en GUICCIARDIN; door de ontdekking der fragmenten van de *Spraakkunst van Alexander Gallus*; door de bewijzen van den aan den tweeden Latijnschen en Nederduitschen *Spiegel onzer Behoudenis* gepleegden diefstal, in die boeken zelven gevonden wordende; door de aantekeningen in de *Thesauriers-Rekeningen der stad Haarlem* van 1439—1440 voorkomende, en door het opsporen van een authentiek stuk, waaruit het bestaan van twee gebroeders GUTTENBERG is blijkende. En wanneer wij bij dit alles de belangrijke opmerking voegen, dat, volgens de *Keulsche Kronijk* van 1499 en vele andere schrijvers, het begin der Mentzische drukkerij wordt gebragt op het jaar 1440, en dit tijdstip juist overeenkomt met dat, in hetwelk de diefstal zoude zijn gepleegd, dan vertrouwen wij omtrent dit duister gedeelte der Boekdrukkunst, den gemelden diefstal, welks verheeling door den dader op alle mogelijke wijze zal zijn bevorderd, zoo veel te hebben bijgebragt, dat geen onbevooroordeeld en onpartijdig lezer een oogenblik langer aan deszelfs bestaan zal kunnen twifelen. Voor hen, die, door blinde vooringenomenheid bezielde, voor alle overtuiging onvatbaar zijn, hebben wij de pen niet opgevat. Wij hebben elders op eene overtuigende en onwederprekelijke wijze aange-toond en hewezen, dat de eerstelingen der Boekdrukkunst in *Holland* zijn uitgedacht, en dat die wetenschap eerst na dien tijd te *Mentz* is beoefend, verbeterd en volmaakt. Op de eene of andere wijze, hoe dan ook, moet zij in de laatst-gemelde stad zijn overgebragt? Verkiest men nu

N 2

geen

geen geloof aan het denkbeeld van diefstal te slaan, het is ons om het even. Het moge in onze dagen reeds onbekend zijn, *door wien* het eerst de koepokstof uit *Engeland* naar *Holland* is overgevoerd (1); de roem en luister van den onsterfelijken JENNER zal er niet door bezwakt of verminderd worden. Aan hem is en blijft men het eerste denkbeeld van dit onschatbaar behoedmiddel tegen eene der vernielendste ziekten verschuldigd, even zeer als men aan onzen LAURENS JANSZON KOSTER de eerste uitvinding der Boekdrukkunst te danken heeft.

HOOFDSTUK IX.

Verbetering en volmaking der Boekdrukkunst te Mentz.

Zagen wij ons door de naauwkeurige beschouwing van den *Spiegel onzer Behoudenis* in staat gesteld, zonneklaar te doen zien, dat dat boek in waarheid de *eersteling der Boekdrukkunst* mag genoemd worden: met hetzelfde kunstkundig oog gewapend, zullen wij in de eerste voortbrengselen der Mentzische drukkerij de bewijzen eener *reeds gevorderde*, ja tot den trap van *volkomenheid* gebrag-

(1) In de algemeene vergadering der Maatschappij: *tot Nut van 't Algemeen*, van den jare 1812, werd door een der departementen voorgesteld, den overbrenger dezer stof op te sporen, en aan denzelfden de gewone gouden medaille en een vereerd getuigschrift uit te reiken, welk voorstel werd afgekeurd; op grond, dat reeds toen *dit onderzoek aan te veel onzekerheid zoude blootstellen*. (Zie *Punten van beschrijving en Handelingen dezer Maatschappij voor 1812*, bl. 141 en 173.)

bragte wetenschap ontdekken. De vergelijking van het *Horarium* (1), de *Donaten* (2) en de *Spiegels* (3), aan *Haarlem* toegeschreven, met den *Bijbel* van 1450 (4), het *Psalmbboek* van 1457 (5) en andere eerste drukken van *Mentz*, — de bloote vergelijking dezer stukken reeds overtuigt den beschouwer volkomen, dat de eerstgemelden tot het tijdperk der *uitvinding*, de laatste, daarentegen, tot dat der *beschaving* en *volmaking* moeten worden gebracht. „De enkele „beschouwing dezer eerste gedenkstukken,” zegt een tegenstander van *Haarlem* (6), „is alleen „genoeg, om de ongeloofigste verstanten, en „de alleronkundigste menschen, te overtuigen. „Daar is zulk een groot onderscheid tuschen „de *Donati* en het *Psalmbboek* van FUST, tuschen de *Speculum humanae salvationis* en den „*Bijbel* van *Mentz*, dat men een zeer aanmerkelijk tijdverloop tuschen die onderscheidene „werken moet vaststellen. Dit is eene waarheid, die . . . door hen, die gelegenheid gehad hebben, om de oorspronkelijke stukken na „te zien, niet kan tegengesproken worden.”

De

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* Tab. I.(2) *Ibid.* Tab. II, IV, VI°. (3) *Ibid.* Tab. III, V, VI.(4) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 106. *Bibliotheca Spenceriana*. Vol. I. p. 3. *Catal. de M. le Comte de Mac-Carthy Reag.* N°. 61.(5) *Histoire de l'Academie des Inscriptions & des Belles Lettres*. T. XIV. p. 255. HEINEKEN, *Nachrichten*, Th. II. p. 28. *Idée Générale*. p. 266. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 55. ZAPP, *Buchdrucker Geschichte von Mainz*, in *versuch*. p. 42.(6) DESROCHES, *Verhandeling*, enz. Zie *Letteroefening* van 1773. N°. 7. bl. 299. Zie ook MEERMAN, *Orig. Typ.* P. L. p. 155.

De welverdiende lof, welke de voorstanders van *Mentz* aan de eerste voortbrengfels van *FUST* en *SCHIEFFER* hebben toegezwaaid, bevestigt deze onze opmerking. Het *Psalmbboek* van 1457, het eerste werk, met vermelding van plaats, jaar en drukker in het licht verscheenen, is, volgens hen, een „*ouvrage parfait dans son genre, que les*
 „*connaisseurs admirent encore aujourd'hui*” (1).
 „*C'est le plus grand et le plus beau monument*
 „*de l'imprimerie naissante, qui, dans tous les*
 „*siècles, fera l'étonnement et l'admiration des*
 „*connoisseurs*” (2). Het is *de Phönix* unter al-
 „*len Büchern die jemals gedruckt worden, die*
 „*alleräusserste seltenheit, und das unvergleich-*
 „*lichste Meisterstück der kaum erfundenen Buch-*
 „*druckerkunst, das nicht mit Gold aufzuwägen*
 „*ist . . . Dieser Psalter ist eines der prächtig-*
 „*sten Bücher nicht nur in Ansehung der Lettern,*
 „*sondern auch selbst in der ganzen Einrichtung*
 „*und Ausführung, und nicht nur damals, son-*
 „*dern auch noch bis auf den heutigen Tag. Man*
 „*solte glauben, wenn man dieses Meisterstück*
 „*recht genau betrachtet, das menschliche Genie,*
 „*das niemals zu seiner vollkommenheit gelangen,*
 „*und nie jene Höhe erreichen kannt, dass man*
 „*sagen konnte, es sey göttlich, habe sich dabey*
 „*erschöpft. Und doch wares damals nur ein Ver-*
 „*such, aber ein Versuch, der alles übertrift,*
 „*und beynähe menschliche Kräfte übersteigt* (3).
 „ De

(1) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 111.(2) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. 1. p. 151. Zie ook
 JOURNIER, *de l'Orig. de l'Impr.* p. 232.(3) ZAFF, in *Annalen*, p. 7, 8. Zie wijders: SCHOEFF-
 LIN,

Capitaliū dicitur
 et distinctus,
 et caracterizandi-
 atus, Et ad euse-
 der Holzem fust
 de Bernszheim,
 et Assūptōis,

A. Zürcher, sc:

De *Durandi Rationale divinatorum officiorum* van 1459 is een „*chef d'oeuvre de typographe, recommandable sur tout par l'égalité parfaite du tirage, le bel ensemble de l'exécution, et la netteté des caractères*” (1). De *Bijbel van 1462* vereenigt in zich „*l'éclat d'une exécution par faite, d'autant plus étonnante, qu'elle a vu le jour à la naissance de l'imprimerie*” (2).

Wie toch erkent in deze beschrijvingen de zetselingen eener zoo moeilijk uit te denken wetenschap, welker ontdekking, beschaving en verbetering zulk eene aanmerkelijke reeks van jaren vorderde, alvorens dezelve tot dien staat was gebracht, dat men aan derzelve voortbrengselen, zoo als den *Spiegel onzer Behoudenis*, een slechts dragelijk aanzien konde geven? (3) Wie, die slechts eenig begrip van de Boekdrukkunst heeft, kan zich een oogenblik voor den geest brengen, dat in dit geval alleen het menschelijk vernuft van den gewonen loop der dingen en de ondervinding in alle wetenschappelijke zaken zoude zijn afgeweken, en eene der allermoeijelijkste uitvindingen eensklaps en als door den slag eener tooverroede, zoude hebben daargesteld en tot volkomenheid gebracht? LAMBINET zelf schijnt zoo zeer van het tegendeel overtuigd te zijn geweest, dat hij zich

LIN, *Vind. Typ.* p. 31, 32. FOURNIER, *de l'Orig.* p. 232.
MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 153, 154. HEINEKEN,
Nachrichten. Th. II. p. 27, enz.

(1) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 169.

(2) *Ibid.* T. I. p. 199.

(3) Men vergelijk te dezen, onder anderen, LAMBINET,
Orig. de l'Impr. T. I. p. 100, 133, 243.

zich ergens (1) aldus uitleaat: „ *Tous ceux qui*
 „ *ont visité les ateliers des graveurs, des imprimeurs,*
 „ *des cartiers, des orfèvres, des fondeurs,*
 „ *des papetiers, et qui ont étudié leurs divers*
 „ *procédés, confesseront de bonne foi qu'il est im-*
 „ *possible qu'un seul homme ait inventé la typo-*
 „ *graphie; et qu'il est absurde qu'une ville quel-*
 „ *conque se couvre exclusivement de cette gloire*”
 etc. Belangrijke opmerkingen omtrent dit punt vindt men ook bij COGAN, (2) welke wij alhier zullen overnemen. „ *Daar is*” zegt hij „ *mis-*
 „ *schien geen eene gewigtige uitvinding, welke*
 „ *eerste denkbeeld met opzet bedacht is. De men-*
 „ *schelijke schranderheid moet eenige stoffe hebben*
 „ *om op te werken; het toeval wijst het zaadje*
 „ *aan, — wanneer dat eens ontdekt is, is 's men-*
 „ *schen wijsheid somtijds in staat om het tot eene*
 „ *verbazende uitbreidheid te ontwikkelen.*” „ *Gee-*
 „ *ne uitvinding van eenen zaamgesteld aard*”
 gaat hij voort (bl. 457) „ *is immer in alle zijne*
 „ *deelen ontdekt; het eene denkbeeld vloeit na-*
 „ *tuurlijk uit het andere voort. In de eerste*
 „ *proeven worden onvolmaaktheden ontdekt; deze*
 „ *te verbeteren is het doelwit van volgende pogin-*
 „ *gen. Op het wegruimen van hoofdgebreken vol-*
 „ *gen de denkbeelden van grooter voordeelen, dan*
 „ *die men zich eerst voorgesteld had, gelijk eene*
 „ *uitgestrekter bewerking, duidelijkheid, spoed,*
 „ *goedkoopheid. Hieruit kunnen wij opmaken,*
 „ *dat, zoo ons twee voorbeelden van eenig zamen-*
 „ *gesteld werk voorgelegd worden, die elk de eer-*
 „ *ste*

(1) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 243.(2) *Reize langs den Rijn.* bl. 454, 455.

„ *ste in uitvinding willen zijn, de waarschijnlijk-*
 „ *heid ten voordeele van het onvolmaaktste is. Zoo*
 „ *het voorzigtig is dien regel te volgen, dan loopt*
 „ *de aanspraak van de Mentzische pers gevaar*
 „ *van verworpen te worden, want de vroegste*
 „ *voorbeelden van deze zijn veel volmaakter dan*
 „ *de later voorbeelden, welke men van de pers*
 „ *van COSTER vertoont.*” En wat verder (bl. 458): „ *De groote graad van sierlijkheid dus in*
 „ *de vroegste boeken van Mentz, op welke ver-*
 „ *dienste van eenen anderen aard zij aanspraak*
 „ *mogen maken, is een sterk bewijs tegens de*
 „ *vroegere uitvinding. De konst vertoont eenen*
 „ *al te grooten graad van rijpheid in eenen vroe-*
 „ *gen tijd, dan dat wij onderstellen zouden, dat*
 „ *diezelfde tijd die van hare kindschheid ware.*”
 Uit al hetwelk deze zelfde schrijver (bl. 471) zeer juist het besluit opmaakt, dat de gewigtige verbeteringen, welke de kunst te Mentz heeft ondergaan, oorzaak zijn, „ *dat de Haarlemsche pers*
 „ *zoo lang versloken is geweest van de eer,*
 „ *waarop zij zulk eene billijke aanspraak had.*”

Dan, het is niet alleen deze oppervlakkige beschouwing en vergelijking der stukken van *Haarlem* en van *Mentz*, welke ons de laatstgemelde als voortbrengfelen eener gevorderde en tot volkomenheid gebragte kunst doen voorkomen: een meer bijzonder onderzoek naar de werktuigen, door de eerste Mentzische drukkers gebezigd, zal ons hiervan nog meer overtuigen; terwijl de onderschriften onder de boeken, door *FUST* en *SCHEFFER* in het licht gegeven, en de getuigenissen der oudste schrijvers, zoo wij vertrou-

N 5

won,

wen, onze meening genoegzaam zullen staven en bevestigen.

Bepalen wij ons alzoo tot de werktuigen, tot de Boekdrukkunst benoodigd, en de verbeteringen, daaraan toegebracht, als aan welke de voortbrenging der overschoone uitgaven van *Mentz* alleen zijn toe te schrijven.

Het eerste, waartoe GUTTENBERG zich, naar onze meening, bepaalde, was de verbetering en volmaking eener *drukpers*. Dit stelde hem in staat zuivere en gelijke afdrukken te vervaardigen, waartoe KOSTERS eenvoudige *huis- of handpers* te eenemale buiten staat was. Dat men GUTTENBERG voor den uitvinder en vervaardiger van deze drukpers te houden hebben, zullen wij in Hoofdstuk X doen zien. — Met deze pers heeft hij, in den beginne, na zijne aankomst te *Mentz*, het zij alleen, het zij in vereeniging met FUST, onderscheidene kleine stukjes, zoo met vaste, als met beweegbare letteren, gedrukt. — Tot de specie zijner letteren heeft hij, even als KOSTER, aanvankelijk *lood* en vervolgens *tin* gebruikt. Tevens heeft hij de *houten letterstempels*, door KOSTER voorheen gebezigd, met *koperen* verwisfeld, welke, in lood geslagen of ingedrukt, oneindig meer geschikt en berekend waren, om de omtrekken van de letter zuiver en scherp in de *looden matrijzen* over te brengen, dan door *houten stempels* konde geschieden. — De aanmerkelijkste en allergewigtigste verbeteringen heeft men echter aan SCHEFFER te danken. Hem beschouwen wij als den uitvinder der *stalen stempels*, *koperen matrijzen*, verbeterden *gietsvorm* en zaamgestelde *letterspecie*. Aan hem is men alzoo de

vol-

volmaking der Boekdrukkunst verschuldigd. Deze lof, welke wij hem van ganscher harte en met volle overtuiging toekennen, maakt hem, in ons oog, de erkentenis van tijdgenoot en nakomelingſchap ten volle waardig.

Alle deze onderscheidene bijzonderheden worden, zoo als wij boven zeiden, naar onze meening, door de onderschriften onder de boeken, door FUST en SCHAEFFER in het licht gegeven, genoegzaam gestaafd en bevestigd, zoo als wij alsnu zullen trachten aan te toonen.

Het is niet te ontkennen, dat de onderschriften der boeken, gedurende de vijftiende en het begin der volgende eeuw, te *Mentz* gedrukt, mitsgaders de getuigenisfen van dezen en genen ouden ſchrijver ten voordeele van die ſtad, met betrekking tot de geſchiedenis der Boekdrukkunst, van het grootſte belang zijn, en uit dien hoofde een bedaard, ernſtig en onpartijdig onderzoek verdienen. — Indien men toch, door derzelve meeninge misleid, alles wilde gelooven en voor goede munt aannemen, wat daarin gevonden wordt, — of, integendeel, dezelve, op grond van de daarin doorſtralende eenzijdig- en onderlinge tegenſtrijdigheid (1), blindeling wilde verwerpen, zou-

(1) De tegenſtrijdigheden, in deze onderschriften en getuigenisfen gevonden wordende, zijn zoo groot en menigvuldig, dat wij het zelfs voor den ijverigſten voorſtander van *Mentz* ondoenlijk beſchouwen, uit dezelve een volledig verhaal van de eerſte uitvinding, voortgang en volmaking der Boekdrukkunst zamen te ſtellen, hetwelk niet in al deſzelfs voornaamſte punten door die-

zoude men in beide deze gevallen van het regte spoor afdwalen. Niet alles, wat wij in deze onderschriften en getuigenissen ontmoeten, kan den toets des onderzoeks doorstaan, maar ook niet alles kan met het merk van onwaarheid bestempeld worden. Om dezelve naar waarde te beoordeelen, wordt meer dan eene bloote geleerdheid of taalkunde vereischt; eene meerdere of mindere kennis van het mechanisme van al wat tot de Boekdrukkunst behoort, wordt daartoe, in ons oog, vooral gevorderd. Doch, met zoodanig eene kunde gewapend, zal het minder moeilijk vallen, het ware van het valsche in deze oude gedenkstukken te onderscheiden, het duistere en tegenstrijdige van dezelve op te helderen, en uit alles een goed geheel te vervaardigen, bij hetwelk de beide belanghebbende partijen in hun billijk regt en aanspraak worden gehandhaafd, en alzoo, met uitmonsterring van datgeen, hetwelk aan te ver gedreven eigenliefde, vooringenomenheid en verouderd vooroordeel is toe te schrijven, der waarheid hulde gedaan.

Na deze korte inleiding zullen wij deze taak op ons nemen; terwijl wij aan onze lezers overlaten te beoordeelen, in hoe verre wij dezelve volbragt hebben.

Ter

diezelfde onderschriften en getuigenissen zal kunnen worden wederproken. Hoe meer men dezelve onderzoekt en met elkander vergelijkt, hoe meer men zich in een doolhof van verwarring inwikkelt, uit hetwelk men zich alleen redden en weder op den rechten weg geraken kan, door die paden in te slaan, welke, door het licht der waarheid beschenen, ons elk zijpad doen vermijden, en ons, na eenen vermoeijenden weg vruchteloos te hebben afgelegd, eindelijk het doel onzer nasporingen, het toppunt onzer wenschen, doen bereiken.

Ter zake tredende, zal het noodig zĳn, eenige aanmerkingen vooraf te zenden, welke ons het gezigt-punt zullen aanwĳzen, waaruit wij deze onderschriften en getuigenissen hebben te beschouwen.

1. Wij beginnen met de aanmerking, dat men, ter vermindering van grove dwalingen, omtrent het regt verstand en de meening der meeste onderschriften en getuigenissen de grootste omzigtigheid moet in acht nemen: eene *letterlijke* opvatting toch zoude ons dikwerf van het regte spoor leiden. — Tot eene proeve hiervan beroepen wij ons, onder anderen, op zeker *graffchrift* op den voortreffelĳken boekdrukker DIRK MARTENS, te Aalst, in den jare 1534, overleden, waarbij gezegd wordt: dat hij was *Deerste Leterdruckere van Duitschlant Vrankeryke en Desen nederlanden* (1). Het is buiten kijf, dat het woord *eerste* alhier in geenen anderen zin moet worden verstaan, dan als de *voornaamste*; doch letterlĳk opgevat zijnde, zoude men hem voor den *eersten uitvinder* moeten houden.

2. Wij merken vervolgens aan, dat eene te ver gedreven eigenliefde sommigen der eerste drukkers in eene ruime mate schĳnt te hebben beziel. De zucht, om eenig deel aan de uitvinding of verbetering van eene zoo edele, nuttige en onontbeerlĳke wetenschap te erlangen, verleide hen, nu en dan, tot het opstellen of dulden van lofspraken ter hunner eere, die, letterlĳk opgevat,
bij

(1) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 300. T. III. p. 490, 491. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 147, 158, 159, 162, 271. T. II. p. 97.

bij mangel van genoegzame kennis van den waren toedragt der zaak, tot de zonderlingste en tegenstrijdigste meeningen aanleiding zouden kunnen en moeten geven. — Het bewijs hiervan vinden wij, onder anderen, in de *opdragt* van den *Quintiliaan*, ten jare 1471 uitgegeven, waarbij de auteur OMNIBONIBUS LEONICENUS de uitvinding der Boekdrukkunst aan NICOLAAS JENSON te *Venetic* toeschrijft, terwijl NB. dat boek, waarin die opdracht gevonden wordt, bij denzelfden NICOLAAS JENSON is gedrukt (1).

3. Aan deze zelfde overdrevene elgenliefde zal het voorta ook voornamelijk zijn toe te schrijven, dat onder eenige gedrukte werken van vrij laten tijd onderschriften gevonden worden, in zoodanige bewoordingen opgesteld, welke den minkundigen gemakkelijk kunnen misleiden, om dezelve als voortbrengfelen van de eerste tijden der uitvinding aan te zien, zoo als door MARCHAND (2) is opgeteekend.

4. De lofspraken, aan overledene drukkers toegezwaaid, zijn almede niet vrij van alle verdenking, vooral, wanneer dezelve door hunne vrienden of nabestaanden zijn opgesteld. — Schoon in het *graffchrift* op JAN MENTELIN aan dien Straatsburgschen drukker de uitvinding der kunst wordt

(1) Zie: *Keulsche Kronijk* van 1499. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 4. in *note* (1) en p. 7, 9, 10. KÖHLER, *Ehren-Rettung Johann Guttensbergs.* p. 21. LESSERN, *Typ. Jubilans.* p. 21. KAPPENS, *Buchdruckerkunst.* p. 14, 15. *Catal. Raisf. de Creyenna.* Vol. I. p. 74, 75. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 171.

(2) *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 86, 87.

wordt toegeschreven (1), zal geen onpartijdig beschouwer zich *daardoor alleen* overtuigd houden; terwijl hij *op denzelfden grond* geen geloof zal slaan aan het *graffchrift* op JOHAN OENSZ-FLEISCH door ADAM GELTHUS vervaardigd (2), vermits beiden aan elkander vermaagschapt waren.

5. Voorts is de onkunde der meeste schrijvers omtrent het mechanisme der kunst oorzaak geweest, dat zij veelal het *letterstempelsnijden*, *lettergieten* en *boekdrukken* onder elkander verward, en van deze zoo zeer van elkander onderscheiden bedrijven als van één en dezelfde zaak gesproken hebben, hetwelk natuurlijk almede tot vele dwalingen en tegenstrijdigheden aanleiding heeft moeten geven. Deze zelfde onkunde is de bron geweest van verschillende en uiteenlopende meeningen en uitleggingen der woorden *ars imprimendi*, *typographia*, *chalcographia* en dergelijken, welke, naarmate van de onderscheidene gevoelens dezer schrijvers, dan eens tot de *voorbereidende stappen*, en dan weder tot de *verbeterde* of *meer voltooide wetenschap* zijn t'huis gebragt (3). Terwijl het, eindelijk, aan deze zelfde onkunde is te wijten, dat de uitdenking van elke *nieuwe verbetering* veelal met de *oorspronkelijke uitvinding* is verward, en de eer der geheele uitvinding, ten

(1) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 262. T. II. p. 163, 164.

(2) KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 103. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 205. COGAN, *Reize.* bl. 402. LAMBINET, *Orig. de l'Imprim.* T. I. p. 149.

(3) WESTREBENEN, *Verhandeling*, enz. 180.

ten onregte, aan den *verbeteraar* is toegeschreven geworden (1).

6. Wijders merken wij aan, dat zeer vele oude en hedendaagsche schrijvers het eerste gebruik der *houtsnedes*, of der *vaste*, ja zelfs der *bewegbare houten letteren*, wel aan *Haarlem* of aan *Holland* hebben toegekend, doch alleen het bezigen van *gegoten letteren* als de eigenlijke Boekdrukkunst hebben beschouwd. En, daar de *gegoten letteren*, naar hunne meening, te *Mentz* waren uitgedacht, zoo hield men deze stad algemeen voor de plaats, alwaar die wetenschap was uitgevonden. Van daar misfchien ook de toekenning aan *Mentz* door de *Keulsche Kronijk* en door M. ACCURSIUS. De beginfelen van *Haarlem* schijnt men zoo gering en van weinigt beteekenis te hebben geacht, dat men oordeelde die stad geen deel in de eigenlijke uitvinding te kunnen toefchrijven.

7. Met betrekking meer bijzonder tot de schrijvers ten voordeele van *Mentz* verlieze men nimmer uit het oog, dat bij dezelve geene overeenstemmende, maar veel meer de meest uiteenlopende berigten omtrent den *tijd*, de *plaats* en den *authour* der uitvinding, mitsgaders de *eerstelingen der drukkunst*, gevonden worden. Wij hebben de voornaamste dezer strijdigheden (welke een geheel boek zouden kunnen vullen) in ons XXIste Hoofdstuk kortelijk opgegeven. Wij verwijzen onze lezers naar dat gedeelte onzes werks, en houden ons ten volle overtuigd, dat hetzelfde meer dan voldoende zal zijn, om hem van het
blin-

(1) Vergelijk: COGAN, *Reize*. bl. 417; mitsgaders de onbekroonde *Verhandeling* in de *Mnemosyne*. bl. 178, 179.

blindeling omhelzen der gevoelens van deze schrijvers terug te houden.

8. Eindelijk achten wij het van het grootste belang, om, bij de beoordeeling der onderschriften of getuigenissen, het *karakter* van derzelver vervaardigers te onderzoeken, in zoo verre men hetzelfde uit hunne gedragingen of geschriften kan opmaken. En wanneer het ons uit zoodanig onderzoek blijken mogt, dat schandelijke eigenbaat en lage winzucht den eenen, verblinde eiegenliefde den anderen, en spoorlooze roemzucht eenen derden bezielde hebbe, — dan waarlijk moet het vertrouwen op de opregtheid en juistheid dezer onderschriften en getuigenissen in eene zoo aanmerkelijke mate verzwakt en verminderd worden, dat alleen dat gedeelte uit dezelve voor goede munt van echten stempel kan worden aangenomen, hetwelk of uit den aard der zaak zelve, of van elders door onwraakbare bewijzen, blijken mogt met de waarheid overeenkomstig te zijn, — met de getuigenissen van andere onzijdige schrijvers overeenstemt, — met de eenvoudige geschiedenis van de uitvinding en langzame voortgang, verbetering en volmaking der Boekdruk-kunst en het mechanisme derzelve niet strijdig is, — en geene zoodanige sprongen voorstelt, welke, volgens den gewonen loop in alle wetenschappelijke uitvindingen, en alzoo ook in die dezer zoo moeilijke en omslagtige kunst, geenszins kunnen geduld of aangenomen worden.

Beschouwen wij nu uit het opgegeven oogpunt de karakters der eerste drukkers van *Mentz*, — dan waarlijk vertoont zich hetzelfde van geene zeer gunstige zijde.

Indien het eene waarheid is, zoo als wij vermeenen overtuigelijk te hebben aangetoond, dat de kunst van boekdrukken van *Haarlem* op eene diefachtige wijze naar *Mentz* is overgebracht, en aldaar aan JOHAN GUTTENBERG door zijnen broeder kenbaar gemaakt; indien GUTTENBERG niet geschroomd heeft, deszelfs karakter zoo zeer te verlagen, om langs zulke oneerlijke wegen en middelen het geheim der kunst meester te worden: dan vindt men daarin reeds de oplossing van zeer vele moeilijke vraagstukken. Dan vindt men daarin de reden: waarom noch GUTTENBERG, noch FUST, noch SCHEFFER zelf een eenvoudig doch volledig verhaal van den ware toedragt der zaak, met betrekking tot de *eigenlijke en eerste uitvinding*, aan de wereld hebben medegedeeld, maar zich bij hunne onderschriften slechts van *algemeene uitdrukkingen* hebben bediend; — waarom vele dezer onderschriften zoo *gekunsteld* en wederom anderen zoo *duister* zijn opgesteld, dat dezelve ons niet alleen onkundig laten omtrent de ware gesteldheid of vordering der kunst, maar, bovendien, tot zeer *zondorlinge en verkeerde meeningen* hebben aanleiding gegeven, waarover zich zelfs een voorstander van *Mentz* (1) heeft beklagd; — waarom in geen derzelve, gedurende de vijftiende eeuw, de naam van den eersten en eigenlijken uitvinder ruitelijk en met ronde woorden wordt opgegeven, maar deswegena eene anderszins onverklaarbare duisterheid heerscht; — waarom die

van

(1) BREITKOPF, *ueber die Erfindung der Buchdrucker-kunst*. p. 7, 8, 53.

VAN GUTTENBERG in de uitgaven van FUST EN SCHEFFER wordt verzwegen; — waarom FUST EN SCHEFFER zich, zoo als HEINEKEN (1) en KÖHLER (2) te regt aanmerken, gedurende het leven van GUTTENBERG, zorgvuldig hebben gewacht, om, hoe eerzuchtig anders ook, de eerste ontdekking aan zich zelven toe te schrijven, ten einde de tegenspraak van den laatstgemelden te voorkomen; — waarom eerst na den dood van GUTTENBERG, en wel bij de uitgave van de *Institutiones Justiniani* van 24 Mei 1468 (3), van de beide JOHANNESSEN (*ambos Johannes*), en alzoo van GUTTENBERG EN FUST beiden, en in éénen adem, wordt gewag gemaakt; — waarom bij datzelfde stuk de uitgever SCHEFFER de eer der uitvinding niet alleen aan die *beide* JOHANNESSEN, maar ook aan *zich zelven* toeschrijft, en alzoo aan den opmerkzamen lezer duidelijk doet zien, dat, hoezeer SCHEFFER er alhier op uit schijnt geweest te zijn, om zich zelven mede onder de eerste ontdekkers te rangschikken, dit zijn onderschrift alleen tot de *verbetering* en *volmaking* der kunst, waaraan hij zoo veel deel heeft gehad, kan worden betrekkelijk gemaakt, doch niet tot de eerste en eigenlijke ontdekking terug leidt; — waarom voorts in geen dezer onderschriften iets het minste van de *eerstelingen uit Holland* wordt gesproken; — waarom, eindelijk, SCHEFFER, toen ULRICH ZELL, ten jare 1499, door middel van de

(1) *Neue Nachrichten*. p. 238. (2) *Ehren-Rettung*. p. 38, 96.

(3) MEERMAN, *Orig. Typ. P.* II. p. 100. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 90, 93, 94.

de *Keulsche Kronijk*, aan de gansche wereld met ronde woorden verkondigde, dat de *eerste beginselen uit Holland oorspronkelijk waren en door die van Mentz ten voorbeelde waren genomen*, waarom SCHEFFER (herzeggen wij), oifchtoon nog in leven en de kunst te *Mentz* handterende, dit verhaal van zijnen gewezen bediende, hetwelk zijne eigene eer en die van zijnen schoonvader FUST, nevens die van GUTTENBERG, zoo van nabij betrof, door zijne stilzwijgendheid heeft bevestigd, en daardoor aan heel de wereld getoond en bewezen, dat alle de brommende onderfchriften der boeken, door hem en FUST te *Mentz* fints 1457 uitgegeven, hoe *aanhoudend* en *tot walgens toe herhaald* (1), onwaarheden in zich bevatten, zoodra in dezelve iets meerder of anders gevonden wordt, dan hetgeen tot de *verbetering* en *volmaking der Boekdrukkunst te Mentz* betrekking heeft.

Het karakter van FUST kan men genoegzaam opmaken uit het door hem gehouden gedrag met GUTTENBERG, den man, aan wien hij de ontdekking der kunst, hoe onvolkomen dan ook, te danken had, die hem den weg tot eer en voordeel baande, aan wien hij dus, zoo al geene dankbaarheid, althans eene billijke, menschelijke, ja vriendschappelijke behandeling verschuldigd was. Hoe verre hij ondertusfchen van deze zijne verplichting is afgeweken, leert ons de *Akte* van den Notaris HELMASPERGER van den jare

1455

(1) Deze uitdrukking bezigt zelfs een voorftander van *Mentz*, t. w. MAITTAIRE, in zijne *Annales*. T. I. P. I. p. 280
Zie ook SEIZ, *Derde Jubeljaar*. bl. 41.

1455 (1). Het is bekend, dat GUTTENBERG, bij zijne komst te *Mentz* in 1444 of 1445, van genoegzaam fonds ontbloot, ter oprigting en in-standbrenging eener boekdrukkerij, zijne toevlugt moest nemen tot den vermogenden FUST, die hem met zijne geldmiddelen ondersteunde en een contract van compagnieschap met hem sloot; dat FUST, zijne gelden terugvorderende, en GUTTENBERG deswegens in regten vervolgende, bij regterlijk vonnis, in het bezit werd gesteld van de geheele boekdrukkerij met alle de gereedschappen en werktuigen, tot dezelve behoorende. Het schandelijk, ondankbaar en baatzuchtig gedrag, hierbij door FUST gehouden, is zelfs door de voorstanders van *Mentz* ten sterkste ge-
laakt en gegispt. — KÖHLER zegt onder anderen: dat de eigenbaat FUST zoo verre vervoerde, om „ *durch einen erregten streit des Guttenbergs zu erst angelegte Buchdruckerey an sich zu reißen, und dieselbe hernach allein unter seinen Nahmen fortzusetzen.*” Hij kent hem toe eenen onmatigen *gewinnsucht*, een *Hebraisches Naturel*, een *listige Absicht*, de *höchste unbilligkeit und Eigennutz*, waardoor hij *mit höchsten unfug diesen streit* (heeft) *angefangen* (2). — HEINEKEN, van datzelfde proces van 1455 sprekende, zegt, onder anderen, dat FUST, als een schrandere en subtiel man, door zijne met hulp van PETRUS SCHEFFER gevonden verbeteringen, met welke hij, zonder GUTTENBERG, de
boek-

(1) WOLFF, *Monum. Typogr.* P. I. p. 472. KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 54.

(2) KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 22, 24, 27, 28, 29.

boekdrukkerij konde voortzetten, dezen heeft aangeklaagd, om van hem ontlagen te worden, vermits hij wel wist, dat deze in armoede gedompeelde man hem noch interesfen noch kapitaal konde voldoen, zonder hem (FUST) in het bezit van alle de werktuigen en der geheele drukkerij te laten (1). — ZAPP (welke te dezen inzonderheid verdient gelezen te worden) stelt FUST met de hatelijkste kleuren openlijk aan de kaak ten toon. Hij beschrijft hem als een voorwerp, door *winzucht* gedreven, die met zijn geld, *even als de Joden, woekerde*, die *cerloos* handelde, en die, door *list* en *eigenbaat* gedreven, eene ongerechtigheid tegen GUTTENBERG bedreef (2). — DE LA SERNA SANTANDER, eindelijk, zegt omtrent het karakter en de handelwijze van FUST met zoo vele woorden: „ *Mais pour revenir à Jean Fust, qui nous avons laissé maître et possesseur de tout l'attirail primitif de la typographie de Gutenberg ensuite du compromis, ou acte judiciaire du 6 novembre 1455, ci-dessus mentionné, il parait qu'il s'est conduit dans la suite de toute cette affaire avec peu de loyauté; car, sans être artiste lui-même, et sans avoir fait autre chose que fournir, à gros intérêt, de l'argent à Gutenberg pour l'établissement de l'imprimerie, il s'en est attribué tout l'honneur dans les souscriptions de ses éditions, sans faire aucune mention de celui qui avait tout fait, et qui en était l'inventeur*”

(1) HEINKEEN, *Neue Nachrichten*. p. 234, 235.

(2) ZAPP, *Älteste Buchdruckergeschichte von Mainz*. p. 34 tot 40.

teur" (1). — Of voorts het gedrag van FUST, in het verkoopen van de afdrukken van den *Bijbel* voor *Handschriften*, hem tot eere verstrekt, willen wij liefst door onze lezers laten beslissen. Jonkheer VAN WESTREENEN (2) hierover handelende, laat zich aldus uit: „ dat hij „ (FUST) aldaar (te *Parijs*) boeken verkocht, „ doch dezen handel *niet altijd even eerlijk* „ dreef, en somwijl gedrukte werken voor hand- „ schriften uitventte, blijkt uit de handelingen „ van het Parijsche gerichtshof, waar voor dee- „ ze zaak bepleit wierd, welke ons deswegens „ onderrigten, dat Fust zekeren bijbel, aanvan- „ kelijk tot de hooge som van 400 à 500 kroo- „ nen verkocht hebbende, hij deszelfs prijs, ver- „ volgens, tot op 60 en zelfs 40 kroonen deed „ dalen; de eigenaars over dit aanmerkelijk ver- „ schil verwonderd zijnde, vergeleken onderling „ hunne gekochte exemplaren, en ontdekte aldus „ het *schelmstuk*, door de volkomen gelijkheid „ van alle, weshalve zij Fust als *bedrieger* aan- „ klaagden, en in een regtsgeding betrokken, „ geen tot 1470 voortduurde" (3). — Ik weet wel, dat duizenden eveneens als FUST zouden gehandeld en niets onbehoorlijks in deze daad beschouwd hebben; ik weet wel, dat hij met moeite, althans met een onzeker gevolg, voor eenige Regtbank kon worden betrokken; ik weet, eindelijk, wel, dat het Gerechtshof te *Parijs* (immers

(1) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 91. Zie ook pag. 106, 114, 115.

(2) *Verhandeling*, enz. bl. 44, 45.

(3) WOLFF, *Monumenta Typogr.* T. II. p. 935.

mers voor zoo verre mij bekend is) geene veroordeeling tegen hem heeft uitgesproken: doch het komt mij met dat al voor, dat men tot zoodanig bedrijf een zeker, *ik en weet niet was of welk*, karakter moet bezitten, waardoor men met de daad bevestigd de waarheid van het spreekwoord: *alk is een dief in zijne neering*.

En wat PETRUS SCHEFFER aanbelangt; men had van eenen zoo verdienstelijken verbeteraar en volmaker der Boekdrukkunst moeten verwachten, dat al hetgeen tot eene meer sierlijke uitvoering of tot gemak van den lezer konde strekken, door hem zoude zijn overgenomen en nagevolgd; dat hij alzoo na de invoering der *signatures*, *reclames*, *registers* en *chiffres* door andere boekdrukkers in hunne uitgegevene werken, van dezelve insgelijks zoude hebben gebruik gemaakt. Ondertusfchen treft men zoodanige teekenen in zijne gedrukte werken tot in den jare 1485 niet aan, zoo als ons door den Heer JANSSEN (1) wordt aangetoond; terwijl diezelfde schrijver deze nalatigheid van SCHEFFER aan niets anders schijnt toe te schrijven, dan aan zijne eigenliefde, welke hem wederhield, om de uitvindingen der drukkers van *Rome* en *Venetie* na te volgen. — En wil men nog een staaltje van zijne eigenliefde, men bezie het onderschrift van den *Valerius Maximus* van den jare 1471, waarin hij zich zelve de *uitmuntende* (*egregium*) noemt (2).

Ook

(1) *Essai sur l'origine de la gravure en bois et en taille douce*. T. II. p. 235, 236.

(2) ZAPP, *Aelteste u. s. w.* in de *Annalen*. p. 54. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 101.

Ook de *nakomelingen* van FUST en SCHEFFER schijnen aan ditzelfde euvel te hebben mank gegaan. — JOHANNES SCHEFFER, Zoon van PETRUS, schroomt niet, in het onderschrift onder het *Breviarium*, door hem ten jare 1509 in het licht gegeven, tegen de waarheid aan te verklaren, dat dit boek was gedrukt door JOHANNES SCHEFFER, *wiens GROOTVADER de eerste uitvinder der drukkunst geweest is (cujus avus primus artis impresorie (a) fuit inventor & auctor)* (1). Hetzelfde betuigt hij onder het *Breviarium* van 1517 (2). Terwijl hij in het onderschrift van datzelfde werk van den jare 1515 (3) zich niet vergenoegd met JOHANNES FUST te noemen den *voornamen (primarii) uitvinder (auctoris)* der kunst, maar er onmiddellijk op laat volgen: *die ten langen leste de kunst van drukken met zijn eigen verstand heeft beginnen uit te denken en te bestudeeren (qui tandem imprimendi artem proprio ingenio excogitare specularique cepit)* (4). Het is alzoo niet bij vergissing, maar met voordacht, zoo als uit de herhaling blijkt, dat

(1) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 142.

(2) *Ibidem.* p. 146.

(3) *Ibidem.* p. 145; en wijders: MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 9, 10, 81, 82. SEIZ, *Derde Jubeljaar.* bl. 150. CLESSEN, *Drittes Jubel-fest.* p. 46, 47. MERRMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 146. ZAPP, in *versuch.* p. 32, maar vooral KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 49, 50.

(4) Zie ook de uitgaven van de *Canones Apostolorum* van 1525 (*Catal. de la Vallère*, T. I. No. 338) en van de *P. Candidi Decembrii historia Romana. Appiani* van 1529 (WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 158); mitsgaders het privilege van Keizer MAXIMILIANUS vóór de uitgave van den *Lilyas* van 1518 (WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 148).

dat hij aan zijnen moederlijken grootvader JOHANNES FUST eene eer toeschrijft, welke, volgens het gevoelen van alle voorstanders van *Mentz*, aan GUTTENBERG moet worden toegerekend. — In later tijd, en wel in het begin der zeventiende eeuw, heeft een ander naneef van FUST, genaamd JOHANN FRIEDRICH FAUST, zoon van den Schepen en Raad der stad *Frankfort aan den Mein*, welke dienzelfden naam voerde, een verhaal van de uitvinding der Boekdrukkunst opgesteld en nagelaten, bij hetwelk alles, wat door GUTTENBERG zoude zijn uitgedacht of gedaan, insgelijks onbeschaamdelyk aan FUST wordt toegeschreven (1).

Welk onpartijdig lezer zal nu aan de onderschriften van deze drukkers een blind geloof hechten, of derzelver inhoud voor waarheid aannemen? Reeds de bedenking, dat zij *getuigen in hunne eige zaak* zijn, maakt den opmerkzamen en onbevooroordeelden beschouwer meer dan gewoon oplettend, of hij welligt in deze stukken de sporen eener te verregaande aanmatiging, vooral met betrekking tot de uitvinding eener zoo gewigtige wetenschap, waaraan zoo velen wenschten deel te hebben, kan ontdekken; — en dan, wanneer het karakter dezer mannen het vermoeden eener zoodanige aanmatiging schijnt te wettigen, dan kan het niet anders, of er moet een huiverend wantrouwen ontstaan *omtrent hetgeen zij*

(1) WOLFF, *Monum. Typogr.* P. I. p. 452. CLESSEN, *Drittes Jubel-fest.* p. 40. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 120, 121. En boven allen KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 89 tot 94.

zij zich zelve toeschrijven, hetwelk ten noodwendigen gevolge moet hebben, dat uit die onderschriften al datgeen moet verworpen worden, hetwelk niet tevens door *andere stukken* of *van elders* kan bewezen worden met de waarheid overeenkomstig te zijn.

Wanneer wij, na deze voorafgaande aanmerkingen, meer bepaaldelijk ons gevoelen over de bedoelde onderschriften en getuigenissen zullen mededeelen, dan zijn wij van oordeel, dat uit derzelve samenhang en onderlinge overeenkomst voor den onpartijdigen beschouwer genoegzaam blijkt, dat *niet de uitvinding*, maar de *verbetering* en *volmaking der Boekdrukkunst* tot dien trap, waarop dezelve in het laatst der vijftiende en in het begin der zestiende eeuw was gebragt, aan de stad *Mentz* moet worden toegeschreven. — Wij zullen, in de eerste plaats, dit ons gevoelen door diezelfde onderschriften en getuigenissen trachten te staven; en daarna uit diezelfde stukken nagaan, *waarin die verbetering en volmaking heeft bestaan*.

I. Wij zeiden dan, in de eerste plaats :

dat niet de eerste uitvinding, maar de verbetering en volmaking der Boekdrukkunst tot dien trap, waarop dezelve in het laatst der vijftiende en in het begin der zestiende eeuw was gebragt, aan de stad Mentz moet worden toegeschreven.

Dit leert ons reeds een gewezen bediende van de Mentzische drukkerij, ULRICH ZELL. Deze allezins bevoegde en deskundige getuige zegt, in de *Keulsche Kronijk* van 1499, met zoo vele
woor-

WOORDEN: „ *Item wie wail de kunst is vonden tzo*
 „ *Mentz, als vurs UP DIE WYSE ALS DAN NU*
 „ *GEMEYNLICH GEBRUCHT WIRD, so is doch die*
 „ *eyrste vurbyldung vonden in Holland vyfs den*
 „ *Donaten, die daeselfst vur der tzyt gedruckt sin.*
 „ *Ind vā ind vyfs den is genommen dat BEGYN-*
 „ *NE (1) der vurs kunst. Ind is vill meysterli-*
 „ *cher ind subtilicher vonden DAN DIESELVE MA-*
 „ *NIER WAS, und yelenger ye mere kunstlicher*
 „ *wurden*” (2). Waarbij men voege de, in de
 hoofdzak eensluitende, aantekening van M.
 ACCURSIUS (3), van welke wij op eene an-
 dere plaats meer omstandig zullen gewagen. —
 Ook dit bevestigt de Abt TRITHEMIUS, daar
 hij, in zijne *Chronicon Spanhemense* (4), onder
 anderen, zegt: „ *Te dezer tijd (1450) is ook op*
 „ *NIEUW te Mentz uitgevonden de kunst om boe-*
 „ *ken te drukken en te characteriseren*” enz. (*Hic*
quoque temporibus, ars imprimendi et characteri-
zandi libros a novo reperta est in civitate Mo-
guntina etc.). Eene uitdrukking, welke bewijst,
 dat die wetenschap reeds *te voren was beoefend*,
 doch door de gewigtige verbeteringen en volma-
 king

(1) De opmerkzame lezer ziet hier zonneklaar, dat te dien
 tijde de verbetering of *navolging* te Mentz voor het BEGIN
 eigenlijke Drukkunst is gehouden geworden. — Ook in onze
 dagen schijnen sommigen dit gevoelen te roesteren: althans
 LAMBINET (*Orig. de l'Impr.* T. II. p. 317) laat zich in de-
 ze woorden uit: „ *GUTTENBERG et FUST ne sont pas les*
 „ *vérifiables inventeurs de la typographie, c'est PIERRE*
 „ *SCHOEFFER.*” Derhalve moet men, ook volgens dezen
 schrijver, alleen de *volmaking* voor de *uitvinding* houden.

(2) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 105 en anderen.

(3) *Ibid.* P. I. p. 61. P. II. p. 214 en anderen.

(4) *Ibid.* P. II. p. 127.

king derzelve te *Mentz* kon worden aangemerkt, als *aldaar op nieuw te zijn uitgevonden*; — terwijl voorts diezelfde schrijver ons ook dezen verbeteraar en volmaker der Boekdrukkunst doet kennen, daar hij, in zijne *Annales Monasterii Hirsaugiensis*, voleindigd in het jaar 1514 (1), in het verhaal van de geschiedenis der Boekdrukkunst te *Mentz*, door hem persoonlijk van PETRUS SCHEFFER vernomen, opteekent: *dat deze drukker de kunst heeft gebragt TOT HARE TEGENWOORDIGE VOLKOMENHEID, OF ZOO ALS ZIJ NU IS (ut nunc est)*.

Op grond dezer getuigenissen beëmen wij dan ook gaarne de uitspraak van DE LA SERNA SANTANDER (2), dus luidende: „*cette ville* „ (Mentz) *est sans contredit la première du* „ *monde ou l'Art typographique ait été pratiqué* „ *DANS TOUTE SA PERFECTION*;” evenzeer als wij met LAMBINET (3) zeggen: „*Scheffer . . .* „ *completa l'art TEL QU'IL EST MAINTENANT*.”

Ook zeer vele onderschriften staven de waarheid dezer stelling.

Reeds dadelijk verdient het onze opmerking, dat FUST en SCHEFFER al aanstonds in het onderschrift van het *Psalmbboek* van 1457, en in eene menigte andere boeken, sinds dien tijd gedrukt (4), de kunst, zoo als die te *Mentz* werd ge-

(1) *Ibid.* P. II. p. 101. WESTRENNEN, *Verhandeling*, bl. 16, 41, 42.

(2) *Dict. Eibl.* T. I. p. 109.

(3) *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 119, 139. Zie ook MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 19. KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 21. FOURNIER, *de l'Orig. de l'Impr.* p. 235.

(4) ZAFF, in de *Annalen*. p. 7, 14, 16, 22, 31, 39, 40, 41,

geoeffend, geenszins als eene nieuwe oorspronkelijke *uitvinding*, maar integendeel als het gevolg van NADERE of BIJ-UITVINDINGEN, hebben voorgedragen. Overal zeggen zij in die onderschriften: ADINVENTIONE IMPRIMENDI ET CHARACTERISANDI. Bij de Latijnsche schrijvers der beste tijden zal men, zoo wij ons niet bedriegen, de zamenvoeging van het voorzetsel AD met de woorden *inventio*, *invenire* nergens vinden. In het slechte Latijn der middeleeuwen beteekende dit woord nimmer *inventio* (uitvinding), maar gaf te kennen *iets, dat bij eene andere zaak bijkwam*: alsdan bezigde men het woord *adinventio* of *acquisitio*, welk laatste wel eens met het eerste werd verwisfeld (1). Dat ondertusschen het enkelvoudige woord *inventio* te dien tijde mede in zwang was en voor uitvinding gebezigd werd, blijkt uit het onderschrift van het *vocabularium*, door NICOLAAS BECHTERMÜNTZE, ten jare 1469 en 1472 uitgegeven (2). Hij spreekt daarin van zekere „*nieuwe en kunstige uitvinding*” (*nova artificiosaque INVENZIONE*), zonder van den uitvinder of de plaats der uitvinding te gewagen. BECHTERMÜNTZE, welke zich geen deel aan de ontdekking konde toeschrijven, spreekt alleen in het algemeen van de *uitvinding*, welke toen nog *nieuw* konde genoemd worden, en in waarheid *kunstig* was. En om allen twijfel

om-

41, 45, 52, 56, 57, 60, 63, 65, 71, 76, 81, 101. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 55, 61, 65, 73, 85, 89, 90, 98, 101, 102, 103, 104, 106, 109, 110, 127, 137.

(1) CONF. DUCANGE, *Glossarium, ad vocem ADINVENTIO.*

(2) ZAPP, in de *Annalen.* p. 46, 61. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 98.

omtrent de ware beteekenis van dit woord te dien tijde weg te nemen, verwijzen wij onze lezeren naar het onderschrift van het *Breviarium* van 1515 (1), waarin men onze opvatting en vertaling ten volle zal bevestigd zien. — En nu vragen wij: waarom toch zouden FUST en SCHEFFER, indien zij daartoe geene redenen hadden gehad, het eenvoudige woord *inventio* verwaarloosd en daarvoor een ander en in den zin van uitvinding geheel onbekend woord, *adinventio*, gebezigd hebben? Wat kan, wat moet *adinventio caracterizandi* anders beteekenen, dan de BIJ-UITVINDING ter betere vervaardiging van drukletteren? Het *drukken* zelve was reeds gevonden, doch de *bij-uitvinding* volmaakte de kunst. Mogen wij, zonder gewrongenheid, zonder de waarheid te diep te zoeken, het niet daarvoor houden, dat zij zelve overtuigd waren, geenszins *de eersten* te zijn geweest, welke op het denkbeeld waren gekomen om boeken te drukken, maar dat zij die kunst door BIJ-UITVINDINGEN hadden beschaafd en volmaakt.

Niet min opmerkenwaardig is het, dat in vele andere onderschriften van boeken door SCHEFFER uitgegeven, aan de stad *Mentz* wordt toegerekend, dat zij de EERSTE POLIJSTER, VERFIJNSTER of BESCHAAPSTER (ELIMATRIX PRIMA) der kunst is geweest (2). Eene toekenning, welke juist op de *verbetering* en *volmaking* der Boekdrukkunst te *Mentz* slaat, en die wij van

(1) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 145.

(2) ZAPP, in de *Annalen.* p. 82, 84, 85, 88, 91, 94, 111, 123. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 116, 117, 118, 119, 141.

onze zijde beschouwen als met de waarheid overeenkomstig te zijn.

Wanneer wij nu hierbij in aanmerking nemen, dat FUST en SCHEFFER zich nimmer bij hunne onderschriften als de *eerste uitvinders* hebben voorgedragen; dat zij bij dezelve alleen betuigen, dat het daarbij bedoelde boek of werk door hen alzoo is uitgebeeld (*effigiatus*) en volmaakt (*consummatus*) (1); en dat in het onderschrift van het *Breviarium* van 1515 (2) FUST wel de *voornamen* uitvinder der kunst (*primarii auctoris*) (3), doch niet de *eerste* wordt genoemd, dan gelooven wij, dat uit de opgegevene getuigenissen van ULRICH ZELL, M. ACCURSIUS en TRITHEMIUS, uit de gebruikmaking van het woord *adinventione* door FUST en SCHEFFER, en der woorden *elimatrice prima* door den laatstgenoemden, en uit de verijding om het woord *primi* op zich zelve toe te passen, voor den onpartijdigen onderzoeker genoegzaam blijkt, dat de opgenoemde drukkers zelve zijn overtuigd geweest, dat niet de *eerste beginselen*, maar wel de *verbetering* en *volmaking* der Boekdrukkunst

aan

(1) Vergelijk KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 1. MUNDENS, *Danck-Predigt*. p. 98. HEINEKEN, *Neue Nachrichten*. p. 235, 238.

(2) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 145.

(3) Dat het woord *Primarius* reeds te dien tijde door die van *Mentz* zelve in dezen zin en beteekenis is verstaan en gebezigd, blijkt, te allen overvloede, uit het onderschrift van de *Mercurius Trismegistus* van den jare 1503 (WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 138), waarbij JOHANNES SCHEFFER zijn vader PETRUS noemt *primarius Civis Moguntinae*, hetwelk bij geene mogelijkheid de *eerste*, maar wel de (of liever *een der*) *voornaamste burgers van Mentz* kan beteekenen.

aan hen te danken was: eenen lof, welken wij hen van ganfcher harte toekennen.

II. Thans zullen wij, in de tweede plaats, onderzoeken

waarin de verbetering en volmaking der kunst te Mentz heeft beftaan.

Dat de eerste proeven der Mentzifche pers, even als die van alle andere drukkers van dien tijd, in kleine stukjes hebben beftaan, zal door niemand worden ontkend. Dit toch ligt niet alleen in den aard der zaak, maar wordt ook door getuigeniften bevestigd. Om nu niet te fpreken van de *Spraakkunst* van ALEXANDER GAL-LUS en het werkje van PETRUS HISPANUS, welke, volgens JUNIUS, met de geftolen letteren van KOSTER zouden zijn gedrukt, fchijnt men onder deze eerftelingen te mogen tellen een *Alphabet*, een *Donatus* (waarmede de eerste drukkers gewoon waren te beginnen), een *Catholicon* (1), een *Confessionale*, en mogelijk nog eenige andere xylographifche werkjes (2).

Alle

(1) Men denke hier niet aan het groote *Catholicon* van JON. BALBI DE JANUA; het hier bedoelde stukje zal flechts in een schoolboekje hebben beftaan. (Zie MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 150. DAUNOU, *Analyfe.* p. 122. WESTREENEN, *Verhandeling.* bl. 30.

(2) Vergelijk hieromtrent: het verhaal van J. FR. FUST VAN AFSCHAFFENBURG, bij KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 90; de aanteekening van ACCURSIUS, bij MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 214; het verhaal van TRITHEMIUS, bij MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 101. Zie wijders: KÖFLER, *Ehren-Rettung.* p. 5, 34, 36, 37. FOURNIER, *de l'Origine.* p. 184 tot 187. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 150. DAUNOU, *Analyfe.* p. 122. ZAPP, *Deltefte* etc. in

P

ver-

Alle deze stukjes zijn den *Bijbel* van 1450 voorafgegaan. Het is wel waar, dat het jaar 1450 als dat der eigenlijke uitvinding te *Mentz* wordt opgegeven, zoo als zulks met ronde woorden staat vermeld in het verhaal van de *Keulsche Kronijk* (1), in dat van TRITHEMIUS (2), mitsgaders in de onderschriften van den *Livius*, ten jare 1505 (3) en het *B-cyiarium*, ten jare 1515 (4), te *Mentz* bij J. SCHEFFER zelve uitgegeven; doch de woorden van den opgemelden *Keulschen Kronijkschrijver*, dus luidende:

„ IND VÄ DER ZIJT AN (1440) BIS MENSCHREUE.
 „ L. WART UNTERSICHT DIE KUNST UND WAT
 „ DAIR ZO GEHOIRT. *Ind in den jairē uns he-*
 „ *ren do men schreyff MCCCC l. do was eyn gul-*
 „ *den iair, DO BEGAN MEN TZO DRUCKEN ind*
 „ *was dat cyrste boich dat men druckte die Bij-*
 „ *bel*” enz., doen ons zien, dat men zich vóór dien tijd met de voorbereidende stappen heeft bezig gehouden; en daartoe waren deze kleine stukjes zeer geschikt. Men mag dezelve alzoo beschouwen als de eerste proeven door GUTTENBERG en FUST genomen, alvorens zij, met behulp van SCHEFFER, de kunst tot die hoogte hadden gebragt, dat zij den *Bijbel* het licht konden doen zien, vermits geene drukkers, althans niet

versuch. p. 35, 36. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. *Introd.* XVIII en p. 90, 98, 116, 117. COGAN, *Réize*. bl. 426. WESTREEMEN, *Verhandeling*. bl. 5, 26, 30.

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 105.

(2) *Ibid.* P. II. p. 101.

(3) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 139.

(4) *Ibid.* p. 145.

niet de eersten, met een zoo zwaarlijvig boek zullen begonnen zijn (1).

Het is wijders buiten tegenspraak, dat de eerste Mentzische drukkers met *houtfeden* zijn begonnen. — De beste schrijvers, waarmede wij ons vereenigen, zien in de *vormen*, waarvan in de *Straatsburgsche Processtukken* van 1439 wordt gewag gemaakt, niets anders dan *houten borden* of *platen*, in welken de figuren of letteren gesneden waren. Dan, behalve dit, in het verhaal van TRITHEMIUS (2), van PETRUS SCHNEFFER zelve vernomen, staat met ronde woorden, dat GUTTENBERG en FUST in den beginne drukten een woordenboek, *Catholicon* genaamd, met *letteren in houten tafels gesneden en met aan elkander vastzittende vormen* (3). Uit dat van JOHAN FREDRIK FUST VAN AFSCHAFFENBURG, een der nanven van FUST, kan men niet min klaar en duidelijk opmaken, dat de eerste proeven met *vasse letteren* zijn genomen en de eerste stukjes te *Mentz met houten tafels* zijn gedrukt (4). — Geen der latere schrijvers heeft hieraan een oogenblik getwijfeld, maar zulks als eene bewezene waarheid aangenomen (5); en de Koninklijke Bibliotheek te *Parijs* bezit thans nog *twee houten vormen* van een *Donatus*, aan

GUT-

(1) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 85, 163.

(2) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 101.

(3) Zie ook: KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 5, 34, 36, 37.

(4) *Ibid.* p. 90.

(5) Men zie, onder anderen: MARCHAND, *Hist. de l'Imprimerie.* p. 6. KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 5, 19, 34, 36, 276. ZAPP, *Altteste.* etc. in *versuch.* p. 35. WESTRENTEN, *Vsrhandeling.* bl. 5, 26, 30, en vele anderen.

GUTTENBERG toegeschreven, welke weleer het eigendom zijn geweest van den Hertog DE LA VALLIÈRE (1).

De *Donatus* en de *Confessionale*, waarvan ACCURSIUS gewaagt, schijnen ondertusschen reeds met *losse beweegbare* letteren te zijn gedrukt, zoo als uit den zamenhang zijner woorden schijnt te blijken.

De Mentzische drukkers mogen voorts, zoo als men uit het verhaal van J. F. FUST VAN AFSCHAFFENBURG (2) schijnt te kunnen opmaken, in den beginne hebben beproefd, om met *afzonderlijk gesneden* letteren een boek te drukken; doch de onmogelijkheid ondervindende, om daarmede naar wensch te slagen, zullen zij weldra tot de *gegoten* letteren zijn overgegaan. Dat die foort van letteren reeds vroeg te *Mentz* is bekend geweest en aldaar gebruikt, wordt door alle de schrijvers voor *Mentz* getuigd, en ligt ook in den aard der zaak, wanneer, namelijk, die stad aanspraak wil maken op eene vroege beoefening der eigenlijke Boekdrukkunst, welke, naar onze meening en die der beste schrijvers, in het drukken met beweegbare *gegoten* letteren bestaat.

Wat nu de *specie* dezer gegoten letteren aangeht, dezelve heeft, even als te *Haarlem*, in den beginne, slechts uit *lood* of *tin* bestaan. — Alle de oude schrijvers stemmen, zoo als reeds door MEERMAN (3) is opgemerkt, niet alleen in het

(1) *Catal. de M. le Duc de la Vallière*. Vol. 2. No. 2179. SANTANDER, *Dict. Bibli.* T. II. p. 380 *Idée Générale*. p. 257. *Neue Nachrichten*. p. 221. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 86, 87, 88.

(2) KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 90.

(3) *Orig. Typ.* P. II. p. 117.

algemeen daarin overeen, dat de eerste letteren van *Ments* van *metaal* zijn geweest, en dat die stad in den beginne hare vorderingen alleen tot die soort van letteren heeft bepaald, maar sommigen derzelven zeggen meer bepaaldelijk, dat die letteren van *lood* of *tin* zijn geweest. Wij be-roepen ons te dezen, onder anderen, op de ge-tuigenissen van JOHANNES NAUCLERUS (1), TRITHEMIUS (2), ERASMUS (3) EN AC-CURSIUS (4); op het onderschrift van de *Ae-neas Sylvius*, ten jare 1517, te *Ments* bij JO-HANNES SCHEFFER uitgegeven (5); en op het *Graffschrift* van IVO WITIGISIS (6). Be-halve MEERMAN hebben ook andere latere schrij-vers dit gevoelen ombelsd, zoo als KÖHLER (7), MUNDENS (8), FOURNIER (9), SANTAN-DER (10), LAMBINET (11), COGAN (12), WESTREENEN (13) en anderen. Terwijl wij hierbij moeten opmerken, dat, in zoo verre deze of gene der opgenoemde schrijvers, behalve van *looden* of *sinnen*, ook van *koperen* letteren mogt gewagen, de onkunde van het mechanisme hen hierin, naar ons oordeel, heeft doen dwalen, zoo als wij op eene andere plaats hebben doen zien, dat door deze zoogenaamde *koperen letteren* niets anders moet worden verstaan dan *stempels*: bei-
den

- (1) *Orig. Typ.* P. II. p. 141. (2) *Ibid.* P. II. p. 101.
 (3) *Ibid.* P. II. p. 157. (4) *Ibid.* P. I, p. 61. P. II. p. 214
 (5) *Ibid.* P. II. p. 147. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 147.
 (6) *Ibid.* P. II. p. 154. *Ibid.* p. 98.
 7) *Ehren-Rettung.* p. 19. (8) *Danck-Predigt.* p. 40.
 (9) *De l'Orig. de l'Impr.* p. 35. (10) *Dict. Bibl.* T. I. p. 95.
 (11) *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 95. (12) *Reize.* bl. 415.
 (13) *Verhandeling.* bl. 15.

den toch zijn *koperen staaftjes*, waarin de letter zich *verkeerd* vertoont, en beiden bezitten alzoo uiterlijk de gedaante van letteren; — deskundigen alleen kennen het onderscheid tusschen *stempels* en *drukletteren*.

Tot de beschouwing der *stempels* van *Mentz* overgaande, moeten wij onze lezers herinneren, dat wij bij onze behandeling der werktuigen tot den *Spiegel onzer behoudenis* gebezigd, hebben aangetoond, dat deszelfs vervaardiger zich tot het indrukken van de letter in de zoogenaamde matrijs van *houten stempels* heeft bediend. Wij hebben daarbij doen opmerken, en ieder zal ons dit moeten toestemmen, dat de omtrekken der letteren, door zoodanige *houten stempels* voortgebracht, die zuiverheid en scherpte in geenen deele konden bezitten, welke in eene goede letter gevorderd worden. Het laat zich dus gereedelijk begrijpen, dat GUTTENBERG en FUST, na hunne vereeniging in of omstreeks 1445, zijn bedacht geweest op eene verbetering dezer *letterstempels*. Hunne pogingen, vereenigd met die van anderen (1), en inzonderheid met die van den broeder van den laatstgemelden, JACOB FUST genaamd, welke het bedrijf van goudsmit te *Mentz* uitoefende (2), zullen hen op het spoor hebben gebracht ter ontdekking der *koperen stempels*, welke, alhoewel niet volmaakt, echter oneindig meer

(1) TRITHEMIUS zegt in zijn verhaal zeer duidelijk, dat GUTTENBERG in de kunst niet alleen door FUST, maar ook door nog *meerdere personen* is geholpen. Zie MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 127.

(2) Zie KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 100. ZAPF, *Aelteste*, etc. in *versuch.* p. 35.

geschikt waren ter bekoming van zuivere en scherpe letteren, dan de zoo gebrekkige *houten stempels*, waarmede zich de drukker van den *Spiegel* heeft moeten behelpen.

De uitvinding dezer *koperen stempels* heeft veroorzaakt, dat aan de eerste drukkers der stad *Mentz* meer bepaaldelijk de uitdenking der *koperen letteren* is toegeschreven, zoo als wij, onder anderen, uit het getuigenis van ACCURSIUS (1) en uit het *Grafschrift* van IVO WITIGISIS (2) kunnen nagaan. Op zoodanige *koperen stempels* doelen ook de *onderschriften* van twee boeken, in de jaren 1473 en 1476 te *Straatsburg* gedrukt (3). En aan deze uitvinding is men, naar onze meening, de namen van *Chalcographie*, *Chalcographist*, enz. verschuldigd. Het woord zelve *χαλκογραφος* (*chalcographos*) is van Griekschē oorsprong (4), en bedoelde, bij de Grieken, den man, welke koperen letteren maakte en letteren op koper graveerde. De eerstgenoemde bezigheid stemt alzoo zeer wel overeen met het vervaardigen van *koperen letteren*, met oogmerk, om dezelve in looden matrijzen af te drukken. De uitvinding der *Chalcographie* is reeds oudtijds aan die van *Mentz* toegekend. BERGELLANUS spreekt

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 214.

(2) *Ibid.* p. II. p. 154.

(3) *Lettre sur l'orig. de l'Impr.* p. 13.

(4) Wij vinden dit, onder anderen, vermeld in het navolgend Latijnsch vers van BERGELLANUS:

Littera de rigido quā nunc deducitur arc,
CHALCO illam GRAPHIAM Graecia gnara vocat.

Zie MEERMAN, *Orig. Typ.* p. II. 177.

spreekt onder anderen van dezelve, zoo als wij zoo even hebben gezien. Zoo wordt ook, in het onderschrift van de *Mercurius Trismegistus*, ten jare 1503, te Mentz, bij JOHANNES SCHEFFER gedrukt, getuigd, dat (PETRUS) SCHEFFER was „ gesproten uit het allergeluk- „ kigst geslacht van hen, die de bijna Goddellijke „ kunst der *chalcographie*, door een gelukkig „ toeval (of met behulp der fortuna) hebben uit- „ gevonden” (1). In het Privilegie van Keizer MAXIMILIAAN, vóór de uitgave van den *Livius* van 1518, wordt van JOHANNES SCHEFFER gezegd: „ Alzoo wij door het getuigenis „ van geloofwaardige lieden onderrigt zijn gewor- „ den, dat de snedige *Chalcographie* door uwen „ grootvader is uitgevonden” enz. (2). JOHANNES SCHEFFER noemt zich in het onderschrift achter het werk van PROSPERIUS van den jare 1524: „ Joannes Scheffer de *chalcograaf*,” en laat voorts daarop deze woorden volgen: „ om „ niet te ontaarden van mijnen Grootvader *Joan- „ nes Fust* en mijnen waarden Vader *Petrus „ Scheffer*, burgers van Mentz, die de *Chalco- „ graphie*, in die stad, het eerst uitgevonden en „ geoefend hebben” (3). Dezelfde naam van *Chalcograaf* wordt hem insgelijks toegekend in het onderschrift van de *Canones Apostolorum* van den jare 1525 (4). En in het onderschrift van het werk van P. CANDIDI van 1529 leest men: „ Ge-

(1) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 138.

(2) *Ibid.* p. 148.

(3) *Ibid.* p. 155.

(4) *Catal. de la Vallière.* Vol. I. No. 338.

„ Gedrukt te Mentz in het huis van Joannes
 „ Scheffer, wiens Grootvader (1) weleer aldaar
 „ de *chalcographie* uitgevonden en geoefend
 „ heeft” (2). Na de uitvinding der *stalen stempels*
 door PETRUS SCHEFFER (waarover wij
 nader zullen moeten handelen) bleven echter de
 koperen nog in gebruik, klaarblijkelijk uit oor-
 zake, dat derzelver bewerking veel gemakkelijker
 was, dan die der stalen. CORNELIS HEN-
 RIKSZOON was, onder anderen, nog in de zes-
 tiende eeuw een *letterstempelsnijder in koper*, zoo
 als blijkt uit het onderschrift onder een Latijnsch
Psalmbboek, ten jare 1530 uitgegeven (3), aldus
 luidende: „ Completum est in oppido Delphensi,
 „ per me *Cornesium henrici CALCOTIPUM*. Anno
 „ domini millesimo quingentesimo tricesimo, die
 „ vicesimo nono January.” — In de uitgebreide
 verzameling van de Heeren ENSCHEDÉ, te
Haarlem, worden nog *koperen stempels* en *looden*
matrijzen, ten tijde van ALBERT DURER ver-
 vaardigd, bewaard (4). Terwijl, eindelijk, zoo-
 danige stempels nog heden ten dage, in *Duitsch-*
land,

(1) De opmerkzame lezer kan ook uit dit en de voorgaande onderschriften de verregaande eigenliefde van de nakomelingen van FUST en SCHEFFER nagaan, daar zij zeer dikmaals bij uitzondering aan FUST datgeen toekennen, hetwelk of aan GUTTENBERG alleen, of wel aan *dezen* en FUST beiden moet worden toegeschreven.

(2) WURDTWEIN. p. 158.

(3) Een exemplaar van dit *Psalmbboek* berust bij de Heeren ENSCHEDÉ te *Haarlem*.

(4) Zie de *Letterproef van Enschedé*, en daarin de eerste afdruk der oude letteren.

land, tot de zoogenaamde *versaal-letteren* worden gebruikt (1).

Wij hebben meermalen opgemerkt, dat door de *koperen letteren*, waarvan sommige schrijvers gewagen, niets anders dan de *stempels* verstaan kunnen worden. Behalve hetgeen wij daaromtrent reeds hebben bijgebracht, zullen wij hetzelfde thans door twee proeven uit oude stukken staven. — De eerste is genomen uit de reeds vermelde onderschriften van twee boeken, in 1473 en 1476 te *Straatsburg* in het licht gegeven, waarbij wordt gezegd, dat dezelve met *kopen gesneden letteren* waren gedrukt (2). Dat deze woorden niet letterlijk opgevat kunnen worden, en alzoo geenszins betrekking hebben tot de eigenlijk gezegde *drukletteren in koper gesneden*, is, zoo ik mij verbeelde, buiten allen tegenspraak, daar het zich in geenen deele laat denken, dat men in 1473 en 1476, en dus zoo lang na de uitvinding der gegoten letteren en de verspreiding derzelve door bijna geheel *Europa*, van deze zoo algemeen bekende en meer gemakkelijke wijze van *lettergieten* zoude zijn afgeweken en overgegaan tot eene

an-

(1) Dat de *koperen stempels* door GUTTENBERG en FUST te *Mentz* zijn uitgedacht, en daarvan den naam *Chalcographie* is ontleend, was ook het gevoelen van den in dit vak zoo zeer ervaren lettergieter en boekdrukker J. ENSCHEDÉ, zoo als mij uit 's mans aantekeningen is gebleken.

(2) Deze onderschriften luiden aldus: „ *Prelucidum hoc opus . . . non calamo, ut prisca quidam, nec penne tractu, quo ipse fruimur; verum (exsculptis) are litteris . . . consummatum & perfectum est.*” en: „ *Johannes Nider precatorii, praeclarissimum opus. . . Litteris sculptis artificiali certè conatu ex are.*” Zie *Lettre sur l'Origine de l'Imprimerie*. p. 13. (Zie ook MEBERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 115.)

andere manier, om namelijk elke letter in een afzonderlijk staafje koper *te snijden*: eene onderneming, welke, zoo zij al uitvoerlijk was (waar- aan wij ernstig twijfelen), jaren arbeids en schroo- melijke kosten zoude gevorderd hebben. Even weinig kunnen wij hier aan *koperen matrices* denken, daar het bekend is, dat dezelve niet worden *gesneden*, maar *ingedrukt* of *ingestagen*. Wanneer men, met ons, de bedoelde woorden thuis brengt op de *koperen letterstempels*, dan, en dan alleen, leveren dezelve eenen gezonden en verstaanbaren zin op. — De tweede proeve vinden wij in de meermaals aangehaalde aantekening van M. ACCURSIUS, alwaar hij zegt, dat FUST heeft uitgedacht de kunst van drukken met *koperen letteren*, die hij *naderhand van lood heeft weten te maken* (1). Niemand toch zal een oogenblik gelooven, dat FUST en GUTTEMBERG hunne letteren eerst van *koper* en daarna van *lood* zullen gegoten hebben: het omgekeerde geval liet zich eerder denken. Doch de onkunde omtrent het mechanisme deed ACCURSIUS, even als zoo vele anderen (2), van het spoor dwalen, en de *koperen letterstempels*, waarvan hij welligt hadt hooren spreken, voor werkelijke *drukletteren* aanzien. (3)

Of-

(1) „*Joannes Faust... primus excogitavit imprimendi artem in typis aereis, quos deinde plumbeos invenit.*”

(2) Vergelijk te dezen FOURNIER, *l'Origine &c.* p. 64 - 68. *Remarques.* p. 59, 80.

(3) CHR. MUNDENS (*Dank-Predigt.* p. 185. 186) teekent als eene bijzonderheid aan, dat in de Egenolphsche Boekdrukkerij te Frankfort bewaard worden de eerste *Letter-schriften van platte koperen stukken*, welke vermoedelijk door Hans van Peltors-

Offchoon nu door de uitvinding van eene meer geschikte en aan het oogmerk voldoende *drukpers*, en door die der *koperen letterstempels*, werkelijk eene verbetering in de kunst van boekdrukken was te weeg gebragt; en offchoon de vereenigde pogingen van GUTTENBERG, FUST en *anderen* ter verdere verbetering werden aangewend; waren deze drukkers er echter verre van af, om alle de benoodigde werktuigen tot die volkomenheid te brengen, dat zij eenig werk van aanbelang, tot hun volkomen genoeg, het licht konden doen zien. Het gebrekkige en meestal onvolkomene der looden of tinnen letteren, in looden matrijzen, door middel van eenen zoo zeer onvoldoenden gietvorm, gegoten, hebben wij, bij onze beschouwing der werktuigen tot den *Spiegel* gebezigt, overtuigelijk doen zien. Geen wonder, des, dat uit dit een en ander zoodanige zwaarwigtige moeilijkheden ontstonden, welke aan het volkomen slagen moesten doen wanhopen. GUTTENBERG, welke tot derzelver wegruiming en ter instandbrenging eener volkomene drukkerij zijn geheel vermogen had opgeofferd, schijnt zelfs zoo verre gebragt te zijn, dat

tersheim gesneden waren. Deze HANS VAN PETERSHEIM was een der werklieden van FUST en SCHEFFER, en vertrok in het jaar 1459 naar *Frankfort*. (Zie LESSER, *Typogr. Jubilans*, p. 53. KÖHLER, *Ehren-Restung*, p. 92.) Het is hier eenigzins duister, wat men door deze koperen stukken te verstaan hebbe. De bijvoeging *platte* zoude ons aan *matrijzen* doen denken; doch daar dezelve opgegeven worden te zijn *gesneden*; is er meer grond om ze voor *letterstempels* te houden. Hoe dit ook zij, onze meening omtrent de oudheid der *koperen stempels* en *koperen matrijzen* wordt door elk dezer beide opvattingen al wederom bevestigd.

dat hij, volgens het meermaals aangevoerde verhaal van TRITHEMIUS, zijne onderneming wilde laten varen. Hij en zijne deelgenooten schijnen het niet verder te hebben kunnen brengen, dan tot het vervaardigen van eenige kleine stukjes, doch zagen zich buiten staat gesteld, eenig werk van aanbelang te ondernemen. De geleerde LAMBINET bevestigt deze onze meening ten volle, daar hij (1) met zoo vele woorden zegt:

„ *Je suis donc bien persuadé que Guttenberg et*
 „ *Fust, dans leur mécanisme long, pénible et*
 „ *dispendieux, n'ont pu reussir à former des ty-*
 „ *pes mobiles en assez grand nombre, ni assez*
 „ *compasés pour composer régulièrement un grand*
 „ *ouvrage, parcequ'ils n'ont point découvert cette*
 „ *mécanique essentielle, le moule, qui renferme*
 „ *dans son ensemble et la matrice et l'etonnair,*
 „ *sans lesquels il est impossible de donner aux ca-*
 „ *ractères une mobilité facile et une proportion*
 „ *géométrique.*”

Het was voor den verdienstelijken PETRUS SCHEFFER bewaard, de te *Haarlem* zoo gebrekkig uitgevonden, doch te *Mentz* eenigzins verbeterde, kunst van boekdrukken tot den hoogst-mogelijken trap van volkomenheid te verheffen, en genoegzaam tot dien stand te brengen, waarop dezelve thans nog wordt uitgeoefend. Hij, namelijk, was de uitvinder der *stalen letterstempels*, waardoor hij eene volmaakt zuivere en scherpe letter in de *koperen matrijs* konde overbrengen; hij vervaardigde tevens eenen aanmerkelijk verbeterden *gietsvorm*, bedacht eene betere *letterspecie*,

en

(1) *Orig. de l'Impr. T. I. p. 101.*

en gaf waarschijnlijk aan alle de andere werktuigen, tot de Boekdrukkunst benoodigd, die volkomene gestalte en gedaante, dat men eindelijk in staat werd gebragt, een uitgebreid werk met typographische schoonheid ten voorschijn te brengen. „Hij ontstak” (zoo als zich **ENSCHIEDÉ** ergens in zijne schriftelijke aantekeningen uitdrukt) „door zijne uitvinding van stalen stem, pels, koperen matrijzen en volmaakten gietvorm, aan de kaars van Koster een fakkel, die geheel Europa in korten tijd verlichtte.”

Deze welverdiende lof, door allen en ook door ons aan **SCHIEFFER** toegezwaaid, werd hem reeds oudtijds toegekend. — In het onderschrift van den *Livius*, ten jare 1505, te *Mentz*, bij **JOHANNES SCHIEFFER** uitgegeven, lezen wij: dat de kunst, aanvankelijk door **GUTTENBERG**, in den jare 1450, uitgevonden, „*darnach mit vleis, kost und arbeyt Johann Faustens und Peter Schoeffers zu Mentz GEBESSERT UND BESTENDIG GEMACHT IST WERDEN*” (1) Uit het onderschrift van het *Breviarium*, ten jare 1515 bij denzelven gedrukt, zien wij, dat DAT DOOR DE HULP EN DOOR VELE NOODZAKELIJKE BIJ-UITVINDINGEN (*adinventionum*) VAN **P. SCHIEFFER** DE KUNST TOT VOLKOMENHEID IS GEBRAGT (2). **TRITHEMIUS** verzekert ons, dat **SCHIEFFER** EENE BETERE MANIER VAN LETTERGIETEN UITGEVONDEN EN DE KUNST TOT HARE TEGENWOORDIGE VOLKOMENHEID HEEFT GEBRAGT (3). Op de

(1) **WURDTWEIN**, *Bibl. Mogunt.* p. 139.

(2) *Ibid.* p. 145. **SANTANDER**, *Dict. Bibl.* T. I. p. 100.

(3) **MEERMAN**, *Orig. Typi* P. II. p. 101.

ze verbetering en volmaking der kunst doelt ook JOHAN FUST, in het onderschrift, geplaatst achter de uitgave van den *Cicero* van 1465, waarin hij zegt: „ *Dit voortreffelijk werk van Marcus* „ *Tullius Cicero heb ik Johannes Fust, burger* „ *van Mentz, niet met schrijf-inkt, noch met een* „ *koperen sijfje, maar* DOOR ZEKERE ZEER „ FRAAIJE KUNST DOOR DE HAND VAN MIJNEN „ ZOON PIETER, *doen uitvoeren*” (1). En het is buiten twijfel, dat SCHEFFER zelve daarop het oog heeft gehad, toen hij, in de onderschriften van het *Vocabularium* van 1472 en van den *Donatus* (2), te kennen gaf, dat deze werken door hem waren voortgebracht door middel van eene ARTE NOVA IMPRIMENDI (3). — Dit gevoelen is ook door latere schrijvers aangenomen. Onder velen, beroepen wij ons op dat van ENSCHEDÉ, welke, in het *Voorberigt* vóór zijne *Letterproef*, de uitvinding der *stalen stempels* en *koperen matrijzen* aan SCHEFFER toekent. LAMBINET erkent, dat de kunst door SCHEFFER *is volmaakt* (4); desgelijks DE LA SERNA SANTANDER, daar hij zegt (5): „ *Scheffer* „ *découvris un moyen plus facile, qui donna à* „ *cet art* (het gieten van letteren) *un nouveau* „ *degré de perfection*”; en wijders (6): „ *Schef-* „ *fer,*

(1) WURDTWEIN. *Bibl. Mogunt.* p. 86. ZAPP, *Delteffe.* etc. in de *Annalen.* p. 32, 33.

(2) ZAPP, in de *Annalen.* p. 61. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 106

(3) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 119, 120, 122 & 139, 140.

(4) *Ibid.* T. I. p. 139. (5) *Dict. Bibl.* T. I. p. 95.

(6) *l. c.* p. 115.

„fer, ayant trouvé le moyen de faciliter la fon-
 „te des lettres, perfectionna l'art d'imprimer”;
 en eindelijk (om van geene anderen te gewagen)
 DAUNOU, welke zich te dezen aldus uitlaat (1):
 „Scheffer . . . perfectionna l'art de fondre les
 „caractères.”

Het moge ons in den eersten opslag verwonde-
 ren, dat, offchoon de aangehaalde onderschriften
 en getuigenissen ons in SCHEFFER den *volma-*
ker der kunst van lettergieten en boekdrukken
 doen aanschouwen, in geen der onderschriften
 echter het mechanisme der kunst duidelijk wordt
 beschreven, veelmin met ronde woorden opgege-
 ven, wat eigenlijk door SCHEFFER is uitge-
 dacht; doch, wanneer men bedenkt, dat het be-
 lang der eerste drukkers gebiedend vorderde, de
 kunst zoo lang mogelijk geheim te houden, en
 althans het werktuigelijke derzelve voor anderen
 te verbergen, zal deze verwondering weldra op-
 houden. Vandaar, dat de meesten dier onder-
 schriften hieromtrent een diep stilzwijgen in acht
 nemen, en anderen, waarin men de kunst meent
 te ontdekken, in zoodanige duistere bewoordin-
 gen zijn opgesteld, dat dezelve ons omtrent den
 waren zin en beteekenis in twijfel laten. Wat
 zal men, bij voorbeeld, besluiten uit het onder-
 schrift van het *Psalmbboek* van 1457 (2) en soort-
 gelijke, waarin wij lezen: „uitgevoerd door de
 „kunstige bij-uitvinding van drukken en letters te
 „ma-

(1) *Analyse*. p. 54.

(2) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 55. etc. ZAPP, in
 de *Annalen*. p. 7. etc.

„maken zonder eenig behulp van de pen” (1)? Wat uit dat van het *Liber Sextus Decretalium* van 1465 (2), hetwelk zegt: „niet met schrijf-
 „inkt, noch met een koperen stiftje of pijpje,
 „maar” enz. (3)? Wat uit dat van de *Augustinus* van 1473 (4), dus luidende: „niet door
 „de pen, maar door de bovenste spits der karak-
 „ters of bovenste oppervlakte der letters, konfig-
 „lijk” enz. (5)? Wat, eindelijk, in het algemeen, uit de woorden: *adinventio artificiosa imprimendi ac caracterizandi absque calami ulla exaracione . . . ars formularia . . . excudere libros. Impresum formis . . . scriptura . . . scripturae impressio . . . exaratio . . . chalcographia . . . Ars impresoria en impressio, typographia*, in onderscheidene onderschriften gevonden wordende (6)? — Er zijn echter onder die allen twee onderschriften, welke ons omtrent dit punt eenig meerder licht geven. — Het eerste is dat van het *Catholicon*, ten jare 1460, te *Mentz*, door GUTTENBERG, volgens het algemeen aangenomen gevoelen, in het licht gegeven. In het onderschrift van dat boek, namelijk, leest men:

„Non

(1) *Adinventione artificiosa imprimendi ac caracterizandi absque calami ulla exaracione sic effigiatas.*

(2) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 85. ZAPP, in de *Annalen.* p. 31.

(3) *Non aramento. plumali canna neque aerea, &c.*

(4) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 107. ZAPP, in de *Annalen.* p. 68.

(5) *Non calami perfrasm. caracterum autem opicibus artificose elementatum.*

(6) Zie LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. II. p. 154, welke zich te dezen aldus uitlaat: „Il n'y a donc difficile à en-
 „tendre dans leurs souscriptions que les mots techniques.”

Q

„ *calami. sili. aut penne. suffragio, sed mira pa-*
 „ *tronarum. farmarumque concordia proportione. &*
 „ *modulo*” etc. (1), hetwelk wij aldus vertalen;
 „ niet door de hulp van pen of ander werktuig,
 „ maar door het bewonderenswaardig op een slui-
 „ ten (of overeenkomst), de juistheid der propor-
 „ tiën en der maten van de patronen en vor-
 „ men.” (2). Ik ben het met LAMBINET (3)
 eens, dat in dit onderschrift het mechanisme der
 kunst, offchoon eenigzins duister, wordt be-
 schreven: dat door *patronæ, patronarum*, moet
 worden verstaan de *stempels*, door *forma, forma-*
rum, de *matrijzen*; en door *modulo* de *overeen-*
komst, welke tusschen deze stukken of deelen
(partias) heerscht. — Het tweede is dat van
 bet *Leven van de H. Katharina van Siena*, in
 het jaar 1477, te *Florence*, gedrukt (4); waar-
 in, onder anderen, wordt vermeldt, dat dat boek
 „ door stalen, vooraf ingeslagen en daarna gego-
 „ ten boekstaven is gedrukt” (*expressis ante cali-*
be caracteribus et deinde fustis literis). — Die
 beide onderschriften toonen, onzes inziens, ge-
 noegzaam, waarin de uitvinding van SCHEFFER
 hoofdzakelijk heeft bestaan, en bevestigen alzoo

ONS

(1) WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 66. ZAPP, in de
Annalen. p. 18.

(2) Zie ook het onderschrift achter FR. DE RETZA; *co-*
mestorium vitiorum Nurembergæ, 1470. MEERMAN, *Orig.*
Typ. P. I. p. 29. note (c f).

(3) *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 182, 183. Zie ook: FOUR-
 NIER, *de l'Orig. de l'Impr.* p. 239. KÖHLER, *Ehren-*
Rettung. p. 98, bovenaan.

(4) MAITTAIRE, in *Annal.* T. I. p. 379. T. II. p. 320.
 BREITKOPF, *ueber die Geschichte der Erfindung der Buch-*
druckerkunst. p. 7.

ons gevoelen omtrent deze zaak, hetwelk, bovendien, gestaafd wordt door FOURNIER, daar hij zegt (1): „SCHOIFFER . . . *grave des LET-
TRES sur L'ACIER & en forme des POINÇONS,
il en fait l'empreinte sur de petits morceaux
de CUIVRE pour en faire des MATRICES, il in-
vente & fabrique un MOULE, choisit ou com-
pose un MÉTAL*” etc. en (p. 58): *Voilà la véri-
table Art Typographique inventé à Mayence par
PIERRE SCHOIFFER vers l'an 1457.*”

Wij moeten bij deze gelegenheid eene dwaling wederleggen, waartoe sommige schrijvers, uit onkunde van het mechanisme, zijn vervallen, hierin bestaande, dat de *gegoten* letteren niet door GUTTENBERG en FUST zouden zijn uitgedacht en gebruikt, maar dat dezelve aan SCHEFFER zijn toe te schrijven, en dat daarin zijne uitvinding zoude hebben bestaan. — Wij behoeven ons, ter wederlegging van dit gevoelen, niet te bepalen tot ons hier voorgaand betoog en bewijs, dat de *Spiegel onzer behoudenis* met *gegoten* letteren is gedrukt, en dat dat boek de drukken van *Mentz* is voorafgegaan; wij beroepen ons te dezen op den zamenhang der getuigenissen van den *Keulschen Kronijkschrijver* en ACCURSIUS en op de *onderschriften* van *Mentz* zelve, door ons hiervoren aangevoerd, welke in geenen deele eene zoodanige opvatting dulden, maar, indien zij eenen eenigzins gezonden zin zullen opleveren, op de verbetering en volmaking der *gegoten* letteren, als tot de eigenlijke Boekdrukkerij behoorende, moeten worden te huis gebracht; ter-
wyl

(1) *Dissertation*, etc. p. 52, 53.

wij wij voorts hieromtrent een allesafdoend bewijs ontmoeten in het verhaal van TRITHEMIUS (1), in hetwelk hij met zoo vele woorden zeg: „ *In den beginne hebben zij (GUTTENBERG en FUST) een woordenboek, Catholicon genaamd, met letters in houten tafels gesneden, en met aan elkander vastzittende vormen gedrukt; maar met die vormen hebben zij niets anders kunnen drukken, om dat de letters niet beweegbaar waren, maar, zoo als wij gezegd hebben, in de tafels ingesneden. Hierna hebben zij gelukkig eene veel betere manier gevonden: DE MANIER NAMELIJK, OM ALLE DE LETTERS VAN HET LATIJSCH ALPHABETH TE GIETEN; deze letters noemden zij matricen, en daaruit goten zij koperen of tinnen letters, tot allerhanden druk bekwaam, die zij eerst met de handen hadden gesneden.*” En wat verder: „ *DEZE PETRUS OPILIO . . . HEEFT EENE BETERE WIJZE VAN LETTERGIETEN GEVONDEN, en de kunst gebragt tot hare tegenwoordige volkomenheid.*” (2)

Evenzeer dwalen zij, naar ons gevoelen, welke, naar aanleiding van de in vele opzichten zoo apocryphe vertelling van J. F. FUST VAN AFSCHAFFENBURG (3), de uitvinding der *stempels*

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 101. Vergelijk ook: DAUNOU, *Analyse.* p. 129, 130. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 95. VAN WESTRENNEN, *Verhandeling*, bl. 41.

(2) Onder vele latere schrijvers zegt ook de geleerde DAUNOU, in zijne *Analyse*, p. 54, dat reeds vóór het jaar 1455 door GUTTENBERG en FUST *gegoten* letteren zijn gebruikt.

(3) KÖHLER, *Ehren-Rettung.* p. 89.

pels aan SCHEFFER tóekennen (1); en nog veel meer zij, welke, de dwaling volgende van TRITHEMIUS, zoo even aangehaald, in het geloof verkeeren, dat vóór den tijd van SCHEFFER de *matrijzen gegoten* werden. — Elk, die slechts een weinigje kennis heeft van de kunst van lettergieten, weet, dat daartoe een *stempel* en *matrijs* wordt gebruikt, en dat de laatste niet *gegoten*, maar door het *indrucken* of *in slaan* van den stempel wordt vervaardigd. De onbedrevenheid van TRITHEMIUS in het werktuigelijke der kunst, waaromtrent de eerste drukkers zoo geheim waren, maakt het zeer begrijpelijk, dat hij in een verhaal, door hem dertig jaren, na dat het aan hem was medegedeeld, te boek gesteld, eene onnaauwkeurigheid van dezen aard heeft begaan: en even begrijpelijk is het, dat hij door sommigen is nagevolgd.

Meer verwondering moet het baren, dat sommige schrijvers van meening zijn, dat de *gegoten* letteren niet vóór het jaar 1459 zouden zijn ingevoerd, en daarmede het eerst zoude zijn gedrukt de *Durandi Rationale divinatorum officiorum* (2).

Op

(1) Zie, onder anderen, SANTANDER, *Dict. Bibl. T. I.* p. 99, 105. Ook ZAPP gewaagd in zijne *Annalen*, p. 35, van *punzen* en *matrijzen*, doch op pag. 46 spreekt hij alleen van *matrijzen*.

(2) BREITKOPF, *uber die Geschichte*, etc. p. 46. SANTANDER, *Dict. Bibl. T. I.* p. 101. LAMBINET, *Orig. de l'Impr. T. I.* p. 168–175. en anderen. Opmerkelijk is het, dat beide de laatstgenoemde schrijvers zeggen, dat het *Psalmbok* van 1457 het eerste boek met behulp van Scheffer is geweest. (Zie *Dict. Bibl. T. I.* p. 92, 105. *Orig. de l'Impr. T. II.* p. 317.) En tot dit boek zouden geen *gegoten* letteren zijn gebezigd!

Op welken grond dit gevoelen berust, en nog meer, waardoor men hetzelfde zoude kunnen bewijzen, is mij onbekend. GUTTENBERG en FUST hebben dezelve, naar onze meening, reeds lang bevorens gebruikt, en vóór of omstreeks het jaar 1452 schijnt reeds de nieuwe wijze van lettergieten, door SCHEFFER uitgedacht, tot stand te zijn gebracht. Dit leert ons ten duideljkste het onderschrift van het *Breviarium* van 1515, waarin wij het navolgende lezen: „ in het jaar 1452 „ heeft hij (FUST) die uitvinding tot volkomen- „ hoid gebracht, en is door Gods hulp werkelijk „ boeken gaan drukken, DOOR DE HULP ECHTER „ EN DOOR VELE NOODZAKELIJKE BIJ-UITVINDIN- „ GEN VAN PETRUS SCHEFFER VAN GERNS- „ HEIM" enz. (1). ZAPF (2) was ook van gevoelen, dat reeds in 1450 het eigenlijk *drukkers-gezelschap* was tot stand gebracht; en LAMBINET (3) zelve erkent, dat SCHEFFER reeds in 1452 of 1453 met zijne verbeteringen is begonnen. — SCHEFFER, welke nog in het jaar 1449 afschrijver van boeken (*calligraaf*) te Parijs was (4), schijnt kort daarna in dienst van de Mentzische drukkerij te zijn overgegaan, en zeer spoedig op het ontwerp zijner verbetering te zijn ge-

(1) *Anno autem MCCCCLII. perfecit, deduxitque eam (divina favente gratia) in opus imprimendi, opera. tamen. ac multis necessariis adinventionibus Petri Schöffer de Gernshaim.* Zie WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 145. en anderen.

(2) *Aelteste etc.* in *versuch.* p. 35.

(3) *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 139.

(4) SCHOEPPFLIN, *Flud. Typ.* p. 31. Tab. VII. MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. L. p. 185. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 65. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 117, 118.

geraakt. Zijne eerste proeve, welke hij in het geheim had vervaardigd, en die in een *Alfabeth* bestond (1), vertoonde hij aan zijnen meester FUST, aan wien dezelve zoo zeer beviel, dat hij hem zijne eenige dochter CHRISTINA ten huwelijk schonk, en hem tevens tot deelgenoot van zijne drukkerij maakte (2). Na deze welgeslaagde poging bragt hij een geheel letterschrift, volgens zijne uitvinding, tot stand, en daarmede werd, volgens onze meening, de bekende *Bijbel* vóór het jaar 1455 of 1456 gedrukt. Dat de letter van dezen *Bijbel* door SCHEFFER is vervaardigd, schijnt, onzes bedunkens, uit het navolgende te blijken: 1°. dat de duidelijke toestemming en erkentenis der oude schrijvers ons doen zien, dat de vereenigde onderzoekingen en pogingen van GUTTENBERG, FUST en anderen het zoo verre niet hebben kunnen brengen, dat zij in staat waren, eenig werk van aanbelang het licht te doen zien; 2°. dat dezelve schrijvers, zoo als wij aangetoond hebben, het begin der eigenlijke drukkerij te *Mentz* op of omstreeks het jaar 1450 stellen; 3°. dat de boven aangehaalde woorden uit het onderschrift van het *Breviarium* van 1515, gevoegd bij het meermaals aangevoerde getuigenis van TRITHEMIUS, de volmaking der kunst, ten jare 1452, aan SCHEFFER toekent.

(1) Zie het verhaal van J. F. FUST VAN AFSCHAFFENBURG, welke tevens aan SCHEFFER de uitvinding eener verbeterde *letterspecie* toekent. (KÖHLER, *Ehren-Rotzung*. p. 90, 91.)

(2) Zie het onderschrift van het *Breviarium* van 1515, en menigvuldige auteurs.

kennen; 4°. dat het zeer waarschijnlijk is, dat SCHEFFER tot zijnen eersteling eene zeer groote letter, zoo als die van dezen *Bijbel* is, zal hebben uitgekozen, welke oneindig gemakkelijker te bewerken viel, dan eene kleine; en eindelijk 5°. dat alle kenners zullen moeten toestemmen, dat de letter van dezen *Bijbel*, hoezeer dan ook voor die van het *Psalmbboek* van 1457 moerende onderdoen, echter door hare netheid, zuiverheid, gelijkheid en scherpte van omtrek die van den *Spiegel* zeer verre overtreft; dat dezelve zeer duidelijk eene andere en veel betere bewerking verraad, en zich geenszins behoeft te schamen, voor de eerste groote proeve van den Schranderen SCHEFFER door te gaan. — Hoezeer nu SCHEFFER een zoo groot aandeel aan de vervaardiging van dezen *Bijbel* heeft gehad, is het geenszins te verwonderen, dat achter denzelfden zijnen naam als drukker niet gevonden wordt, daar het bekend is, dat de exemplaren van dat boek door FUST, onder anderen, te *Parijs*, voor handschriften zijn verkocht, en het alzoo in geenen deele te pas kwam eenig onderschrift onder dezelve te plaatsen.

Nog gelukkiger slaagde SCHEFFER in zijne volgende onderneming. De letter van het *Psalmbboek* van 1457, door deszelfs rondheid, scherpte en welstandige gedaante zoo zeer uitmuntende, draagt de kenmerken van door de hand van eenen in zijn vak reeds volmaakten meester te zijn voortgebracht. De beschouwing van dat werk vervult ons met eene sprakelooze bewondering. Niet alleen het geheel, maar alle de bijzondere deelen, ja elke letter, is met zulk eene netheid, fraai-

fraaiheid en sierlijkheid uitgevoerd, elke regel is zoo gelijk gezet, de onderscheiden afstanden zijn zoo behoorlijk in acht genomen, en de druk zelve is zoo onvoorbeeldig schoon, dat men de voortreffelijkheid en volkomenheid van dat meesterstuk niet genoeg naar waarde roemen kan. Geen wonder dan ook, dat zeer vele schrijvers in deszelfs lof hebben uitgeweid en de verdiensten van deszelfs vervaardiger, den grooten SCHEFFER, erkend en op den regten prijs hebben geschat, zoo als wij hiervoren door eenige aanhalingen hebben doen zien. Wat ook deswegens door sommige schrijvers moge zijn aangevoerd, als of dit *Psalmbboek met gesneden koperen letteren* zoude zijn gedrukt, wij voor ons houden ons van het tegendeel overtuigd. De verschillende gedaante van sommige eenzelvige letteren, welke hoofdzakelijk tot dit wangevoelen heeft aanleiding gegeven, hebben wij in onze beschouwing der werktuigen, tot den *Spiegel* gebezigd, opgehelderd, en aldaar doen zien, dat de eerste drukkers, in navolging der handschriften van hunnen tijd, gewoon waren, van sommige eenzelvige letteren twee of drie, in gedaante van elkander verschillende, soorten te vervaardigen. De beste schrijvers ook zijn het thans eens, dat tot het *Psalmbboek* geene andere dan *gegoten* letteren zijn gebezigd (1). Hoe zoude het zich ook bij mogelijkheid laten denken, dat, daar

BERG

(1) Men zie, onder anderen, ZAPP, in de *Annalen*, p. 10. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 95. WESTRENNEN, *Verhandeling*, bl. 39, 40, om van geene anderen te gewagen. Ook de kundige ENSCHREDÉ omhelsde dit gevoelen.

BERG en FUST reeds lang bevorens gegoten letteren hadden gebruikt, en de verbeterde wijze van lettergieten van SCHEFFER reeds van den jare 1452 af dagteekent, vijf jaren later een zoo uitgebreid werk met *gesneden* koperen letteren zoude zijn gedrukt, welke, indien zulks al, tegen onze meening aan, uitvoerlijk ware, jaren arbeids en eene verbazende somme gelds zoude gekost hebben? De plaatsing, eindelijk, van den naam van SCHEFFER, nevens dien van FUST, in het onderschrift, als drukkers van dit werk, en de gebruikmaking van het woord *adventione*, hetwelk wij hebben aangetoond op de verbeteringen van SCHEFFER te slaan, nemen allen twijfel omtrent dit punt weg. Zijne verbeterde wijze van lettergieten verwierf hem de hand van zijns meesters dochter en het deelgenootschap in de drukkerij; en niets is natuurlijker, dan dat dat boek, aan welks bearbeiding hij zulk een werkdadig aandeel had, en in welks onderschrift hem voor de eerste maal de eer werd aangedaan, om als medevervaardiger van hetzelfde aan de wereld te worden aangekondigd, met die letteren is gedrukt, welke door zijne genie waren voortgebracht.

Hij voltooide vervolgens zijne uitvinding, door de vervaardiging van eene kleinere letter, waarmede het hiervoren gemelde werk van *Durandis* in het jaar 1459 ten voorfschijn kwam; hetwelk niet minder de algemeene goedkeuring wegdroeg, en zijnen roem voor altoos vestigde.

Wanneer wij ons nu de eenvoudige, gebrekkige en allezins ongeschikte werktuigen van KOSTER voor den geest brengen; wanneer wij ons
bij

bij derzelver beschouwing overtuigd hebben gezien, dat derzelver gebruikmaking dezen beroemden man buiten staat stelde, eenig werk, hoe gering of uitgebreid dan ook, op eene in allen deele voldoende wijze voort te brengen; - en wanneer wij daarbij de uitvinding van SCHEFFER vergelijken: dan verwonderen wij ons geenszins, dat, offchoon, aan den eerstgemelden de eer der *oorspronkelijke uitvinding* niet langer kan worden betwist, de *verbetering* en *volmaking* van dezelve door den laatstgenoemden zoo groot, zoo gewigtig, zoo onwaardeerbaar is geacht, dat de te ver gedreven eigenliefde der Mentzische drukkers hen nu en dan heeft overgehaald, om bij hunne onderschriften, met verzwijging van de eerste aanleiding en beginselen, aan de stad *Mentz alles* toe te schrijven, wat tot die wetenschap behoort. Wij vereenigen ons volgaarne met die onderschriften, mits men er die alleen ware uitlegging aan geve, welke bij den *Keulschen Kronijkschrijver*, bij ACCURSIUS en bij TRITHEMIUS te vinden is; en, alsdan, roepen wij, uit de volheid van ons hart, met LAMBINET (1) uit: „*Gloire à Scheffer, à qui nous devons tout le méca-*
„*nisme et toutes les merveilles de l'art!*”

* * *

Wij achten het niet geheel ongepast, om ten dienste van onze lezers alhier den inhoud van het onderschrift van het *Breviarium* van 1515 en der getuigenissen van TRITHEMIUS en J. FR. FUST

(1) *Orig. de l'Impr. T. L. p. 119.*

FUST VAN AFSCHAFFENBURG, van welken wij in de voorgaande afdeeling zoo dikwerf ge-
waagden, in onze moedertale mede te deelen,
vergezeld van onze aanmerkingen, zoo verre wij
die, tot regt verstand, of opheldering, noodig
oordeelden.

Onderschrift van het *Breviarium*, gedrukt te
Mentz, bij JOHANNES SCHEFFER, in
den jare 1515.

*Dit Kronijkwerk is, ten jare 1515, op den
dag der Vigilie van Margaretha, gedrukt en
afgewerkt in de edele en beroemde stad van
Mentz, de eerste uitvindster dezer drukkunst,
door JOHANNES SCHEFFER, kleinzoon
van den braven JOHANNES FUST, de voor-
name uitvinder (primarii auctoris) der ge-
melde kunst, die ten langen laatsien (of ein-
delijk) de kunst van drukken met zijn eigen
verstand heeft begonnen uit te denken en te be-
studeren, in het jaar 1450. Indictione 13,
toen Fredrik de 3de Keizer en de Graaf van
Erpach de Aardschenker Keurvorst van Mentz
was. Doch in het jaar 1452 heeft hij die uit-
vinding (die ars imprimendi) tot volkomen-
heid gebragt, en is door Gods hulp werkelijk
boeken gaan drukken (of heeft dezelve zoo ver-
gebragt, dat er werkelijk boeken gedrukt wer-
den), door de hulp echter en door vele nood-
zakelijke bijuitvindingen (adinventionum)
van PETRUS SCHEFFER VAN GERN-
HEIM, zijn bediende en aangenomen zoon,
aan wien hij ook zijne dochter CHRISTINA
FUST ten huwelijk heeft gegeven, ter beloo-
ning*

ning van zijnen arbeid en van die menigvuldige bijuitvindingen (ad inventionum). Deze beide lieden, FUST en SCHEFFER, hebben de kunst lang geheim gehouden, en te dien einde alle hunne bedienden onder Eede genomen. Eindelijk, echter, sedert het jaar 1462, is dezelve door hunne bedienden alomme verspreid.

In dit onderschrift wordt, zoo als de lezer ziet, de eer alleen aan FUST toegekend. Hij wordt niet alleen de *voornam*e uitvinder genoemd, maar ook van hem gezegd, dat *hij de kunst van drukken met zijn eigen verstand heeft beginnen uit te denken en te besfuderen*. Van GUTTENBERG, ondertusfchen, die, volgens de fchrijvers voor *Mentz*, de eerste uitvinder zoude zijn geweest, en aan wien alle de eer zoude toebehooren, wordt geen woord gefproken.

Verhaal van JOHANNES TRITHEMIUS, in zijne *Chronicon Spanhemense*, gefchreven in 1506 en volgende jaren.

Te dezer tijd (1450) is ook op nieuw te Mentz uitgevonden de kunst om boeken te drukken en te characteriferen, door een burger, JOHANNES GUTENBERG genaamd, die door de moecielijkheid der uitvinding zijn geheele vermogen daarbij hebbende uitgefchoten, de zaak echter doorgezet heeft, met hulp en raad van goede mannen JOHANNES FUST en anderen. De eerste uitbreider dezer kunst, na den uitvinder zelve, is geweest PETRUS

OPI-

OPILIO (SCHEFFER) van Gernsheim, die veel boeken, gedurende zijn leven, gedrukt heeft. De voormelde JOHANNES GUTTENBERG woonde, te Mentz, in een huis zum Jungen genaamd, hetwelk tot op den huidigen dag den naam dier nieuwe kunst draagt.

Verhaal van PETRUS SCHEFFER aan JOHANNES TRITHEMIUS, en door dezen medegedeeld in zijne *Annalibus Hirsfaugiensibus*, Tom. II. op het jaar 1450, pag. 481.

Te dezer tijd werd te Mentz, eene stad in Duitschland aan den Rhijn, maar niet in Italië, zoo als door sommigen ten onregte verhaald is, die wonderlijke en ongehoorde kunst uitgevonden van boeken te drukken en te characteriseren. De uitvinder was JOHANNES GUTTENBERGER, een burger van Mentz. Toen deze man bijkans zijn geheel vermogen aan deze uitvinding had ten koste gelegd, en echter, uit hoofde der groote moeijelijkheid daaraan verknocht, dan in het eene, dan in het andere, te kort schoot, was hij bijkans tot wanhoop vervallen, en zou van de geheele zaak hebben afgezien, had hij niet de uitvinding kunnen doorzetten door den raad en de ondersteuning van JOHANNES FUST, een ander burger van Mentz. In den beginne hebben zij een woordenboek, *Catholicon* genaamd, met letters in houten tafels gesneden, en met aan elkander vastzittende vormen, gedrukt; doch met

met die vormen hebben zij niets anders kunnen drukken, omdat de letters niet beweegbaar waren, maar, zoo als wij gezegd hebben, in de tafels ingesneden. Hierna hebben zij gelukkig eene veel betere manier gevonden: de manier, namelijk, om alle de letteren van het Latijnsche alfabeth te gieten; deze letteren noemden zij matricen, en daaruit goten zij koperen of tinnen letteren, tot allerhanden druk bekwaam, die zij eerst met de handen hadden gesneden. Deze kunst van drukken was van den aanvang af met groote moeilijkheid vergezeld, zoo als ik, voor omtrent dertig jaren, gehoord heb uit den mond van PETRUS OPILIO van Gernsheim, die de schoonzoon was van den eersten uitvinder der kunst. Toen zij een Bijbel zouden drukken, hadden zij reeds vier duizend guldens besteed, eer nog de derde katern was afgedrukt. Deze PETRUS OPILIO, destijds bedicnde en thans de schoonzoon van JOHANNES FUST, een vernuftig en verstandig man, heeft eene betere wijze van lettergieten uitgevonden, en de kunst gebragt tot hare tegenwoordige volkomenheid. Deze drie lieden hebben de kunst eenigen tijd verborgen gehouden, tot dat dezelve door hunne bedienden eerst te Straatsburg en naderhand overal is bekend geraakt, enz. Dit zij genoeg gezegd wegens de verwonderlijke vernuftigheid der drukkunst, wier eerste uitvinders burgers van Mentz waren. Zij woonden alle drie, JOHANNES GUTENBERGER, JOHANNES FUST en PETRUS OPILIO in een huis, zom Jungen genaamd, hetwelk naderhand

hand tot op den huidigen dag het drukkershuis wordt geheten.

Dit getuigenis van TRITHEMIUS is, niet ten onregte, door de meeste schrijvers aangemerkt, als eene der belangrijkste bijdragen tot de geschiedenis der Boekdrukkunst; te belangrijker, daar hetzelfde uit een verhaal van PETRUS SCHEFFER zelve is ontleend, en alzoo, als het ware, uit den mond van een' der eersten Mentzische drukkers was voortgevloeid. Hoe geloofwaardig zich hetzelfde, van dien kant beschouwd, ook voordoet, draagt dat stuk echter, even als zoo vele anderen, blijken van onnaauwkeurigheid en weinige kennis van het mechanisme. — Van die onnaauwkeurigheid van TRITHEMIUS vinden wij daarin eene proeve, dat hij in dit verhaal FUST eenmaal als *eersten ontdecker* der Boekdrukkunst opgeeft, daar hij SCHEFFER noemt den *schoonzoon van den eersten uitvinder*, welke uitvinding echter, volgens het begin van zijn verhaal, aan GUTTENBERG moet worden toegeschreven. Ook geeft hij *Straatsburg* op als de plaats, alwaar de Drukkunst, na hare verspreiding, het eerst zoude zijn bekend geraakt, doch waarvan wij het tegendeel in onze afdeeling over de *Keulsche Kroniek* van 1499 zullen aantoonen. En wat zijne weinige bedrevenheid in het werktuigelijke der kunst aanbelangt, wij vinden daarvan eene proeve in zijne opgave, als of GUTTENBERG en FUST de *matrijzen* zouden hebben *gegoten*, hetwelk, zoo als wij hiervoren hebben opgemerkt, en zoo als een ieder ons zal moeten toestemmen, nimmer heeft plaats gehad. —

Het

Het zij verre van ons, dat wij de opregtheid van TRITHEMIUS zouden willen verdenken; doch het aanmerkelijk tijdverloop van *bijna dertig jaren*, tusſchen de vertelling van SCHEFFER en de mededeeling van hetzelfde door TRITHEMIUS, maakt het zeer mogelijk, ja waarſchijnlijk, dat, onverminderd de goede trouw van den ſchrijver, ſommige bijzonderheden aan hem kunnen zijn ontgaan, welke voor den kenner van zeer veel belang zouden zijn geweest ter ontdekking van den waren toedragt der zaak; terwijl althans zijne onbedrevenheid in het werktuigelijke eener zoo zeer zaamgeſtelde kunst hem zeer ligt in het een of ander, vooral met betrekking tot de kunsttermen, heeft kunnen doen dwalen. — De onpartijdige beoordeelaar ontvangt alzoó wederom één bewijs, hoe zelfs de beste getuigſchriften voor *Mentz* in geenén deele blindeling geloofd, maar veelmeer naauwkeurig onderzocht en getoetst moeten worden, indien men tot de waarheid der geſchiedenis wil doordringen. (Vergelijk wijders FOURNIER, *de l'Origine*, etc. p. 13—24.)

Hoofdzakelijke inhoud van het verhaal van JOHANN FRIEDRICH FUST VAN AFSCHAFFENBURG; in dezelfs geheel te vinden in WOLFF'S *Monumenta Typogr.* P. I. p. 468, 469. ENKÖHLER'S, *Ehren-Rettung Johann Guttensbergs.* pag. 89—94.

JOHANNES FUST was de eerste, welke op het denkbeeld der kunst om boeken te drukken

R

zou-

zoude zijn gekomen. Zijn eerste model of proeve bestond in een alfabeth, door hem met verheven letteren in een houten tafel gesneden. Veel moeite kostte hem het uitdenken van een' geschikten en niet vloeibaren inkt. In den beginne gebruikte hij slechts eene kleine pers. Het gelukte hem vervolgens een Donatus voort te brengen. Tot nog toe zich van gesneden tafelen bediend hebbende, oordeelde hij het beter, indien men losse letteren konde gebruiken; ten gevolge hiervan sneed hij de letteren ieder op zich zelve; doch ook hiervan zag en ontvond hij weldra het moeilijke en onvolkomene. Zijne werkzaamheden echter voortzettende, nam hij eenige knechten in zijnen dienst. Onder dezen was ook PETRUS SCHEFFER. Deze vond het allereerst de kunst uit, om de letteren te snijden en daarna af te gieten. Die uitvinding voltooiende, ontving hij, ter belooning, de dochter van FUST ter huisvrouw. FUST en SCHEFFER bedachten vervolgens eene betere letterspecie; en verbonden zich onderling de kunst geheim te houden. Dan JOHANN VON GUTTENBERG (alhier genoemd de nechster Nachbawer van FUST), van oordeel zijnde, dat door eene zoo edele kunst niet alleen roem bij de wereld, maar ook tevens voordeel te behalen was, vervoegde zich bij FUST, bood hem zijnen dienst aan tot het voorschieten van geld, hetwelk door dezen werd aangenomen, en dieswegens eene verbintenis aangegaan. Daar ondertuschen aan FUST meer werd afgenomen en de onkosten hooger liepen, dan GUTTENBERG had vermeend,

meend, was tusfchen deze beide personen een regtsgeding ontstaan, hetwelk eene geregtelijke uitspraak ten nadeele van GUTTENBERG ten gevolge had. Deze hierover toornig geworden zijnde, vertrok, met eenige anderen, naar Straatsburg, alwaar hij welligt eene eigene drukkerij heeft opgerigt. Hierdoor heeft eene zoodanige verspreiding van personen plaats gehad, dat de kunst niet meer geheim konde blijyen, maar, inzonderheid sedert het opgemelde proces van 1455, is uitgebreid en algemeen kenbaar geworden; onder anderen ook in den jare 1459 te Frankfort, door HANS VAN PETERSHEIM, een der knechten van FUST en SCHEFFER.

Dit verhaal van een der naneven van een der eerste drukkers te Mentz zoude, indien het in allen deele de waarheid in zich bevatte, niet alleen allerbelangrijkst, maar tevens bezwaarlijk aan eenige tegenpraak onderhevig zijn. Ondertusfchen behelst het in de hoofdzaak reeds eene in het oog loopende en algemeen erkende onwaarheid. Het verdraait en vervalscht (zoo als KÖHLER, p. 93, reeds heeft aangemerkt) het proces van 1455, en fchrijft de uitvinding onbefchaamd aan FUST toe, welke, volgens de *Akte van den Notaris Helmasperger* (1), aan GUTTENBERG moet worden toegekend. De jonge FUST heeft de stouthed, zich, in de inleiding van zijn verhaal, op zijnen vader te beroepen, en ondertusfchen heeft deze, overeenkomstig de waarheid, gezegd, dat FUST was een medeflander (mit-

(1) WOLFF, *Monum. Typogr.* P. I. p. 47°. KÖHLER, p. 54.

verleger) der boekdrukkerij in de stad *Mentz*; dat sommigen hem wel de uitvinding willen toeschrijven, doch dat hij daartoe zijn vermogen en goeden raad zal hebben aangewend of bijgedragen (1). Ook doet hij GUTTENBERG, na het verlies van zijn proces tegen FUST in 1455, naar *Straatsburg* vertrekken, en aldaar eene drukkerij oprigten of voortzetten, daar het ondertusfchen bekend en buiten tegenspraak is, dat hij zich sinds dat jaar te *Mentz* opgehouden, en aldaar op zijne eigene drukkerij onderscheiden boeken gedrukt heeft (2).

HOOFDSTUK X.

*Proces van JOHAN GUTTENBERG met
GEORGE en NICOLAAS DRITZEHEN,
te Straatsburg in 1439.*

JOHAN GUTTENBERG, welke tot het jaar 1444 of daaromstreeks te *Straatsburg* woonachtig was, had zich, gedurende zijn verblijf in die stad, met deze en gene kunstige handwerken bezig gehouden. Ter betere voortzetting van dezelven had hij zich met eenige anderen in compagnieschap begeben. Het overlijden van een der deelgenooten wikkeld hem in een regtsgeding. Beide de twistende partjen voerden eenige getuigen aan, wier verklaringen tot in onzen tijd be-

(1) KÖHLER, p. 93.

(2) Zie onder anderen: SANTANDER, *Dict. Bibl. T. L.* p. 87, 88, 89, 114.

bewaard gebleven en elders in deszelfs geheel te vinden zijn (1).

Bijna alle de schrijvers, welke over deze processtukken hebben gehandeld, verschillen onderling over derzelver regt verstand en ware beteekenis. Daar derzelver inhoud, zoo als LAMBINET (2) opmerkt, *duister is en onderscheidene uitleggingen* gedooft, is het geenszins te verwonderen, dat elke schrijver heeft getracht, het door hem opgevat gevoelen in die stukken vermeld en bevestigd te zien, en vandaar de uiteenloopende gevoelens en meeningen over dezelve. Dat die processtukken handelen over eene *drukkers* is buiten tegenspraak; doch of zich mede in die pers reeds eenige voorwerpen, geschikt ter afdrukking, bevonden, en, zoo ja, waaruit dezelve hebben bestaan, hierover is men het in geen deele eens. Sommigen beschouwen in deze voorwerpen niets anders, dan *vormen*, geheel in *hout gegraveerd*, eenig figuur of den tekst eener bladzijde bevattende; anderen, verder gaande, vermoenen, dat alhier reeds van *losse, beweegbare letteren* gesproken wordt, en onder dezen bepaalt zich de een tot *uit hout gesneden*, en de ander tot werkelijk *gegoten* letteren.

Alvorens wij ons gevoelen te dezen mededeelen, zullen wij hier uit de onderscheidene verklaringen al dat gene in de oorspronkelijke tale overne-

(1) SCHOEPPFLIN, *Vind. Typ.* in de *Documenta.* p. 5 & seqq. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 58-88. Zie ook; WESTREENEN, *Verhandeling*, enz. bl. 59-83. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 69-84. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 246-250.

(2) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 250, 251, 252.

nemen, hetwelk tot de zaak in geschil betrekking heeft, met achterlating van alles, wat slechts tot de formaliteiten behoort, en alzoo als overtollig kan worden beschouwd.

Aldus dan verklaren de onderscheiden getuigen, en wel:

1°. ENNEL HANNS SCHULTHEISSEN FROUWE DES HOLTZMANS: . . . . . „ *Andres Dritzechen selig hatt iij stücke inn einer pressen ligen, do hatt Gutenberg gebetten das ir die usz der pressen nement und die von einander legent uff das man nit gewissen kume was es sy dann er hatt nit gerne das das jemand sihet.*”

2°. HANNSZ SCHULTHEISZ: . . . . . „ *Andres Dritzechen uwer bruder selige hat iij stücke undenan inn einer pressen ligen, dat hatt uch Hanns Gutemberg gebetten das ir die darusz nement und uff die presse legent von einander so kan man nit gesehen was das ist. Also gieng Claus Dritzechen und suchete die stücke do vant er nutzit.*”

3°. „ *Item COENRAD SAHSPACH hatt gezeit das Andres Heilman zu einer zit zu jme komen sy inn Kremer gasse und sprack zu jme lieber Cunrad als Andres Dritzechen abgangen ist da hastu die pressen gemacht und weist umb die sache do gang dohin und nym die stücke usz der pressen und zerlege si von einander so weis nyemand was es ist, da nu diser gezuge das tun wolte und also suchete das were uff Sanct Steffauns tag nechst vergangen do was ding hinweg.*”

4°. „ *LORENZ BELDECK het gesait das*
„ *Jo.*

„ Johann Gutenberg jn zu einer zit geschickt het
 „ zu Claus Dritzehen, nach Andres sins bruders
 „ seligen dode und det Clausen Dritzehen sagen
 „ das er die presse die er hiinder jm hett nieman
 „ oigete zotgete, das ouch diser gezug det, und
 „ rette ouch me und sprach er solte sich bekum-
 „ bern so vil und gon über die presse und die mit
 „ den zweyen wurbelin uff dun so vielent die
 „ stücke voncinander, dieselben stücke solt er dann
 „ in die presse oder uff die presse lege so kunde
 „ darnach nieman gesehen noch ut gemercken.”

5°. Heer ANTHONIE HEILMAN: . . . . .

„ Dirre gezuge hat ouch geseit das er wol wisse
 „ das Gutenberg unlange vor Wihnaten sinen
 „ knecht sante zu den beden Andresen, alle for-
 „ men zu holen, und würdent zur lossen das er
 „ ofs sehe, und jn joch eutliche formen ruwete. —
 „ Do noch do Andres selige abeginge, und dirre
 „ gezuge wol wusse das lüte gern hettent die presse
 „ gesehen, do spreche Gutenberg sii soltent nach
 „ der pressen senden er fohrte das man sii sehe,
 „ do sante er sinen knecht harjn sii zur legen,
 „ und wann er müßig were so wolte er mit jn re-
 „ den, das entbot er jn. Er hat ouch geseit das
 „ von Reimbolt Musclers wegen und von sinen
 „ wegen sy nye gedaht worden.”

6°. „ Item HANNS DÜNNE der goltsmyt hat
 „ geseit, das er vor dryen joren oder doby Gu-
 „ temberg by den hundert guldin abe verdienet
 „ habe alleine das zu dem trucken gehöret.”

7°. „ Item MIDEHART STOCKER hat ge-
 „ seit . . . das Er von Andres Dritzehen gehort
 „ habe, das er spreche, hülf jn Got das das ge-
 „ machte werck in der gemcinschaft vertriben

„würde, so hoffe und truwete er ufs allen sinen
„nöten zu kummen.“

Uit de vorenstaande verklaringen ziet men, dat dezelve genoegzaam alleen over eene *pers* van GUTTENBERG handelen. Dat dit eene *druk-pers* is geweest, schijnt uit den geheelen zamenhang te blijken, en mij is geen auteur bekend, welke daaromtrent eenigen twijfel heeft gekoesterd.

Die *pers* bevattede eenig *geheim*, hetwelk GUTTENBERG voor anderen wilde verbergen, hetzij dan dat dit geheim in dat *werktuig* zelve of in eenig *ander stuk*, in of op die *pers* liggende, bestaan hebbe. Voor beiden zoude het een en ander zijn aan te voeren.

Wij voor ons merken hieromtrent aan, dat, volgens de getuigenissen van LAURENS BELDECK en ANTHONIE HEILMAN, GUTTENBERG niet wilde, dat de *PERS* door iemand werd beschouwd, waartoe de lieden genegen waren. Aan COENRAD SAHPACH gaf hij last, om, *vermits door hem de Pers gemaakt en aan hem de zaak bekend was, de stukken uit de PERS te nemen en uit elkander te leggen, als wanneer niemand zoude weten wat het was.* De ordergeving aan zoodanig eenen man, die de *pers* zelve gemaakt had, schijnt meer bepaaldelijk de *pers*, dan wel iets anders te hebben betroffen. Door de *stukken*, welke uit de *pers* moesten genomen worden, kan men even goed *gedeelten van deze machine* zelve, als wel *andere voorwerpen*, die bedrukt moesten worden, verstaan, vooral, wanneer men opmerkt, dat GUTTENBERG zijnen knecht, LAURENS BELDECK, onder anderen,

ren, had gelast, *de twee wervelen open of los te maken, als wanneer de stukken uit elkander zouden vallen*: iets, hetwelk, onzes inziens, met meer grond op de *pers*, dan wel op iets anders, kan worden toegepast. Verder, indien door het woord *stukken* die *voorwerpen* moeten verstaan worden, *welke bedrukt moesten worden*, hetzij dan *houtsnel figuren* of *letteren*, of ook wel *losse beweegbare letteren*, dan was de last van GUTTENBERG, met betrekking tot dezelve, niet voldoende, om het *gebruik der pers*, die overigens in haar geheel bleef, te verbergen. Die *stukken*, namelijk, moesten, na los of uit elkander genomen te zijn, *niet*, zoo als in ons oog volstrekt noodig was, *weggemakt* of op eene andere plaats *verborgen*, maar *in* of op *de Pers* worden *gelegd*: ze bleven dus *bij de pers bewaard*, vielen den nieuwsgierigen en onderzoekenden beschouwer (voor wien men dezelve NB. wilde verbergen) dadelijk in het oog, en het zoude zelfs aan den eenvoudigsten weinig moeite gekost hebben, om, gaande gemaakt door het berigt eener geheime en nieuwe bewerking, bij het gezigt van eene *drukpers* en *verkeerd gesneden figuren* of *letteren*, weldra op het denkbeeld te geraken, *dat deze uren of letteren door middel van deze pers konden worden afgedrukt*: en alzoo moest het geheim van zelve ontdekt en verraden worden. En verder, wanneer men door de *vier stukken*, welke met *wervelen* aan elkander vast zijnde, losgemaakt en uit de *pers* moesten genomen worden, *vier bladzijden* verstaat, dan moet men natuurlijk in het denkbeeld komen, dat die *vier bladzijden* de eene zijde van een geheel vel

papier besloegen, en, even als tegenwoordig, *te gelijk moesten worden afgedrukt*. Doch alsdan vervalt men tot de grootste dwaling, daar het zeker is en door niemand zal worden tegengesproken, dat de eerste drukkers in den beginne slechts *éene zijde te gelijk* hebben gedrukt, en het drukken van *onderscheiden bladzijden te gelijk* (namelijk zoo veel er, naar gelang van het formaat, op eene zijde van het vel papier konden geplaatst worden) (1), eerst in later' tijd, bij de meerdere vermenigvuldiging der letteren en de verbetering der werktuigen, een aanvang heeft genomen. Met meer grond vermeenen wij alzoo te mogen vaststellen, dat door het woord *stukken gedeelten van de pers zelve*, die met wervelen waren vastgemaakt, moeten worden verstaan: door het losmaken van die wervelen kon men, zoo niet de *geheele pers*, immers de *voornaamste stukken* van dezelve, *uit elkander nemen*, en door dit middel bleef niet alleen hare *zamenstelling*, maar ook haar *gebruik*, verborgen.

Wij willen, niettegenstaande dit alles, niet ontkennen, dat in of bij de *pers* eenige *voorwerpen* zijn geweest, met oogmerk, om dezelve, *door middel van de pers, af te drukken*. Indien het toch zoude blijken, dat de zamenstelling der *pers* aan het oogmerk konde beantwoorden, dan moest daarvan de proef genomen worden, en daartoe waren zoodanige voorwerpen noodig. De afzending van den knecht van GUTTENBERG, *om alle de vormen te halen*, kan mogelijk tot zoodanige

(1) Bij voorbeeld: *twee* in folio, *vier* in quarto en *acht* in octavo.

nige voorwerpen betrekking hebben gehad, en dan ziet men hieruit tevens, dat die *formen* reeds bevorens, op last van GUTTENBERG, zijn weggenomen en, ter bedekking van het geheim, naar elders vervoerd. Dat voorts GUTTENBERG reeds te dien tijde eenig denkbeeld van *beweegbare letteren* zal hebben gehad, gelooven wij voor ons gereedelijk. Onze stelling, dat de eigenlijke Boekdrukkunst in het drukken met zoodanige letteren bestaat, en ons gevoelen, dat GUTTENBERG zich toenmaals met de *voorbereidfels* tot die wetenschap heeft bezig gehouden, maken dit voor ons aannemelijk; doch, om, zoo als sommigen willen, uit deze *processtukken* alleen te besluiten, dat uit *dezelve* zoude blijken; dat GUTTENBERG reeds toenmaals zijne *proeven met losse en beweegbare letteren zoude hebben genomen*, kunnen wij in geenen deele toestemmen: wij hebben dit uit geene der aangevoerde getuigenissen kunnen opmaken; wij voor ons zien daartoe geen kans, ten zij wij, om ons gevoelen door te dringen, van de letter van den tekst afwijken, en, op het voetspoor van anderen, het woord *stücken* (door de getuigen gebezigd) op de eene plaats door *stukken* (*pieces*) en op de andere plaats door *bladzijden* (*pages*) vertalen: iets waartoe wij vermeenen geene vrijheid te bezitten.

Wij voor ons vermeenen alzoo, dat uit deze processtukken niets anders is op te maken, dan dat GUTTENBERG zich, tusschen de jaren 1436 en 1439, te *Straatsburg*, heeft bezig gehouden met het ontwerpen en doen gereedmaken van eene *pers*, geschikt, om daarmede geheele bladzijden te kunnen drukken. Een *wijnpers* schijnt

schijnt hem, volgens het verhaal van BERGELANUS (1), aanvankelijk tot model verstrekt te hebben. Uit onze beschouwing der werkruigen, waarmede den *Spiegel onzer Behoudenis* is vervaardigd, hebben wij gezien, dat de *pers*, waarmede dat boek is gedrukt, in niets anders, dan in eene gewone *huis-* of *handpers* heeft bestaan, en dat dezelve ten eenemale ongeschikt was, om eenen goeden afdruk ten voorschijn te brengen. GUTTENBERG, zich op de verbetering en volmaking der Boekdrukkunst toeliggende, moest zich, in de eerste plaats, onledig houden met het uitdenken eener meer geschikte en tot het oogmerk voldoende *pers*: en naar ons inzien is hij in dit ontwerp volkomen geslaagd; en aan hem is alzoo de eere dezer uitvinding toe te schrijven.

Wanneer wij nu omtrent dit punt het gevoelen der voorstanders van *Menz* en anderen nagaan, dan is het niet wel te ontkennen, dat zij in de hoofdzaak met ons overeenstemmen.

Omtrent den *uitvinder* of *verbeteraar der drukpers* en den *tijd der zamenstelling*, zegt, onder anderen, DE MURR (2), dat men in 1448 (?) nog van geene *drukpers* wist; dat men die aan den grooten GUTTENBERG had te danken, welke, blijkens de processtukken van 1439, zijne uitvinding in den beginne had geheim gehouden; terwijl het *tijdstip der oprigting dezer pers* door DE LA SERNA SANTANDER (3) meer bepaaldelijk wordt gesteld op het jaar 1439.

En

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 177. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 47.

(2) *Journal zur Kunst und Litteratur.* Th. II. p. 112.

(3) *Dict. Bibl.* T. I. d. 81.

En wat aanbelangt het *gebruik*, hetwelk GUTTENBERG van deze *pers* zoude hebben gemaakt, komen de bedoelde schrijvers daarin overeen, dat, eigenlijk gezegd, *niets* van dezelve is voor den dag gekomen. Meer bijzonder komt hun besluit hierop neder: dat welligt GUTTENBERG *niets heeft uitgevonden*, vermits de *houfsneden reeds vóór hem bekend waren*; dat het geenszins is uitgemaakt, of de *boeken met houten letteren niet reeds lang vóór hem zijn gedrukt*; dat het althans *zeer onzeker is, dat de oude prentwerken door hem of door FUST, ja zelfs door een DUITSCHER zouden zijn vervaardigd*; dat hij zich in 1436 nog niet met het *gieten van letteren*, maar alleen met het *bewerken van houten tafelen* en hoogstens met de *houten letteren* heeft bezig gehouden; dat de processtukken van 1439 alleen spreken van *vaste tafelen*, en alzoo niet van de eigenlijke Boekdrukkunst; dat, wat er ook zijn moge van zijne onderzoekingen in die nieuwe wetenschap, alle de door hem genomene proeven *onvolkomen* zijn geweest, en dat dezelve zijn *mislukt*; dat de processtukken doen zien, dat bij het overlijden van ANDREAS DRITZEHEN (een der compagnons) nog geen het minste *genot* of *voordeel* uit de compagnieschap was voortgevloeid, ten blijke alzoo, dat *de kunst nog niet in volle werking* was gebragt; dat het zeer onzeker is, of GUTTENBERG tot op het tijdstip zijner vereeniging met FUST, in of omstreeks 1445, wel *eenig volledig boek heeft ten voorschijn gebragt*; dat althans tot op dit oogenblik *niets van zoodanig werk*, hetwelk door hem te Straatsburg zoude zijn gedrukt, bekend is. Waarbij
men

men nog kan voegen, dat onderscheidene schrijvers het *begin der eigenlijke onderzoekingen* eerst na het jaar 1440 tot de komst van GUTTENBERG te *Mentz* in 1444 — ja, tot na zijne vereeniging met FUST in of omstreeks 1445, vaststellen; dat die onderzoekingen tot aan 1450 hebben voortgeduurd, als wanneer de kunst tot die hoogte schijnt te zijn gebragt, dat met het drukken van den *Bijbel* een aanvang konde worden gemaakt; terwijl, eindelijk, in het onderschrift van den *Livius*, ten jare 1505, te *Mentz*, bij J. SCHEFFER uitgegeven, wordt gezegd, dat de kunst door GUTTENBERG in het jaar 1450 te *Mentz* zoude zijn uitgevonden. (1)

Wat van dit alles ook zijn moge, zoo veel blijkt uit deze vereenigde getuigenissen, dat, met uitzondering der *drukkers*, tot in 1439 of 1440 nog niets door GUTTENBERG tot volkomenheid was gebragt; dat hij eerst na dien tijd, en allerwaarschijnlijkst te *Mentz*, in vereeniging en met medewerking van FUST, zijne onderzoekingen,

(1) Zie over deze onderscheidene bijzonderheden: de *Keulsche Kronijk* van 1499. MARCHAND, *Hist. de l'Imprimerie*. p. 7. FOURNIER, *Dissertation* &c. p. 3, 4, 6, 7, 19, 33, 39, 76, 85. *Orig. de l'Imprim.* p. 144, 145, 146, 184, 187. *Observations* &c. p. 39, 41. *Remarques* &c. p. 76, 77, 80. SCHOEPLIN, *Vind. Typ.* Cap. VII. § I. *Lettre sur l'Origine de l'Imprim.* Strasbourg. 1761. p. 35, 38, 39. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 145. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 139. HEINEKEN, *Nachrichten*. Th. II. p. 95, 281, 310. COGAN, *Retze langs den Rhijn*. bl. 462, 467. DAUNOU, *Analyse* &c. p. 31, 32, 97. *Catal. de la Serna Santander*. T. I. p. 128, 129. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 81, 82, 84. LAMBINET, *Origine de l'Imprimerie*. T. I. p. 95, 103, 112, 142, 143, 144, 192, 250, 251, 252.

gen, omtrent het middel om boeken te drukken, met vrucht heeft voortgezet en aanvankelijk tot eene zekere hoogte gebragt, welke nog alleen de verbetering en volmaking van SCHEFFER, welke kort daarop volgde, vorderde; en dat alzoo ook hieruit blijkt, dat, in overeenstemming met hetgeen door JUNIUS en andere schrijvers voor *Haarlem* is te boek gesteld, de Mentzische drukkerij niet vroeger dan tot het jaar 1444 of 1445, en alzoo na den doed van KOSTER, kan worden gebragt.

HOOFDSTUK XI.

Getuigenissen van uitlandsche schrijvers ten voordeele der stad Haarlem.

Wanneer men de geschriften van HEINEKEN en DE LA SERNA SANTANDER raadpleegt, dan zoude men welligt in het denkbeeld kunnen vallen, dat slechts alleen *Nederlanders*, zoo als JUNIUS, SCRIVERIUS, MEERMAN, DE BRUIJN enz., door nationalen ijver aangevuurd, de eer der uitvinding der Boekdrukkunst aan *Haarlem* en LAURENS JANSZON KOSTER hebben toegeschreven; terwijl daarentegen alle *uitlandsche schrijvers* zich ten voordeele van *Duitschland* in het algemeen of de stad *Mentz* in het bijzonder zouden hebben verklaard. Niets, ondertusfchen, zoude minder met de waarheid overeenkomstig zijn dan dit. Wij zouden ons in staat bevinden, om bijna vijftig uitlandsche schrijvers, waaronder warme voorstanders van *Mentz*, te kunnen aanvoeren, van welke sommigen de geheele

heele uitvinding der kunst, met al wat daartoe behoort, volmondig en genoegzaam volkomen aan *Holland* of aan KOSTER van *Haarlem* toekennen; anderen aan hem de eerste vervaardiging der xylographische werken toeschrijven; en wederom anderen in het algemeen toestemmen, of wel verklaren, niet te kunnen ontkennen, dat de gelegenheid en aanleiding tot het ontdekken dezer wetenschap in die stad te zoeken is, terwijl echter al wat tot de verbetering en volmaking van dezelve behoort, aan de stad *Mentz* moet worden toegeëigend (1). — Het zoude voor den lezer vervelend zijn, de woorden van alle deze schrijvers zelve over te nemen. Wij moeten ons daarvan alzoo onthouden. Drie derzelve, echter, vorderen eene meer bijzondere vermelding.

Het eerste en oudste getuigenis is dat van ULRICH ZELL, in eene *Keulsche Kronijk*, uitgegeven ten jare 1499. Het daarin voorkomend verhaal van de uitvinding der Boekdrukkunst is opgeteekend uit den mond van ULRICH ZELL, die in vroeger tijd op de Mentzische drukkerij zelve gewerkt had. Hij was alzoo der zake kundig; en zijn getuigenis is allergeloofwaardigst en boven alle vitterij verheven, daar hij, noch door overdrevene liefde voor de eer van zijn vaderland, noch door zijne vorige betrekkingen verblind, de waarheid hulde doet, en edelmoediglijk bekent: dat, *hoewel de kunst te Mentz is uitgevonden*

(1) HEINEKEN, die voorname tegenstander van *Haarlem*, erkent zelfs (*Nachrichten*, enz. Th. II. p. 304), dat de meeste schrijvers, welke tegen het verhaal van JUNIUS geschreven hebben, echter niet hebben betwist, dat KOSTER figuren heeft gesneden, en hij alzoo een *vormsnijder* zoude zijn geweest.

vonden op de wijze zoo als zij thans gemeenlijk gebruikt wordt, zoo is toch het eerste voorbeeld in Holland gevonden in de *Donaten*, die aldaar vóór dien tijd (dat is vóór 1450, want van dat jaar spreekt de schrijver) gedrukt zijn.

Wij vergenoegen ons voor het tegenwoordige met deze korte opgave eenes verhaals, hetwelk wij hierna (Hoofdst. XII) meer uitvoerig zullen beschouwen en tegen alle de aanmerkingen, die men te vergeefs getracht heeft tegen hetzelfde te maken, verdedigen.

Het daarop volgende is dat van MARIANGELUS ACCURSIUS, geboren te *Aquila*, in het Koninkrijk *Napels*. Hij bloeide in het begin der zestiende eeuw. Na eenen geruimen tijd in *Italië* te hebben doorgebracht, vertrok hij naar *Duitschland*, en was zeer gezien aan het hof van Keizer KAREL den vijfden. Deze geleerde, welke geen belang had, ten voordeele van *Holland* te schrijven, bevestigt het verhaal van ZELL in de *Keulsche Kronijk* volkomen. Volgens het getuigenis van ANGELUS ROCHA (1) heeft de jonge ALDUS aan hem vertoond een op parkement gedrukten *Donatus*, op welks eerste blad ACCURSIUS eigenhandig het navolgende had geschreven (2):

„ *Johannes Faust, civis Maguntinus, avus ma-*
 „ *ternus Joannis Schoeffer, primus excogitavit*
 „ *imprimendi artem typis aereis, quos deinde*
 „ *plumbeos invenit; multaque ad artem poliendam*
 „ *addidit eius filius Petrus Schoeffer. Impressus*
 „ *au*

(1) *Appendix ad biblioth. Vatican. Roma. 1591. p. 411.*

(2) Zie, onder anderen, MEERMAN, *Orig. Typ. P. L. p. 60, 61. P. II. p. 214, 215*, en eene menigte andere auteurs.

„ *autem est hic Donatus & Confessionalia primum*
 „ *omnium anno 1450. ADMONITUS CERTE FUIT*
 „ *EX DONATO, HOLLANDIAE PRIUS IMPRESSO IN*
 „ *TABULA INCISA.*” (1)

Het doet er te dezer plaatse niets toe, of ACCURSIUS den Hollandschen *Donatus* heeft beschouwd als uit *vaste* of *losse* letteren te zijn vervaardigd. Op eene andere plaats (Hoofdst. IV) hebben wij reeds gezien, dat dezelve, blijkens de gevondene fragmenten, met losse beweegbare en gegoten letteren is gedrukt. Wij bedoelen met de aankaling dezer woorden thans niets meer, dan om door dezelve te doen zien, dat het niet alleen volgens de *Koulsche Kronijk*, maar ook volgens ACCURSIUS, reeds lang voor den tijd van JUNIUS, bekend en uitgemaakt was, dat de eerste beginselen der Boekdrukkunst uit *Holland* oorspronkelijk waren, en door die van *Mentz* ten voorbeelde zijn genomen.

Het derde, eindelijk, is dat van LOUIS GUICCIARDIN, zoon van den bekenden historiefchrijver FRANCISCUS, welke ten jare 1540 is overleden. Hij was geboren te *Florence*; verliet,

(1) De zin dezer woorden komt hierop neder: „ *Joannes*
 „ *Faust van Mentz, de Grootvader van Moeders zijde van Jo-*
 „ *annes Schoeffer, heeft de kunst (te weten het Boekdrukken)*
 „ *het eerste uitgedacht met koperen letters, die hij naderhand*
 „ *van lood heeft weten te maken. Sedert heeft zijn zoon Pie-*
 „ *ter Schoeffer daar vele dingen bij uitgevonden, tot versiering*
 „ *en beschaving der kunst. Maar deze Donatus is met de*
 „ *Confessionalia het eerst van allen gedrukt in 't jaar 1450.*
 „ *Hij (te weten JOANNES FAUST) heeft zekcrlijk de eerste*
 „ *aanleiding hiertoe gekregen door den Donatus van Holland,*
 „ *voor dien tijd gedrukt door middel van een uitgesneden ta-*
 „ *felte.*”

liet, omstreeks het midden der zestiende eeuw, *Italië*; verkoos *Antwerpen* tot zijne woonplaats, en liet aldaar, ten jare 1567, bij WILLEM SYLVIVUS, in druk uitgaan eene *Beschrijving der Nederlanden* in de Italiaansche taal. Ten jare 1612 werd daarvan eene Nederduitsche vertaling door CORNELIS KILIAN, te *Amsterdam*, bij WILLEM JANSZ, in het licht gegeven. Volgens de laatstgemelde editie zegt GUICCIARDIN, van *Haarlem* sprekende, op bladz. 373, het navolgende: „ *Men bevindt niet alleenlyck*
 „ *door het ghemeyn segghen der inwoonders, maer*
 „ *oock door ghetuyghenisse van sommige schry-*
 „ *vers, ende andere oude ghedenckenissen, dat in*
 „ *dese stad allereerst ghevonden is de konste van*
 „ *boecken te drucken, ende de wyse van letteren*
 „ *te gieten om te printen gelyck men dat tegen-*
 „ *woordichlyck ghebruyckt heel Europa door (1).*
 „ *Maer want de eerste vinder gheraecte te ster-*
 „ *ven, eer hy de konste tot volmaecktheydt hadde*
 „ *gebracht, is zijn dienaer (so men seyt) te Mens*
 „ *gaen wonen, aldaor hy dese konste in het licht*
 „ *brenghende seer blydelyck ontfanghen werdt, en-*
 „ *de heeft alle neersicheydt tot dit werck ghe-*
 „ *daen: soo dat men voort is geraeckt tot de op-*
 „ *rechte kennisse en volmaecktheydt. Deshalven*
 „ *den*

(1) Volgens MEERMAN staan de woorden: *ende de wyse van letteren te gieten om te printen, gelyck men dat tegenwoordichlyck ghebruyckt heel Europa door*, niet in de oorspronkelijke Italiaansche uitgave, maar zijn overgenomen uit de Fransche vertaling van BELLEFOREST. In de hoofdzak maakt dit te dezzer plaatse geene de minste verandering: wij hebben reeds (Hoofdst. I) gezien, dat KOSTER met *gegoten letteren* heeft gedrukt.

„ den roep overal ghegacn ende ghebleven is, dat
 „ dese konste ende wetenschap van Boeckdrukkerye
 „ te Mens aller eerst gevonden zy. Van de waer-
 „ heydt deser saecken en kan noch en wille ick
 „ niet oordeelen, latende my vernoegen, dit met
 „ luttel woorden gemeldt te hebben, om deser
 „ stadt ende desen lande gheen achterdeel hierin
 „ te doen” (1).

Men ziet hier alzoó wederom het getuigenis van eenen kundigen en geleerden uitlandschen schrijver, welke, door geene partijdigheid gedreven, aan *Holland*, en wel bepaaldelijk aan de stad *Haarlem*, behoorlijk regt laat wedervaren, niettegenstaande alle de aanmatigingen, welke zich de stad *Mentz* sints den jare 1457 had veroorloofd. Dit getuigenis strekt te meer ten voordeele van *Haarlem*, daar hetzelfde (blijkens de opdracht van het werk aan *FILIPS*, Koning van *Spanje*, welke is gedagteekend den 20sten October 1566) is opgesteld vóór de *Batavia* van *JUNIUS*, welk boek niet voor het jaar 1588 in het licht verscheen. *GUICCIARDIN* konde dus het verhaal van *JUNIUS* niet nasmchrijven. Hieruit volgt, dat *GUICCIARDIN* zijne berigten van elders heeft bekomen; en dit juist staft de aanspraak der stad *Haarlem* even zeer, als zij het werk van *JUNIUS* (waarmede het in de hoofdzaak overeenstemt) bevestigt. Terwijl het verhaal van *GUICCIARDIN* nog deze bijzonderheid bevat, dat de

over-

(1) Zie ook *SCRIVERIUS*, *Laure-crans*, bl. 27. *SEIZ*, *Derde Jubeljaar*, bl. 80, 81. *MEERMAN*, P. I. p. 64, 65. *DE BRUIJN*, bl. 231, 234. *COGAN*, *Relze*, enz. bl. 436, 437, enz.

overbrenging der kunst naar *Mentz* zoude hebben plaats gehad na dat de uitvinder was komen te overlijden.

De voorstanders van *Mentz* (1) hebben wel getracht het te doen voorkomen, als of GUICCIARDIN de aanspraak van *Haarlem* niet alleen in twijfel hebbe getrokken, maar ook aan dezelve in het geheel geen geloof geslagen. Doch wanneer men, de woorden van onzen auteur met opmerkzaamheid naleest, zal men weldra van het tegendeel overtuigd zijn. GUICCIARDIN, aan wien toch het voorgeven der stad *Mentz*, achter zoo vele boeken te lezen, en door zoo vele schrijvers aangehaald, niet onbekend zal zijn geweest, toont op zijn minst genomen, dat, offchoon gewoonlijk de roem der uitvinding aan de stad *Mentz* werd toegeschreven, de aanspraak van deze stad op die eer te zijnen tijde nog *niet volkomen bewezen* was en alzoo als *uitgemaakt* kon worden beschouwd: daar, zoo als hij zich uitdrukt, de vordering van *Haarlem* zich niet alleen op het *gemeyn seggen der inwoonders* (2), maar ook op *ghetuyghenisse van sommige schryvers en andere oude ghedenckenissen* grondde. En offchoon hij billijk en onpartijdig genoeg is, om bij het

(1) *Nachrichten*, etc. Th. II. p. 255, 256. *Idée Générale*, p. 281. LICHTENBERGER, etc.

(2) HEINEKEN (*Nachrichten*, Th. II. p. 256) laat GUICCIARDIN alleen spreken van het *voorgeven der Hollanders* en der *inwoonders van Haarlem*, doch laat de *getuigenissen van sommige schryvers* en de *andere oude gedenkstukken* achterwege, en ontneemt alzoo aan de woorden van onzen schrijver derzelver voornaamste kracht. Waarom? Omdat dezelve zijne uitlegging omver moesten werpen.

het slot zijner reden te dezen geene beslissende uitspraak te doen (hetwelk ook niet regelregt tot zijn oogmerk met de uitgave van dit zijn werk behoorde), levert echter de samenhang zijner woorden stoffe genoeg op, om daaruit op te maken, dat hij niet vreemd is geweest, om het daarvoor te houden, dat de kunst van boekdrukken oorspronkelijk te *Haarlem* is uitgedacht, doch vervolgens te *Mentz* verbeterd en tot meerdere volkomenheid gebragt.

De lezer vergenoege zich voorts met de hier onderstaande aanwijzing van eenigen der overige schrijvers, van welke wij een groot gedeelte op onderscheiden plaatsen in dit ons werk hebben bijgebragt, en die overigens, des begeerende, door hem nader kunnen worden geraadpleegd; en zegge met een derzelven (CLESSEN, p. 52):

- „ Gerne lasz ich andre zancken,
- „ Wer der edlen Druckerey
- „ Eigentlich Erfinde sey:
- „ Mir gefallen die gedancken:
- „ KUSTER hat den grund gelegt,
- „ GUTTENBERGER fortgetrieben,
- „ FAUSTEN (liever SCHEFFER) Ist der Ruhm geblieben,
- „ Wie man heute Bücher prägt.“ (1)

HOOFD-

(1) Zie voorts:

MICHAEL AITSINGER, *Leo Belgicus*. Edit. 1588. *Wolff* Monum. Typ. P. II. p. 407.

RICHARD ATKYNS. *The Originall and growt of printing*. London 1664.

C. BREHMEN, *Acurata expositio inventionis nobillissima pariter ac utilisissima Artis Typographicae*. *St. Dresden* 1640. *Wolff*, P. I. p. 930-935.

JOHANN GOTTLOB IMMAN BREITKOPF, *ueber die Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst*. *Leipzig* 1779. P. 42, 45.

JA-

HOOFDSTUK XII.

Keulsche Kronijk van 1499.

In eene Kronijk, gedrukt te Keulen, bij JOHAN-

- JACOBUS BURCHARDUS. *Wolfii*. P. II, p. 1152 seqq.
- ANDRÉ CHEVILLIER, *Dissertation sur l'origine de l'imprimerie*. Paris 1694. *Marchand, Hist. de l'Impr.* P. II. p. 116, 117, 157.
- DAVID CLEMENT, *Bibliothèque curieuse, historique et critique*. Tom. I. Preface. p. XV in note.
- WILHELM JEREMIAS JACOB CLESSEN, *Drittes Jubelfest der Buchdruckerkunst*. Gotha 1740. p. 14, 21, 22, 23, 36, 51, 52.
- T. COGAN, *de Rhyne of Reis van Utrecht naar Frankfort*. Haarlem 1800. bl. 409—477.
- NATALES COMES, *Historiae sui temporis, Libro XXIV*. p. 525, edit Argentor. 1612. fol. *Scrtyerius*. bl. 86, 118. *Wolfii*. P. I. p. 313. 314.
- DAUNOU, *Analyse des opinions diverses sur l'origine de l'imprimerie*. Paris XI.
- FOURNIER, *Dissertation sur l'origine de l'impr.* p. 33; *de Forig. de l'impr.* p. 130, 140, 141, 142, 177. *Heinsken, Nachrichten*. Th. II. p. 305.
- J. G. A. GALETTI, *Kleine Weltgeschichte*. Th. IX. p. 105—109.
- CHASTEAUNIÈRE DE GRENAILLE. *Wolfii*. P. II. p. 1132, 1133.
- JOHANNES JONSTONIUS, *Natura constantia*. Amstelod. 1632. *Wolfii*. P. II. p. 1056.
- JOHANN ERHARD KAPPENS, *Die so nöthig als nützliche Buchdruckerkunst und Schriftegeszerey*. Leipzig 1740. pag. 28, 53, 55.
- P. LAMBINET, *Orig. de l'imprim.* T. I. p. 56, 57, 64 à 74, 85, 91, 92, 242.
- FRIEDRICH CHRISTIAN LESSERN, *Typogr. Jubilans*, Leipzig 1740. p. 23, 24, 25, 33, 34, 36.
- CHRISTIAN MUNDENS, *Danck-Predigt*, etc. *Frankfurt am Mayn*. 1741. p. 130, 131, 143, 144, 145, 252, 253.
- J. DE PARIVAL, *Les Delices de la Hollande*; bl. 119, 120 van de Nederduitse uitgave van 1661. *Wolfii*. P. II. p. 1134.

HANNES KOELHOF, in den jare 1499 (1), vindt men men op fol. CCCXII een verhaal van het begin en voortgang der Boekdrukkunst; welk verhaal in de oorspronkelijke taal (2) aldus luidt:

„ Van

JOHAN DANIEL SCHOEPPFLIN, *Vindiciae Typographicae*. 1760. p. 87. seqq. *Lettre sur l'origine de l'imprimerie*. p. 19—22.

D. CONR. GEORG. SCHWARZ, *Indice libror. sub incunab. typograph. impresf. F. C. Lesfern, Typogr. Jubilans*. p. 49, in de noot (**).

J. C. SEIZ, *Derde Jubeljaar der nieuw uitgevonden Boekdrukkunst*. Haarlem 1740.

NICOLAAS SERRARIUS, *Disfertatio de Typographia Inventione*. In *Rerum Mogunt. Libro I. Moguntiae* 1604. *Marchand*. P. II. p. 41 seqq. en anderen.

De fchrijver van het Schouwtooneel der Natuur. D. VI. bladz. 217 en 218 der Nederduitfche uitgave.

ANTHONY WOOD, *Historia et Antiquitates univerfitatis Oxoniensis*. 1674.

GEORG WILHELM ZAPP, *Augsburgs Buchdruckergefchichte*. Augsburg 1778, in *Historifche Einleitung*. p. IV, V.

En voorts eenige anderen, te vinden bij WOLFIUS, *Monumenta Typographica*.

(1) De titel van dit boek, van hetwelk, onder anderen, een exemplaar op het raadhuis der stad Haarlem bewaard wordt, luid als volgt: *Cronica van der hilliger Stat va Coelle oder 1zytboich van den gefchichten der vergangen Jairen in duytfche landen und funderlinge der hetiger Stat Coellen and yrer bufchove*.

(2) KÖHLER, *Ehren-Rettung Johann Gutenbergs*, p. 44; — MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II p. 105—108; — MASFH, *Bibl. sacra le Long-Maschlana*. P. II Vol. III. p. 54; — WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 50, 51; — WESTREBEN, *Verhandeling*, enz. bl. 156—158. Eene overzetting van dit verhaal in de Latijnsche taal vindt men bij MALLINKROT, *de ortu & Progresfu Typographicae*. p. 378; — MARCHAND, *Hist. de l'Imprim.* P. II, p. 4, 5; — MEERMAN, *loc. cit.*; — en in de tegenwoordige Hoogduytfche fpraak bij CLESSEN, *Drittes Jubel-Fest der BuchdruckerKunfts* pag. 24—26, enz.

„ Van der boychdruckerkunst. Wanne, wae,
 „ und durch wen is vonden dye uynsprach-
 „ lich nutze kunst boicher tzo drucke.”

„ Item dese hoichwyrdige kunst vursz is von-
 „ den aller erst in Duytschland tzo Mentz am
 „ Ryne. Ind dat is der duytscher nacion eyn
 „ groisse eirlicheit dat sulche synrische myn-
 „ sehen syn dae tzo vynden. Ind dat uns ge-
 „ schiet by den jairen uns heren anno Dñd
 „ MCCCCXL. ind van der xyt bis men schre-
 „ ve L. wart untersoicht die kunst und was
 „ dairzo gehoirt. Ind in den jairen uns he-
 „ ren do men schreyff MCCCCL. do was eyn
 „ gulden jair, do begon men tzo drucken ind
 „ was dat eyrste boich dat men druckte die
 „ Bybel zo Latyn, ind wart gedrukt mit
 „ eynre grover Schrift as is die Schrift dae
 „ men nu Myffeboicher mit druckt. Item wie
 „ wail die kunst is vonden tzo Mentz, als
 „ vursz. up die wyse, als dan nu gemeynlich
 „ gebrucht wird, so is doch die eyrste vurbyl-
 „ dung vonden in Hollant uys den Donaten,
 „ die daeselfst vur der tzyt gedrukt syn. Ind
 „ van ind uys den is genommen dat begynne
 „ der vursz. kunst. Ind ts vill meysterlicher
 „ ind subtilicher vonden dan dieselve manier
 „ was, und je langer je mere kunstlicher
 „ wurden. Item eynre genant omnebonus, der
 „ Schryfft in eynre vurrede up dat boich Quin-
 „ tilianus genoempt. undt ouch in anderen
 „ meir boicher, dat eyn Wale uys Vranck-
 „ ryck, genant Nicolaus Genson have alre
 „ eyrst dese meysterliche kunst vonden, mer

„ dat is offenbaerlich gelogen. Want Sy syn
 „ noch im leven die dat getzuigen dat men
 „ boicher druckte tzo Venedige, ee der vursz
 „ Nicolaus Genson dar quame, dair he began
 „ Schrift zo snyden und bereyden. Mer der
 „ eyrste vynder der druckerye is geweest cyn
 „ burger tzo Mentz. ind was geboren van
 „ Straisburch. ind hiesch joncker Johan Gu-
 „ denburch. Item van Mentz is die vursz.
 „ kunst komen alre eyrst tzo Coellen. dairnae
 „ tzo Venedige. dat begynne ind vortganck der
 „ vursz kunst hait myr muntlich vertzelt den
 „ eirsame man Meyster Ulrich tZell van Ha-
 „ nauwe, boichdrucker zo Coellen noch zerszyt
 „ anno MCCCCXCIX. durch den die kunst
 „ vursz. is zo Coellen komen. Item idt syn
 „ ouch cyn deill vurwitziger man, und die
 „ sagen men have ouch vurmaels boicher ge-
 „ druckt, mer dat is niet wair. Want men
 „ vynt in geynen landen der boicher die tzo
 „ denselven tzyden gedruckt syn.”

Hoe klaar en duidelyk nu ook in dit verhaal
 wordt gezegd, dat de eerste bron tot het ontdek-
 ken der Boekdrukkunst niet te *Mentz*, maar in
Holland moet worden gezocht; met welke ronde
 woorden deze belangrijke en alles afdoende bij-
 zonderheid daarin ook, voor altijd, met onuit-
 wischbare letteren, staat opgeteekend; en hoezeer
 hetzelfde dan van dien aard is, dat alle aanvallen,
 welke men goedvinden mogt tegen hetzelfde te on-
 dernemen, weldra moesten vervullen, moet het
 ons echter niet verwonderen, dat sommige voor-
 standers van *Mentz* zulks, echter, van tijd tot
 tijd,

tijd, alhoewel vruchteloos, hebben beproefd: trouwens, indien de verzekering van den Keulschen Kronijkschrijver, of liever van ULRICH ZELL, voor waarheid moet worden gehouden, dat, namelijk, voor het jaar 1440 of 1450 in *Holland Donaten* zijn gedrukt, welke aan die van *Mentz ten voorbeelde* hebben verstrekt, dan is het uitgemaakt, dat de aanspraak van laatstgemelde stad op de eer der eigenlijke *uitvinding* in rook moet verdwijnen, en zich alleenlijk moet bepalen tot de aanmerkelijke *verbetering* en *volmaking* dezer wetenschap.

De kracht en waarde dezer gevolgtrekking heeft dan ook zoo zwaar bij de schrijvers voor *Mentz* gewogen, dat zij niets hebben onbeproofde gelaten, om, ware het mogelijk, de waarheid van dit verhaal in het geheel of ten deele in verdenking te brengen. MARCHAND, KÖHLER, FOURNIER en HEINEKEN inzonderheid hebben hieromtrent hunne krachten beproefd, en eene en andere nietsbeteekenende bedenking aangevoerd, die wij zoo dadelijk zullen onderzoeken.

Met dat al schein men echter van de waarheid van dit verhaal, en tevens van de ongenoegzaamheid der tegen hetzelfde ingebragte bezwaren zoo zeer overtuigd te zijn, dat sommigen hunne toevlucht tot een ander hulpmiddel namen, hierin bestaande, om het verhaal uit de *Keulsche Kronijk* niet in dezelfs *geheel* over te nemen, maar slechts daarvan een *gedeelte* uit te kippen, en wel zoodanig gedeelte, hetwelk hen voor het oogenblik ter staving hunner stelling, en alzoo ter bereiking van hun oogmerk schein te stude te komen. Op die wijze was het hen, nu en dan, niet

niet moeilijk gevallen, den zin der woorden te veranderen, en U. ZELL of den Kronijkschrijver schijnbaar zoodanig te doen spreken, als met hunne gevoelens het meest overeenkwam. Zoo zal men wel bij HEINEKEN (1) en bij DE LA SANTANDER (2) eenige *brokken* of *gedeelten*, maar nergens het *geheel* aantreffen, even als of zij geschroomd hebben, hetzelfde onder het oog van hunne lezers te brengen, die alsdan des te beter in staat zouden zijn geweest, de ongegrondheid hunner opmerkingen en besluiten te beoordeelen.

De losheid, waarmede inzonderheid de laatstgemelde schrijver (welke anders zoo naauwkeurig is) over deze *Kronijk* henen stapt, verdient voorzeker de opmerking van alle onzijdige beoordeelaars. Dit kan niet anders, dan het vermoeden doen ontstaan, dat hij, niettegenstaande al het aangevoerde van MARCHAND, KÖHLER, FOURNIER en HEINEKEN, met deze *Kronijk* verlegen was, vermits het daarin voorkomend verhaal zoo stellig en ondubbelzinnig van de *Hollandsche Donaten* spreekt, dat daardoor zijn geheel systeem tegen *Holland* en *Haarlem* moest in duigen vallen; en dat het ook daaraan alleen zal zijn toe te schrijven, dat, onder anderen, ook dat gedeelte van het verhaal, waarin van de *Hollandsche Donaten* wordt gewag gemaakt, nergens bij hem te vinden is.

Laat ons alsnu overgaan (1) tot een onderzoek omtrent den *persoon*, uit wiens mond dit verhaal is

(1) *Nachrichten*. Th. II. p. 263, 264, 265; — *Neue Nachrichten*. p. 218, 219.

(2) DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 110 in *note* (60), p. 156. T. II. p. 177; — *Catal. de la Serna Santander*. T. I. No. 303. p. 74. T. V. p. 22.

is voortgevloeid, mitsgaders deszels *bevoegdheid* en *geloofwaardigheid*; en daarna (II) de tegen hetzelfde ingebragte *bedenkingen* en *zwarigheden* toetsen.

I. Wat dan het eerste betreft: uit het verhaal zelve zien wij, dat men hetzelfde niet aan den *Keulschen Kronijkschrijver*, maar aan ULRICH ZELL verschuldigd is.

Bepalen wij ons alzoo vooreerst tot deszels *persoon*.

ULRICH ZELL, dan, geboren van *Hanau* (1), onthield zich ten tijde van GUTTENBERG, FUST en SCHEFFER te *Mentz*, en was aldaar *afschrijver van boeken* (2), ook was hij gewoon de fraaije hoofdletteren in de gedrukte werken te vervaardigen (3). Hij stond in eene naauwe en bijzondere betrekking tot de Mentzische drukkerij, waarop hij, als eene der werklieden, de kunst van boekdrukken zal hebben geleerd, zoo als niet alleen uit zijne opgegevene betrekking tot dezelve kan worden opgemaakt; maar bovendien is blijkende uit de gelijkheid zijner letteren met die van de twee laatstgemelde drukkers (4). Bij de inneming der stad *Mentz*, in den jare 1462, en de verftroojing der knechts van de voorsz. drukkerij door

(1) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 58; — DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 157.

(2) MEERMAN, *l. c.*; — DE LA SERNA SANTANDER. T. I. p. 117, 157.

(3) DE BRUIJN, *Gesch. der stad Haarlem*, bl. 235; — *Catal. de la Serna Santander.* T. I. p. 74.

(4) KÖHLER, p. 45; — ZAPP, *Annalen.* p. 124; — SANTANDER. T. I. p. 157. T. II. p. 14; — *Catal. de la Serna Santander.* T. I. p. 74.

door het grootste gedeelte van *Europa*, zal u. ZELL zich vermoedelijk te *Keulen* hebben nedergezet (1). Hij was de eerste, welke aldaar, welligt reeds omstreeks het jaar 1463, eene boekdrukkerij oprigtete (2), en in den beginne een aantal kleine stukjes van zijne pers ten voorschijn bragt (3): zeker althans is het, dat reeds in het jaar 1466 een werkje, met uitdrukking van zijnen naam, plaats en jaar, door hem aldaar in het licht is gegeven (4). Doorlopend was hij niet gewoon eenig onderschrift onder zijne boeken te plaatsen, waaruit men konde zien, *waar, wanneer en bij wien* dezelve gedrukt waren; evenwel is, onder anderen, nog een zoodanig stuk door hem ten jare 1492 vervaardigd (5); en uit het verhaal van den Keulschen Kronijkschrijver zelve zien wij, dat hij nog in het jaar 1499 leefde, en als boekdrukker te *Keulen* woonachtig was. — Zoo veel wat zijn persoon aangaat.

Wat nu, in de tweede plaats, zijne *bevoegdheid* en *geloofwaardigheid* betreft; zoo vertrouw ik, dat niemand zijne *bevoegdheid* zal willen betwisten. Zijne betrekking, toch, tot de Mentzische drukkerij heeft hem in de gelegenheid gesteld en de middelen verschaft, om, zoo uit de welligt op die drukkerij nog aanwezige stukken en bewijzen, uit zijnen veelvuldigen omgang met

G U T.

(1) *Catal. de la Serna Santander*. T. V. p. 22.

(2) SANTANDER. T. I. p. 93, 158. T. II. p. 14; — *Catal. de la Serna Santander*. T. I. p. 74, 75 en anderen.

(3) SANTANDER. T. I, p. 156, 157, 158; — *Catal. de la Serna Santander*. T. I. p. 75.

(4) *Catal. de G. J. de Servais. Mechelen* 1808. No. 172.

(5) SANTANDER. T. I. p. 159.

GUTTENBERG, FUST EN SCHEFFER en hunne knechts, als anderzins, den waren toedragt der zaak te vernemen. Zijn verhaal is dus te beschouwen als dat van iemand, welke in staat is, dit zijn getuigenis met redenen van wetenschap te bevestigen. — En wie zal aan zijne geloofwaardigheid twifelen, daar hij, niettegenstaande hij zelve een *Duitscher* was, niettegenstaande zijne voormalige *betrekkingen tot de Mentzische drukkerij*, en niettegenstaande de menigvuldige *onderschriften der boeken van Mentz*, wel verre van, met verkrachting der waarheid, zijn vaderland een dienst te willen betoonen, integendeel onpartijdig en onzijdig genoeg is, om rondelijk te bekennen, dat de eerste aanleiding tot de Boekdrukkunst niet te *Mentz*, maar in *Holland* is uitgedacht. Zoodanig getuigenis van eenen *Duitscher*, van eenen der werklieden van de *Mentzische drukkerij*, is, in ons oog en, zoo wij vertrouwen, ook in dat van alle anderen, zoo zeer boven alle verdenking verheven, dat wij het onnoodig zouden kunnen achten, het gevoelen van andere schrijvers te dezen opzichte, ter bevestiging van deze onze uitspraak, aan te halen; doch, daar zulks te meer ter overtuiging van anderen zal kunnen verstreken, beroepen wij ons, onder anderen, op dat van KÖHLER, LESSERN, CLESSEN, SCHÖPFLIN, DES ROCHES, ZAPP, DAUNOU en DE LASERNA SANTANDER (1). Terwijl, bovendien, de bij-

(1) KÖHLER, ofschoon, zoo als wij hierna zullen zien, eene en andere bedenking tegen dit verhaal hebbende aangevoerd, rangschikt hetzelfde (*Ehren-Rettung Johann Gutenbergs*. p. 2 en

bijzonderheden in het verhaal van ZELL vervat ook van elders zijn bevestigd, en, onder anderen,

en 3) echter onder dat van de *onpartijdige schrijvers*; terwijl hij zich vervolgens (p. 45) met betrekking tot dat verhaal zelve meer bepaaldelijk aldus uitlaat: „*Der unbekante Verfasser dieser alten Cölnischen Chronike hat sich mit allen Fleisz Mühe gegeben, eine gründliche und genaue Nachricht von der Erfindung der Buchdruckerkunst der Nachwelt zu hinterlassen, wie man aus allen Zeilen sehen kan. Er giebt dahero auch seinen Mann getroulich an, von welchen er deswegen Anno 1499. Erkundigung eingezogen hatte.*” enz.

F. C. LESSERN (*Typogr. Jubilans.* p. 36) is van gevoelen, dat het mogelijk zij, dat GUTTENBERG door KOSTERS uitvinding op het denkbeeld zijner wetenschap is gebragt, en hij beroept zich bij die gelegenheid, in eene noot, op dat gedeelte van de *Keulsche Kronijk*, waarin van de *Hollandsche Donatsen* wordt gesproken: ten blijke, alzoo, dat dezelve in zijn cog alto geloof verdiende.

W. J. J. CLESSEN (*Drittes Jubel-Fest der Buchdrucker-kunst.* p. 36) stemt te dezen genoegzaam met LESSERN overeen.

J. D. SCHORPFLIN (*Lettre sur l'origine de l'Imprimerie.* p. 21) spreekt aldus: „*Pour ce qui regarde enfin la troisième preuve de M. Fournier, elle se réduit à la critique des Livres attribués à Coster; savoir le Speculum humanæ salutis, & le Donat. Il nie l'existence du dernier, & il refuse la qualité de Livres imprimés à tous les deux. Mais, de bonne foi, peut-on nier l'existence du Donat? Quand la Chronique de Cologne, sur certain faits, seroit encore plus abusive que M. Fournier ne le prétend, la manière dont elle parle des Donats la rendroit digne de foi, du moins en cette partie. La Chronique de Cologne dit que l'Art de la Typographie: à été inventé à Mayence; mais que la première idée en a été tirée des Donats de Hollande; donc les Donats de Hollande existoient, non seulement du temps du chroniqueur, mais, qui plus est, c'étoit un livre très-connu. La façon de parler du chroniqueur l'insinue clairement.*”

J. DESROCHES (*Verhandeling* enz. Zie *Letteroefening*, van 1778, bl. 370), hoezeer almede een der ijverigste regentanders van *Haarlem*, hecht aan het getuigenis van deze *Kronijk*
met

ren, uit de bekende aantekening van M. ACCURSIUS volkomen blijkt, dat het aanwezig der *Hollandſche Donaten*, waarvan ZELL ſpreekt, als eene zekere en bekende daadzaak moet worden beſchouwd.

II. En alsnu tot het tweede gedeelte onzes onderzoekſ overgaande, bepalen wij ons, 1°., in de eerſte plaats, tot de algemeene bedenking door PROSPER MARCHAND en FOURNIER aangewe-

met betrekking tot de Hollandſche *Donaten* (offchoon die dan, volgens zijn gevoelen, in *Brabant* zouden zijn gedrukt) volkomen vertrouwen en geloof.

G. W. ZAPP (*Älteste Buchdruckergeschichte von Mainz*) zegt (in de *Annalen*, p. 124): „Dieses selbst redende Zeugniß für die Erfindung der Buchdruckerkunst so wohl, als ins besondere für das Dafeyn dieser Bibel (van 1450), ist aus dem Munde des ULRICH ZELLS, eines Dieners JOHANN GUTTENBERGS, MITHIN AUCH DES VOLKOMMENEN GLAUBENS WÜRDIG.“

DAUNOU (in zijne *Analyse des opinions diverses sur l'origine de l'Imprimerie*, p. 41) gezegd hebbende: „Aucun livre du quinziesme siècle n'offre plus de détails sur les origines typographiques, qu'une chronique de cologne, écrite en allemand, et publiée en 1499. L'auteur cite pour garant de son récit Ulric Zell, le fondateur de l'imprimerie à Cologne” etc. rangſchikt hij vervolgens (p. 53) onder de getuigeniſſen wegens de uitvinding der Boekdrukkunſt, in de vierde klasſe: „Les dispositions plus anciennes, plus positives, de Schoeffer dans les annales de Trishème, d'ULRICH ZELL DANS LA CHRONIQUE DE COLOGNE” etc.”

DE LA SERNA SANTANDER, eindelijk, (*Diet. Bibl. T.* II, p. 177) van den Bijbel van 1450 en van het deswegens aangereekende van U. ZELL ſprekende, ſchijnt denzelven even zeer voor een geloofwaardig getuige te houden, daar hij aldaar zegt: „ce temoignage de Zell est d'autant plus remarquable, que cet imprimeur avoit appris lui-même l'art typographique à Mayence, ce, comme le prouvent les caractères dont il a fait usage, et qui paroissent avoir été formés sur ceux de Schoeffer.”

T

gevoerd: dat, namelijk, in deze *Kronijk* zeer vele fabelen gevonden worden, en dat dit deszelfs geloofwaardigheid aanmerkelijk moet verminderen.

Wel verre van dit te willen ontkennen, zeggen wij met DE BRUIJN (1): „ Alle de Chronijken
 „ van dien tijd en van dat foort zijn zwanger
 „ van beuzelingen, en daar in staat de Keulse
 „ met d'anderen gelijk: doch niemand verwerpt
 „ daarom alles, voor verdacht en fabelachtig,
 „ 't geen daar in gevonden word. Het waare
 „ kan in dezelve, zoo wel als in andere schrif-
 „ ten, van het valse onderscheiden worden, en
 „ daar is een zeer groot verschil tuschen de
 „ zoo genaamde *Legenden* dier Chronijken, en
 „ haare waare verhalen, die in zich zelve niets
 „ fabelachtigs behelzen. Aan de laaften weigert
 „ niemand geloof, vooral, wanneer zij zaaken
 „ betroffen, die bij 't leeven deezer schrijveren
 „ gebeurd zijn, of van hen, op het verhaal van
 „ oog-getuigen, zijn te boek gesteld. Niemand
 „ kan in twijfel trekken, of de Keulse Chronijk-
 „ schrijver zegt de waarheid, als hij schrijft,
 „ dat, 't geen hij van d'uitvinding der boekdruk-
 „ konst meld, hij dat hadde uit den mond van
 „ Ulrich Zell, boek-drukker, en eersten boek-
 „ drucker te Keulen, die, uit hoofde van het
 „ geen zoo aanstonds van hem is gezegd, zeer
 „ wel kon weeten, wat aangaande deeze zaak,
 „ onder d'eerste drukkers van Duitsland bekend
 „ was, en zulks aan deezen Chronijk-schrijver
 „ kon mededeelen” enz. —

Doch, wij behoeven ons met geene *apologie*
 voor

(1) *Geschiedenisfen der stad Haartem*, blv 235.

voor de oude Kronijken te behelpen. Het is hier niet de Kronijkfchrijver, die spreekt, maar een ander door hem opgenoemd perfoon, die op dien tijd nog in leven was, en van elders bekend is. Hetgeen door dezen laafien is opgegeven, heeft geene de minfte betrekking tot de overige verhalen, in deze *Kronijk* gevonden wordende. Zijn berigt te dezen is fteilig en bepaalt, en de daadzaken, daarin vervat, zijn niet te ontkennen (1).

2. De geleerde KÖHLER (2) in eenige bijzonderheden tredende, ontkent, in de eerste plaats, op het voetspoor van MARCHAND en anderen (3), dat ULRICH ZELL de eerste boekdrukker te *Keulen* zoude zijn geweest, zoo als de *Keulſche Kronijk* opgeeft, daar integendeel, volgens het gevoelen der opgenoemde ſchrijvers, die eer aan PETRUS DE OLPE moest worden toegerekend, van wien het eerste boek aldaar in het jaar 1470 zoude zijn in het licht verſchienen, terwijl van ULRICH ZELL geene vroegere uitgave, dan van het jaar 1494, zoude bekend zijn.

Dat, ondertuſſchen de *Keulſche Kronijk* hieromtrent de waarheid heeft geſproken, blijkt niet alleen uit het door den Heer MEERMAN (4) me-

(1) Vergelijk SCHOEPFLIN, *Lettre ſur l'Origine* etc. p. 21; — DAUNOU, *Analyſe* etc. p. 53, — WESTREEMEN, *Verhandeling*, enz. bl. 158.

(2) *Ehren-Rettung Johann Guttenbergs*. p. 7, 45, 46.

(3) *Hist. de l'Impr.* P. I. p. 10. note (50), p. 56. N°. VIII. P. II. p. 5 note. (4) etc.

(4) Men vindt een exemplaar van deze uitgave, met de volledige jaarteekening *Milleſimo Quadringentefimo Sexageſimo Sexto*, voor het eerst vermeld onder N°. 172, in den *Catalog.* der Bibliotheek van den Heer G. J. DE SERVAIS, te *Mechelen*, ten jare 1808 verkocht, alwaar dit zeldzame ſtuk den prijs van

medegedeeld werkje, genaamd: *de vita Christiana et de Singularitate clericorum*, door U. ZELL, in het jaar 1467, te Keulen gedrukt, maar is nog meer bevestigd door het ontdekken van eene nog vroegere uitgave van een ander boekje, getiteld: *Johannes Chrisostomus, super psalmo quinquagesimo*, hetwelk reeds ten jare 1466 van de pers van dezen drukker het licht heeft gezien (1), en waardoor de gemaakte bedenking alzoo ten eenenmale verval.

3. KÖHLER (2) merkt, in de tweede plaats, op, dat het berigt van ZELL of den Kronijkschrijver, als of de Bijbel van 1450 het eerste boek zoude zijn geweest, hetwelk te Mentz was gedrukt, strijdig is met het getuigenis van TRITHEMIUS, welke zegt, dat het *Catholicon* aldaar nog vroeger was vervaardigd.

Wij antwoorden hem, dat het de dwaasheid zelve zoude zijn, te willen beweeran, dat bij de verbetering eener zoo gewigtige wetenschap als de Boekdrukkunst, waartoe zoo veel behoort, het eerste boek, hetwelk ten *proeve* van die nieuwe uitvinding moest verstrekken, niets minder zoude zijn geweest, dan een *geheele Bijbel*. Het laat zich integendeel denken, en het ligt in den aard der zaak, dat de Mentzische boekdrukkers

650 livres heeft opgebracht. (Zie ook: WESTREEMEN, *Verhandeling*, enz. bl. 155, 156.) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. 1. p. 276, 277 schijnt dit stukje niet te hebben gekend.

(1) PANZER, *Annal. Typogr.* Vol. IV. p. 271. SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 156. note (118). *Catal. de G. F. de Servais*. N°. 172.

(2) *Ehren-Rettung*. p. 5, 36, 37, 46; — LAMBINET, *Orig.* T. I. p. 123.

kers met *kleine stukjes* zijn begonnen (1). Om nu niet te spreken van de *Alexandri Galli Doctrinale* en het werkje van PETRUS HISPANUS, mag men onder dezelve met de meeste waarschijnlijkheid tellen eenen *Donatus*, waarmede de eerste boekdrukkers van de vijftiende eeuw gewoon waren hunnen arbeid aan te vangen; welligt ook de *Statuta provincialia antiqua et nova Moguntina*; mitsgaders een *A. B. C. Boekje*, waarvan KÖHLER (p. 36) zelve gewaagt; en daar onder mag dan ook met alle reden het *Catholicon*, door KÖHLER bedoeld, gerangschikt worden: te meer, omdat dit stuk, volgens zijne eigene bekenenis (p. 34 en 36), niet met *losse*, veel min *gegoten*, maar met *gesneden houten letteren* was gedrukt, en alzoo nimmer als een voortbrengfel der eigenlijk gezegde Boekdrukkunst kan beschouwd en voorgedragen worden. Uit den geheelen loop van het verhaal bij den Kronijkschrijver ziet men ten duidellijfste, dat hij geenszins het oog heeft gehad op het drukken met *vaste* of met *houten* letteren, dat is op de eigenlijke *Prentdrukkunst (Xylographie)*, maar op de kunst, zoo als die „*nu gemeynlich gebrücht wird*,” dat is de ontdekking der aanmerkelyke verbeteringen in het vervaardigen van *gegoten* letteren en het drukken met dezelve, waarop de stad *Mentz* alleen aanspraak mogt maken. Dit blijkt ook ten overvloedige uit deze zijne woorden: „*ind vander zyt an (1440) bis men schreye L (1450) wart*
„ *um*”

(1) Zie, onder vele anderen: *Idee Générale*. p. 256; — DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 47; — LAMBINET, *Origins*. T. I. *Introd.* XVIII. p. 98, 117.

„*unterſoicht die kunst und wat dairzo ge-
 „hoirt . . . . . Ind (de kunst) is vill mey-
 „ſerlicher ind ſubtilicher vonden dan dieſelve
 „manier was, und ye lenger ye mere kunſtlicher
 „wurden.*” Toen alzo de kunst tot zoodanig
 eenen trap van volkomenheid was gebragt, dat
 men zich in ſtaat zag geſteld, een geheel werk
 van: aanbelang, behoorlijk uitgevoerd, te kunnen
 leveren, toen was het, dat de eerste Mentzifche
 boekdrukkers met het drukken van eenen Bijbel,
 als hunnen eerſteling in de verbeterde en vol-
 maaktere wijze van drukken, dat is met de gegot-
 ten letteren volgens de uitvinding van SCHEFF-
 FER, eenen aanvang maakten en denzelven ook
 voltooiden. En aan het welgelukken dezer eerste
 proeve hunner tot volkomenheid gebragte kunst
 zal het dan ook zijn toe te ſchrijven, dat FUST
 en SCHEFFER reeds hunne namen achter het
 eerſtvolgend ſtuk, namelijk het *Pſalmboek* van
 1457, hebben geplaatst, en daarbij vermeld, dat
 dit werk door hen op eene nieuwe wijze door
 bij-uitvindingen was gedrukt of vervaardigd.

4. In de derde plaats zegt KÖHLER (1), dat
 de *Koulsche Kronijk* verhaalt, dat GUTTEN-
 BERG te *Straatsburg* zoude zijn geboren; ter-
 wijl men het ondertuſſchen, volgens latere ont-
 dekkingen, daarvoor mag houden, dat hij te
Mentz het licht heeft gezien.

Dit is zdo: er is thans meer grond, om *Mentz*,
 dan wel *Straatsburg*, voor de geboortestad van
 GUTTENBERG te houden; doch zijn vroegtijdig
 verblijf van zijne jeugd af aan in laatstgemelde
 ſtad.

(1) *Ehren-Rettung*. p. 46.

stad, alwaar hij reeds in den jare 1424 woonachtig was, alwaar hij de eerste, hoewel mislukte, proeven tot zijne boekdrukkerij genomen en een gedeelte van zijn leven doorgebracht heeft, en alwaar hij zelf het burgerregt had verkregen: dit alles te zamen genomen, kan zeer ligt tot deze verschoonbare dwaling, waartoe JOH. PHIL. DE LIGNAMINE, JAC. WIMPHELING en een aantal oude schrijvers zijn vervallen, aanleiding hebben gegeven.

5. De vierde bedenking van KÖHLER (1) is niet veel meer, dan eene herhaling van zijne eerste, waarbij hij het verhaal van de *Keulsche Kronijk*, als of de Boekdrukkunst van *Mentz* eerst naar *Keulen* en vervolgens naar *Straatsburg* zoude zijn gebracht, zonder eenige genoegzame redenen, voor ongegrond verklaart. — Dan, hoezeer de bekende processtukken van *Straatsburg* van de jaren 1436 tot 1439 in den beginne eenige aanleiding mogten hebben gegeven tot het vermoeden, als of de opgenoemde wetenschap vroeger te *Straatsburg* dan te *Mentz* ware tot stand gebracht, is echter dit denkbeeld door latere ontdekkingen geheel vervallen, vermits het (volgens het gevoelen der voorstanders van *Mentz* zelfs, zoo als wij in Hoofdstuk X hebben gezien) gebleken is, dat de te *Straatsburg* genomene proeven zijn mislukt, doch te *Mentz* hervat en tot volkomenheid gebracht. En wat men ook van eenige zeer

vroe-

(1) Vergelijk, onder anderen: MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. I. p. 174; — DE LA SENRA SANTANDER, *Dist. Bibl.* T. I. p. 70; — P. LAMBINET, *Origine.* T. I. p. III, en vele anderen.

(2) *l. c.*

vroege uitgaven van JOHANNES MENTELIN te *Straatsburg* voorheen moge gesproken hebben, men is het thans eens, dat de eerste werkelijke boekdrukkerij aldaar weinige jaren voor 1470, is gevestigd geworden; terwijl dezelve in alle gevallen zeer zeker door die van *Keulen* is vooraf gegaan, zoo als uit de hiervoor aangehaalde uitgave van de *Johannes Chrysofomus*, in 1466, aldaar bij ULRICH ZELL gedrukt, is blijkende: en waardoor dan ook het te dezen in onze *Kronijk* ter nedergestelde wordt bevestigd (1).

6. Dat KÖHLER, eindelijk in de vijfde plaats, met den Keulschen Kronijkschrijver niet kan toestemmen, dat in *Holland* reeds vóór die van *Mentz Donaten* zouden zijn gedrukt, laat zich gereedelijk begrijpen. Ondertuschen hadden wij wel gewenscht, dat hij de gronden en redenen voor deze zijne twijfeling of ontkenning had opgegeven. Dit doet hij niet, maar vergenoegt zich (2) alleen, met te zeggen, dat het *valsche gerucht* (zoo als hij het gelieft te noemen) wegens de *Hollandsche Donaten* in de *Histoire de l'Imprimerie*. P. I. p. 109 et seqq. in note, zeer grondig is wederlegd geworden. Wanneer wij intuschen het werk van MARCHAND ter aangehaalde plaats nagaan, dan zien wij daaruit, dat hij (pag. 111) van het ter nedergestelde van den Keulschen Kronijkschrijver met betrekking tot de *Donaten* van *Holland* sprekende, er niets anders

van

(1) Vergelijk, onder anderen: DE LA SERRA SANTANDER, *Diet. Bibli.* T. I. p. 47, 103, 105, 109, 113, 239 tot 242, enz.

(2) L. c.

van zegt, dan dit: dat dit verhaal is afkomstig van ULRICH ZELL, boekdrukker te *Keulen*, die, nabuur zijnde van *Holland*, met hetwelk hij naar alle waarschijnlijkheid eenigen handel zal hebben gedreven, datgeen, hetwelk hij wegens eene boekdrukkerij te *Haarlem* en de vervaardiging van eenen *Donatus* aldaar verward kan hebben hooren zeggen, op dezelfde wijze aan den Keulschen Kronijkschrijver kan hebben verteld (1). MARCHAND discht ons, zoo als wij zien, niets anders op, dan een bloot en allezins ongegrond vermoeden (2). Hoe de Heer KÖHLER heeft kunnen besluiten, zich daarop te beroepen en hetzelfde, als het ware, in de weegschaal te leggen tegen de duidelijke en stellige woorden van U. ZELL of den Keulschen Kronijkschrijver, verklaren wij niet te kunnen bevatten. Dat, onder tuschen deze *Hollandsche Donaten* in waarheid eenmaal hebben bestaan, blijkt, behalve uit het bevestigende getuigenis van M. ACCURSIUS, uit de *fragmenten* van dezelve (NB.) te *Haarlem* gevonden, met *dezelfde losse, beweegbare* letteren gedrukt, waarmede de onderscheidene *Spiegels* zijn vervaardigd, zoo als wij in Hoofdstuk IV hebben gezien.

7. De Heer HEINEKEN, zeker overtuigd van het niets beteekenende en ongegronde der bedenkingen van den Heer KÖHLER, welke, bovendien,

(1) Zijne overige aanmerkingen op deze en de vorige bladzijde betreffen niet de *Keulsche Kronijk*, maar het getuigenis van M. ACCURSIUS wegens deze zelfde *Donaten*; en dat getuigenis hebben wij op eene andere plaats behandeld.

(2) Ein *Muthmaßung* zoude de Heer HEINEKEN zeggen.

dien, reeds door SCHELHORN EN MEERMAN waren wederlegd geworden, slaat eenen anderen weg in, en beproeft, of het mogelijk zij, om uit het opgeteekende in de *Keulsche Kronijk* datgeen, waarbij van de *Hollandsche Donaten* wordt gesproken, geheel weg te cijferen, althans dat gedeelte te doen voorkomen, als *niet* uit den mond van ULRICH ZELL te zijn voortgevloeid. Om hiertoe te geraken, moest hij, hoe gewrongen en ongerijmd dan ook, het geheele verhaal zoodanig versnipperen, dat er slechts een zeer klein gedeelte overbleef, als van ZELL te zijn afkomstig, terwijl al het overige, hetwelk bijna het geheel uitmaakt, volgens hem, aan den Kronijk-schrijver zelven moest worden toegekend. Ziet hier, waarop zijne meening, ten naasten bij, nederkomt:

„ Het getuigenis van ULRICH ZELL, op
 „ wien de Kronijk-schrijver zich beroept, slaat
 „ niet op het geen van de *Donaten uit Holland*
 „ wordt gezegd, maar heeft alleen betrekking tot
 „ de woorden: „ *Mer der eyrste vynder der*
 „ „ *druckerye is geweest eyn burger tzo Mentz.*
 „ „ *ind was geboren van Straisburch ind*
 „ „ *hieſch joncker Johan Gudenburch. Item*
 „ „ *van Mentz is die yurſz. kunſt komen atre*
 „ „ *eyrſt tzo Coellen. dairnae tzo Straisburch,*
 „ „ *ind dairna tzo Venedige.*” Dit alleen (ver-
 „ volgt hij) is het verhaal van het begin en den
 „ voortgang der kunst, hetwelk door ZELL aan
 „ den Kronijk-schrijver is medegedeeld, en door
 „ dezen opgeteekend; terwijl al het geen, wat
 „ vooraf van de *Hollandsche Donaten* en wat
 „ verder van N. JENSON wordt gezegd, alleen
 „ aan de verkeerde begrippen van dezen en ge-
 „ „ nen

„nen was toeteschrijven, doch aan al hetwelk
 „de Kronijk-schrijver zelve geen geloof heeft
 „geflagen. Indien ZELL (voegt hij er bij) iets
 „van de *Hollandsche Donaten* gesproken had,
 „dan moest onmiddelijk op de woorden *dafs die*
 „*erste Fürbildung in Holland, wo die Donaten*
 „*gedrukt worden, erfunden sey*, gevolgd zijn:
 „*wie mir ZELL erzehlet*. Nu, integendeel,
 „komt de bekentenis van ZELL eerst voor,
 „na dat was vermeld, dat in *Holland Dona-*
 „*ten* waren gedrukt, en dat N. JENSON
 „voor den eersten uitvinder was uitgegeven.”(1)

Laat ons zien, wat van deze bedenking zij.

Wanneer men het verhaal van den Kronijk-schrijver in deszelfs geheel en met behoorlijke opletendheid leest, zal men weldra van het ongegronde en ongerijmde dezer bedenking overtuigd worden. Men zal alsdan moeten toestemmen, dat, indien men eenigen goeden ziu en kracht aan de woorden: *dat begynne ind vortganck der yurfs. kunst hat myr muntlich vertzelt den cirsame man Meyster Ulrich tzell* wil geven, dat verhaal van U. ZELL geenszins kan hebben bestaan in de bloote en algemeene opgave, dat OUTTENBERG de kunst te *Mentz* heeft uitgevonden, en dat dezelve van daar naar *Keulen*, vervolgens naar *Straatsburg* en eindelijk naar *Venetie* is overgebracht geworden. Daartoe moeten, integendeel, ook die allerbelangrijkste en tot een zoodanig verhaal onmisbare en karakteristieke bijzonderheden gebragt worden, welken reeds vroeger als

(1) HEINEKEN, *Nachrichten*. Th. II. p. 263, 264, 265.
Neue Nachrichten. p. 218, 219.

als zekere waarheden waren opgegeven, namelijk: het *voorbeeld* door die van *Mentz* uit de *Hollandfche Donaten* getrokken, de vermelding van het *eerfte volkomen uitgevoerde werk* der Mentzifche drukkerij (den Bijbel), het traspgewijze *verbeteren* en *volmaken* der kunst enz. Dit alles te zamen genomen maakt een zoodanig geheel uit, hetwelk met den naam van een *verhaal van het begin of den aanvang en voortgang eener kunst of wetenfchap* kan bestempeld worden.

Ter faving nu van deze onze meening, dat, namelijk, het verhaal van U. ZELL niet slechts in dat kleine gedeelte heeft bestaan, tot hetwelk de Heer HEINEKEN heeft goedgevonden hetzelfde te bekrimpen, beroepen wij ons wederom op het gevoelen van andere bekende fchrijvers, zoo als KÖHLER (1), DAUNOU (2), ZAPF (3), DE LA SERNA SANTANDER (4) en anderen, van welken de twee eerstgemelden het geheele verhaal, zoo als hetzelfde in deze *Kronijk* gevonden wordt, aan ZELL toefchrijven; terwijl de twee laatstgenoemden onder anderen ook dat gedeelte, waarin van den *Bijbel* van 1450 wordt gefproken (van welke uitgave zij ter aangehaalde plaatfen alleen gewaagden, en waarvan zij dus alleen konden melding maken) almede befchouwen, als uit den mond van ZELL te zijn opgeteekend, en alzoo insgelijks veel meer behelzende, dan het-

(1) *Ehren-Rettung*. p. 45.

(2) *Analyfe* etc. p. 41, 42. Zie ook LAMBINET, *Orig. T. I.* p. 86, 270.

(3) *Älteste Buchdruckergeschichte von Mainz*, in de *Annalen*. p. 124.

(4) *Dict. Bibl. T. II.* p. 177.

hetgeen de Heer HEINEKEN heeft gelust dezen belangrijken getuige te laten verklaren.

Wanneer wij verder nagaan dargeen, hetwelk in dit verhaal van de *Hollandsche Donaten* gezegd wordt, dan blijkt het ten duidelijste, dat dit gedeelte in geenen deele aan de verkeerde begrippen van dezen en genen, aan welken de Kronijkschrijver zelve geen geloof heeft geslagen, is toe te schrijven, zoo als zulks de Heer HEINEKEN tracht te doen voorkomen. Men ziet, integendeel, uit hetzelfde, dat de Kronijkschrijver datgeen, hetwelk hij van ZELL als zeker vernomen had, als stellige waarheid ter neder stelt, in tegenoverstelling van dat van anderen, zoo als dat van OMNIBONUS en *eyn deill vurwitziger man*, waarvan hij bepaaldelijk en met zoo vele woorden zegt: *dat is openbairlich gelogen*, en: *dat is niet wair*. De laatste woorden van den Kronijkschrijver: *Item idt syn ouch eyndeill vurwitziger man* enz. gelden in het algemeen op de verhalen, wegens het aanwezen van *andere* vroegere gedrukte boeken, doch hebben geene de minste betrekking tot de *Hollandsche Donaten*, ten ware men de ongerijmdheid had, te willen veronderstellen, dat deze schrijver zich zelve in eenen adem zoude hebben tegengesproken. Indien de Kronijkschrijver datgeen, hetwelk hij van de *Hollandsche Donaten* heeft ter nedergesteld, voor *onwaar* had gehouden, dan zoude hij ook daarbij gevoegd hebben: *dat is openbairlich gelogen*, of *dat is niet wair*. Nu, integendeel geeft hij hetzelfde op, niet als eene *twijfelachtige*, maar als eene bepaalde en stellige daadzaak, midden onder het verhaal van het gebeurde te *Mentz*, waartoe het

het in de opvolging der reden behoort, en waar-
bij het als in eenen adem wordt bijgevoegd.

Wat nu, eindelijk, de bedenking aangaat,
dat de Kronijkschrijver bij de zinsnede betreffende
de *Hollandsche Donaten* ook niet heeft bijgevoegd,
dat hem zulks al mede door ZELL was verhaald, —
wij gelooven niet, dat het de welluidendheid van
den stijl zoude bevorderd hebben, indien onze
auteur bij elke bijzonderheid, door hem van
ZELL vernomen, had gezegd of geschreven: *dit*
heeft mij ZELL verhaald (1): hij had er nog al
eenige malen gelegenheid toe gehad: want „ dat
„ de kunst het eerst te *Mentz* was gevonden —
„ dat zulks had plaats gehad omstreeks het jaar
„ 1440 — dat men van dien tijd af tot dat men
„ 1450 schreef al wat tot de kunst behoort had
„ onderzocht — dat men in 1450 begon te druk-
„ ken — dat het eerste volkomen boek, hetwelk
„ men drukte, was een Latijnsche Bijbel — dat,
„ alhoewel de kunst, zoo als die thans gewoon-
„ lijk wordt geoefend, te *Mentz* was gevonden,
„ het eerste voorbeeld echter was genomen uit
„ de *Donaten*, welken vóór dien tijd in *Holland*
„ waren gedrukt — dat daar van was ontstaan
„ het begin dezer wetenschap, welke hoe langs
„ zoo meer verbeterd en meesterlijker geworden
„ was — dat de eerste uitvinder is geweest een
„ burger van *Mentz*, geboortig van *Straatsburg*—
„ dat

(1) Immers dit schijnt de Heer HEINRICH te begeeren,
daar hij zich niet vergenoegd met de algemeene verzekering van
den schrijver, dat het berigt wegens den aanvang en voortgang
der kunst (en alzoo alles wat daartoe betrekking had en door
hem was ter nedergefeld) door ZELL was gegeven.

„ dat dezelve was genaamd Johan Gudenburch
 „ — en dat dezelve kunst van Mentz het eerst
 „ te Keulen was gekomen , vervolgens te Straats-
 „ burg en daarna te Venetie” : — dit alles zijn
 zoo vele bijzonderheden , welke elk op zich zelve
 kunnen genomen worden ; van alle welke u.
 ZELL kennis en wetenschap heeft kunnen dragen ;
 die hij allen aan den Kronijkschrijver heeft kunnen
 verhalen , en naar onze meening werkelijk heeft
 verhaald. Voor de opgave nu van alle deze
 bijzonderheden zijn wij den verhaler en den schrijver
 onzen dank verschuldigd ; dan , of het ons en
 anderen welgevallig zoude zijn geweest , indien
 de laatstgemelde , in slechts weinige regels , tot
 tien of elf malen had goedgevonden te zeggen :
dit heeft mij ZELL verhaald : dit willen wij liefst
 door anderen laten beantwoorden. -- Indien overigens
 (en dit moeten wij hier nog ten slotte bijvoegen)
 deze bedenking van den Heer HEINEKEN eenige de
 minste kracht heeft of hebben kan , dan moet daaruit
 noodwendig dit besluit worden opgemaakt , dat van al
 het opgeteekende bij den Kronijkschrijver alleen dat
 kleine gedeelte waarheid bevat , hetwelk , volgens den
 Heer HEINEKEN , slechts door ZELL zoude zijn
 gesproken , terwijl alle de overige zoo menigvuldige
 en belangrijke bijzonderheden , zoo al niet in
 volstrekte onwaarheden , ten minste in niets meer ,
 dan in onzekere en ongegronde berigten , uit verkeerde
 begrippen geboren , zouden bestaan , hoezeer dan
 ook die bijzonderheden van elders zijn bevestigd
 geworden. Doch tot het omhelzen van een zoodanig
 gevoelen zal , zoo wij vertrouwen , geen onpartijdig
 beoordeelaar gebragt kunnen worden.

8. Eene

8. Eene andere bedenking van den Heer HEINEKEN komt hierop neder: „ dat het mogelijk is, dat men ten tijde van den Keulschen Kronijkschrijver misgunstige en nijdige menschen vondt, die de stad Mentz den voorrang niet wilden vergunnen, en een Donatus, zonder jaartal, veelligt in Holland, doch lang na den Donatus van FUST, gedrukt, in handen krijsende, zich van denzelven hebben bediend, om voor te wenden, dat Mentz uit denzelven het voorbeeld genomen had” (1).

Wij oordeelen hierop niets anders te behoeven aan te merken, dan dat de Heer HEINEKEN door zijne gewoonte, om nu en dan in het rijk der mogelijkheden rond te dwalen, zich meer dan eens in zijne eigene redenen verwart, en daardoor in de grootste tegenstrijdigheden vervalt. Dat dit ook hier het geval is, zal wel geen breedvoerig betoog behoeven. De Kronijkschrijver toch spreekt itellig van eenen *Donatus, in Holland gedrukt, vóór MEN DIE KUNST TE MENTZ BEOEFENDE*. Hij heeft geen het minste denkbeeld van eene latere vervaardiging. Trouwens, hoe zoude toch bij eenige mogelijkheid een boek, hetwelk lang na de uitvinding gedrukt was, echter ten voorbeelde voor die uitvinding hebben kunnen dienen? — Terwijl wij voorts op het gezegde van den Heer HEINEKEN te dezer plaatse nog moeten opmerken, dat, indien het eene waarheid is, dat er ten tijde van den Keulschen Kronijkschrijver menschen gevonden werden, welke aan Mentz den voorrang misgunden of lie-

ver

(1) *Nachrichten*. Th. II. p. 264.

ver betwistreden, daaruit reeds blijkt; dat de aanspraak van die stad niet uitgemaakt zeker, maar, op zijn minst genomen, voor tegenspraak vatbaar was.

9. Het verhaal van de *Keulsche Kronijk*, zegt een ander schrijver, te weten LAMBINET (1), dat, namelijk, de kunst van *Mentz* te *Keulen*, vervolgens te *Straatsburg* en eindelijk te *Venetie* was gekomen, is niet naauwkeurig: want, voegt hij er bij, in 1465 drukte men reeds in *Italis* (te *Soubiac*).

Oppervlakkig moge dit zoo schijnen; doch, wanneer men het verhaal in deszelfs verband beschouwd, dan zal men weldra bespeuren, dat hetzelfde niet zoo zeer spreekt van *alle* de steden, in welke de kunst na die van *Mentz* voor het eerst is gevestigd geworden, want dan had daarin, onder anderen, ook de stad *Bamberg* moeten worden opgenoemd; maar dat daarbij alleen wordt gehandeld van die steden, aan welke, volgens het gevoelen van OMNIBONUS en anderen, de eer der uitvinding ten onrechte werd toegeschreven, zoo als *Straatsburg* en *Venetie*; van die steden, mitsgaders van *Keulen*, alwaar de kunst reeds vroeg, althans vóór 1465, door U. ZELL, de verhalen, zelve was gebragt, was hier alzoo alleen kwestie, en het lag buiten het plan van den schrijver te dezer plaatse ook van andere steden te gewagen. Dan, behalve dit, volgens LAMBINET zelve heeft men te *Straatsburg* eerder dan te *Soubiac* gedrukt; want hij gelooft niet alleen

(1) *Origine de l'Impr.* T. I. p. 278.

leen (1), dat ten jare 1466 te *Straatsburg* bij J. MENTEL een Bijbel is in het licht verschenen (waarmede hij vermoedelijk niet zal begonnen zijn, en tot welks vervaardiging althans meer dan een jaar zal zijn besteed), maar hij zegt ook met ronde woorden (2), dat J. MENTEL de Boekdrukkunst te *Straatsburg* heeft uiegeoefend vóór het jaar 1465. En daar alzoo, volgens hem, de drukkerij van *Straatsburg* die van *Soubiac* is voorafgegaan, wordt de gemaakte bedenking van onzen schrijver door zijne eigene woorden wedersproken.

10. LAMBINET (3) maakt nog de bedenking, dat, indien de *Donaten* werkelijk te *Haarlem* waren gesneden, U. ZELL niet zoude nagelaten hebben die stad en LAURENS JANSZOOM te noemen, even gelijk hij van *Mentz*, *Straatsburg* en GUTTENBERG gesproken heeft.

Eene bedenking, ondertusfehen, welke, bij de geringste overweging, weinig betekent. Want, vooreerst, treedt ZELL bij zijn verhaal niet breedvoerig in *alle* de bijzonderheden aangaande de uitvinding en voortgang der Boekdrukkunst; hij schetst alleen de hoofdtrekken: dit blijkt, onder anderen, daaruit, dat hij niet opteekent, in *welk jaar* die wetenschap te *Keulen*, *Straatsburg* en *Venetic* is gebragt; ook niet, *wie* het eerste boek te *Straatsburg* heeft gedrukt; evenmin als hij eenig gewag maakt van FUST en SCHEFFER, noch van het deel, hetwelk deze twee

Ment-

(1) *Origine*. T. I. p. 257, 258.

(2) *Origine*. T. I. p. 252.

(3) *Origine*. T. I. p. 270.

Meutzische boekdrukkers aan de uitvinding of verbetering hebben gehad. En, in de tweede plaats, laat het zich niet met reden betwijfelen, of UZELL wel iets met genoegzame zekerheid van *Haarlem* of KOSTER geweten heeft. Het zal hem wel in het algemeen als eene stellige daadzak bekend zijn geweest, dat de *Donaten* uit *Holland* afkomstig waren; doch het laat zich niet denken, dat GUTTENBERG, indien hij op geene zeggstreeksche of strikt eerlijke wijze tot de kennis der kunst is geraakt, of, indien hij, door te ver gedrevene eerzucht aangespoord, zich zelve voor den eenigsten uijrinder wilde doen doorgaan, in beide die gevallen aan UZELL iets het minste zal hebben verhaald of medege-deeld van de *Haarlemsche* drukkerij, evenmin als van KOSTER: de stilzwijgenheid van UZELL op dit punt is alzoo niet meer dan natuurlijk.

Andere bedenkingen, zoo als: dat men tot nog toe geen *volledig* exemplaar van een *Donatus* heeft ontdekt, welke, door het *onderschrift* of andere bewijzen aantoot, zoo vroeg in *Holland* te zijn gedrukt; en of de *Bijbel* van 1450 werkelijk heeft bestaan en nog bestaat; hebben wij elders, en wel bij de behandeling der gevondene *fragmenten* van dezen *Donatus* in *Holland*, en bij ons onderzoek wegens dien bewusten *Bijbel*, in overweging genomen en getoetst, waartoe wij, ten einde alle herhalingen te vermijden, onze lezers moeten verwijzen. (Hoofdst. IV, XIII.)

Na dat wij alzoo den *auteur* van het verhaal in de *Keulsche Kronijk* hebben doen kennen; nadat wij zijne *bevoegdheid* en *geloofwaardigheid* boven alle bedenking hebben gesteld; en nadat wij

alle de daartegen aangevoerde *bedenkingen*, zoo wij vertrouwen, volkomen hebben wederlegd, vermeenen wij uit al het voorgaande met DE BRUIJN (1) te mogen besluiten: „ dat men van „ 't begin der uitvinding af, en noch (nog) na- „ derhand, veele jaaren daarna, wanneer de „ Keulse Chronijk is uitgegeeven, in Duitsland „ wel geweeten heeft, dat de Mensische Boek- „ drukkerij uit eene Hollandse geboren was, en „ dit is 't zelve, als of men zeide uit eene „ Haarlemse, vermids er, buiten Haarlem, geene „ stad in Holland is, welke zich eene boek-druk- „ kerij van zoo vroegen tijd toeëigent.”

En waarlijk, welk oordeel men ook over het verhaal van den Kronijkschrijver of van ULRICH ZELL, met betrekking tot de *Hollandsche Donatien*, moge vellen, het blijkt uit hetzelfde middagklaar, dat reeds in de vijftiende eeuw en alzoo gedurende het leven van PIETER SCHEFFER, als eene stellige en bekende daadzaak, voor het oog van de geheele wereld, is gezegd en opgegeven, dat de *eerste beginselen* der Boekdrukkunst, immers de *aantodding* tot het ontdekken of liever verbeteren derzelve, uit *Holland* oorspronkelijk waren (2). PIETER SCHEFFER was ten tijde van het in 't licht verschijnen der *Keulse Chronijk* van 1499 nog in leven; hij beoefende de Boekdrukkunst als nog in de stad *Mentz*, alwaar hij,

(1) *Gesch. der stad Haarlem.* bl. 238.

(2) Het blijkt hieruit tevens, dat HADRIANUS JUNIUS geenszins de eerste is geweest, welke deze meening, als een nieuw door hem aan het licht gebragt gevoelen, heeft openbaar gemaakt.

onder anderen, in het jaar 1502, nog een *Psalmbok* heeft in het licht gegeven (1); hij overleed eerst in dat jaar of in 1503 (2); hij was alzoo in de gelegenheid, om, wanneer die *Kronijk* onwaarheden had vermeld — onwaarheden die hem van zoo nabij betroffen, en zoo naauw in verband stonden met de handhaving van zijne eer en die van zijnen schoonvader JOHANNES FUST (om nu niet van GUTTENBERG te spreken) — den schrijver dezer *Kronijk* te logenstraffen en zijnen gewezen bediende ZELL te beschamen. Hij toch, die door zoo menig onderschrift had aanleiding gegeven tot het gevoelen van velen, om de ontdekking dezer zoo belangrijke wetenschap, met al wat daartoe behoort, voornamelijk en als het ware bij uitsluiting, alleen aan zijnen schoonvader FUST en aan hem toe te schrijven, hij zoude zeker niet nagelaten hebben, de wereld te overtuigen van de dwaling, waarin de opsteller van dat verhaal verkeerde, indien hij niet inwendig ware bewust geweest, dat de opgave van ZELL met de waarheid overeenkomstig was, en door dezen, daartoe door hem uitgenoodigd en gedrongen wordende, met meerdere redenen van wetenschap, wellicht met alles afdoende bewijzen, konde worden gestaafd. Hij echter heeft daaromtrent het diepste stilzwijgen in acht genomen; zijne *nakelingen*, die, even als hij, hun bestaan in den boekhandel vonden, en wier belang het ware geweest voor de eer van dezen hunnen vader of voorvader te strijden, hebben dit zijn voorbeeld gevolgd. Niemand

(1) WÜRDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 137.(2) DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl. T. L.* p. 119.

mand humer heeft bij volgende onderschriften van door hen uitgegeven werken, waarbij, in navolging van vroegere onderschriften, van de stad *Mechis* werd gewag gemaakt, het allergewigtigst punt met betrekking tot de *Hollandfche Donaten*, zelfs niet met één enkel woord, wederproken; terwijl noch TRITHEMIUS, noch éenig ander fchryver van dien tijd, welke opzettelyk van de uitvinding der Boekdrukkunft hebben melding gemaakt, hieromtrent eenigen den minften twyfel hebben aan den dag gelegd: daar integendeel, zoo als bekend is, het aanwezen dier *Donaten* door M. ACCURSIUS is bevestigd geworden.

Wij voor ons vermeen en alzoo gerechtigd te zijn, om het verhaal van den Keufchen Kronijkfchryver, zoo als hij hetzelfde uit den mond van ULRICH ZELL heeft vernomen en aan de wereld medegedeeld, te mogen aanmerken en houden als het *oudfte*, *echtfte* en *zekerfte* berigt en getuigenis van den waren *oorsprong* van éene der nuttigfte wetenschappen, waarmede het der wijze en weldadige Voorzienigheid behaagd heeft ons vaderland, bij de eerfte ontkieming van deszelfs befehaving, verlichting en welvaart, door de ijverige, onvermoeide en roemwaardige pogingen en navorfchingen van eenen van deszelfs inwoners, te begunftigen, en daardoor dit kleine plekje gronds voor altoos éenen onverwelkbaren luifter bij te zetten.

HOOFD-

HOOFDSTUK XIII.

*Latijnsche Bijbel, gedrukt te Mentz, tuschen
de jaren 1450 en 1455.*

In de bekende *Kronijk van Keulen*, ten jare 1499 bij JOHAN KOELHÖFF uitgegeven, wordt, in het verhaal van de uitvinding en voortgang der Boekdrukkunst, de uitgave van eenen *Latijnschen Bijbel*, welke in of omstreeks den jare 1450 te *Mentz* is begonnen te drukken, aangekondigd. De woorden van den Kronijkschrijver luiden als volgt: „*Ind in den jairen uns horen do men schreyff MCCCC. do was cyn gulden jair, do begon men tzo drucken ind was dat eyfste boich dat men druckte die Bybel so Latyn, ind wart gedruckt mit eyne grover Schrift as is die Schrift dae men nu Myfsebeicher mit druckt.*”

TRITHEMIUS, welke een soortgelijk verhaal, door hem uit den mond van PETRUS SCHEFFER vernomen, heeft opgeteekend en nagelaten (1), spreekt daarin insgelijks van dezen *Bijbel*, als eene onderneming van GUTTENBERG en FUST, welke reeds meer dan 4000 guldens had gekost, alvorens de vierde quatern was afgedrukt.

Het al of niet bestaan van dezen *Bijbel* is van zeer groot belang, zoo met betrekking tot de geloofwaardigheid van den Keulischen Kronijkschrijver

(1) *Annales Monasterii Hirsaugiensis*. 1514. edit. de A^o. 1690. T. II. p. 421. Zie: MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 101. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 130, 134, 139, en anderen.

ver in dit en de overige punten, als tot de geschiedenis der uitvinding zelve.

De voorstanders van *Mantz* inzonderheid hebben lang getracht dezelfs aanwezen te ontkennen, ten einde daardoor, ware het mogelijk, het vertrouwen op dezen schrijver te verzwakken, en bijgevolg dezelfs aangeteekende omtrent de *Donaten van Holland*, welken aan die van *Mantz* ten voorbeelde hadden verstrekt, als ongegrond en onwaar, te verwerpen (1).

Andere, meer onpartijdige, schrijvers hebben, daarentegen, het stellig getuigenis van den *Kronijkschrijver*, door het gezag van TRITHEMIUS bevestigd, voor waarheid aangenomen; doch zijn het onderling niet eens geweest, aan welke der onderscheidene uitgaven van den *Bijbel*, zonder vermelding van jaar, plaats of drukker in het licht verschenen, den voorrang moest worden gegeven.

Lang heeft men den *Bijbel*, door den geleerden SCHELHORN beschreven (2), voor de oorspronkelijke uitgave willen doen doorgaan; doch latere ontdekkingen hebben genoegzaam doen zien, dat dezelve aan ALBERT PFISTER, sinds den jare 1461 of 1462 boekdrukker te *Bamberg*, moet worden toegeschreven (3).

Ein-

(1) Zie, onder anderen: KÖHLER, *Ehren-Rettung Johann Gutenbergs*. p. 5, 36, 37, 46. CLEMENT, *Bibl. Curieuse*. T. IV. p. 62 tot 77. welke laatste schrijver met zeer veel oordeel is wederlegd door FOURNIER, in zijne *Orig. de l'Impr.* p. 194 et suiv. en voorts DAUNOU, *Analyse &c.* p. 98.

(2) Deze *Bijbel*, welke 870 bladen beslaat, is in twee kolommen gedrukt, elk van 36 regels.

(3) Vergelijk: SCHELHORN, *de antiquissima latin. biblitor. edi-*

Eindelijk is alle onzekerheid deswegens weggenomen, door het ontdekken van een exemplaar van den *Bijbel*, in den jare 1792 gekocht en thans nog te *Parijs*, in de *Koninklijke Bibliotheek*; berustende; welke *Bijbel*, op papier gedrukt, niet alleen aan de beschrijving van de *Koufche Kronijk* beantwoord, maar, bovendien, twee allesafdoende aantekeningen van den teekenaar of schilder der voorletters en inbinder van denzelfven, HENRICUS CREMER, bevat, door hem achter het eerste en tweede deel geschreven en aldus luidende:

achter het eerste deel:

„ *Et sic est finis prime partis biblie Sex. vete-*
 „ *ris testamenti. Illuminata seu rubricata &*
 „ *ligata p Henricum Alsch alias Cremer. An-*
 „ *no dni. M^o CCCC^o LVI, festa Bartholomei*
 „ *apli — Deo gratias Alleluja.*”

en achter het tweede deel:

„ *Iste liber illuminatus, ligatus & completus*
 „ *est p. Henricum Cremer vicariu ecclesie colle-*
 „ *giate sancti Stephani maguntini sub anno dni*
 „ *Mil-*
editione. Ulm. 1760, in 4°. Ook in zijne Diatribe, Obserr.
VIII, geplaatst in het werk van QUIRINI, liber de editionibus
romans. Lindavie. 1761, in 4°. MASCH, Bibliotheca sacra
le Long-Maschiana. P. II. Vol. III. p. 58 et seqq. ZAPP,
Aelteste Buchdruckergeschichte von Mainz, in de Annalen. pag.
125, 126. DE LA SERNA SANTANDER, Diet. Bibl. T. II.
p. 177, 180, 181. LAMBINET, Orig. de l'Impr. T. I. p.
132. CAMUS, Notice d'un livre, imprimé à Bamberg. Memoi-
res de l'Academie des Inscriptions de Belles Lettres. T. XIV.
p. 238 et suiv en vele andere schrijvers.

„ *Millesimo quadringentesimo quinquagesimo sex-*
 „ *to, festo Assumptionis gloriose virginis Marie.*
 „ *Deo gracias. Alleluja.*” &c. (1)

Uit welke beide aantekeningen onwederprekelijk volgt, dat, daar deze *Bijbel* in den jare 1456 van geschrevene of geteekende voorletteren is voorzien en in datzelfde jaar is ingebonden, dezelve noodwendig vóór dien tijd moet zijn gedrukt; en dat dezelve alzoo in waarheid is die *Bijbel*, van welken de *Keulsche Kronijk* en TRITHEMIUS gewagen, als in of omtreeks den jare 1450 door GUTTENBERG en FUST ondernomen. Dit is zoo klaar en ontegenzeggelijk, dat wij het oordeel onzer lezers te kort zouden doen, indien wij hieromtrent in eenig nader betoog zouden willen treden.

Liever willen wij nog iets omtrent de gesteldheid van denzelven mededeelen. Hij bestaat in het geheel uit 637 bladen; is in twee kolommen gedrukt, ieder ter hoogte van 10 duimen en 8 lijnen, en ter breedte van 3 duimen en 3 lijnen, terwijl de breedte der beide kolommen, het onbedrukte tusschen dezelve er onder gerekend, 7 duim.

(1) DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. II. p. 178, welke schrijver verdient te worden nagelezen. LAMBERT, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 135, 136, 139; alwaar een *fac simile* van de letter van dezen *Bijbel* is medegeedeeld. — Opmerkelijk is het, dat de geleerde ZAPP (*Delteste Buchdruckergeschichte*, in de *Annalen*. p. 127, 128) reeds in den jare 1788 een fragment van denzelven *Bijbel* heeft gezien bij den Heer GUNTHER te *Mentz*, met eene gelijkkluidende aantekening van H. CREMER voorzien. Of dit fragment thans het tweede Deel uitmaakt van het *Parijsche* exemplaar, is mij onbekend.

duimen en 4 lijnen (alle Parijsche maat) bestaat; — de tien of elf eerste bladzijden hebben 40 of 41, doch alle de overigen ieder 42 regels (1).

De letter, welke dezelve is, waarmede P. SCHEFFER naderhand eenen *Domatus* heeft gedrukt (2), is bijna 2 lijnen groot. Terwijl sommigen dezelve houden voor in koper gesneden, en anderen, en met meer grond, voor gegoten, beschouwten eenigen haar als het werk van GUTTENBERG en FUST, doch weder anderen als een der eerste voortbrengfelen der verbeterde kunst, door PÉTRUS SCHEFFER uitgedacht (3). Wij willen ons voor het tegenwoordige in dit onderling gefchil der fchrijvers voor *Mentz* niet mengen: genoeg is het, dat deze letter overeenftemt met die, welke door den *Koufchen Kronijkfchrijver* wordt opgegeven, als waarmede den door hem bedoelden *Bijbel te Mentz* om-

(1) DAUNOU, *Analyse*. pag. 30. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. II. p. 178. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* *Introd.* p. XXIX. T. I. p. 135, 136, 138.

(2) MILLIN, *Magasin encyclopedique*, année VII. T. III. p. 475. FISCHER, *Essai sur les monumens typographiques*. p. 71 et suiv. OEBERLIN, *Essai d'annales de la vie de Gutenberg*. p. 28. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. II. p. 178, 179. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 106, 107, 135, 140, 141. PANZER enz.

(3) FOURNIER, *Dissertation*. p. 38, 39, 41. *Orig. de l'Impr.* p. 60, 80, 188 et suiv. 210, 213, 229. DESROCHES, *Verhandeling* enz. Zie *Letteroefening van 1778*. N°. 3. bl. 355. DAUNOU, *Analyse*. p. 30, 31. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. II. p. 179. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* *Introd.* p. XXIX. T. I. p. 135, 140. WESTREEMEN, *Verhandeling* enz. bl. 5, 26, 27, 31.

omstreeks het jaar 1450 en vervolgens zoude zijn gedrukt (1).

Deze *Bijbel*, welke, volgens het meest aannemelijk gevoelen der beste schryvers, tusfchen de jaren 1450 en 1455, en alzoo vóór de fcheiding tusfchen GUTTENBERG en FUST, moet zijn gedrukt (2), heeft aanleiding gegeven tot het bekende proces tusfchen beide deze opgenoemde drukkers, in het laatstgemelde jaar, hetwelk eene geheele verbreking en vernietiging van het tusfchen hen aangegaan contract, en de afstand der drukkerij met al deszelfs toebehooren aan FUST, ten gevolge heeft gehad (3). Het is deze *Bijbel*, welke door FUST te *Parijs*, ten hoogen prijze, voor een handfchrift is verkocht, en niet die van 1462, welks onderschrift: *caracterizandi absque calami exaratione*, doet zien, dat dezelve door eene nieuwe kunst van drukken of bewerking van letteren is voortgebracht: eene wetenschap, welke reeds fints vijf jaren was vermeld en openbaar gemaakt door de onderschriften der *Pfalmböoken* van 1457 en 1459, der *Durandi rationale* van 1459 en het *Catholicon* van 1460 (4).

Behalve het exemplaar, waarin de opgegevene aantekeningen van H. CREMER gevonden worden,

(1) FOURNIER, *Orig. de l'Impr.* p. 194 et suiv.

(2) FOURNIER, *Orig. de l'Impr.* p. 204. DE BURE, *Bibl. Infract.* N°. 25. DAUNOU, *Analyse.* p. 30, 31. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. II. p. 177, 179. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 135, 136.

(3) DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. II. p. 176, en anderen.

(4) Zie, onder eene menigte anderen, denzelfden Schryver. T. II. p. 177.

den, berust nog een andere afdruk in de *Koninklijke Bibliotheek te Parijs*, op parkement gedrukt, en in vier banden of stukken gebonden (1). Vervolgens ontmoet men dezelve in de *Maxarinsche Bibliotheek*, op papier, in 2 deelen (2); in die van den *Koning van Pruisen*, op parkement, beschreven door den Bibliothecarius STOSCHIUS (3); een te *Hanover*, beschreven door CLAUDE DUVEUS (4); een, zoo men wil, *bij de Universteit te Leypzig* (5); een bij Lord SPENCER (6), en eindelijk een in de voortreffelijke Boekverzameling van den Graaf MAC-CARTHY (7).

De geleerde DE LA SERNA SANTANDER, zoo bekend door zijnen te ver gedreven ijver tegen de aanspraak der stad *Haarlem*, van dezen *Bijbel* sprekende, merkt te regt aan (8), dat de overeenkomst van deszelfs letter met die van den *Donatus*, door SCHEFFER, te *Mentz*, gedrukt, het eenigst nog ontbrekend bewijs in zich bevat, ten betooge, dat ook deze *Bijbel* in die stad het licht heeft gezien vóór de ontstane eenig-

(1) *Ibid.* T. II. p. 178, 179. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 136, 139.

(2) LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 136.

(3) *Berlinische Bibliothek.* T. I. p. 278. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 137.

(4) LAMBINET. *t. a. pl.*

(5) LAMBINET. *t. a. pl.* — Zie voorts: *Catal. de Gaignat.* N°. 16, alwaar een exemplaar van dezen *Bijbel* is verkocht voor 2100 livres. LAIRE. I. p. 5. N°s. 5 et 6, à 2499 livr. 19 L. DE LA SERNA SANTANDER, *Diet. Bibl.* T. II. p. 180.

(6) *Bibl. Spenceriana.* Vol. I. p. 3.

(7) *Catal. de Mac-Carthy Reagh.* T. I. N°. 61.

(8) *Diet. Bibl.* T. II. p. 179.

eenigheid tusſchen **PUTTENBERG** en **FUST**. En wij voegen er op onze beurt bij, dat deze zelfde overeenkomst van letter van den *Bijbel* en den *Donatus*, gevoegd bij de geſchrevene aantekeningen van **CREMER**, het verhaal van den *Keuſchen Kraaijſchrijver*, hoezeer dan ook voreen door die van *Mentz* betwijfeld, boven alle redelijke tegenspraak verheft, daar het lange zoo meer is blijkende, dat hetzelfde op bewezen daadzaken is gegrond (1), de waarheid in zich bevat, en mitsdien allen bijval en vertrouwen verdient: en dat het alzoo de hoogſte onbillijkheid zoude zijn, langer eenigen den minſten twijfel te koesteren omtrent de waarheid van zijne ſtellige verzekering, dat [die van *Mentz* de *Hollandsche Donaten*, vóór dien tijd gedrukt, ten voorbeelde hebben *gem. men.*

H O O F D S T U K   X I V .

Getuigeniſen van JAN VAN ZUREN en DIRK VOLKERTSZ. KOORNHERT.

Onder de getuigeniſen ten voordeele der ſtad *Haarlem* bevinden zich die van **JAN VAN ZUREN** en **DIRK VOLKERTSZ. KOORNHERT**. Wij laten beiden op elkander volgen, omdat het getuigeniſen zijn van mannen, met lof bekend, te *Haarlem* woonachtig, en mitsdien in de gelegenheid geſteld geweest, om de waarheid der zaak te onderzoeken; getuigeniſen alzoo, welke alle geloof verdienen; en, daar zij het verhaal van **JUNIUS** zijn voorafgegaan, niet weinig toebr-

(1) *Ibidem.* T. I. p. 110. T. II. p. 177.

brengeu ter bevestiging der regtmatige aanspraak der stad *Haarlem* op de eer der uitvinding.

De eerstgemelde, JAN VAN ZUREN, welke in het jaar 1517 werd geboren en op den 10den Mei des jaars 1591, in den ouderdom van 74 jaren is overleden (1), was een regtsgeleerde, zeer bedreven in de wiskunst (2), en lid der regering der stad *Haarlem*, alwaar hij gezamentlijk met KOORNHERT een eigen drukkerij had, van welke eenige werkjes in het jaar 1561 het licht hebben gezien (3). Tusschen de jaren 1549 en 1561, nadat hij schepen geworden was, doch alvorens hij de burgemeesterlijke waardigheid bekleedde, heeft hij een traktaatje in sierlijk Latijn geschreven *over de eerste vindinge der Boekdrukkunst*, door hem bij wijze van zamenspraken opgesteld (4). Van dit stukje, hetwelk gedurende de Spaansche troebelen grootendeels is verloren geraakt, was ten tijde van SCRIVERIUS niets meer

(1) AMPZING, *Beschr. van Haarlem*. bl. 104.

(2) OPMEER, *Catholijk Martelaars Boek*. D. II. bl. 186.

(3) Onder anderen: Cicero, *over de pligten*, en *De Spiegel der Minnen*. *Begrypende in ses basementspelen die seer amoreuse historie van Dierick den hollander ende Katherina Schepmerrens, eertyts gheschied binnen Middelburch, ende Rhetoricallyc in spelen ghestelt door Colyn van Ryssele.* (Met eene Narede van D. V. Cornhert.) In Octavo. Bij mij berustende.

(4) Onder dezen titel: ZURENUS JUNIOR, *five de prius & inauditâ hactenus vulgo & veritate tamen Artis Typographicae inventionis, Dialogus, nunc primum conscriptus, et in lucem editus autore JOANNE ZURENO, HARLEMEO, ad Amplissimum Virum N. N.* Zie SCRIVERIUS, *Laure-crans*, bl. 28-34. SEIZ, *Derde Jubeljaar*, bl. 82-85. MERRMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 63. P. II. p. 190. DE BRUIJN, *Gescht. de: Stad Haarlem*, bl. 233.

meer overgebleven dan eenige bladen van de opdracht, voorrede en inleiding, van welke opdracht wij het navolgende mededeelen:

„ Door dit mijn geschrift, hoe zeer hetzelfde
 „ gering moge geschat worden, zoek ik geens-
 „ zins der stad Mentz iets te ontnemen, of
 „ haren roem, ook met betrekking tot deze
 „ uitvinding, in het minste te verduisteren:
 „ mijne denkbeelden, integendeel, ontrent de
 „ verdiensten dier stad zijn gunstiger, dan om-
 „ trent alle de overigen. Ik voor mij gunne
 „ hun het volle genot van al dien lof, in
 „ welks bezit zij, sedert lange jaren, en niet
 „ te onrecht, gesteld zijn door de geschriften
 „ en de gesprekken van een aantal menschen.
 „ Voorwaar, het zoude noch billijk noch men-
 „ schelijk zijn, hen te storen in een gerust be-
 „ zit, door lange verjaring gewettigd. Ik be-
 „ geere alleen, dat men mij gunstig toesta,
 „ mijn vaderland hulde en trouwe te bewij-
 „ zen: want het is om mijn vaderlands wille
 „ alleen, dat ik dezen arbeid ga beginnen, en
 „ nieuwe ophelderingen ga zoeken, op dat ik
 „ niet zoude toelaten, dat ons regt op het
 „ erfdeel dezes roems, een regt thans nog bij
 „ onze vaders zoo versch in aandenken, en
 „ aan hen door hunne ouderen, als het ware,
 „ van hand tot hand overgegeven, geheel uit
 „ der menschen geheugen gewischt en daarna
 „ in eene eeuwige vergetelheid begraven wor-
 „ de; een regt, welks gedachtenis wij behoo-
 „ ren te bewaren, op dat onze late nakome-
 „ lingschap nimmer van zulk een goed beroofd
 „ worde.”

„ De

„ De stad Mentz verdient ongetwijfeld grooten lof, om dat zij eene uitvinding, die zij van ons ontvangen had, het eerst heeft openbaar gemaakt en tot grooter klaarheid gebragt; om dat zij eene geheel ruwe en wanstaltige uitvinding eindelijk meerdere netheid en fraaiheid heeft bijgezet, zoo ver zij zulks, naar de vorderingen dier eeuw, vermogt. Wie zou die stad niet allen lof en alle eer waardig keuren, die, hoe zeer het minder moeilijk is bij eene reeds gemaakte uitvinding iets nieuws bij te doen, echter geheel de wereld bovenal aan zich verplicht heeft door de voortreffelijkheid van zulk eene weldaad.”

„ Voor het overige gelieve Uwe Edelheid het daar voor te houden, dat in onze stad Haarlem de eerste beginselen van dat uitmuntend werk gelegd zijn, — ruwe beginselen mischien, maar toch de allereerste. Hier ter stede is de boekdrukkunst geboren en in het licht verschenen (het zij met verlof der Mentzische burgers gezegd); hier ter stede zijn hare ledematen tot zoo verre gevormd geworden, dat zij in staat waren verder op te groeijen. Langen tijd zekerlijk is zij hier naarstiglijk behandeld en gekoesterd, zoo als men den jongen kinderen gewoon is te doen; lange jaren heeft men haar hier binnen de muren eener bijzondere woning besloten gehouden; die woning, schoon bouwvallig, bestaat echter nog heden ten dage, schoon zij reeds voor lang beroofd geweest is van de vrucht, die zij in haar binnenste besloot.

X

„ Hier,

„ Hier, voorwaar, is de drukkunst opge-
 „ kweekt; hier is zij langen tijd met geringe
 „ kosten gevoed en onderhouden, veel te zui-
 „ nig indedaad en veel te bekrompen, tot dat
 „ zij eindelijk, de armoede en het geringe aan-
 „ zien harer eenvoudige woning verfmadende,
 „ de gezellinne geworden is van zekeren vreem-
 „ deling; tot dat zij, den haveloozen toestand,
 „ in welke zij hier te lande gehouden werd,
 „ met een groot gedeelte van al wat tot haren
 „ stoet behoorde, verlatende, zich eindelijk te
 „ Mentz voor een ieder ten toon stelde, na
 „ dat zij groote rijkdommen had verkregen:
 „ aldaar kwam zij binnen kort tot zulk een
 „ aanzien, dat haar eigen grootheid haar tot
 „ last werd. Dit alles zal uwe Edelheid bree-
 „ der kunnen vernemen, wanneer het haar ge-
 „ lieve deze mijne zamenpraak met mijn zoon
 „ Zurenus in een ledig uur te doorbladeren.”

Hoogstbejammerenswaardig is het verlies van dit zoo belangrijk geschrift, in hetwelk VAN ZUREN zich voorstelde te zullen betoogen: 1°. dat de kunst van boekdrukken allereerst te *Haarlem* was uitgedacht; 2°. dat het huis, waarin die wetenschap was uitgevonden, te zijnen tijde nog geheel in wezen was; 3°. dat de kunst, nog ruw en onbeschaafd zijnde, door eenen vreemde-ling naar *Mentz* was overgebracht; en 4°. dat dezelve aldaar zeer aangenaam ontvangen, voortgezet en aanmerkelijk verbeterd en volmaakt geworden is. Geen wonder, des, dat SCRIVERIUS zijn hartelijk leedwezen over het gemis van het werk zelve in eenige Latijnsche dichtregelen heeft te kennen gegeven, welke, nevens eene

eene Nederduitſche overbrenging van dezelve, in zijne *Laure-crans* te vinden zijn.

De tweede, DIRK VOLKERTSZ. KOORNHERT, geboren in het jaar 1522 en overleden 1590, in den ouderdom van 68 jaren, is te zeer in de letterkundige wereld bekend en beroemd, dan dat wij breedvoerig over zijn perſoon, betrekkingen, begaafdheden of lotgevallen zouden behoeven uit te weiden. „ Hij was (zoo als van hem naar „ waarde getuigd wordt) een zoo geleerd als „ aanzienlijk man, wiens uitmuntende talenten „ door de ſchrandeſte verſtanden hoog geëerbiedigd „ werden.” Hij was „ de eerſte en voornaam- „ ſte verbeteraar onzer tale . . . de vader onzer „ Nederlaudiſche Poëzij, de vader van den eigen- „ lijken Rhytmus” (1), en „ blonk” naar het oordeel van DE VRIES (2) „ als een ſtar van „ de eerſte grootte.” — In het jaar 1561 te *Haarlem* woonachtig zijnde, drukte hij aldaar, gezamenlijk met JAN VAN ZUREN, het werkje van CICERO, *over de pligten*, door hem in het Nederduitſch vertaald. In de *opdragt* van dat werkje aan burgemeesteren, ſchepenen en raden der gemelde ſtad, zegt hij met zoo vele woorden (3):

„ My is menichmael in goeder trouwen ge-
„ feyt, Eerfame, wyſe ende voorſichtige Hee-
„ ren,

(1) IJPEIJ, *Gefchied. der Nederd. tale.* bl. 406, 407, 408.

(2) In zijne *Gefchied. der Nederd. Dichtkunde.* D. I. bl. 46.

(3) SCRIVERIUS, *Laure-crans.* bl. 26. *Leven van Lau-rens Koſter.* bl. 58—60. SEIZ, *Derde Jubeljaar.* bl. 96, 97. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 64. P. II. p. 193—195. DE BRUIJN, *Gefch. der ſtad Haarlem.* bl. 233.

„ ren, dat de nutte conſte van Boeckprinten
 „ alder eerſt alhier binnen Haerlem ghevonden
 „ is, hoewel nochtans in een ſeer ruyde ma-
 „ niere, ſoot lichter valt het gevonden te be-
 „ teren dan nieu te vinden; welcke conſte na-
 „ maels van een ongetrouwe knecht gevoert
 „ zynde tot Mens alſo ſeere aldaer verbeter
 „ is, ende daer door oock die ſtadt overmidts
 „ het eerſte verſpreyden, in ſulcken name van
 „ d'eerſte vindinge dier conſten gebracht heeft,
 „ dat onſe medeburgenen ſo luttel geloofs heb-
 „ ben wanneer ſy deſe eere den rechten vinder
 „ toeſchryven, als dit wel door onwederſpre-
 „ kelycke kenniſſe alhier van velen gelooft en-
 „ de onder de gemeene oude burgerye ontwy-
 „ felycken geweten wert. Oock en is my niet
 „ verborgen dat deſe fame van Mens door on-
 „ ſer voorouderen roeckeloofe onachtſaemhey
 „ ſo diep in elc mans opinie gewortelt is: dat
 „ geen bewys, hoe blyckelyck, hoe claer,
 „ ende hoe onſtraf baer het oock weſen moch-
 „ te, macht ſoude hebben om deſen verouden
 „ wane wt des volcx herten te doen ruymen.
 „ Maer want waerheyte minder geen waer-
 „ heyt en is, al iſt ſo dat die van weynich
 „ volcx geweten wert, ende ick het voorchre-
 „ ven oock vſtelick gelove door tgheloof-
 „ waerdige getuygeniſſe van ſeer oude ſtatige
 „ ende graeuwe hoofden, die my niet alleen-
 „ lyck tgeſlachte van den inventoor alhier,
 „ maer oock diens name ende toename dick-
 „ wils ghenoeemt, d'eerſte grove manier van
 „ drucken vertelt, ende des alder eerſte prin-
 „ ters wooninge metten vingeren ceertyts gewe-
 „ ſen

„ sen hebben : en hebbe ick niet connen la-
 „ ten, sulcx niet als een benyder van eens
 „ anders eere, maer als een beminner der
 „ waerheyt, tot vorderinge van de wel ver-
 „ diende eere deser steden int corte maer te
 „ roeren: welcke behoorlycke ende rechtvaer-
 „ dige eergiericheyt ook oorsake schynt ghe-
 „ weeft te zyn, dat dese druckerye alhier (als
 „ een spruyte wt de wortel van een oude bo-
 „ me) van nieus weder opgecomen ende be-
 „ gonnen is. Want het is dicwils gebuert,
 „ dat de burgeren hier of by gevalle onderlin-
 „ gen sprekende, hun beclaechden, dat ande-
 „ ren dese eere tonrecht genoten: ende dat
 „ noch (soo fy seyden) sonder yemants weder-
 „ segghen, overmidts dese hanteringe van nie-
 „ mandt in dese stede ghepleecht en werdt.
 „ Door dese dagelycxe clap ist ghevallen dat
 „ myn medeghefellen ende ick (die oyt eerlyc-
 „ ke oeffeninghe boven ledicheyt beminden)
 „ van sinne zyn gheworden een druckerye op
 „ te stellen binnen Haerlem: om de stede te
 „ eeren, yegelyck nut te zyn, ende profyt
 „ buyten yemants schade te bejaghen.”

De getuigenissen van beide deze schryvers,
 welke, zoo verre ons bekend is, niet bijzonder
 zijn aangevallen, komen ons voor zoo duidelyk,
 klaar en stellig ten voordeele der stad *Haerlem* te
 pleiten, en zoo zeer met het verhaal van *JU-
 NIUS* overeen te stemmen, dat wij alle uitweiding
 over dezelve van onze zijde als overtollig kun-
 nen beschouwen, en mitsdien met derzelve me-
 dedeeling oordeelen te kunnen volstaan.

HOOFDSTUK XV.

Verhaal van HADRIANUS JUNIUS.

HADRIANUS JUNIUS, aan wien men een getrouw verhaal van de eerste uitvinding der Boekdrukkunst te danken heeft, was de zoon van PETRUS JUNIUS, een man van groot aanzien en vele verdiensten. Hij aanschouwde het eerste levenslicht binnen de stad *Hoorn*, op den 1sten Julij des jaars 1511. Tot de studiën opgeleid wordende, verzamelde hij zijne eerste taalkennis op de te dien tijde zoo vermaarde Latijnsche schole te *Haarlem*. Reeds aldaar verwierf hij zich door zijne scherpzinnigheid en kloekheid in het antwoorden den lof, van door zijne meesters gehouden te worden als een licht en phoenix derzelve schole. Zich voornamelijk op de geneeskunde toegelegd hebbende, verkreeg hij den trap van meester in die wetenschap. Zijne bekwaamheden riepen hem eerst tot lijfarts van den Hertog van *Norfolk*, daarna in diezelfde hoedanigheid bij eene der aanzienlijkste en vermogendste vrouwen in *Engeland*, en vervolgens naar *Denemarken*, tot koninklijken lijfarts, of, zoo als anderen willen, tot het geven van onderwijs aan den zoon van den Deenschen koning. In zijn vaderland teruggekeerd zijnde, onthield hij zich eerst te *Haarlem*, doch ontweek die stad gedurende het beleg in het jaar 1572; hij verwoegde zich als toen bij den Prins van *Oranje*, wien hij, ter herstelling van eene onpasselijkheid, van zijnen raad en hulp diende; en begaf zich daarna
naar

naar *Zeeland*, alwaar hij, te *Middelburg*, op den 16den Junij 1575, bijna 64 jaren oud zijnde, overleed. — Door de natuur begaafd met een buitengewoon geheugen, scherp en uitnemend oordeel, en van eenen zeer naarftigen aard zijnde, muntte hij in vele vakken uit. Hij was een groot taalkenner, schrander geneesheer, goed dichter, getrouw historiefchrijver, en, volgens LIPSIVS, naast ERASMUS, de geleerdste van alle Nederlanders. Zijne bedrevenheid in de historiën bewoog de Staten van *Holland*, om hem tot geschiedfchrijver van dat gewest aan te stellen. In die hoedanigheid vervaardigde hij zijne *Batavia* (1), waarin hij de opkomst, voortgang en merkwaardigste gebeurtenissen van *Holland*, kortelijk, doch met veel oordeel, heeft te boek gesteld. In dit werk, waaraan hij, door zijnen te vroegen dood, de laatste hand niet heeft mogen

(1) Behalve dit zijn zeer vele werken van JUNIUS, in onderscheiden vakken van geleerdheid, in het licht verschenen. Een *Grieksch* en *Latijnsch Woordenboek*, door hem met meer dan vijf en zestig honderd woorden verrijkt, munt onder dezelve uit. Ware niet, na de overgave der stad *Haarlem*, nevens zijne kostbare boekverzameling, zeer vele zijner opstellen, waarvan sommigen voor de drukpers gereed lagen, geplonderd en verwoest (hetwelk hem, met reden, zoo bitter griede), de lijst zijner uitgegevene werken, hoezeer nu reeds tamelijk uitgebreid, zoude ontwijfelbaar aanmerkelijk zijn vermeerderd geworden. Men zie dezelve, nevens een omftandiger berigt van 's mans lotgevallen, bij BAYLE; VELIUS, *Kronijk van Hoorn*, bl. 342, 343, POPPENS, *Bibl. Belg.* T. I. p. 14, 15; SAXII, *Onomasticon*. P. III. p. 234; *Leyensbeschr. van Nederl. Mannen en Vrouwen*, D. IV, bl. 333; *Vaderl. Woordenboek*, D. XX, bl. 200, en vooral VAN OOSTEN DE BRUIJN, *Miscell. Observat. Criticis Novis*. Tom. X—XII. p. 390—434.

gen leggen, en hetwelk eerst dertien jaren na zijn overlijden (1588) in het licht verscheen, vindt men op bl. 253—258 in de *Beschrijving van Haarlem* een verhaal van de uitvinding der Boekdrukkunst in die stad, waarvan wij zoo even gewaagden, aldus in onze tale luidende:

„ Nu keer ik weder tot onze stad Haarlem.

„ Aan haar durf ik verzekeren, dat wij den

„ roem van de eerste uitvinding der drukkunst

„ verschuldigd zijn, en dat wij dezelve aan

„ haar, met het hoogste regt, behooren toete-

„ kennen, als haar eigendom en op haren

„ grond geboren; doch onze eer wordt alleen

„ verduisterd door een van ouds gevestigd

„ denkbeeld, hetwelk in der menschen ziel is

„ ingeschreven, als met een penceel in kokend

„ was gedoopt, en zich met zulke diepe wor-

„ telen gevestigd heeft, dat het met schop,

„ noch beitel, noch spade, is uit te roeijen.

„ Men blijft, namelijk, hardnekkig vasthouden

„ en zich volkomen overtuigen, dat de eerste

„ modellen van die letteren, daar men boeken

„ mede drukken kan, te Mentz, eene vermaar-

„ de en oude stad in Duitschland, zouden uit-

„ gevoerd zijn.”

„ Ach! dat ik thans door mijne wenschen

„ die onbegrijpelijke welsprekenheid konde be-

„ komen, die aan Carneades te beurte viel!

„ Nimmer verdedigde hij eene zaak, of hij

„ wist de kracht zijner bewijzen te doen gel-

„ den; nimmer bestreed hij eenen tegendinger,

„ zonder hem ter neder te wellen. Wanneer

„ zoodanig de kracht mijner redenen zijn mogt,

„ dan zoude ik als hersteller der opregte waar-

„ heid

„heid den ontvloten roem door de wetten
 „van wederkeering in zijn vaderland terug
 „brengen, en daar over, als het ware, een
 „zegeteeken oprigten. Ik zoude deze gave
 „om geene andere redenen begeeren, dan op
 „dat de waarheid, die door een Dichter der
 „oudheid met reden de dochter des tijds wordt
 „genoemd, en die ik zélve met den naam van
 „*het teeken des tijds* pleeg te bestempelen,
 „eindelijk ontdekt werde en in het helderst
 „licht geplaatst, offchoon zij, om met De-
 „mocratius te spreken, in eenen zeer diepen
 „put verborgen heeft gelegen.”

„En waarom toch zouden wij eene eer, die
 „ons zoo ontwijfelbaar toekomt, en die wij
 „alleen door de slofheid onzer voorvaderen
 „verloren hebben, volgens de wetten van we-
 „derkeering niet mogen terug eischen? Heeft
 „zich ooit eenig volk geschaamd, zijnen na-
 „tionalen roem, zelfs dan, wanneer dezelve
 „zeer onzeker was en door andere Natiën be-
 „twist werd, te verdedigen en zich toe te
 „eigenen? Heeft het den Egyptenaren en
 „Pheniciërs verdrotten, roemrijk te strijden
 „over de uitvinding der letteren? — De Phe-
 „niciërs beweerden, dat zij, onder het geleid-
 „de eener Godheid, deze uitvinding hadden
 „tot stand gebragt, en waanden tafelen te be-
 „zitten, door de eigen hand dier Godheid
 „beschreven. De Egyptenaren beroemden zich,
 „de letteren in Griekenland te hebben inge-
 „voerd, toen Cadmus, de eerste uitvinder dier
 „kunst, met de vloot der Pheniciërs in Grie-
 „kenland geland, aan deszelfs onbeschaafde

„ bewoners deze klankteekenen geleerd hadde.
 „ De eer dezer uitvinding hebben ook de Athe-
 „ nienfers aan hunnen Cecrops, en de Theba-
 „ ners aan hunnen Linus toegekend. Tacitus
 „ daar en tegen en Philostratus schrijven het
 „ uitdenken der letterteekenen aan den Griek-
 „ schen Palamedes toe. Hygenius eindelijk aan
 „ Carmenta, de moeder van Evander.”

„ Indien derhalve nimmer eenig volk zich
 „ geschaamd heeft, zijnen nationalen roem,
 „ ook dan, wanneer dezelve zeer twijfelachtig
 „ was en door anderen betwist werd, te ver-
 „ dedigen en zich toe te eigenen: waarom dan
 „ zouden wij dezelve, volgens de wetten van
 „ wederkeering, niet mogen weêrom eischen?”

„ Noch nijd, noch begeerte om aan den
 „ eenen te ontnemen, het geen ik aan den an-
 „ deren zoeker toe te kennen, hebben mij tot
 „ dit onderzoek aangespoord. Ik zal de onbe-
 „ schaamdheid van Crasfus niet navolgen, door
 „ dan eens de vroomheid en deftigheid van
 „ Scevola na te bootsen, en dan weder door
 „ schijn van vriendelijkheid de gunst der men-
 „ schen af te bedelen. Zulk een man ben ik
 „ niet. Ik ben niet voornemens mijne zaak
 „ door valsche getuigen te staven. Ik zal al-
 „ leen, zoo veel in mijn vermogen is, de kla-
 „ re duidelijke waarheid, die, even min als de
 „ stralen der zon, door nacht of dikke duis-
 „ ternis verdonkerd kan worden, in een een-
 „ voudig onopgesmukt verhaal, hoedanig haar
 „ alleen behagen kan, te voorschijn brengen.”

„ Indien het waar is, het geen ons Plutar-
 „ chus leert, dat hij voor de beste getuige
 „ moet

„ moet gehouden worden, die door geene wel-
 „ daad verplicht is, noch partijdige neigingen
 „ jegens iemand koestert, maar vrij en onbe-
 „ zorgd durft zeggen het geen hij gevoelt, dan
 „ mag met regt aan mijn getuigenis eenig
 „ gewigt worden gehecht. Ik ben door geen
 „ verwandschap met den overledenen of zijne
 „ erfgenamen en nakomelingen verbonden; ik
 „ verwacht van hen noch gunst noch welda-
 „ den; maar al wat ik onderneeme geschiedt al-
 „ leen uit vromen eerbied voor de nagedachte-
 „ nis van den overledenen.”

„ Ik zal dan nu opgeven, wat ik gehoord
 „ heb uit den mond van oude lieden, deftig
 „ van aanzien, en uitmuntend door de rege-
 „ ringsposten, welken zij in het Gemeenebest
 „ bekleeden; wat dezen bij al wat dierbaar is
 „ betuigden, gehoord te hebben uit den mond
 „ hunner voorouderen, wier verhaal met regt
 „ voor allergeloofwaardigst mag worden ge-
 „ houden.”

„ Voor honderd en acht-en-twintig jaren
 „ woonde te Haarlem, aan de markt, tegen
 „ over het Koninklijk Paleis, in een vrij def-
 „ tig huis (zoo als blijken kan, vermits het
 „ gebouw nog heden ten dage in zijn geheel
 „ te zien is), zekere *Laurens Janszoon*, dra-
 „ gende den toenaam van *Koster*, welken hij
 „ daar van ontleende, dat de familie, die de-
 „ zen naam voerde, het destijds deftige en
 „ voorvaderlijke ambt van *Koster* erfelijk be-
 „ zat. Deze was dezelfde man, die thans
 „ door zulke wettige middelen en door zulke
 „ dure betuigingen voor zich terug vordert de
 „ eer

„ eer van de uitvinding der drukkunst, door
 „ anderen te onregt geroofd en bezeten; de
 „ man, op wiens hoofd met het hoogste regt
 „ een lauwerkroon past, fraaijer dan die van
 „ alle de overwinnaars der wereld.”

„ Deze Laurens Janszoon dan, bij zekere ge-
 „ legenheid, eene wandeling doende in het
 „ bosch, hetwelk bij de stad gelegen is, zoo
 „ als de burgers, die overvloed van ledigen
 „ tijd hebben, veelal na den eeten of op feest-
 „ dagen gewoon zijn, heeft eerst begonnen
 „ stukjes beukenschors tot letteren te vormen;
 „ deze letteren, op de wijze der zegels omge-
 „ keerd zijnde, drukte hij daar mede, uit lief-
 „ hebberij, een regeltje of wat, om te dienen
 „ tot exempels voor de kinderen van zijnen
 „ schoonzoon. Hierin gelukkig geslaagd zijn-
 „ de, heeft hij verhevener zaken beginnen te
 „ overdenken; want hij was een man van
 „ groot en doorkneet verstand. Hij is de eer-
 „ ste geweest, die met zijnen schoonzoon Tho-
 „ mas Pieterszoon een schrijf-inkt heeft uitge-
 „ vonden, lijziger en taaljer dan de gewone,
 „ die te veel vloeide. Deze Thomas Pieters-
 „ zoon heeft vier zonen nagelaten, die bijna
 „ allen de Burgemeesterlijke waardigheid heb-
 „ ben bekleed. Hiervan maak ik te dezer ge-
 „ legenheid melding, op dat blijken zoude, dat
 „ de kunst niet in een laag, maar in een def-
 „ tig en waardig geslacht is geboren. Vervol-
 „ gens heeft hij geheele bladen met prenten
 „ beginnen te drukken, waar hij dan letterdruk
 „ bijvoegde. Van deze foort heb ik proeven
 „ gezien, die door hem gedrukt waren, de
 „ eer-

„ eerste ruwe beginselen van zijn werk , alleen
 „ op ééne zijde gedrukt ; dat boek was in het
 „ Nederduitsch , door eenen onbekenden Schrij-
 „ ver geschreven , en droeg den naam van
 „ *Spiegel onzer behoudenisfe*. Bij dit eerste
 „ voortbrengsel der kunst (want nooit wordt
 „ eene kunst te gelijker tijd uitgevonden en
 „ tot volmaaktheid gebragt) had men verzon-
 „ nen de bladzijden op welken niet gedrukt
 „ was met lijm aan elkander te hechten , om
 „ den misstand te verbergen , die zij veroor-
 „ zaakt zouden hebben , doordien er niet op
 „ gedrukt was. Vervolgens heeft hij zijne
 „ vormen (of boekstaven) veranderd in looden
 „ en dezen wederom in tinnen , ten einde de-
 „ zelve vaster , minder buigzaam en duurza-
 „ mer zijn zouden. Uit het geen van deze
 „ laatste soort van letteren was overgebleven
 „ zijn wijnkannen gemaakt , die nog heden ,
 „ schoon zeer oud , te zien zijn in het huis
 „ van den voornoemden Laurens aan de markt ,
 „ waarin naderhand gewoond heeft zijn achter-
 „ kleinzoon , Gerard Thomaszoon , een aan-
 „ zienlijk burger , voor slechts weinige jaren
 „ in hoogen ouderdom overleden , en hier al-
 „ leen eershalve genoemd. Toen de begeerte
 „ der menschen , zoo als gewoonlijk , door dit
 „ nieuwtje werd gaande gemaakt , toen eene
 „ nieuwe waar , die men te voren niet gezien
 „ had , van overal koopers uitlokte en aanzien-
 „ lijke winsten aanbragt , toen begon ook de
 „ liefde voor de kunst grooter te worden ; het
 „ bedrijf werd uitgebreider , en men moest
 „ werkgasten aannemen. Bij deze werkgasten
 „ is

„ is het eerste begin van het kwaad te zoeken.
 „ Onder dezen, namelijk, was zekerer Johan-
 „ nes: of hij die geweest zij (gelijk men ver-
 „ moedt), die den gelukbelovenden naam van
 „ Faustus droeg, maar voor zijn meester on-
 „ trouw en ongelukkig was, of wel een' an-
 „ der' Johannes, wil ik niet angstig onderzoe-
 „ ken, om dat ik de schim der overledenen
 „ niet begeer te verontrusten, daar zij, gedu-
 „ rende hun leven, wegens de verwijtingen
 „ van hun geweten, genoeg zullen geleden heb-
 „ ben. Deze, als drukker onder eede staande,
 „ wachtte zoo lang, tot dat hij zich verbeeld-
 „ de de kunst van de letters te zamen te voe-
 „ gen, de wijze waarop dezelve gegoten wer-
 „ den, en al wat verder tot die zaak behoor-
 „ de, door en door te kennen. Zoo ver ge-
 „ vorderd zijnde, heeft hij het geschikteste oog-
 „ blik waargenomen, de kersnacht namelijk,
 „ toen een iegelijk zonder onderscheid het
 „ feest van Christus geboorte vierde; toen is
 „ hij in het magazijn gegaan, waar alles bij
 „ elkander bewaard werd wat het drukken aan-
 „ ging, heeft den voorraad van werktuigen,
 „ die zijn meester zich door zoo veel kunst
 „ verschaft had, ingepakt, en is met den
 „ dief (*) uit het huis gevlugt. Eerst is hij
 „ te

(*) *CUM PURE DOMO SE PRORIPIT* staat in den tekst. *SCRIV-
 VERIUS* (bl. 22) heeft dezelve aldus overgebracht: *ende is als
 een Dief ten huysc uytgestreecken*. *MEERMAN* (P. I. p. 84)
 heeft deze vertaling goedgekeurd. Doch wij zijn het met *DE
 BRUYN* (bl. 238) eens, dat deze woorden eenen *anderen* of
tweeden dief, een medepligtige in den diefstal, aanduiden.

„ te Amsterdam gekomen, daarna te Keulen
 „ en eindelijk te Mentz, waar hij, als in eene
 „ vrijplaats, buiten schoots was, en in open
 „ winkel den rijken oogst zijner dieverij gerus-
 „ telijk inzamelen kon. Het is, namelijk, ze-
 „ ker, dat binnen een jaar na dit gebeurde, in
 „ den jare 1449, als een eerste voortbrengfel,
 „ uit dezen winkel is te voorschijn gekomen,
 „ gedrukt met dezelfde letteren, welke Laurens
 „ te Haarlem gebruikt had, het Doctrinale van
 „ Alexander Gallus, zijnde eene spraakkunst,
 „ destijds zeer beroemd en allerwege gebezigd,
 „ mitsgaders de Verhandeling van Petrus His-
 „ panus.”

„ Dit nu is het geen ik vernomen heb van
 „ oude geloofwaardige lieden, die hetzelfde
 „ van hand tot hand ontvangen hebben, even
 „ gelijk men loopende eene brandende fakkel
 „ aanvat. Ik heb ook nog anderen aangetrof-
 „ fen, die dezelfde zaken verhaalden en ver-
 „ zekerden. Zoo herinner ik mij, dat Nico-
 „ laas Gael, een onderwijzer mijner kindsch-
 „ heid, een man van staal geheugen en eer-
 „ waardig door zijue grijze haren, mij verhaald
 „ heeft, dat hij, nog een kind zijnde, meer-
 „ malen geluisterd had naar het verhaal van
 „ zekeren Cornelis den Boekbinder, een grijs-
 „ aard van ten minsten tachtig jaren, die als
 „ leerling in den winkel van Laurens gediend
 „ had. De oude man had den ganschen loop
 „ van de zaak verhaald; de wijze waarop de
 „ uitvinding eerst gebeurd was, zoo als hij het
 „ van zijnen meester gehoord had; de bescha-
 „ ving en het voortzetten dier ruwe beginse-
 „ len,

„ len, en vele andere zaken, en was daarbij
 „ telkens, uit hoofde van de schandelijkheid
 „ des diefstals, in zulk eene drift en aandoe-
 „ ning geraakt, dat men zich van tranen niet
 „ konde onthouden, zoodra hij maar aan het
 „ verhaal der dieverij gekomen was; ja, de
 „ grijsaard was in zulk eenen toorn ontstoken
 „ over het verlies van zoo groot eenen roem,
 „ enkel door eenen diefstal, dat hij voor beul
 „ van den dief zoude hebben willen spelen,
 „ indien deze nog in leven geweest ware: hij
 „ vervloekte den schelm op de vreeselijkste
 „ wijze, en beklagde zich, dat hij met zulk
 „ een booswicht maanden achtereen in hetzef-
 „ de bed geslapen had. Dit alles stemt over-
 „ een met het getuigenis van Quirinus Tale-
 „ sius, den Burgemeester, die mij verzekerd
 „ heeft, dat hij genoegzaam hetzelfde verhaal
 „ te voren uit den mond diens Boekverkoopers
 „ gehoord had.“

„ Hoe zeer ook de waarheid haat moge ba-
 „ ren, heb ik mij echter ter harer liefde ver-
 „ pligt gevonden deze dingen te boek te slaan,
 „ vermits ik mij veel liever dien haat wil ge-
 „ troosten, dan de bescherming der waarheid
 „ te laten varen: want elk, die de zaak onbe-
 „ vooroordeeld nasporen, en als het ware in
 „ de schaal van Critolaus wil wegen, zal te-
 „ gen mij geen haat blijven voeden; maar hij,
 „ die de verdediging der waarheid, Gods even-
 „ beeld op aarde, niet gewillig op zich neemt,
 „ acht ik den naam van mensch naauwlijks
 „ waardig: wat toch kan den mensch dierbaar-
 „ der en heiliger zijn, dan zorg en liefde voor
 „ de

„ de waarheid? Door alleen de zuivere waar-
 „ heid in het oog te houden, zal de eer onzer
 „ stad behouden blijven, en aan haar den ont-
 „ nomen roem weder worden toegekend, van
 „ door een' harer burgeren de schoonste van
 „ alle uitvindingen te hebben zien geboren
 „ worden. Verdwijnen daar en tegen zal de
 „ trots van hen, die zich de erfenis eener
 „ vreemde glorie zonder schaamte hebben dur-
 „ ven toeëigenen, en hoogmoediglich eens an-
 „ ders regt aanvaarden, na dat zij de oude be-
 „ zitters hadden verwijderd. Ik vreze, dat ik
 „ dit alles voor eens doven mans deure zingen
 „ zal: maar hoe dit ook zij, mij verheugt het,
 „ de nagedachtenis des uitvinders met de glorie
 „ onzer stad, naar mijn vermogen, te hebben
 „ voorgestaan. Bij menschen toch die licht-
 „ vaardig zijn, en tot het onderzoek naar
 „ waarheid weinig lust voeden, zal vooroor-
 „ deel steeds meer gelden, dan gezonde reden
 „ en duchtig bewijs: dit ongelijk moet worden
 „ verkropt, hoe hard het valle en hoe zeer
 „ men daar over ook moge klagen. Minder
 „ gevoelig nog zoude dit verlies kunnen zijn,
 „ wanneer onze glorie niet door eenen dief-
 „ stal, maar langs regte wegen, tot eene der
 „ vermaardste steden van Duitschland, als tot
 „ eene andere familie, ware overgegaan; doch
 „ het schijnt mij toe, dat het noodlot deze
 „ wijze van overbrengen verkozen heeft, op-
 „ dat die heerlijke uitvinding, die der wereld
 „ nuttiger is dan zout en zonne, ten aller-
 „ spoedigste tot eenen hoogen graad van volko-
 „ menheid zoude geraken door de hulp, de
 „ Y „ be-

„belooning en de deelneming van groote en
 „vermogende mannen, voedsters der kunsten:
 „eene volkomenheid, waartoe zij in een afge-
 „legen hoekje gronds, onder bijzondere per-
 „sonen, niet zoo spoedig zoude zijn opge-
 „klommen: de uitkomst heeft de waarheid
 „hiervan bevestigd.”

Wie zal nu dit verhaal, op het voetspoor van
 DE LA SERNA SANTANDER en anderen, on-
 edelmoediglijk met de namen van *fameuse fable*,
recit fabuleux, *conte ou fable de Junius*, *conte*
de veille, *narration romanesque*, *composee des ouï-*
dire de diverses personnes agées, *de vieillards*
dignes de foi, si vous voulez (1), en wat des
 meer zij, bestempelen? Wie durft het wagen de
 goede trouw te verdenken van eenen man als JU-
 NIUS, die noch door gunst, noch door belang,
 noch door bloedverwantschap met de nakomelin-
 gen van den eersten uitvinder werd gedreven; van
 eenen man, wiens plegtige betuigingen, aan het
 begin en slot van zijn verhaal geplaatst, het on-
 besmet en voor lage vleizucht onvatbaar karakter
 van den echten Hollander, wien het om de waar-
 heid alleen te doen is, kenmerken en boven den
 vuigen laster van den vreemdeling verheffen; van
 eenen man, eindelijk, wiens waarheidsliefde, let-
 terkundigen roem en verdiensten algemeen erkend
 en op den regten prijs zijn geschat geworden? ...
 Onkunde of blinde vooringenomenheid moge het
 doorzigt, de schrandrheid of wel de goede trouw
 van

(1) Zie NAUDÉ, HEINEKEN; maar vooral DE LA SER-
 NA SANTANDER in zijne *Dict. Bibli.* op zeer menigvuldige
 plaatsen.

van dezen verdienstelijken schrijver trachten te bezwalken — voor den onpartijdigen beschouwer draagt 's mans verhaal meer dan genoegzame kenteekenen en bewijzen, van uit echte bronnen geput en naar waarheid te zijn ter neder gesteld. — wij zullen dit een en ander door eenige proeven staven, en voorts dit verhaal van de tegen hetzelfde ingebragte bedenkingen ontheffen.

Dit verhaal, dan, prijst zich, in de eerste plaats, aan door de opgave van de zoo eenvoudige als natuurlijke aanleiding tot de eerste ontdekking der kunst, en de gebrekkelijke beginfelen, langzamen voortgang, verbetering en uitbreiding derzelve: eene opgave, waarin niets onwaarschijnlijk, niets tegenstrijdigs wordt gevonden. „ Het verhaal van JUNIUS ” zegt daarom COGAN (1) „ ten voordeele van *Haarlem* en „ van LAURENS COSTER, omtrent de ont- „ dekking der drukkonst is veel eenvoudiger, „ eenvormiger, bestaambarer en ontheven van „ partijdigheid dan eenige der verhalen, die door „ de Advocaten van *Mentz* worden aangehaald. „ Verscheiden zeer natuurlijke en zeer waarschijn- „ lijke omstandigheden worden omstandig ver- „ haald, en daar worden verscheiden geloofwaar- „ dige getuigen bijgebracht, die de uitvinding bij „ opklimming hebben nagegaan tot COSTER; „ met zoo veel klaarheid, dat, zoo men toe- „ staat, dat de ontdekking te *Haarlem* geschied „ is, er geene de minste twijfeling kan overblij- „ ven omtrent den uitvinder. De toevallige wij- „ ze, waarop het denkbeeld eerst is geboren ge-

„ WOR-

(1) *Reize langs den Rijn.* bl. 449.

„ worden, is natuurlijk: de perfoonen, voor
 „ welken de eerste letters uit hout gefneden
 „ wierden, worden opgegeven. De naam van
 „ den Boekbinder, die gezegd wordt met den
 „ onderftelden dief geflapen te hebben, wordt
 „ genoemd, en het bestaan van zoodanig eenen
 „ perfoon op dien tijd wordt volkomen bewee-
 „ zen.” (1) En waarlijk, hoe meer wij dit ver-
 haal van dien kant befchouwen en met de zorg-
 vuldigfte naauwkeurigheid onderzoeken, hoe meer
 wij van dezelfs inwendige waarde overtuigd
 worden.

De perfonen, door JUNIUS opgenoemd, be-
 vestigen, in de *tweede* plaats, de waarheid van
 zijn verhaal. Hij vergenoegt zich niet met de
 algemeene bekendheid der door hem voorgestelde
 zaak bij de ingezetenen der stad *Haarlem*; maar
 hij beroept zich, ter ftaving van het door hem
 ter nedergestelde, op het getuigenis van „ *oude*
 „ *lieden, deftig van aanzien, en uitmuntend*
 „ *door de regeringsposten, welken zij in het Ge-*
 „ *meenebest bekleeden*”; op datgeen „ *wat dezen*
 „ *bij al wat dierbaar is betuigden, gehoord te*
 „ *hebben uit den mond hunner voorouderen, wier*
 „ *verhaal met regt voor allergeloofwaardigst mag*
 „ *worden gehouden*”; op mannen alzoov van be-
 kenden stand en rang.

Een derzelven was NICOLAAS GALE, wel-
 eer de leermeester van JUNIUS, en mogelijk een
 afstammeling van JAN GALE, welke te gelijk
 met

(1) Zie voorts dezen fchryver op bl. 430, 451 tot 456;
 mitsgaders DE BRUIJN, *Gefchiedenissen der stad Haarlem*,
 bl. 229, 230.

met KOSTER schepen is geweest in 1422 en 1428 (1).

De tweede was QUIRYN DIRKSZOOM TALESIUS, geboren te *Haarlem*, een geleerd man, die, onder anderen, in de Grieksche en Latijnsche talen meer dan gewoon bedreven was. In zijne jeugd was hij schrijver, huisgenoot en vriend van ERASMUS, die van hem in zijne brieven te meermalen met lof gewaagt; en, indien wij OPMEER mogen gelooven, was hij een man van groot vernuft, kloek verstand, voorbeeldelijke opregtheid, gezien wegens zijne zuinige spaarzaamheid, Hollandsche netheid en deftigheid van zeden, en die met de voornaamste geleerden van zijnen tijd door banden van vriendschap en gemeenzamen omgang zeer naauw verbonden was. Minder verdraagzaam en zachtmoedig echter dan de voortreffelijke Rotterdammer, betoonde hij zich, als Burgemeester van *Haarlem*, zeer werkzaam ter voortzetting der bittere vervolging uit hoofde van godsdienstige en staatkundige gevoelens, hetwelk hem den haat der gemeente berokkende, aan wier woede en wederwraak hij, nevens eenige anderen, ten tijde der strenge belegering in 1572 werd opgeofferd (2).

Deze beide mannen, GALE en TALESIUS, uit eene menigte anderen, door JUNIUS opgenoemd,

(1) DE BRUIJN, bl. 231.

(2) HOOFT, *Nederl. Historiën*, bl. 314. OPMEER, *Catholijk Mártelaars Boek*, D. II. bl. 169 en volg. AMPZING, *Befchr. der stad Haarlem*, bl. 104. *Vaderl. Woordenboek*. Deel XXIV. bl. 64. MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. I. pag. 57. SCHELTEMA, *Staatkundig Nederland*. D. II. bl. 356.

noemd, die geen de minste betrekking tot de kunst, deszelfs uitvinder of diens nakomelingen hadden, en alzoo van geene partijdigheid kunnen beschuldigd worden, — deze beide mannen waren het, die, in hunne jeugd, te meermalen van CORNELIS DEN BOEKBINDEK, die als leerling bij den eersten uitvinder KOSTER had gewoond, het verhaal van de gewigtige uitvinding van zijnen reeds voor lang overledenen meester hadden gehoord, en getuigen waren geweest van de billijke verontwaardiging, waarmede die getrouwe bediende werd vervuld, zoodra hem de verfoeilijke misdaad van zijnen medebediende, het ontstelen der letteren en drukgereedschappen, te binnen schoot. Niet slechts éénmaal was hen dit verhaal medegedeeld: zij hadden het onderscheiden malen, en wel ieder afzonderlijk, met bijvoeging van dezelfde omstandigheden, van denzelfden man vernomen. — Het verhaal van JUNIUS, uit zoodanige bronnen geput, komt ons voor allergeloofwaardigst en boven alle verdenking verheven te zijn.

Ook deze CORNELIS zelve verdient alle geloof. — Als knecht of leerling van KOSTER was hij ooggetuige geweest van datgeen, hetwelk hij verhaalde; hij was alzoo in staat met volkomen kennis van zaken te spreken en redenen van wetenschap op te geven, zoo als hij ook gedaan heeft. Hij verhaalt het in dezelfde stad, alwaar de diefstal was gepleegd, alwaar men zeker te zijnen tijde daarvan kennis droeg, en alwaar men dus in de gelegenheid was hem te kunnen logenstraffen, indien hij onwaarheid sprak. Hij verhaalde het niet éénmaal, maar onderscheiden reizen,

reizen, zelfs nog in zijnen hoogen ouderdom, toen hij geene de minste redenen had iets ten voordeele van zijnen dooden meester te verzinnen. Hij verhaalde het op geene verschillende en tegen elkander inloopende, maar steeds op dezelfde wijze, zoo als uit de eenstemmige opgaven van GALE EN TALESIUS aan JUNIUS kan blijken. Hij bedingt bij zijn verhaal geen den minsten lof of roem voor zich zelven, maar schrijft de eer der uitvinding volkomen toe aan een ander, die, ja, wel voorheen zijn meester was geweest, doch die reeds voor vele jaren was overleden, aan wien hij door geene banden meer gebonden was, en die sints lang buiten staat was hem eenig voor- of nadeel toe te brengen. Indien het getuigenis van zoodanig eenen man, welke door geen ander belang, dan zucht voor waarheid en regt, gedreven werd, niettegenstaande al het door ons aangevoerde, geen geloof verdient, dan waarlijk moet men althans alle geloof ontzeggen aan het verhaal door PETRUS SCHEFFER aan TRITHEMIUS gedaan, welke daarbij in zijn eigen zaak getuigde en zijn eigen roem verbreedde. En wat wordt er, wanneer men dit notabel getuigenis verwerpt, van de aanspraak van *Mentz* op de eer der uitvinding? wat zelfs van die van SCHEFFER op de verbetering en volmaking der kunst?

Niet weinig wordt dit verhaal al verder bevestigd zoo door de bewijzen, welke hetzelfde inwendig oplevert, als door deze en gene latere ontdekkingen, welke de waarheid van hetzelfde ten krachtigste hebben gestaafd.

Onder die inwendige bewijzen tellen wij voor-

eerst de opgave, dat reeds door KOSTER letteren van *lood* en *tin* zouden zijn gebruikt. Vele schrijvers, welke, zelfs nog in onze dagen, in de dwaling hebben verkeerd, als of de *Spiegel onzer hehoudenis* met *gesneden houten letteren* zoude zijn gedrukt, hebben JUNIUS hieromtrent van onnaauwkeurigheid beschuldigd. Indien het eene waarheid was, dat JUNIUS, door verkeerde berigten misleid, hieromtrent eenen mislag had begaan, dan waarlijk zoude al het crediet, hetwelk tot nog toe in zijn verhaal is gesteld, te eenemale moeten vervallen, en men zoude huiverig moeten zijn aan eenig ander gedeelte van zijn berigt geloof te slaan. Dan, wel verre dat JUNIUS omtrent deze belangrijke bijzonderheid misleid zoude zijn geworden, vermeenen wij zoo overtuigelijk te hebben doen zien, dat de *Spiegels* met *gegoten* letteren van *lood* of *tin* zijn gedrukt, dat, zoo KOSTER de vervaardiger van dat boek zij geweest, er bij niemand meer eenigen den minsten twijfel zal bestaan, of wel door hem letteren van dat metaal zijn gebezigd, en of derhalve JUNIUS ook in dit geval de waarheid gesproken hebbe, en nog langer van onnaauwkeurigheid kan beschuldigd worden.

Een *tweede* inwendig bewijs vinden wij daarin, dat JUNIUS de *Nederduische Spiegel onzer behoudenis* noemt het „eerste voortbrengsel der „kunst” en dat boek rangschikt onder de „eerste ruwe beginselen van Koster's werk.” De ruwheid, onbeschaafdheid en onvolkomenheid van de letter, de scheefheid en golving der regels, de ongelijkheid derzelve aan het einde, de vloeibaar- en kladdigheid der drukinkt, het gebrek aan

aan onderscheiden foorten van spatiën of blind-goed, de indrukken der blinde letteren en van het formaathout, en wat des meer zij, leveren in waarheid zoo vele onwederprekelijke proeven op, dat de *Nederduitse Spiegel* werkelijk de eerste-ling is geweest. Wij verwijzen hieromtrent onze lezeren tot onze beschrijving van dat dierbaar overblijffel van de eerste kindschheid der Boek-drukkunst (Hoofdst. I), ten einde zich ook van de waarheid van dit gedeelte van JUNIUS verhaal volkomen te overtuigen.

Dat KOSTER voorts, zoo als wij te dezen in de *derde* plaats opmerken, in plaats van de gewone schrijf-inkt, een lijziger, taaljer en minder vloeibare inkt heeft uitgevonden, zoo als JUNIUS almede opteekent, wordt, zoo wij vermeen-
nen, almede door de onderscheidene *Spiegels* genoegzaam bevestigd. De inkt tot den *eersten Nederduitshen* is, ja, wel drukinkt, doch zoo slecht vermengd en zamengefeld, zoo als wij bij onze beschouwing van dat boek hebben aange-
toond, dat dezelve overtuigelijk doet zien, tot die tijden te behooren, waarin de drukinkt het eerst werd uitgevonden. Deze meening wordt niet weinig versterkt, door de vergelijking vanden inkt van den *eersten Nederduitshen Spiegel* met dien der volgende *Nederduitse* en *Latijnsche* uitgaven. De inkt der laatstgemelden is ongelijk beter, fraaijer en volkomener dan die van den eersten; dit toont niet alleen aan de vorderingen, welke de drukker van dat boek in de vervaardiging van den druk-inkt gemaakt heeft, maar versterkt bovendien, onzes inzien, niet min het gevoelen en de verzekering van JUNIUS, dat men ook

aan dien drukker de uitvinding der druk-inkt verschuldigd is.

Eene sprekende proeve van de waarheidsliefde van JUNIUS vinden wij, in de vierde plaats, in de wijze, op welke hij van den dief gewaagd. Het laat zich denken, dat deze schelmsche beediende, van zulk een gruwelijk ontwerp zwanger gaande, zijn waren geslachtnaam zal verzwegen, en zich slechts onder dien van JAN (een naam zoo algemeen onder de Duitschers) voorgedaan hebben. Natuurlijk dus, dat de ware misdadiger, zoo ver deszelfs naam en toenaam betrof, aan JUNIUS, en waarschijnlijk ook aan CORNELIS, is onbekend gebleven. De naam van FUST of FAUSTUS was vermoedelijk wel aan JUNIUS bekend geworden door de eerste boeken te *Menz* in het licht verschenen; doch hij wachtte zich zorgvuldig dezen man als den dader van dat schandelijk bedrijf aan te klagen: „ hij begeerde „ de schim der overledenen niet te verontrusten, „ als die gedurende hun leven door de verwijtingen van het geweten genoeg geleden zouden „ hebben.” Hij onthoudt zich alzoo zeer zorgvuldig, om met betrekking tot datgeen, waaromtrent hem geene stellige berichten waren toegekomen, ligtvaardig of willekeurig te beslissen, en levert daardoor een bewijs van zijn standvastig en prijzenswaardig voornemen, om niets te vermelden, dan datgeen, van welks zekerheid en waarheid hij zich volkomen overtuigd kon houden.

Min belangrijk moge het, eindelijk, in den eersten opslag schijnen, dat JUNIUS aanteekeent, dat van de overblijfselen der tinnen letteren van KOSTER wijnkannen waren gemaakt, welke nog
te

te zijnen tijde aanwezig waren: bij den opmerkzamen en onpartijdigen lezer strekt deze opgave ten proeve en bewijze van de goede trouw en waarheid van 'smans verhaal, daar hij niet schroomt zoodanig eene, niet strikt tot de hoofdzak behoorende, bijzonderheid op te geven, welke, indien zij onwaarheid behelsde, niet alleen door de burgers van *Haarlem*, maar tevens door elk en een ieder, wien het gelusten mogt daarna slechts het minste onderzoek te doen, konde worden tegengesproken en gelogenstraf: iets, hetwelk voor den schrijver het verlies van al de eer en achting, welke hij zich anderzins mogt verworven hebben, ten noodwendigen gevolge moest hebben.

Onder die gedeelten van het verhaal van JUNIUS, welke door latere ontdekkingen, en alzoo ook van elders, bevestigd zijn, is geen der minst belangrijkste deze, dat, namelijk, het bestaan van CORNELIS DEN BOEKBINDER, uit wiens mond de hoofdzaken voornamelijk schijnen te zijn voortgevloeid, bijna 200 jaren na den dood van JUNIUS, door twee onwraakbare getuigschriften van de jaren 1474 en 1492, is gestaafd.

Het eerste vindt men in het *Register der uitgaven van de (groote) kerk te Haarlem* van den jare 1474, alwaar de eerste post, in dit Register voorkomende, aldus luidt:

„ Item Cornelis die boeckebinder heb ic gheken
 „ vj rinse gulden van die boecken te binden
 „ op rekeninc.” (1)

Het

(1) MEERMAN, *Orig. Typ. P. L. p. 56. R. II. p. 218. en Tab. VI°. DE BRUIJN, Geschied. der stad Haarlem, bl. 337. Op-*

Het tweede bestaat in eene aanteekening, in oud schrift, gevonden wordende achter een exemplaar van de *Bartholomeus van de proprieteyten der dingen*, te *Haarlem*, in den jare 1485, gedrukt, aldus luidende:

„ *Item gecoft te Haerlōm in die cruystraect tot*
 „ *Cornelys boeckbinder in 't jaer MCCCC ende*
 „ *LXXXII in Meye doe die van Almaer*
 „ *mit haer bannieren etcetera, van mi Antho-*
 „ *nys de mior.*”

Wat lager staat :

„ 1492 mensis mayus magr. Anthois.” (1)

Deze beide aanteekeningen strekken dus ten bewijze, dat CORNELIS DE BOECKBINDER, op wien het gansche verhaal van JUNIUS voornamelijk steunt, „ geen denkbeeldig weezen, of „ verzonnen en verdicht persoon zij, maar dat „ van deszelfs waarachtig aanwezen en leef-tijd „ zeer duidelijke bewijzen zijn overgebleeven, „ meer dan men van iemand gewoon is te vinden, die in geen hooger stand gebooren is, of „ zich, door d'een of andere daad, bij zijn leeven, niet befaamder gemaakt heeft.” (2)

Niet

Opmerkelijk is het, dat tot den binnensten omflag van dit boek, hetwelk meer dan waarschijnlijk door dezen zelfden CORNELIS zal gebonden zijn, was gebruikt een geheel blad van een *Donatus* (reeds toen een verflaten boek), gedrukt met dezelfde letters van den *Spiegel*; vermoedelijk alzoo een blad uit den winkel van KOSTER afkomstig.

(1) SEIZ, *Derde Jubeljaar*, bl. 90. DE BRUIJN, *Geschied der stad Haarlem*, voorrede en bl. 232, 233.

(2) DE BRUIJN, bl. 337.

Niet min belangrijk is de ontdekking van een fragment van de *Grammatica van Alexander Galus*, thans in de Bibliotheek van Z. M. den Koning der *Nederlanden* berustende, gedrukt met *dezelfde letter als de Spiegel onzer behoudenis*, en alzoo, volgens JUNIUS, met de gestolen letteren van KOSTER. Een fragment, hetwelk, gevoegd bij andere nieuwe bewijzen, den gepleegden diefstal bij KOSTER, en mitsdien het verhaal van JUNIUS, krachtadiglijk staaft, zoo als wij bij ons VIIIste Hoofdstuk hebben aangetoond, waartoe wij onze lezers, ter vermindering van onnoodige herhalingen, moeten verwijzen.

Wij voegen ten slotte hier nog bij, dat ons uit de *Thesauriers-Rekeningen der stad Haarlem* is gebleken, dat drie zonen van THOMAS PIETERSZON Burgemeesters van *Haarlem* zijn geweest, zoo als de lezer dit uit ons Vde Hoofdstuk kan zien, hetwelk niet alleen bewijst, dat JUNIUS te regt en naar waarheid heeft opgegeven, *dat de vier nagelaten zonen van Thomas Pieterszoon bijna allen de Burgemeesterlijke waardigheid hebben bekleed*, maar tevens ten proeve verstrekt, dat onze schrijver vrij goede en echte berigten omtrent het geslacht en de nakomelingen van den eersten uitvinder der Boekdrukkunst bekomen en medegedeeld heeft.

Laat ons thans de bedenkingen, welke tegen dit verhaal zijn aangevoerd, in overweging nemen.

Veel ophef heeft men, in de eerste plaats, gemaakt van eene verregaande tegenstrijdigheid, welke men bij JUNIUS heeft vermeend aan te treffen, daarin bestaande, dat hij in het begin van zijn verhaal, hetwelk, volgens de bedoelde

auteurs, in den jare 1575 zoude zijn geschreven, opgeeft, dat de kunst door KOSTER honderd acht en twintig jaren bevorens, en alzoo in het jaar 1447, zoude zijn uitgevonden; terwijl hij vervolgens zegt, dat de dief twee boeken met de door hem gestolen letteren zoude hebben gedrukt in den jare 1442, en dus vijf jaren vóór de uitvinding.

Indien JUNIUS zich werkelijk aan eene zoodanige blijkbare tegenstrijdigheid hadde schuldig gemaakt, zoude zulks zijne geloofwaardigheid aanmerkelijk verzwakken. Doch de zoodanige schrijvers, welke deze bedenking in goeden ernst hebben gemaakt, toonen zeer weinig met het werk van JUNIUS bekend te zijn, daar het hun anders ten klaarsten zoude zijn gebleken, dat hij aan hetzelfde reeds vele jaren bevorens is werkzaam geweest, en het vóór 1575 ten einde heeft gebragt. Zijne *opdragt* is, ja, in het begin van dat jaar gedagteekend; doch wie weet niet, dat en voorrede en opdracht eerst dan worden opgesteld, wanneer het geheele werk, welligt jaren bevorens, is afgewerkt en ter drukpers gereed ligt. En dat dit inzonderheid het geval is geweest met de *Batavia* van JUNIUS zullen wij door eenige onbetwistbare proeven staven.

1°. Op pag. 30 zegt hij zelfs, dat iets, hetwelk aldaar voorkomt, door hem in den jare 1571 geschreven is.

2°. Op pag. 245 sprekende van het maken van den *Sparendam*, zegt hij: *Hoc ipso tempore, quo à nobis ista cuduntur atque elucubrantur, civitas Harlemensis opus hoc perficiendum curavit*; en op den kant zet hij Anno 156, latende de laatste cij-

cijfer open, hetwelk aantoont, dat hij dit gedeelte tussehen den jare 1560 en 1570 heeft opgeteekend.

3°. Op pag. 333 van iets gewagende, hetwelk in het jaar 1249 had plaats gehad, voegt hij daarbĳ: *ante annos tercentum viginti*, dat is, voor *driehonderd en twintig jaren*, bijgevolg heeft hij dit geschreven in het jaar 1569.

4°. Eindelijk vermeld hij op pag. 345, dat het groote Bagijnhof te *Haarlem* was gesticht voor *driehonderd jaren (ante annos trecentos)*, en voegt er bij, dat zulks was geweest anno 1262, waaruit volgt, dat dit gedeelte door hem in het jaar 1562 is te boek gesteld.

Wanneer wij bij dit alles voegen, dat JUNIUS in zijne reeds vermelde *opdragt*, als ook op pag. 271 van zijn werk betuigd, dat dit boek, waartoe hij meer dan driehonderd auteurs heeft moeten raadplegen, hem veel arbeids en tijds heeft gekost, dan gelooven wij, dat niemand ons zal betwisten, dat hij aan hetzelfde, zoo niet vroeger, immers reeds in het jaar 1562 begonnen is, en hetzelfde van tijd tot tijd heeft voortgezet en bijgewerkt; terwijl het ons zelfs voorkomt, dat hij de laatste hand aan hetzelfde niet heeft gelegd, vermits het niet door hem ter drukperfe is bezorgd, maar eerst dertien jaren na zijnen dood, en wel in 1588, is in het licht verschenen.

Indien wij nu vooronderstellen, dat dat gedeelte uit de *Batavia*, hetwelk de uitvinding van KOSTER betreft, door JUNIUS in het jaar 1568, en niet vroeger, is opgesteld (1), en men trekt

(1) Vergelijk: *Brieven van Junius*, pag. 154. SCRIVE-RIUS,

trekt daarvan 128 jaren af, dan krijgt men het jaar 1440, in hetwelk *niet de kunst door KOSTER zoude zijn uitgevonden* — dit zegt JUNIUS niet — maar *waarin hij te Haarlem woonde*. JUNIUS schijnt het laatste jaar van KOSTER te hebben willen aanduiden, zoo als dit door vele schrijvers is nagevolgd, en zoo als dit jaar 1440 insgelijks is opgeteekend in eene parkemente *Geſlachtlijst* van KOSTER, van de helft der zestiende eeuw, onder mij berustende.

Eene andere hoofdbedenking komt hierop neder: dat JUNIUS de eerste zoude zijn geweest, welke van *Haarlem* gewag gemaakt, en de eer der uitvinding aan die stad zoude toegeschreven hebben, waarin hij door anderen slechts zoude zijn nagevolgd. — Wij ontkennen zulks ten sterkste. Het is waar, en *dit* zijn wij eens, dat bij JUNIUS het eerst een *volledig verhaal* van de uitvinding der kunst wordt gevonden, waarbij tevens *de naam van den uitvinder* wordt opgenoemd; — doch, wanneer men onpartijdig wil zijn, dan zal men moeten toestemmen, dat reeds lang vóór JUNIUS de oorsprong der Boekdruk-kunst aan *Holland* is toegeschreven door UL-RICH ZELL in de *Keulsche Kronijk* van 1499 en door MARIANGELUS ACCURSIUS in zijne bekende aantekening; dat voorts in *Holland* geene stad aanspraak op de eer dier uitvinding maakt, dan *Haarlem*; en dat die stad lang vóór het in
het

RIUS, *Laure-crans*, bl. 16, 19. SEIZ, *Derde Jubeljaar*, bl. 86, 91, 92. 93. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 72. DE BRUIJN, *Gesch. der stad Haarlem*, bl. 234 in de noot (p), 237, 238.

het licht verschijnen van het werk van JUNIUS in 1588 door anderen is opgenoemd, als de plaats, aan welke men die uitvinding verschuldigd was, te weten door VAN ZUREN, in zekere door hem vóór het jaar 1561 opgestelde *zamen-spraak*, door KOORNHERT, in de opdracht van zijn *Cicero* van het jaar 1561, en door GUICCIARDIN, in zijne *Beschr. van Nederland*, voor de eerstemaal ten jare 1567 uitgegeven, zoo als wij elders (Hoofdstuk XI, XII, XIV) hebben doen zien: alle welke schrijvers, wat de hoofzaak betreft, JUNIUS zijn voorafgegaan, en al zoo onmogelijk hem hebben kunnen nafschrijven. (1)

Eene *derde* hoofdaanmerking op het verhaal van JUNIUS betrof den gepleegden diefstal ten huize van KOSTER. Wij hebben dit punt, uit hoofde van deszelfs belangrijkheid, in Hoofdstuk VIII afzonderlijk behandeld, waartoe wij den lezer verwijzen.

Andere losse bedenkingen laten zich met een enkel woord wederleggen. Zoo beantwoorden wij de aanmerking: *dat geen tijdgenoot van Koster gewaagt*, met de vraag: *of dan CORNELIS DE BOEKBINDER geen tijdgenoot van KOSTER is geweest?* — die: *dat JUNIUS slechts één getuige zij*, met de opmerking, dat zijn getuigenis zoo zeer van elders is gestaafd en bevestigd, dat hetzelfde voor allezins voldoende en volkomen geloofwaardig kan gehouden worden, en dat nevens hem ZELL, ACCURSIUS, VAN ZUREN,
KOORN-

(1) Men zie voorts omtrent de stilzwijgenheid van vele schrijvers hetgeen wij in ons XIXde Hoofdstuk hebben aangevoerd.

HOORNHERT EN GUICCIARDIN als getuigen ten voorschijn zijn getreden; — die: *dat JUNIUS onwaarheid spreekt, wanneer hij zegt, dat het Koster-ambt in de familie van KOSTER erfelijk zoude bezeten zijn, daar vóór hem zekere HENDRIK VAN LUNEN dat ambt heeft bekleed*, met op te merken, dat deze bedenking dan alleen geldig en van kracht zoude zijn, wanneer men tevens konde bewijzen, dat deze VAN LUNEN niet tot de familie van KOSTER heeft behoord, en dat zij, welke deze bedenking hebben geopperd, omtrent dit punt betere onderrigting dan JUNIUS hadden bekomen; — en eindelijk die: *dat het werk van JUNIUS na zijnen dood, tusschen 1575 en 1588, door anderen kan zijn vervolgd, veranderd, vervalscht, of naar hunne meening uitgebreid*, met onze lezeren te verwittigen, dat deze bedenking (indien dezelve dien naam kan dragen), zonder aanvoering van eenige de minste reden, waardoor dezelve gestaafd zoude worden, zoo maar los weg, is ter nedergesteld; en dat wij het mitsdien onnoodig en overtollig beschouwen, langer bij dezelve stil te staan, als, naar ons oordeel, meer dan genoegzaam hebbende bewezen, dat het verhaal van JUNIUS, zoo als het in zijne *Batavia* gevonden wordt, in allen deele met de waarheid is overeenkomende, en door de voorstanders van *Mentz* vruchteloos is bestreden, en van onwaarheid of onnaauwkeurigheid ten onrechte is beschuldigd geworden.

HOOFD-

HOOFDSTUK XVI.

KAREL VAN MANDER.

De tegenstanders van *Haarlem* voeren, met zeer veel ophef, aan, het werk van KAREL VAN MANDER, *Leven der Doorluchtige Nederlandsche en Hoogduytsche Schilders*, gedrukt te *Alkmaar*, in het jaar 1604, als waarin geen woord van LAURENS JANSZON KOSTER wordt gerept. Alleen heeft deze schrijver, in het leven van JOHAN EN HUBERT VAN EYCK, aangeteekend, dat de stad *Haarlem* zich de uitvinding der Boekdrukkunst toeëigende; doch hij heeft (zegt men) dit met zoo weinige woorden gedaan en zonder daarbij den naam van KOSTER te noemen, of eenige omstandigheden te vermelden, dat men duidelijk zien kan, dat hij zulks alleen heeft bijgebracht, om hieromtrent geen geheel stilzwijgen te bewaren. En men besluit hieruit, dat VAN MANDER weinig geloof aan de vertelling wegens KOSTER heeft geslagen; dat deze laatstgenoemde noch de figuren van den *Spiegel onzer behoudenis*, noch die der overige boeken heeft vervaardigd; dat hij gevolgelijk geen vormsnijder is geweest, ja niet eenmaal eenig boek heeft gedrukt (1).

Omtrent het eerste gedeelte dezer bedenking, dat, namelijk bij VAN MANDER niets van KOSTER

(1) *Nachrichten*. Th. II. p. 100—104. *Idée Générale*. p. 282, 283. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl. T.* I. p. 51—53. LICHTENBERGER, LAMBINET, *Origine de l'Impr.* T. I. p. 269.

TER gevonden wordt, en dat hij alzoo de uitvinder der Boekdrukkunst niet kan zijn, merken wij, in de eerste plaats, aan, dat het stilzwijgen van eenen schrijver in geen en deele een bewijs oplevert, dat deze of gene zaak niet gebeurd zij, of immer kan hebben plaats gehad, zoo als zulks door HEINEKEN bij deze zelfde gelegenheid wordt erkend (1). VAN MANDER zelve levert hiervan het bewijs op, daar hij (zoo als reeds door den auteur der *Levensbeschrijvingen van Nederlandsche Mannen en Vrouwen* (2) is opgemerkt) in het aangehaalde werk insgelijks geene de minste melding heeft gemaakt van de gebroeders DIRK en WOUTER CRABETH, aan wier kunstig penseel men de beroemde kerkglazen te Gouda te danken heeft. Op het voetspoor der aangehaalde schrijvers zoude men het nu daarvoor moeten houden, dat al hetgeen van deze gebroeders CRABETH en hunne werken door anderen gezegd is, in loutere fabeltjes en onwaarheden bestaat, vermits hunne namen niet bij VAN MANDER vermeld staan. Wie gevoelt niet, dat deze schrijvers alhier te veel en alzoo niets bewijzen?

Maar, in de tweede plaats, vragen wij: of VAN MANDER in zijn werk van KOSTER wel heeft kunnen of behooren gewag te maken? VAN MANDER beschreef de levensgeschiedenisfen van *schilders, teekenaars en plaatsnijders*. En was KOSTER dan werkelijk onder deze klasfe van kunste-

na-

(1) *Nachrichten*: Th. II. p. 103. *Idée Générale*. p. 284.

(2) *Iste* Deel, bl. 334.

naren en meesters te rangschikken? (1) Zonder dat zulks in eenigen opzigte zijnen roem kan benadeelen, twijfel ik, of men deze vraag toefstemmend zal kunnen beantwoorden. Wij beschouwen hem als *den uttvinder der Boekdrukkunst*, aanvankelijk met houtsnede-tafelen, en naderhand met losse letteren. Deze laatste zullen mogelijk eerst tot eene proeve door hem gesneden, doch vervolgens gegoten zijn. Hij is, naar onze meening, alzoo niets meer geweest, dan een *lettersnijder*, *lettergieter* en *boekdrukker*. Doch volgt daaruit, dat de figuren, welke in zijne werken voorkomen en door hem *gedrukt* zijn, insgelijks door hem moeten zijn *geteekend* of *gegraveerd*? Is dan het *teekenen* of *graveeren* van prenten en het *drukken van boeken* eene en dezelfde zaak, zoodat hij, die het *eerste* niet verstaat of beoefent, gevolgelijk ook het *laatste* niet kan verrigten? Wie zal zoo dwaas zijn, dit te veronderstellen? Laat het zich niet veel meer denken, dat KOSTER tot het

tee-

(1) HEINEKEN, om zijne meening te staven, legt aan VAN MANDER andere woorden in den mond, dan deze gesproken of geschreven heeft. „Dieser Carel van Mander” (zegt hij, in zijne *Nachrichten*, Th. II. p. 100) „ein Maler „ von Profession, und ein Schriftsteller aus Liebe zur kunst „ sagt (Fol. 204b.) ausdrücklich von den alten Kupferstechern „ und Formschneidern: „ ALLE Plattenstecher waren auch „ Maler” „ enz. Terwijl men ondertuschen op de aangehaalde bladzijde van zijn *Leven der Schilders* integendeel leest: „ Dan „ gelyck van oudts MEEST ALLE Plaat-snyders oock Schilders „ waren” „ enz. Volgens HEINEKEN moesten ALLE plaat-snyders tevens schilders zijn; doch volgens VAN MANDER behoefden beide deze wetenschappen niet volstrekt *te zamen gepaard* te gaan. De weglating van het woordje MEEST door HEINEKEN doet hier de zaak geheel van gedaante veranderen.

teekenen en *graveeren* de hulp van anderen, en wel van dezen of genen *teekenaar* en *goudsmit*, aan wien het te zijnen tijde niet ontbrak, hebbe ingeroepen? (1) Offchoon KOSTER welligt de-
tee-

(1) In vroegere tijden, en inzonderheid in de vijftiende eeuw, was het graveren in goud, zilver en andere metalen, het werk der goudsmeden, welke in de stedelijke rekeningen gemeenlijk onder de voornaamste poorters geteld worden, en wier handwerk hen een zeer goed bestaan opleverde (*). De overeenstemming hunner kunst met de mechanische stukken tot de boekdrukkerij behorende, maakte hunne hulp voor de eerste boekdrukkers bijna onontbeerlijk (†); en dit, gevoegd bij de medewerking der schilders, beeldhouwers en andere kunstenaars, zal veel toegebragt hebben tot de zoo spoedige uitbreiding van deze wetenschap (§). *Haarlem*, in de vijftiende eeuw eene der voornaamste steden van *Holland*, mag zich beroemen, een aantal voortreffelijke kunstenaars te hebben opgeleverd. Onder de *schilders* kent men, onder anderen, bij namen ALBERT VAN OUWATER, GEERTGEN VAN ST. JANS, JAN VAN HEMSEN, JAN MANDIN en VOLKERT KLAASZ; terwijl de *Thesauriers-Rekeningen* dezer stad ons een aantal *goudsmeden*, *beeldhouwers* en andere meesters, die nu en dan tot gewigtige werken werden gebezigd, doen kennen, van welken wij eene lijst, naar tijd-orde opgesteld, alhier laten volgen:

A°. 1420. *Symen Beeldefnyder*.

„ ——— *Pieter Hayniczoen*, *goudsmit*, vermaakt de zegels, bij het verzetten van koorn gebruikt wordende.

„ ——— *Jacop Janzoen*, *die goudsmit*, vervaardigde de zilveren schotelen, welke door de Regering van *Haarlem* aan *Jacoba van Beijeren*, *Gravin van Holland*, wer-

(*) DE LANGE VAN WIJNGAERDEN, *Geschiedenis der Heeren en Beschrijving aër stad van der Goude*. D. I. bl. 662.

(†) Zoo zal, volgens KÖHLER (*Ehren-Rettung* enz. p. 100), JACOB FUST, *goudsmit* te *Mentz*, broeder van JAN FUST, tot de lettergieterij hebben medegewerkt.

(§) Vergelijk: *Lettre sur l'origine de l'imprimerie* 1761. p. 14, 42. BREITKOPF, *Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst*. p. 6.

teeken- en graveerkunst niet hebbe verstaan of beoefend, kan hij desniettemin de eerste geweest

zijn,

werden vereerd, bij gelegenheid van hare komst binnen die stad, en de huldiging van Hertog Jan van Beijeren. Het zilver voor deze schotelen kostede, met het maakloon, 401 fl 8 g .

- A^o. 1428. *Mouweryn de Goutfmyt* heeft het dagelijks zegel voor de stad gesneden of gegraveerd.
- „ ——— *Willem Pieterssoen, die goutfmyt*, maakt het groot zegel voor de stad. Dit zegel wierd bewaard in een kist of koffer met drie sloten. In 1439 vermaakte hij de zilveren busfen van den Stads Bode. In 1442 maakte hij twee kroezen voor de stad; terwijl de oude kroezen door hem werden vermaakt, verguld en het stads wapen ingezet. Laatstelijk ontmoeten wij hem in het jaar 1451, als wanneer hij zijn aandeel in de stads belasting betaalde.
- „ 1429. *Zweder de Schilder* teekende de modellen voor de kleeding der Regering en andere voornamste stedelijke ambtenaren; en in 1435 schilderde en stoffeerde hij de twee beelden, welke binnen en buiten de Houtpoort werden geplaatst.
- „ 1435. *Meester Willem van Boenne* (Beeldhouwer) maakt twee steenen Beelden, het eene verbeeldende den Zaligmaker aan het kruis, en het andere onze Lieve Vrouw met het Kind; eene dezer beelden werd geplaatst binnen en het andere buiten de Houtpoort.
- „ 1445. *Lamme de schilder* schildert een patroon of model van stads wapen, om te dienen voor een glas, hetwelk de stad Haarlem aan haren Waard te Dordrecht in zijne woning geschonken had.
- „ ——— *Jan die goutfmit* maakt twee zegels voor de stad. In 1456 graveerde hij het zegel voor de Graaflijke Rentebrieven. In 1457 een diergelijk zegel; en in 1462 graveerde hij het wapen der stad op twee zilveren kannen en zes schalen. Het gewigt dezer twee kannen bedroeg acht Mark, en dat der zes schalen twaalf Mark en drie oncen. Zij kosteden te zamen 237 fl 17 g 4 g ; en werden van stadswege aan den Stadhouder van Holland geschonken.

zijn, die de kunst van boekdrukken heeft uitgedacht. De uitvinder van een nieuw, uit onderschei-

- A°. 1451. *Jan van Kerkom*, die *goutsmit*, maakt het groot zegel voor de stad
- „ 1453. *Bouwen van Schoten* (denkelijk een *goutsmit*) graveert vier kleine zegels voor de Opzieners van het Koorn.
- „ 1454. *Jan die Vlaminck*, die *goutsmit* (mogelijk dezelfde als *Jan die goutsmit* hierboven) graveert een groot Zegel in Tin, ter bezegeling der waagbrieven; en maakt de modellen van vier zilveren schilden voor de pijpen en trompetters.
- „ ——— *Heyman de Schilder* vervaardigt 'een model of ontwerp voor eene nieuwe Stedekamer, welke vervolgens op het Raadhuis werd gemaakt.
- „ ——— *Willem die Goutsmit*.
- „ 1455. *Wouter en Symon die beeldefnlders* maken twee Beelden, welke waarschijnlijk in der stede nieuwe kamer werden geplaatst.
- „ 1456. *Meester Andries de Goutsmyt* vervaardigt vier busfen voor de pijpen en trompetters; en in 1473 de bus voor den stads Bode.
- „ 1466. *Meester Willem van Zandfoort, de Steenhouwer*, maakt in dit jaar de Beelden, en in 1467 de Leeuwen, welke aan het Raad- of Stad-huis geplaatst werden.
- „ 1468. *Tybaut Jansz. de beeltsnyder* maakt den tabernakel aan het Raad- of Stede-huis.
- „ ——— *Geryt Wolfartsz* schildert het wapen der stad in de stads Banier.
- „ 1470. *Allert die Goudsmidt*.

(Zie *Thesauriers - Rekeningen der stad Haarlem* van 1420. bl. 69 verso, 88 verso, 146; van 1428. bl. 154, 157; van 1439. bl. 154 verso, 155 verso; van 1430. bl. 191 verso; van 1435. bl. 181; van 1439. bl. 137 verso; van 1441. bl. 160 verso; van 1442. bl. 153; van 1445. bl. 30; van 1451. bl. 9 verso, 40 verso; van 1451. bl. 66; van 1453. bl. 45 verso; van 1454. bl. 36, 36 verso, 38; van 1455. bl. 11, 44; van 1456. bl. 39 verso; van 1457. bl. 39; van 1462. bl. 41 verso, 42; van 1466. bl. 42; van 1467. bl. 35, 38; van 1468. bl. 36 verso, 41; van 1470. bl. 50 verso, 51; van 1473. bl. 53 verso.)

scheiden stukken zamengesteld natuurkundig, mechanisch, physisch of ander werktuig, behoeft in zijn perfoon de kundigheden van eenen timmerman, beeldhouwer, koperlager, geelgieter, kunstdraaijer, glaslijper, enz. niet te vereenigen: al verstaat hij geen van alle deze handwerken, al laat hij alle de hoofd- en onderdeelen van zijn werktuig door anderen bewerken: derzelver fatsoen en maaksel vloeide echter uit zijn brein voort, en aan zijn vernuft alleen is men het gansche zamenstelsel verschuldigd. Zoo ook zal het met KOSTER geweest zijn. Heeft hij tot de teekening en gravure zijner prenten gebruik gemaakt van de meer ervaren hand van den teekenaar en goudsmit, heeft de laatste hem zelfs behulpzaam geweest in het snijden of gieten der letteren: het denkbeeld, om deze figuren en letteren zoodanig te doen vervaardigen, dat dezelve geschikt waren, om op het papier af te drukken, was en bleef van hem oorspronkelijk, en hij is en blijft, desnietteenstaande, de man, aan wien de eer, van de Boekdrukkunst te hebben uitgevonden, in volle mate moet worden toegekend. — Indien nu KOSTER, behalve het drukken zijner boeken, tevens de vignetten van den *Spiegel onzer behoudenis* of andere werken zelve gefneden had, dan was het mogelijk (1), dat VAN MANDER van hem zoude gesproken hebben: dan alleen kwam zulks te pas; doch zonder dit kan hij te

(1) Wij zeggen *mogelijk*: zeker althans was het niet: immers wij kunnen meer dan eenen *figuursnijder* (van wien wij stukken met vermelding van naam in handen hebben) opnoemen, wien men te vergeefs bij VAN MANDER zal zoeken.

te regt geoordeeld hebben, dat zijn naam onder de eigenlijke schilders, teekenaars of plaatfniijders niet behoorde te worden vermeld.

Het *tweede* gedeelte der gemaakte bedenking komt hierop neder: dat uit de door VAN MANDER ter nedergestelde woorden geen besluit ten voordeele van de stad *Haarlem* of van KOSTER kan worden getrokken, vermits VAN MANDER door die woorden getoond heeft, geen geloof aan de vertelling wegens KOSTER te hebben geslagen.

Ter grondige overweging en beoordeeling dezer bedenking moeten wij alhier de woorden van VAN MANDER zelve mededeelen. Zij luiden als volgt: „ *die seer nutte const van Boeck-drukken, daer Haerlem met ghenocch bescheyt haer vermeet den roem van d'eerste vindinghe te hebben.*” (1) JACOBUS DE JONGH, welke, ten jare 1764, eene nieuwe en in taal en spelling verbeterde uitgave van dit werk heeft geleverd, doet (2) VAN MANDER aldus spreken: „ *de zeer nutte drukkunst, waarvan Haarlem zich, op genoegzamen grond, den roem der eerste vinding toeschrijft.*”

Ofschoon nu elk Nederlander, die zijne moedertaal slechts eenigzins verstaat, in het gezegde van VAN MANDER, en inzonderheid in de woorden *met ghenocch bescheyt*, eene duidelijke erkenning van de regtmatigheid van *Haarlems* aanspraak ziet, hebben de opgenoemde schrijvers, het-

(1) *Leven der Doort. Nederl. en Hoogd. Schilders.* Alckmaer 1604. bl. 200.

(2) 1ste Deel, bl. 16.

hetzij uit oorzake van onkunde of mindere bedrevenheid in de Nederduitsche taal, of wel uit een beginfel van partijdigheid, alle moeite aangewend, om aan deze woorden eenen anderen en min stelligen zin of beteekenis te geven: zoo als uit hunne onnaauwkeurige en geheel verkeerde overzettingen van dezelve kan blijken.

Zoo zegt HEINEKEN, in zijne *Nachrichten*, p. 103, dat de uitdrukking: *haer vermeet den roem van d'eerste vindinghe te hebben*, van woord tot woord aldus luidt: *es VERMISZT sich den Ruhm von der ersten Erfindung zu haben*, doch laat de alles afdoende woorden met *ghenoech bescheyt* achterwege. In zijne *Idée Générale*, pag. 283, vertaalt hij den zin aldus: *dont la ville de Harlem s'ARROGEOIT d'avoir la premiere invention avec assez de PRÉSOMTION*. En in zijne *Neue Nachrichten*, p. 274, 275, zegt hij: *Das wort BESCHEYT, heist in Deutschen WACHRICHT, und VERMAET, heist sich VERMESSEN, oder sich UNTERSTEHEN*. DE LA SERNA SANTANDER, in zijne *Dict. Bibl.* T. I. p. 53, betreedt hetzelfde spoor, en levert deze overzetting: *dont Harlem avec assez de PRÉSOMPTION s'ARROGE l'honneur de la première invention*. — Op dezen grond dan ook hebben beide deze schrijvers niet geschroomd, DE JONGH te beschuldigen, als of hij de woorden van VAN MANDER veranderd en vervalscht zoude hebben.

Er behoort, ondertusfchen, weinig taalkennis toe, om al dadelijk overtuigd te worden, dat de overzetting der woorden *met ghenoech bescheyt* door *avec assez de présomption*, en *haer vermeet* door *es vermiszt* en *s'arrogéit* of *s'arrogé*, geenszins

zins de ware is, noch de door den oorspronkelijken schrijver bedoelde meening getrouwelijk en naar behooren uitdrukt, maar veel meer het oogmerk en de strekking heeft, of moet hebben, om dezelve van alle kracht en klem te berooven.

Indien onze schrijvers, bij gebrek aan behoorlijke kennis van de Nederduitsche taal, de oude Woordenboeken van PLANTYN (1) en KILLIAN (2) hadden willen raadplegen, dan hadden zij niet alleen de ongetrouwheid hunner vertalingen gezien, maar ook de juiste beteekenis der woorden van VAN MANDER kunnen ontwaren, en zich daardoor overtuigd hebben, dat dezelve niet twijfelachtig of onzeker, maar stellig ten

VOOR-

(1) In den *Schat der Nederduytscher spraken*, bij C. Plantyn, 1573, leest men:

„ Bescheet, oft bescheyt. *Certification de sa commission.*
 „ Certitudo suæ autoritatis vel mandati,
 „ constitutio, decretum, certificatio.
 „ Bescheet geuen. *Bailler certification, certifier.* Decer-
 „ nere certum facere libellum asseritorium
 „ alicuidare.”

(2) In het *Dictionarium* van C. Killian. *Trajecti Batav.* 1777.
 „ Be-scheed, be-scheyd. *Distinctio, discretio, discrimen,*
 „ *definitio.* In 't bescheed gaen. *Intercedere, concillandi*
 „ *gratia interuenire.*

„ be-scheed. *Decretum, conditio, ratio: et Argumentum.*
 „ be-scheed. *Responso, responsum.*
 „ be-scheed gheuen. *Decernere, certum facere.*
 „ be-scheed hebben. *Certum habere.*”
 „ ver-meten recht te hebben. *Præterdere ius in rem all-*
 „ *quam.*”

(In de noot op deze laatste woorden) „ Ver-meten recht te
 „ hebben. *quall sensu habet 't Landr. v. Veluw.* verme-
 „ ten pachtungh te hebben. Item alle die gee-
 „ ne welke pachtungh aen eenich goed off Landt
 „ vermeten te hebben. *Cap. XXVI. art. 12.*”

voordeele van *Haarlem* gewagen. Trouwens, dit blijkt ons reeds uit het werk van DE LA SERNA SANTANDER zelve. In het *Supplement nécessaire*, geplaatst achter het 3de deel van zijne *Dict. Bibl.* (p. 486, 487), namelijk, deelt hij een gedeelte van eenen brief mede, door den Heer ROEMERS, te *Maastricht*, aan hem, op den gosten Fructidor van het 13de jaar, geschreven, waarin zijne dwaling, als of DE JONGH den zin der woorden van VAN MANDER ten onregte zoude hebben veranderd, wordt aange-toond. Het woord *bescheyt* (zegt de Heer ROEMERS) beteekende nimmer *présomption*, het stemt overeen met die van *sitre, fondement, preuve*; zoodat VAN MANDER werkelijk heeft willen zeggen: *que Harlem se glorifie, avec assez de fondement, de l'honneur de l'invention* (1). De Heer DE LA SERNA SANTANDER komt dan ook, ten gevolge dezer duidelijke teregtwijzing, wel tot de erkenenis van de gegrondheid der gemaakte aanmerking van den Heer ROEMERS, doch tracht zich daarmede te verschoonen, dat deze dwaling van den Heer HEINEKEN oorspronkelijk was, wiens woorden (2) hij had overgenomen.

Ten slotte onzer tegenbedenkingen zullen wij hier nog alleen aanmerken, dat de eer van DE

JONGH

(1) DE JONGH had de woorden van VAN MANDER op dezelfde wijze overgenomen. Volgens HEINEKEN luiden dezelve aldus: „*dont Harlem avec assez de fondement s'attribue la première invention*”; en volgens DE LA SERNA SANTANDER: „*dont Harlem, avec assez de fondement, s'attribue la gloire de l'invention.*”

(2) *Idee Générale.* p. 283. note (1).

JONGH insgelijks is gehandhaafd door den Heer JANSEN, daar hij zegt, dat de zin en meening der woorden van de uitgave van DE JONGH *dezelvde* zijn als die van den eersten druk; en dat VAN MANDER de uitvinding der Boekdrukkunst met *zekerheid* (*sûrement*) aan *Haarlem* toeschrijft(1).

Wij vertrouwen, door dit een en ander, genoegzaam te hebben doen zien, dat VAN MANDER, hoezeer hij dan ook den naam van KOSTER niet hebbe genoemd, met het hoogste regt, mag gerangschikt worden onder die schrijvers, welke ten voordeele van *Haarlem* hebben geschreven. Wij vinden alzoo in hem de bevestiging van eenen man, die, daar hij langen tijd te *Haarlem* heeft gewoond, in de gelegenheid is geweest, zich van de waarheid van het door hem ter nedergestelde te overtuigen. Wij blijven alzoo in hem behouden eenen bevoegden en geloofbaren auteur, door wien de getuigenissen van vroegere schrijvers, zoo als die van ULRICH ZELL, M. ACCURSIUS, J. VAN ZUREN, D. V. KOORNHERT, L. GUICCIARDIN en H. JUNIUS worden bevestigd. Terwijl wij tevens wederom hebben doen zien, door welk

eenen

(1) *Essai sur l'origine de la gravure en bois et en taille douce.* T. I. p. 249. Zijne woorden luiden aldus: „ Je me sera „ de cette occasion pour vous marquer l'erreur que M. de Hei- „ necke a commise dans son *Idée Générale d'une collection com- „ plète d'estampes*, page 243, quand il charge le dernier édi- „ teur de Karl van Mander d'avoir falsifié le texte de son au- „ teur. Cela est très-faux; le sens est le même dans la der- „ nière édition que dans la première, quoique paraphrasé du „ dialecte flamand en hollandois, comme on le parle à présent. „ Karel van Mander attribue sûrement l'invention de la typogra- „ phie à la ville de Harlem.”

eenen geest van vooringenomenheid formige voorstanders van *Mentz* zijn bezielid geweest.

H O O F D S T U K XVII.

Onderzoek der bedenking: dat in geen een boek staat vermeld, dat hetzelfde bij KOSTER of zijne nakomelingen is gedrukt.

Het zijn HEINEKEN (1) en DE LA SERNA SANTANDER (2), welke al mede tegen *Haarlem* hebben aangevoerd: dat geen een boek voorhanden of bekend is, waaronder staat, dat hetzelfde gedrukt is bij LAURENS JANSZON KOSTER of bij zijne *nakomelingen*.

Dit is zoo, wij stemmen dit volkomen toe. Doch zal men daarom het *bewijs* vinden, dat nimmer eenig werk door KOSTER is voortgebracht? Zoo ja! Wel nu, dan moet GUTTENBERG op denzelfden grond en alzoo met hetzelfde regt van de lijst der eerste boekdrukkers uitgewischt worden. Van hem toch is al mede geen een boek aanwezig of ontdekt, onder hetwelk zijn naam gevonden wordt, en ondertusfchen twijfelt niemand, of hij heeft onderscheidene boeken gedrukt (3).

En

(1) *Nachrichten*, etc. Th. II. p. 97, 254. *Idee Générale*. p. 279.

(2) *Dict. Bibl.* T. I. p. 65, 66.

(3) DE LA SERNA SANTANDER zegt onder anderen (*Dict. Bibl.* T. I. p. 114) met zoo vele woorden: „*Gutenberg*, „*n'a mis son nom à aucun de ses impressions*”; en dit zal, zoo wij vertrouwen, voldoende zijn, zonder eene menigte andere auteurs aan te halen.

En hoe kan men ook op eenigen billijken grond verwachten of vorderen, dat KOSTER zijnen naam onder zijne stukken zoude geplaatst hebben? — Alle schrijvers zijn het eens, dat niet alleen de eerste uitvinder, maar in het algemeen de eerste drukkers, ten oogmerk hadden de handschriften na te bootsen of na te maken (1). Zij de-

(1) MATTAIRE, *Annales*. T. I. p. 17; F. C. LESSERN, *Typogr. Jubilans*. p. 40; W. J. J. CLESSEN, *Dritter Jubel-Fest der Buchdruckerkunst &c.* p. 41; *Lettre sur l'Origine de l'Imprimerie etc. Strasbourg*. 1761. p. 42; MEERMAN, *Orig. Typogr.* T. I. p. 84, 97; GOCKINGA, *Uitvinding*, enz. bl. 43, 55; DE BRUIJN, *Gesch. der stad Haarlem*, bl. 272; J. G. J. BRITKOPF, *Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst*. p. 42, 43; *Catal. de la Vallière*. T. I. p. 173; — P. BAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. II. p. 191, 316; — COGAN, *Reize van Uirecht naar Frankfort. Haarlem* 1800. bl. 411—413. De woorden van dezen laatsten schrijver zijn te dezen al te belangrijk, om dezelve niet alhier over te nemen.

„ Het kan (zegt hij) verwonderlijk schijnen, dat men ooit twi-
 „ fel hebbe kunnen voeden over eene zoo buitengemeene ge-
 „ beurtenis als de invoering van de drukkonst. Men zoude kun-
 „ nen vragen, waarom drukte de drukpers zelve niet eenige
 „ ontwijfelbare geruigenissen betreffende tijd, plaats en persoon,
 „ onmiddelijk na dat zij in aanwezen gebragt was, en hoe is
 „ zij, terwijl zij millioenen gebeurtenissen van minder belang
 „ verbeuwiget, zoo nalatig geweest omtrent hetgeen haar-zelve
 „ zoo naauw betreft? Waarom maakten drukkers en uitgeevers
 „ het niet tot hunne eerste zorg deeze begeerlijke berichten tot
 „ de nakoomingschap over te brengen, al ware het enkel door
 „ tijtelen, naamen en dagtekeningen voor hunne boeken te plaat-
 „ zen, gelijk thans de algemeene gewoonte is? — Ik zou
 „ kunnen aanmerken, dat veele gewoonten, die zeer eenvoudig
 „ en natuurlijk schijnen, als zij in algemeen gebruik zijn, trags-
 „ gewijze zijn ingevoerd en zich eenen weg gebaand hebben
 „ langs verschillende trappen van gestadige verbetering. Het eer-
 „ ste voorbeeld van den Schrijver of de dagtekening te noemen
 „ komt eerst voor in het jaar 1425, en uit een voorbeeld, dat
 „ ik

deden dezelve als zoodanig doorgaan, welligt niet zoo zeer, om daarmede voordeel te doen, als wel, om daardoor hunne uitvinding verborgen te houden, hetwelk buiten dit niet had kunnen geschieden; en in dit geval spreekt het van zelve, dat de vermelding van hunnen naam, en de opgave, dat zoodanig werk door hen gedrukt was, in geen deele te pas kwam. Deze verzwijging van zijnen naam door den eersten uitvinder was te meer noodzakelijk, daar hij, zoo als DE

RO-

„ ik in eenen volgenden brief zal bijbrengen, zult gij duidlijk
 „ zien, dat men dit nog zeer gemaakt en ruw deed. Maar de
 „ voornaamste reden van dit verzuim is, dat gedurende eenige
 „ jaaren na de uitvinding, het drukken zoo zeer gebruikt wierd
 „ om handschriften na te maaken, als om dezelve te vervan-
 „ gen. De werken, die eerst van de pers kwamen, wierden als
 „ handschriften verkogt en tot de hooge prijzen, welke men ge-
 „ meenlijk voor handschriften betaalde. De bijzondere wijze van
 „ schrijven van de vermaardste Overschrijvers wierd zoo naauw-
 „ keurig als mogelijk was nagevolgd in het vormen van de let-
 „ ters. Men liet plaats open voor de kapitaale letteren, die
 „ in vroeger tijden zoo zeer versierd en zoo luisterrijk gekleurd
 „ wierden, dat er geene letter in het alphabet was, of zij vond
 „ zig op hare beurt omringd van eene groep fris gekleurde
 „ Cherubijnen, of die niet in de waereld gebragt wierd door
 „ eenen Engel, eene gouden trompet over haar hoofd blaazende.
 „ Deeze versierzelen wierden nog met de hand 'er bij geschild-
 „ derd. De talrijke verkortingen, welke eene begeerte om te
 „ spoeden en de verveeling van het overschrijven ingevoerd had-
 „ den, wierden naauwkeuriglijk behouden. In één woord, men
 „ gebruikte alle voorzorgen, om het geheim dat het gedrukt
 „ was niet te verraaden; en dat verklaart genoegzaam de reden,
 „ waarom zij eene handelwijze vermijdden, waardoor het geheim
 „ terstond zoude ontdekt zijn geworden. Ook blijkt het niet
 „ dat men eenige moeite name, om de konst tot zulk eenen
 „ graad van verbetering te brengen, dat zij beter ware dan
 „ handschriften, zoo lang men die wilde verbergen.”

A a

ROCHES (1) te regt aanmerkt, vooruit konde berekenen, dat de geestelijkheid en monniken al hunne magt en invloed zouden aanwenden, ter onderdrukking eener wetenschap, welke aan eenen voornamen tak hunner inkomsten, het uitschrijven van boeken, eenen zeer gevoeligen en, bij gevolg, doodelijken slag moest toebrengen (2). Van daar, dat hij al mede zijne stukken als handschriften deed beschouwen, om afzoo het geheim zijner ontdekking zoo lang mogelijk onder zich te bewaren. En, wanneer men daarbij in aanmerking neemt de eenvoudigheid en onvolkomenheid der eerste proeven, welke doen zien, dat de kunst alstoen nog in hare geboorte was; wanneer men overweegt, dat men deze wetenschap, zoo als VAN ZUREN zegt, „ lange jaren binnen de muren eener bijzondere woning heeft „ befloten gehouden”; en daar bijvoegt, dat vermoedelijk de eerste uitvinder te zijnen tijde alsnog geen het minste denkbeeld zal hebben gehad van het onbegrijpelijke nut, hetwelk deze zijne uitvinding eenmaal ter bevordering van godsdienst, kunsten en wetenschappen, ter beschaving en verlichting van het menschedom, ter daarstel-

ling

(1) *Verhandeling, voorgelezen in de K. K. Akademie der Wetenschappen te Brusel. Zie Letteroefening van 1778. No. 8. bl. 369. Welke schrijver daarvan eenige proeven aanvoert.*

(2) Het bewijs hiervan vindt men in het onderschrift van den *Justinianus*, ten jare 1475, te *Mentz*, bij PIETER SCHEFFER gedrukt, waarin wij lezen: *welke drukkunst, ofschoon voorheen door de geestelijkheid niet goedgekeurd, echter ten onzen tijde is vrijgelaten. ZAFF, Annales. p. 77, 78. WURDTWEIN, p. 110, 111. Zie ook LAMBINET, Orig. de l'impr. T. I. p. 289.*

ling eener zoo hoogstnoodige hervorming in kerk en staat, en ter aankweeking van zuivere godsvrucht, vaderlandsliefde en alle andere maatschappelijke en burgerlijke deugden, zoude te weeg brengen en veroorzaken: dan zal het niemand een oogenblik verwonderen, dat den naam van den eersten ontdekker en uitvinder der Boekdrukkunst onder geene zijner eerstelingen gevonden wordt (1).

Weinig moeite zal het ons, bovendien, kosten, om te doen zien, dat de ontdekking dezer kunst zelfs nog lang na den dood van KOSTER is verborgen gebleven, hetwelk niet mogelijk was, indien hij die zelve door de uitdrukking van zijnen naam had ontdekt. — De processtukken van *Straatsburg* van de jaren 1436 tot 1439 toonen ons, met welk eenen sluiker van geheimzinnigheid en verborgenheid de genomene proeven van GUTTENBERG omhuld waren. De *Bijbel* van 1450 kwam insgelijks niet alleen zonder naam

(1) De Hoogl. J. P. R. J. laat zich, in zijn voortreffelijk werk: *Geschiedenis der Nederlandsche taal*, bl. 376, omtrent dit punt aldus uit: „ Zijne (KOSTERS) uitvinding gaf leven, toen al-
 „ les stil en doodsch was. Haar hebben wij het voornamelijk te
 „ danken, dat op deze duistere eeuwen de heerlijkste tijden ge-
 „ volgd zijn. Niet aanstonds zag men de vrucht van deze al-
 „ leredelste gave, waarmede de hemelsche Voorzienigheid het
 „ menschdom beschonk. Ook de aard der zake bragt mede, dat
 „ men haar niet zoo spoedig zien konde. Zij moest zich, ge-
 „ durende eenigen tijd, eerst ontwikkelen, groeijen en rijp wor-
 „ den. In den beginne ondervond zij zelfs een' geweldigen te-
 „ genstand. Er waren, in de kloosters, uitschrijvers van boe-
 „ ken, die schatten wonnen met hunnen arbeid. Dezen waren,
 „ gelijk men denken kan, tegen den voortgang der drukkunst
 „ zeer ingenomen. Ook de boekdrukkers zelve hielden hun
 „ werk op hoogen prijs” enz.

in het licht, maar wierd zelfs voor een handschrift door J. FUST te *Parijs* verkocht. Het *Psalmbboek* van 1457 is het eerste boek, hetwelk van de kunst van boekdrukken spreekt. En, hetgeen te dezen alles afdoet, eene der nakomelingen van SCHEFFER (1) zegt uitdrukkelijk, dat de kunst *lang geheim is gehouden*, en eerst in en na den jare 1462 algemeen verspreid geworden. — En hoe kan men nu met eenigen billijken grond den naam van KOSTER onder eenig door hem vervaardigd boek zoeken of vorderen, of deszelfs gemis als een *bewijs* doen doorgaan, dat aan hem, die reeds in of vóór het jaar 1440 was overleden, geen het minste aandeel aan de eer der uitvinding kan worden toegeschreven? . . . . Hoe dien van zijne *nakomelingen* vóór de ontdekking of algemeenmaking van het geheim in de jaren 1457 en 1462 en vervolgens, toen de Haarslemsche pers door den luister van die van *Mentz* zoo zeer overschaduwde en verduisterd werd?

Dan, boven en behalve dit alles, (en dit zoude welligt alleen genoegzaam zijn geweest ter wederlegging der gemaakte bedenking), het was in de vijftiende eeuw eene bijna algemeene gewoonte en gebruik der boekdrukkers, om velen hunner stukken, en vooral hunne eerstelingen, zonder vermelding van naam, plaats of jaar, het licht te doen zien. Men moet zich, bij het doorbladeren van de naamlijsten der eerste drukken, verwonderen over het verbazend groot aantal boeken, welke sinds den jare 1460 tot 1500, zonder zoodanige vermelding, in alle oorden van

Eu-

(1) Zie KÜHLER, *Ehren-Rettung*. p. 92, enz.

Europa, zijn gedrukt. Welk eene menigte stukken, bij voorbeeld, ontmoet men niet, welke uitgemaakt van de pers van ULRICH ZELL, te *Keulen*, zijn gekomen, en van alle welke, door DE LA SERNA SANTANDER (1) op een getal van niet minder dan *tachtig* bepaalt, alleen *twee* de uitdrukking van zijnen naam bevatten (2). En zoo ook (om van geene meerderen te gewagen) hebben N. KETELAAR en G. DE LEEEMPT, te *Utrecht*, offchoon onderscheidene boeken gedrukt hebbende, hunne namen alleen geplaatst achter de *Historia Scholastica novi testamenti* (3). — En wie zal nu, na dit alles, met eenigen redelijken grond kunnen tegenspreken, dat *Haarlems* burger LAURENS JANSZON KOSTER de auteur of vervaardiger kan zijn dier boeken of stukken, welken gewoonlijk aan hem worden toegeschreven, offchoon dan ook zijn naam onder dezelve niet gevonden wordt?

HOOFDSTUK XVIII.

Onderzoek der bedenking: dat KOSTER of zijne nakomelingen de aanspraak van Mentz niet hebben tegengesproken.

KOSTER of zijne nakomelingen hebben de aanspraak van Mentz niet betwist of tegengesproken.

Dit

(1) *Dict. Bibl.* T. I. p. 158.

(2) Te weten: *Liber Joh. Chrysostomi sancti doctoris & episcopi, super psalmo quinquagesimo.* 1466 en *Augustini Aurelii episcopi liber de singularitate clericorum.* 1467.

(3) *Petri Comestori, Scholastica historia super novum Testamentum.* 1473.

Dit is al mede eene der bedenkingen, welke door den Heer DE LA SERNA SANTANDER (1) wordt aangevoerd.

Wij stemmen zulks volkomen toe. Doch moeten hierop vooraan aanmerken, dat GUTTENBERG insgelijks FUST EN SCHEFFER niet heeft tegengesproken, hoezeer, bij de onderschriften van hunne sints 1457 uitgegevene werken, waarin van de uitvinding der kunst te *Mantz* wordt gesproken, geen enkel woord van hem als eersten en waren uitvinder wordt gewag gemaakt. GUTTENBERG was in de gelegenheid, zijne eer te handhaven, daar het gembogaam zeker is, dat hij, na het verlies van zijn proces tegen FUST in 1455, te *Mantz*, eene eigene drukkerij heeft opgericht en werkelijk eenige boeken in het licht gegeven (2); hij behield echter een diep stilzwijgen; en desmettegenstaande zal niemand hem de eer betwisten, dat hij de eerste en voornaamste persoon is geweest, welke de boekdrukkerij te *Mantz* heeft gebragt en aanvankelijk opgericht (3).

En

(1) *Dict. Bibl.* T. I. p. 66.

(2) Zie, onder anderen, DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. P. 88, 102.

(3) De Heer DE LA SERNA SANTANDER (*Dict. Bibl.* T. I. p. 91, 106, 114, 115; *Catal. de la Serna Santander.* T. I. No. 488) zegt te dezen zeer juist van J. FUST, dat hij, in zijn proces met GUTTENBERG in 1455, met weinig trouw en redelijkheid (*peu de loyauté*) heeft gehandeld, alzoo hij, zonder de kunstenaar zelve te zijn, en zonder iets meer te hebben gedaan, dan, tegen hoogen intrest, aan GUTTENBERG geld te schieten tot het oprigten eener drukkerij, bij de onderschriften zijner gedrukte werken, aan zich zelve alleen de eer toeschreef, zonder eenige melding te maken van hem, die althans had

En ons alnu tot de gemaakte bedenking tegen **KOSTER** en zijne nakomelingen meer bijzonder bepalende, vragen wij: hoe men in waren ernst eene zoodanige tegenpraak van dezen *Haarlemschen Boekdrukker* zoude kunnen vorderen, daar hij, volgens ons gevoelen en dat van anderen, reeds vóór of omstreeks het jaar 1440 is overleden, en het *Pfalmbboek* van 1457 voor het eerst van de kunst van boekdrukken gewaagd? En hoe van zijne *nakomelingen*? Indien zij in waarheid de drukkerij van *Haarlem* hebben voortgezet, dan konden zij zulks althans niet doen vóór het jaar 1457. En wil men, dat zij ook nog *na dat jaar* boeken geleverd hebben: welnu, dan bevestigt men daardoor het bestaan en de voortdoring dezer *Haarlemsche* drukkerij zelve, en men zoude geen grooter en in het oog loopender tegenpraak met zich zelve kunnen aanvoeren, dan deze.

Doch, in allen ernst, *wat* toch zouden **KOSTER**, of Hever zijne *nakomelingen*, hebben tegengesproken? Wat behelsde toch de aanvankelijke aanspraak der stad *Mentz*? Niets anders, dan dat aldaar (zoo als wij in Hoofdstuk IX hebben gezien) de kunst van boekdrukken door bijtindingen was verbeterd, en, zoo men wil, tot volkomenheid gebragt: en dit stemmen wij met alle ruimte toe. Doch daardoor werd in geenen deele betwist, dat de *eerste praeven* en de aanleiding tot die wetenschap in *Holland* waren ge-

had gedaan, en die de uitvinder was; dat hij (**FUST**) niets meer heeft gedaan, dan zijnen naam te leenen; en dat hij, op zijn meest, niets meer verdiende, dan als een beschermmer (*protecteur*) der Boekdrukkunst te worden beschouwd.

gevonden en (zoo als de *Keulsche Kronijk* zegt en ACCURSIUS bevestig:) aan die van *Mentz* ten voorbeelde hadden verstrekt. Alles wat alzoo van de zijde van *Mentz* is te berde gebracht omtrent den voortgang, verbetering en volmaking der Boekdrukkunst aldaar, met en na het jaar 1440, behoefde, in zoo verre hetzelfde op de waarheid was gegrond, van den kant van *Haarlem* geene tegenspraak of wederlegging: de aanspraak van *Haarlem* bepaalt zich tot de *eerste beginselen, in vroeger tijdperk uitgevonden* (1).

Hoogstopmerkelyk is het ook, dat het verhaal van dezen *Keulschen Kronijkschryver* insgelijks van niemand eenige tegenspraak heeft ontmoet; niettegenstaande daarin toch met ronde woorden wordt gezegd, dat, vóór den *Bijbel* van *Mentz* van 1450, in *Holland Donaten* zijn gedrukt, welke aan die van *Mentz* ten voorbeelde hebben gediend. P E T R U S S C H E F F E R zelve was ten tijde van het in het licht verschijnen van deze *Kronijk* in 1499 nog in leven en beoefende de Boekdrukkunst te *Mentz*; hij overleed eerst in het jaar 1502 of 1503 (2). En daar hij echter dit verhaal niet heeft tegengesproken, niettegenstaande het hem onmiddellijk betrof, moet men hetzelfde voor waarheid houden. Het was dus bij de geheele wereld bekend, dat de Boekdrukkunst oorspronkelyk in *Holland* was uitgevonden, doch te *Mentz* verbeterd: en om welke redenen zoude men dan de aanspraak van *Mentz* op die verbeteringen hebben tegengesproken?

HOOFD-

(1) Vergelyk COGAN. bl. 446.

(2) DE LA SERRA SANTANDEK, *Dkt. Bibl. T. I. p. 119.*

HOOFDSTUK XIX.

Onderzoek wegens de stilzwijgendheid der Kronijkschrijvers van de uitvinding van
KOSTER te Haarlem.

Men heeft zich verwonderd, dat niemand der Kronijkschrijvers, zoo als VELDENAAR en anderen, van KOSTER of van zijne uitvinding heeft gewag gemaakt, en daaruit al mede vermeent een ongunstig gevolg te kunnen trekken (1).

Dat echter VELDENAAR de eerste uitvinding niet aan de stad *Mentz* heeft toegekend, schijnt mij duidelijk te blijken uit zijn *Fasciculus temporum*, door hem ten jare 1476 te *Leuven* in de Latijnsche, en in 1480 te *Utrecht* in de Nederduitsche taal, in het licht gegeven, vergeleken met de uitgave van de *Fasciculus* onder anderen te *Keulen*, bij HENRICK QUENTEL, in 1478 en 1481 gedrukt.

In de Latijnsche uitgave van VELDENAAR van 1476, namelijk, vinden wij, met betrekking tot de Boekdrukkunst, het navolgende:

„ *Artifices mira celeritate subtiliores solito fuerunt*
„ *Et Impressores librorum multiplicantur in terra.*

Dezelfde woorden vindt men reeds in eene vroegere uitgave, te *Keulen*, bij ARNOLD TER HOERNEN.

In

(1) Zie, onder anderen: *Verhandeling van DES ROCHES*, in de *Letteroefening* van 1778, No. 8, bl 358, DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 24; LICHTENBERGER CIE.; LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 269,

In de Nederduitsche vertaling van 1480 lezen wij (bl. 191) hetzelfde aldus: „*Die constenaers* „*ghemeenlick in allen consten sijn in corten tyden* „*seer schielike veel subtylre gheworden dan si* „*pleghen te wesen. En die boeckprinters worden* „*seer vermenicht in allen landen.*”

Dan, in den reeds vermelden druk van 1478 en 1481, bij HENRICK QUENTEL, te Keulen, zijn nog deze woorden achteraan gevoegd:

„*Ortum suæ artis habentes in Moguntia.*” (1)

Indien nu VELDENAAR (en wij mogen er alenu ARNOLD TER HOERNEN bijvoegen) kennis hadden gedragen of overtuigd waren geweest, dat de eerste oorsprong der kunst aan *Mentz* moest worden toegeschreven, dan zouden zij den naam dier stad hebben genoemd, zoo als door QUENTEL is gedaan. Nu, integendeel, zwijgen TER HOERNEN en VELDENAAR van de aanspraak dezer stad, ten blijk alzo, dat dezelve op geenen genoegzamen grond was gebouwd; terwijl het hen vermoedelijk niet onbekend zal zijn geweest, dat, ja, wel de aanmerkelijke *verbetering* en *volmaking* dezer edele wetenschap aan *Mentz* toebehoorde, doch de *aanleiding*, de *bron* en *oorsprong* in *Holland* moest worden gezocht.

Dat voorts uit het stilzwijgen der Kronijkschrijvers alleen in geenen deele het besluit kan worden getrokken, dat eenige zaak *niet* gebeurd zij, zal wel geen betoog behoeven, noch noodig zijn

door

(1) SCRIVERIUS, *Laure-crans*. bl. 62; WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 125.

door voorbeelden te worden gestaaft. Even zeer toch hebben een aantal gelijktijdige schrijvers van de vijftiende eeuw omtrent de uitvinding of verbetering der Boekdrukkunst te *Mentz* een diep stilzwijgen gehouden (1), en echter twijfelt niemand aan de beschaving en volmaking dezer wetenschap aldaar.

Ondertusschen bezit men de getuigenissen van ZELL, ACCURSIUS, VAN ZUREN, KOORNHERT, GUICCIARDIN en JUNIUS, het eerste van de vijftiende en de overige van de zestiende eeuw.

Maar, boven en behalve dit alles, de kunst, zoo als die te *Mentz* geoefend werd, was zoo verre boven die van *Haarlem* te schatten, dat men het werk van KOSTER alleenlijk voor het eerste beginsel aanzag; terwijl, integendeel, de verbetering van *Mentz*, in het oog van velen, alleen de naam van Boekdrukkunst verdiende (2). De onderschriften der eerste gedrukte boeken van *Mentz* gaven daartoe niet weinig aanleiding, zoo als wij in Hoofdst. IX hebben gezien. De meeste schrijvers na 1457 hebben het door hen aangeteekende alleen uit die onderschriften geput. Geen wonder, dethalve, dat bij de vermelding van de uitgevondene kunst van boekdrukken van de stad *Haarlem* en van LAURENS JANSZÖON KOSTER wordt gezwegen. Genoeg, dat de eer van *Holland* echter door ZELL, ACCURSIUS en anderen is bewaard gebleven en tot de nakomeling-

(1) SCRIVERIUS, *Laure-crans*, bl. 85.

(2) MEERMAN, *Orig. Typ.* . Zie inzonderheid te dezen: P. C. LESSER, *Tyfogr. Jubilans*, enz. p. 23-25.

lingschap overgebracht: deze getuigenissen zijn zoo eenvoudige en met de waarheid overeenkomstig, en tot op dit oogenblik zoo zeer boven alle tegenspraak verheven, dat wij niets meer behoeven.

HOOFDSTUK XX.

*Onderzoek over den ouderdom van den Spiegel
onzer behoudenis, en wie de drukker van
dat boek zoude zijn, volgens HEINE-
KEN en DE LA SERNA SAN-
TANDER.*

Onder de boeken, door ons en anderen aan *Haarlem* en L. J. KOSTER toegekend, bekleed de *Spiegel onzer behoudenis* niet ten onregte den eersten rang. Dit boek toch draagt zoo vele ontegensprekelijke kenmerken van *oudheid*, en wijst zoo zeer deszelfs *vaderland* aan (zie Hoofdstuk I, II, III, IV), dat hetzelfde met betrekking tot de Geschiedenis der Boekdrukkunst van het allergrootste gewigt is; ja, zoo belangrijk, dat wij vermeenen het daarvoor te mogen houden, dat van het onderzoek van dezen *Spiegel onzer behoudenis* en der *Donaten* de zaak van *Haarlem* afhangt, en met dezelve moet staan of vallen.

Geen wonder, derhalve, dat dit boek de aandacht van alle schrijvers in dit vak tot zich getrokken heeft, en dat hetzelfde de herhaalde aanvallen van de zijde van de voorstanders van *Mentz* heeft moeten verduren, die inzonderheid getracht hebben deszelfs *ouderdom* en *oorsprong* te betwisten en in verdenking te brengen.

Onder deze soort van schrijvers mogen wij

HEI-

HEINEKEN EN DE LA SERNA SANTANDER als de voornaamste beschouwen. Geen hunner voorgangeren overtreft hen in hevigheid van aanval, scherphheid van uitdrukking en algeheele verwerping van alle aanspraak der stad *Haarlem* op het voortbrengen der opgenoemde stukken.

Belangrijk is het alzoo, het gevoelen dezer beide schrijvers omtrent den *ouderdom* en *afkomst* van den *Spiegel onzer behoudenis* op te geven, te toetsen en met onze aanmerkingen te vergezellen.

Wanneer men het oogmerk dezer beide geleerden met het opstellen en in het licht geven hunner geschriften in aanmerking neemt, en wanneer men zich door de lezing van dezelve overtuigd van den verbazenden arbeid en moeite, daaraan ten koste gelegd: dan zoude men het daarvoor moeten houden, dat zij het door hen voorgedragen systeem rijpelijk hadden doordacht en de ontwikkeling van hetzelfde met de meeste juistheid en eenparigheid voorgedragen en nedergesteld; dan zouden wij bij hen eene *overcenslemming*, zoo al niet met *elkander*, immers met *zich zelyen*, verwachten; eene zoo veel mogelijk naauwkeurige bepaling van den vermoedelyken *ouderdom* van dezen *Spiegel*, het *land* of het *gewest* alwaar, en den *persoon*, door wiens bewerking dezelve naastdenkelyk het licht had gezien: dit alles had men bij hen moeten zoeken; maar nimmer althans had men zich kunnen verbeelden, dat deze beide schrandere mannen niet alleen toonen zoo *onzeker* te zijn omtrent den *tijd*, *plaats* en *auteur* van dit stuk, maar dat zij beiden *zich zelyen* zoo zeer zouden hebben *tegensgesproken*, en op de eene plaats een gevoelen geopperd en voorgedragen,

gen, hetwelk zij op eene andere plaats van hun werk weder verworpen en door een tegenovergesteld hebben doen vervangen. — Wij zullen dit een en ander uit hunne geschriften aantoonen, waartoe wij thans overgaan.

I. Wij bepalen ons alzoo, in de eerste plaats, tot den *ouderdom* van den *Spiegel onzer behoudenis*; zoo als die door onze beide schrijvers wordt opgegeven. (1)

Daar het bekend is, dat LAURENS JANSZON KOSTER vóór het jaar 1440 of 1441 is overleden (zie Hoofdstuk V); en dat de drukkerij te *Mentz* niet dan na dat tijdstip is begonnen te werken (2), zoo volgt daaruit, dat, indien de *Spiegel onzer behoudenis* werkelijk door KOSTER gedrukt is, dezelve eenen zeer hoogen ouderdom boven de boeken van *Mentz* moet bezitten. Het laat zich alzoo gereedelijk begrijpen, dat, ingevalle men de uitvinding der Boekdrukkunst aan de stad *Mentz* wil toeschrijven, men geenszins kan toestemmen, dat de *Spiegel* zoo oud zij, als door de voorstanders van KOSTER wordt vastgesteld; en desnietteenstaande bezit dit boek zoo vele onwederprekelijke kenmerken van oudheid, dat dezelve, wel verre van door onze schrijvers te zijn ontkend, integendeel door hen veel meer is bevestigd.

Zoo zegt HEINEKEN (3), dat, offchoon de plaat-

(1) *Ons* gevoelen over den ouderdom van dit werk hebben wij in Hoofdstuk I, II en III breedvoerig voorgelegd; wij bepalen ons thans alleen bij dat van HEINEKEN en SANTANDER.

(2) Dit zijn alle de schrijvers met elkander volkomen eens.

(3) *Nachrichten*, enz. Th. II. p. 227. *Idée Générale*. p. 446, 447.

plaatfing van een vignet boven eenen afzonderlijken tekst, hem doet denken, dat de *Spiegel* jonger is, dan de vorige of eigenlijk gezegde prentwerken (1) dezelve echter is *van den tijd der uitvinding der Boekdrukkunst*, of wel, zoo als hij op eene andere plaats (2) zegt, *van den tijd der uitvinding der beweegbare letteren*; terwijl hij voorts, ten slotte zijner onderzoekingen, be-
tuigt (3), in zijne meening te zijn bevestigd, dat de druk van den tekst van den *Spiegel* is *van den tijd der uitvinding der Boekdrukkunst*.

Het gevoelen van DE LA SERNA SANTANDER, offchoon hiermede overeenstemmende, moeten wij wat breedvoeriger opgeven.

Na vooraf (4) gezegd te hebben, dat de *houtsnedes* oorspronkelijk zijn van het werk der *kaartenmakers*; dat die *houtsnedes* in *Duitschland* zijn gevonden; dat daarvan zijn gekomen de *Bijbel der Armen*, de *Spiegel onzer behoudenis*, de *Ars moriendi*, de *Openbaringe van Johannes*, het *Hooge Lied* en andere *oude Prentwerken* in hout gegraveerd, welke men gewoonlijk aankondigt als de *eerfelingen der Boekdrukkunst*; en dat deze kunst of wetenschap zich uit *Duitschland* naar de omliggende landen, en met name naar *Belgie*, heeft verspreid: herhaalt hij dit zijn gevoelen vervolgens meer omftandig en ordelijk (5). De *speelkaarten* werden, volgens hem, reeds in de *veertien-*

(1) Zoo als de *Bijbel der Armen*, de *Openbaringe van Johannes*, enz.

(2) *Nachrichten* etc. Th. II. p. 228.

(3) *Idée Générale*. p. 463.

(4) *Dict. Bibl.* T. I. p. 58, 54.

(5) *Ibid.* T. I. p. 67, 68, 69.

tiende eeuw in *Duitschland* vervaardigd; het waren de *kaartenmakers*, welke het eerst de *Beelden der Heiligen* in hout hebben gegraveerd en op hunne wijze op papier afgedrukt; bij deze beelden voegden zij vervolgens eenige *woorden*, op de figuur of het onderwerp toepasselijk; deze kunst maakte vorderingen; men stelde geheele *historische onderwerpen* te zamen, met een *tekst* op dezelfde houten plaat of vorm gesneden, en op deze wijze vervaardigde men de *prentwerken*, bekend onder den naam van den *Bijbel der Armen*, den *Spiegel onzer Behoudenis*, de *Ars Moriendi*, enz.; en het is zeer waarfchijnlijk, zegt hij, dat deze in hout gegraveerde *prentwerken*, welke men aanmerkt als de *eerfte proeven* der Boekdrukkunst, *aanleiding* hebben gegeven tot het ontdekken dezer hoogstgewichtige wetenschap, dat is het drukken met *losse, beweegbare* letteren. De *Ars memorandi*, welke, volgens hem, het eerste boek is, met eenen afzonderlijken tekst voorzien, en omtrent welks ouderdom alzo geene bedenking kan worden gemaakt, beschouwt hij desniettegenstaande *niet zoo oud* te zijn als de *Spiegel* (1). De *Ars moriendi*, van welk werk hij zegt: „*preux, cieux par son antiquite*”, oordeelt hij van *dezelfde fabriek* te zijn als de *Bijbel der Armen* en de *Spiegel onzer Behoudenis* (2). HEINEKEN is mede van hetzelfde gevoelen, daar hij (3) zegt: dat de *figuren* van den *Spiegel* zeer vele *gelijkheid* hebben met die van den *Bijbel der Armen*;

(1) *Diet. Bibl.* T. II. p. 102.(2) *l. c.*(3) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 227.

men; dat dezelve waarschijnlijk door een en denzelfden auteur vervaardigd zijn; dat de teekening is van denzelfden kunstenaar, welke de figuren van den *Bijbel der Armen* heeft gemaakt, ten minste van zijne school, en dat de manier eenerlei is; — terwijl DE LA SERNA SANTANDER eindelijk zegt (1), dat de *houfsnel prentwerken*, zoo als de *Bijbel der Armen*, de *Spiegel onzer Behoudenis*, enz. steeds zijn gehouden voor de *eerselingen der Boekdrukkunst*, of liever als de *voorloopers* van dezelve.

Wij oordeelen het aangehaalde meer, dan genoegzaam, om te doen zien, dat door deze beide schrijvers aan den *Spiegel onzer Behoudenis* een zeer hoogen ouderdom wordt toegekend; een ouderdom, welke den oorsprong en vervaardiging van dit boek terugbrengt tot het oogenblik van de ontdekking of uitwinding der losse beweegbare letteren.

Maar, zeggen dezelfde schrijvers, deze door ons erkende oudheid van den *Spiegel*, bepaalt zich alleen tot de *Latijnsche* uitgave (2); de *Nederduitsche* is naar dezelve *vertaald*, en alzoo noodwendig in *later tijd* gedrukt (3); hij is *na de eerste drukken van Mentz* vervaardigd, en heeft vermoedelijk *niet voor het jaar 1470* het licht gezien (4).

Wij zouden van onze zijde kunnen volstaan, met

- (1) *Dict. Bibl.* T. II. p. 207.
- (2) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 227.
- (3) *Ibid.* Th. II. p. 229. *Idée Générale.* p. 450, 452, 455.
- note (u). *Dict. Bibl.* T. I. p. 38. note (21).
- (4) *Dict. Bibl.* T. I. p. 39. note (21).

met hierop alleen te antwoorden: dat, daar niet alleen de *Nederduitfche*, maar ook de *Latijnsche* uitgave door ons aan KOSTER wordt toegeschreven, het ons, voor het oogenblik, onverschillig is, aan welke dezer beide uitgaven men den voorrang gelieft te geven. Wij zouden voorts onze lezers kunnen verwijzen naar dat gedeelte van ons werk, alwaar wij de *oudheid* der *Nederduitfche* uitgave afzonderlijk onderzoeken (Hoofdstuk I, II, III, IV), en daarbij die oudheid van dit stuk, zoo uit het *mechanisme der werktuigen*, als uit de *taal* en *spelling* en de *papiermerken* en andere kenteekenen, naar onze meening, op eene zeer overtuigelijke wijze aantonen. — Dan, ofschoon wij het hierbij zouden kunnen laten berusten, oordeelen wij het alhier de geschikte tijd en plaats te zijn, om te onderzoeken, op welke meer of min voldoende gronden en bewijzen de meergemelde schrijvers (waarmede zich LICHTENBERGER vereenigd) de *Nederduitfche* uitgave van den *Spiegel* als eene *vertaling* van den *Latijnschen*, en alzoo als van *jonger dagteekening*, beschouwen.

En dan betuigen wij in allen ernst geene zoodanige gronden of bewijzen, welke den toets kunnen doorstaan, te hebben gevonden.

Of is het in dezen ter overtuiging genoegzaam, wanneer HEINEKEN (1) zegt: „*Le flamand n'est qu'une traduction en prose non rimée du latin?*” of, zoo als DE LA SERNA SANTANDER (2) zich uitdrukt: „*cette édition flamande,*
„ *qui*

(1) *Idée Générale*. p. 450.

(2) *Dur. Bibl.* T. I. p. 38. note (21).

„ qui n'est cependant qu'une traduction de la *laine*,” zonder hetzelfde door eenige proeven of bewijzen te slaven? — Zal dit bewijs welligt hierin gelegen zijn (1): „ *Tout le monde convient, d'au moins, que les anciens Mss de ce livre, sont en latin, & que la traduction flamande est plus moderne?*” Indien deze bedenking iets zoude afdoen, dan moesten deze Latijnsche *handschriften* van den *Spiegel* niet ouder zijn, dan van den tijd van de eerste uitvinding der Boekdrukkunst, of van omstreeks den tijd der uitgave van den *Latijnschen druk*, en alzoo van de eerste helft der vijftiende eeuw; doch, daar die handschriften, volgens de opgave van HEINEKEN zelve (2) reeds in de twaalfde eeuw zijn vervaardigd, welk bewijs leveren dan die handschriften op, dat de *Nederduitsche* uitgave eene vertaling zoude zijn van den *Latijnschen druk*, en alzoo later dan deze laatste uitgegeven? Of is er geen tijd genoeg geweest sinds de twaalfde tot in de eerste helft der vijftiende eeuw, om eene *Nederduitsche* vertaling naar het Latijnsch *handschrift* te vervaardigen? Wie gevoelt niet het ongerijmde der sluitrede van den Heer HEINEKEN? Wij vinden er alleen dit in, en dit stemmen wij volkomen toe: dat de *Latijnsche handschriften* van den *Spiegel* van de twaalfde eeuw ouder zijn, dan de *gedrukte exemplaren* van dat boek, welke niet vóór het begin der vijftiende eeuw het licht hebben gezien. Doch hierin staat de

(1) *Idee Générale*. p. 452.

(2) *Idee Générale*. p. 455. note (u) en p. 468. Ook dit zegt LICHTENBERGER.

de *Latijnsche* met de *Nederduitsche* uitgave *ge-lijck*, en hierdoor wordt in geenen deele de oudheid van de eene boven de andere bevestigd: en dit had hier moeten worden aangetoond.

Niet min ongelukkig is de Heer HEINEKEN in zijne onmiddellijk daarop volgende gevolgtrekking, door hem in deze bewoordingen voorgedragen (1): „ *l'Exemple, que Mr. Maerman cite de la Bible, imprimée premierement en France, mand, est contre lui. On avait déjà imprimé la Bible latin en Allemagne. Il est donc plus que probable et presque certain, que le Speculum Salvationis en latin à été de même imprimé aux Pays-bas.*” Bij hem schijnt voor waarheid te moeten worden aangenomen, dat de eerste *Nederduitsche Bijbel* van 1477 is *vertaald* naar de *Latijnsche Bijbels* vóór dat jaar in *Duitschland* gedrukt en uitgegeven. Ondertusschen kan de geheele wereld zich overtuigen, dat de *Bijbel* reeds omstreeks den jare 1300 in het *Nederduitsch* is *vertaald*, welke vertaling men vermoedelijk verschuldigd is aan den beroemden JACOB VAN MAERLANT. Van deze overzetting zijn onderscheidene afschriften bekend, als, onder anderen, van de jaren 1322, 1400, 1412 (2), 1453, 1463, 1468, enz. En naar deze overzetting, en niet naar de *Latijnsche uitgaven van Duitschland*, is dezelve *Bijbel* voor de eerste reize, ten jare 1477, te *Delft* bij *Jacob*

Ja-

(1) *Ideé Générale*, p. 452.

(2) Dit handschrift, benevens nog een ander, zonder vermelding van jaar, doch van vroeger tijd, berust in mijne verzameling.

Jacobssoen en Mauritius Temantszoen van Middelhorch gedrukt. (1), zoo als door J. LE LONG (2) wordt aangetoond.

Dit zijn, zoo verre wij hebben kunnen na- gaan, alle de gronden, welke door HEINEKEN en DE LA SERNA SANTANDER zijn bijge- bragt, ten betooge, dat de *Nederduitsche uitgave* van den *Spiegel* eene *vertaling* van den *Latijn- schen druk* zoude zijn. — Het eenigste en voor- naamste bewijs ontbreekt ondertuschen aan het- zelve: dat is eene *vergelijking* van den *Latijn- schen* en *Nederduitschen* tekst met elkander, ten einde daaruit die vertaling zonneklaar aan te toonen. Niets toch ware meer ter overtuiging geschikt, dan dit. Doch van eene zoodanige proeve heeft men zich zorgvuldig gewacht, onge- twijfeld overtuigd zijnde, dat zelfs in dit geval nog niet beslist konde worden, of deze overzet- ting naar een *gedrukt*, dan wel *geschreeven* exem- plaar vervaardigd ware.

Daar wij, door dit een en ander, de dwaling de- zer schrijvers nu, naar ons oordeel, genoegzaam hebben aangetoond, zullen wij thans overgaan tot de beschouwing der andere redenen, welke door hen worden aangevoerd, tot slaving van hun ge-
voo-

(1) Insgelijks bij mij berustende, zijnde weleer bij opvolging het eigendom geweest van P. SCRIVERIUS, S. SCHIJN- VOET en B. HUIJDEKOPER.

(2) *Boekzaal der Nederduitsche Bijbels*, bl. 229—251 en 365—376. Zie ook: *Catol. van J. le Long, Libri M. S. S. p. I. N°. 3. Cat. Rais. de Creyenna*. Vol. I. p. 25, en de *voorde* van de Heeren CLIGNETT en STEENWINKELVÓór het eerste deel van den *Spiegel Historiaal* van JACOB VAN MAERLANT. bl. LVIII en LIX.

voelen, dat de *Latijnsche* uitgave eerder het licht zoude hebben gezien, als de *Nederduitsche*.

En daartoe zal alsdan, in de *eerste* plaats, wellicht moeten dienen, dat men aanvankelijk (zoo als HEINEKEN zegt) (1) in *Holland* den *Latijnschen Spiegel* voor den eersten gehouden heeft, en wel (NB.) *vermoedelijk, om dat in gansch Holland geen exemplaar van den eersten Latijnschen bekend of aanwezig is.*

Doch wij merken hierop aan: dat, indien men met deze woorden dit bedoeld heeft, *dat, vermits van de eerste uitgave van den Latijnschen Spiegel geen een exemplaar in Holland of in de stad Haarlem voorhanden is, dat boek aldaar niet kan gedrukt zijn*, men, in dat geval, geen ongelukkiger besluit kon getrokken hebben, hetwelk het eigen systeem van dezen schrijver zoo regelrecht bestrijdt, dan dit. Indien toch deze stelling doorgaat, wat moet er alsdan van de aanspraak van *Mentz* worden? Men zoek dan *in die stad* naar de eerste boeken aldaar gedrukt, en men zal ze bijna niet *aldaar*, maar veel meer te *Parijs*, te *Weenen* en elders verspreid vinden.

Dan, meer bepaaldelijk antwoorden wij op deze bedenking, dat het in geen deele te verwonderen is, dat van een werk, in de taal der geleerden opgesteld, en alzoo door geheel *Europa* gaagbaar, het gering aantal overgebleven exemplaren, die allen met gretigheid worden gezocht en in prijs tot eene verbazende hoogte zijn gestegen, van tijd tot tijd, uit *Holland* zijn vervoerd

en

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 229. note (e) en pag. 232. *Idee Générale*. p. 448.

en overgebracht in de voornaamste bibliotheken van dit werelddeel, alwaar zij als een dierbaar overblijffel der eerst uitgevonden Boekdrukkunst bewaard en hooggefchat worden; en ondertusfchen zijn van dit gering aantal twee exemplaren in *Holland*, het eene in *Amsterdam* bij Jonkheer W. RENDORP, en het andere in 's *Gravenhage*, bij Jonkheer VAN WESTREENEN aanwezig (1).

HEINEKEN (2) fchijnt, in de tweede plaats, de *Latijnsche* uitgave voor de eerste te houden, uit hoofde van dezelfs *overeenkomst* met den *Bijbel der Armen*. — Doch dit is evenzeer toepasselijk op de *Nederduitfche* uitgave, vermits de *Bijbel der Armen* alleen een prentwerk zonder *afzonderlijken tekst* zijnde, die gelijkheid of *overeenkomst* alleen in de teekening of gravure der *prenten* kan bestaan, en de *Nederduitfche* uitgave van *dezelfde figuren* als de *Latijnsche* is voorzien.

In de derde plaats zegt men: dat, daar de figuren in den *Spiegel* slechts *vignetten* zijn, en het gebruik om vignetten boven den tekst te plaatsen vermoedelijk niet zoo oud is, als de vervaardiging van die boeken, welke geheel uit prenten bestaan, daaruit zoude volgen, dat de *Spiegel* (en althans de *Nederduitfche*) van jonger datum moet zijn (3).

Ik ben het in dezen in zoo verre met onzen fchrijver volkomen eens, dat de *Spiegel* later zal zijn gedrukt dan de bedoelde en meermaals aangehaalde prentwerken; doch daardoor wordt te de-

(1) Zie zijne *Verhandeling over de Boekdrukkunst* enz. bl. 13.

(2) *Nachrichten* enz. Th II. p. 227.

(3) *l. c.*

dezen nog niets beslist; het komt hier alleen aan op de bepaling van het tijdstip, *wanneer* het plaatsen van den tekst onder de figuren in gebruik is geraakt; en dit is, volgens mijn gevoelen en volgens dat van onze schrijvers zelve, tusschen de vervaardiging der eigenlijke *prentenwerken* en de uitvinding der *loose beweegbare letteren*: van dien tijd beschouw ik de *Ars Moriandi*, den *Spiegel*, enz. En wij behoeven niets meer, dan de woorden van HEINEKEN zelve aan te halen, om te doen zien, dat de *Spiegel* ook te dezen *aanvoorts te zijn van den tijd der uitvinding der Boekdrukkunst*, daar hij met zoo vele woorden zegt (1):

„ *cette quantité de feuilles imprimées par la presse*
 „ *se, & cette manière de poser une vignette à la*
 „ *tête du discours, me portent à conjecturer, que*
 „ *le Speculum Salvationis est plus moderne, que*
 „ *les livres précédens & PUBLIÉ JUSTEMENT DU*
 „ *TERMS DE L'INVENTION DE LA TYPOGRAPHIE.*”

HEINEKEN (2), DE LA SERNA SANTANDER (3) en LICHTENBERGER, WILLENVOORTS, en alzo in de vierde plaats, dat de *figuren*, in de oude boeken gevonden wordende, *sta. voren* zijn gedrukt, en dat *naderhand* de tekst onder dezelve is geplaatst; en vermeenen ook daarin eenen grond voor de *meerdere oudheid* van den *Latijnschen Spiegel* te vinden (4).

Dit

(1) *Idée Générale*. p. 446, 447, 463.(2) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 115, 116. *Idée Générale*. pag. 463.(3) *Dict. Bibl.* T. III. p. 364. Zie ook: *Fournier, Dissertation sur l'origine & les progrès de l'art de graver en bois*. p. 30—32. LAMBINET, *Orig. de l'impr.* T. I. p. 73.(4) DE BURE, *Bibl. Instr.* T. I. p. 117, zegt, dat het verschil van gevoelens hieromtrent niet was uitgemaakt.

Dit gevoelen, reeds door den geleerden MERRMAN (1) bestreden, is mede door den oordeelkundigen DE BRUIJN (2) wederlegd; welke laatstgenoemde daarbij, onder anderen, zeer juist, aanmerkt, dat niets zekerder is, dan dat de houtsneden van den *Spiegel* voor het boek, en niet het boek voor de platen gemaakt zijn. Hij heldert dit op door de aanvoering van de 45ste prent, op welke naast de afbeelding van den Zaligmaker die van Tubal-Kain is geplaatst; een schikking en vereeniging van twee zoo soer, op het eerste aanzien, van elkander verschillende onderwerpen, welke, volgens DE BRUIJN, het ten hoogste noodzakelijk en onmisbaar maakte, om de rangschikking, samenhang en overeenstemming der figuren gelijktijdig door eenen tekst of uitlegging te doen vergezeld gaan en op te helderen.

Wij verneemen van onze zijde hierbij nog het navolgende te kunnen voegen. Toen de kunstenaar of werkman de *figuren* of *vignetten* van den *Spiegel* boven aan het hoofd van een blad wit papier drukte, had hij zeker een *oogmerk*, waarom hij zoo veel plaats onder de vignetten openliet. Dit was buiten twiifel, om in de open plaatsen onder die figuren de uitlegging (zoo noodzakelijk tot regt verstand derzelven, zoo als wij zoo even gezien hebben) te *drukken* of te *schrijven*. bepaalt men zich tot het *eerste*, wel nu, dan droeg men toen reeds kennis van de kunst om met *letters* (het zij dan vaste of beweegbare) te drukken,

(1) *Orig. Typogr.*, T. I. p. 104—107.

(2) *Gesch. der stad Haarlem*, bl. 268, 269.

ken, en dan vervalt de bedenking geheel van zelve. Geloofd men integendeel het *laatste*, dan bestaat zulks alleen in eene bloote onderstelling of gevoelen, hetwelk door geene de minste gronden of bewijzen wordt gestaafd. In dat geval zoude er ten minste nog wel één exemplaar van dit werk voorhanden of bekend zijn geweest, in hetwelk de figuren met *dozelfde platen* als die van den *Spiegel* waren *gedrukt* en de tekst daar onder *geschreven*. Nu, integendeel, is mij geen een handschrift van dit boek bekend, in hetwelk de figuren waren *gedrukt* (1). Men toone ons een zoodanig stuk: doch tot zoo lange houde men het ons ten goede, dat wij de meening of het gevoelen van HEINEKEN, FOURNIER, DE LA SERNA SANTANDER en LICHTENBERGER beschouwen, als van allen grond van historische waarheid te zijn ontbloot. Ik voor mij geloof wel, dat de figuren eerder zijn gedrukt, dan de tekst onder dezelven; doch zonder een aanmerkelijk tijdsverloop tusschen beiden. Indien, zoo als hier, *prent* en *letter* uit *twee afzonderlijke stukken* of *vormen* bestaan, geschied zulks nog dagelijks. *Prentdruk* gaat thans nog soms den *letterdruk* vooraf, en ook omgekeerd. Doch in beide die gevallen zijn *prent* en *letter* reeds aanwezig of onder de bewerking van den kunstenaar, en bij het afdrukken wordt de verdeling voor beiden in het oog gehouden. En wie kan ontkennen, dat zulks al-

mede

(1) Men vindt de handschriften van dit werk, onder anderen, aangehaald in de *Nachrichten*, enz. Th. II. p. 137. *Idée Générale*, p. 478. *Catal. de la Vallière*. T. I. No. 123. *Catal. de Crevenna*. Vol. I. No. 175. enz.

mede het geval zal zijn geweest met den *Spiegel onzer Behoudenis*?

De *oudheid* van den *Latijnschen Spiegel* boven den *Nederduitschen* zoude, in de *viijde* plaats, volgens HEINEKEN (1), al verder daaruit blijken, dat, naar zijne meening, de *figuren* in de *Latijnsche* uitgave niet zoo veel zijn *afgedrukt* of *afgesleten*, dan die in de *overige*, en alzoo insgelijks in de *Nederduitsche* uitgave.

Om ook deze bedenking te wederleggen, zal het, zoo wij vertrouwen, genoegzaam zijn aan te merken:

Vooreerst, dat, om te dezen een juist oordeel te vellen, onmisbaar noodig ware geweest, eene oplettende en naauwkeurige beschouwing en vergelijking van de onderscheidene uitgaven met elkander; — en dit zoo zijnde, hoe zal men dan eenig gewigt kunnen hechten aan de uitspraak van HEINEKEN, daar hij (2) zelve rondelijk erkent, dat de beide exemplaren van den *Nederduitschen Spiegel* op het stadhuis en op de bibliotheek te *Haarlem* door hem niet genoegzaam zijn onderzocht of geëxamineerd?

Ten tweede: dat de *figuren* van den *eersten Nederduitschen Spiegel*, meer dan al de andere uitgaven, met een zoodanige *bleeke inkt* zijn gedrukt, dat dezelve, inzonderheid in het exemplaar

(1) *Nachrichten*. enz. Th. II. p. 222, 223. *Idée Générale*, pag. 453.

(2) *Idée Générale*. p. 452. Zijne woorden zijn aldaar deze: „*Je n'ai pu assez examiner ni l'exemplaire de la maison de ville, ni celui de la Bibliothèque à Harlem, que les Hollands, dois donnent pour la première édition.*”

plaar op de *bibliotheek*, genoegzaam geheel is uitgefleeten, waardoor de meerdere of mindere scherpte van afdruk minder zichtbaar is.

Ten derde: dat deze laatste opmerking door HEINEKEN zelve, als het ware, bevestigd wordt, daar hij (1) de figuren van het exemplaar van het *Prinsenhof* of dat der *Bibliotheek*, in hetwelk de inkt het *bleekste* is, verklaart te beschouwen als het meest te zijn *afgesloten* of *afgedrukt*.

Ten vierde: dat de mindere duidelijkheid dezer vignetten alleen is toe te schrijven aan de mindere deugdelijkheid en het uitfluiten of verbleeken van den inkt of der verwe en aan de gebrekkelijke gesteldheid der drukpers.

Ten vijfde: dat, wel verre, dat het gestelde van den Heer HEINEKEN in allen deele de waarheid zoude zijn, integendeel, onderscheidene vignetten van den *eersten Nederduitschen Spiegel* te *Haarlem*, blijkens de gemaakte indrukken, *scherper* en *beter* zijn afgedrukt, dan die van de *beide Latijnsche* uitgaven.

Ten zesde (en deze laatste aanmerking zoude alleen voldoende zijn): J. VELDENAAR heeft ten jare 1481 te *Utrecht* gedrukt en uitgegeven de *Euangelien* en *Epistelen* (van hetwelk een fraai exemplaar bij mij berust). In dit boek heeft hij twee vignetten van den *Spiegel onzer Behoudenis* geplaatst (2). Deze twee figuren of vignetten waren

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 235.

(2) Zijnde de beide eerste vignetten van de 57ste en 58ste figuur, met de onderschriften:

Extremum judicium

en

Regnum celorum simile decem virginibus.

ren toen reeds van elkander gezaagd of gescheiden. De afdrukken van dezelve in dit boek van 1482 kunnen alzoo onmogelijk vroeger zijn vervaardigd, dan die van de onderscheidene *Spiegels* zelve, waarin de figuren nog aan elkander zijn verbonden. En ondertusfchen zijn die twee vignetten in de *Euangelien* van 1481 veel *scherper* en *beter* afgedrukt, dan die van den *Nederduitschen Spiegel*, zelfs *scherper* en *beter* dan die van den *tweeden druk*, zoo als mij, onder anderen, uit de nauwkeurige vergelijking dezer *Euangelien* met het exemplaar van den *Spiegel* der stad *Hoorn* volkomen gebleken is.

De *eerste Latijnsche Spiegel* zoude, in de *zevende* plaats, ouder zijn dan de *Nederduitsche*, vermits in den eerstgemelden twintig bladen gevonden worden, welke geheel in hout gesneden zijn en alzoo in *vaste* letteren bestaan, terwijl de drie en veertig overige bladen met *losse beweegbare* letteren zijn gedrukt; dit toont, volgens onze schrijvers, aan, dat deze *eerste Latijnsche uitgave* is van den tijd der *uitvinding der Boekdrukkunst* of die der *losse beweegbare* letteren; en het laat zich, zeggen zij, denken, dat, toen de vormsnijder of auteur van dezen *Spiegel* bezig was met het drukken van dat werk met houten tafelen, op het oogenblik, toen hij alzoo twintig bladen met vaste letteren had afgedrukt, de *losse beweegbare* letteren door hem zijn uitgevonden, en dat hij alstoen het overig gedeelte van dat werk, bestaande uit drie en veertig bladen, op de nieuw uitgevondene wijze, dat is met *losse beweegbare letteren*, heeft gedrukt. En dit gevoelen, gaan zij voort, heeft te meer grond, daar het zich niet laat denken, dat, wan-

ner

neer een boekdrukker eenmaal is overgegaan, om een werk met *losse beweegbare* letters te drukken, hij naderhand datzelfde werk wederom in houten tafelen zal doen snijden en alzoo eene tweede uitgave met *vaste* letters voortbrengen (1).

Laat ons zien, wat van deze bedenking zij.

1°. Indien het aanwezen van eenige bladen met *vaste* letteren in den *Latijnschen Spiegel* een bewijs zij, dat dezelve *ouder* is, dan de *Nederdutchsche*, dan moet het tevens waar zijn, dat, na de uitvinding der *losse beweegbare* letters, het gebruik der *vaste* letteren te eenemale heeft *opgehouden*. Het tegendeel wordt ons echter door HEINKEEN (2) zelve geleerd, daar hij voldoende aantoot, dat na den tijd dier uitvinding de kaartenmakers zijn voortgegaan met het vervaardigen van prentwerken of boeken, *gehoel en hoest gegraveerd*, welke inzonderheid in *Duitschland* het licht hebben gezien.

2°. Het vermoeden, dat de auteur van den *Latijnschen Spiegel*, na het afdrukken van *twintig* bladen met *vaste* letteren, op het denkbeeld der *losse beweegbare* letteren zoude gekomen zijn, en ingevolge deze *nieuwe uitvinding* het overig gedeelte van dit werk hebben vervaardigd, kan 'al mede voor geen bewijs van *hoogeren ouderdom* van den *Latijnschen* boven den *Nederdutchschen Spiegel* doorgaan. Deze bedenking zoude *alsdan alleen* van kracht zijn, wanneer die *twintig* bladen *vaste*
te

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 228, 229. *Idée Générale*, p. 444-447, 451. *Dict. Bibl.* T. III. p. 363, 364. LICHTENBERGER, enz.

(2) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 106.

te letter de *twintig* EERSTE bladen van het boek uitmaakten, en de *overigen*, dat is de EEN EN TWINTIGSTE EN VOLGENDE bladen, met eene *losse beweegbare* letter waren gedrukt. Daar nu integendeel die twintig bladen met *vaste* letteren door het geheele werk verspreid zijn (zie bladz. 180—182), strijdt het te eenemale met alle gronden van waarschijnlijkheid, zoo niet met de mogelijkheid, te vooronderstellen, dat de twintig eerste gedrukte bladen van zeker werk, *niet onmiddellijk op elkander zouden volgen*, maar, integendeel, bij voorbeeld, van blad 27 tot blad 46, en dan weder tot blad 55, *verspringen*, met terughouding der tuschenvallende bladen. Wie gevoelt niet het ongerijmde dezer stelling? en hoe kan dezelve alsdan bij mogelijkheid voor een bewijs van de meerdere oudheid van den *Latijnschen* boven den *Nederduitschen Spiegel* worden aangevoerd? — Wij van onze zijde hebben de eenvoudige reden, waarom deze twintig bladen in alle de overgeblevene exemplaren van deze Latijnsche uitgave gevonden worden, in ons VIIIste Hoofdstuk opgegeven. Wij verwijzen onze lezers alzo naar dat gedeelte onzes werks, alwaar zij, zoo wij vertrouwen, overtuigd zullen worden, dat de twintig bewuste bladen van den oorspronkelijken druk, nevens de letteren, aan den vervaardiger van dat boek zijn ontfolen, en door middel van nog aanwezige houtsnē-vormen hebben moeten worden bijgedrukt.

Na aldus zoo vele proeven van onbewezene, ongegronde, tegenstrijdige en zich zelve widersprekende stellingen en gevoelens van beide deze schrijvers te hebben aangevoerd, welke indruk zal dan nu,
ten

ten flotte, en alzoo ten *achtste*, de meening van den Heer DE LA SERNA SANTANDER op den onpartijdigen beoordeelaar maken, wanneer hij, al wederom zonder eenig het minst voldoende bewijs, ons wil diets maken, dat de *Nederduitfche Spiegel na de eerste drukken van Mentz*, en vermoedelijk *niet vóór het jaar 1470* het licht heeft gezien (1)? — Dit moge het gevoelen der voorstanders van *Mentz* zijn; doch om ons tot hetzelfde over te halen, verlangen wij iets meer dan *woorden*. Eene vergelijking tusfchen de *Latijnfche* en *Nederduitfche* uitgaven, eene opgave der kenmerken van oudheid van de *eerste* boven de *laatste*, uit de gedaante, het fatfoen en de bewerking der letteren en andere kenteekenen van oudheid ontleend, wordt, in ons oog, te dezen gevorderd. Wij van onze zijde hebben deze vergelijking bewerkftelligd (zie Hoofdst. I, II, III, IV) en doen zien, dat meer dan genoegzame redenen en gronden aanwezig zijn, om den *eerften Nederduitfchen Spiegel* als de *oudste* aan te merken. Wij moeten onze lezeren naar dat gedeelte van ons werk verwijzen, ten einde in geene onnoodige herhalingen te vervallen.

Zoo zien wij dan, op welke ongenoegzame gron-

(1) *Dict. Bibl. T. I. p. 39. note (21)*, alwaar zijne woorden aldus luiden: „ *elle est posterieure aux impressions de Mayence; „ davantage, on est tres-fondé à croire qu'elle n'est pas anterieure à l'an 1470, puisque l'édition latine, qui, quoiqu'eu „ dife Mr. Meerman, fera toujours regardée, par tous les bibliographes delairés, pour la premiere impression, est elle-même „ exœcutée en partie avec des lettres de fonte, es ne peut avoir „ une date beaucoup plus reculée car elle est en fait de livres „ d'images de ce genre, une des plus modernes impressions.*”

gronden het gevoelen van HEINEKEN, DE LA SERNA SANTANDER en LICHTENBERGER berust, dat de *Nederduitſche Spiegel* naar den *Latijnschen druk* zoude zijn *vertaald* en *later* uitgegeven. Wij zouden ons van eene wederlegging van dit gevoelen geheel hebben kunnen onthouden, daar wij, zoo als wij reeds te meermalen zeiden, zoowel de *Latijnsche* als de *Nederduitſche* uitgave aan LAURENS JANSZON KOSTER toefchrijven, en het alzoo als geheel onverschillig konden beschouwen, welke dezer teide als de eerste werd aangemerkt; — doch, daar het ons alleen om de waarheid en de handhaving van de eer van dezen onzen beroemden landgenoot te doen is, oordeelden wij geene gelegenheid te mogen laten voorbijgaan, waarbij wij de vooringenomenheid en partijdigheid van sommige voorstanders van *Mentz*, door de aantooning van het losse, onbewezene en tegenſtrijlige hunner stellingen en gevoelens, konden aan den dag leggen. Wij zullen hiervan nog veel meer overtuigd worden, wanneer wij in een naauwkeurig onderzoek treden, *aan welken werkman of kunstenaar* de vervaardiging van dezen *Spiegel* door deze schrijvers wordt toegeschreven. Wij zullen daarbij hunne onzekerheid, hunne verwarring, en hunne tegenſtrijdigheid niet alleen met elkander, maar bovendien met zich zelve; middagklaar zien aan den dag gelegd. En tot dit onderzoek zullen wij alsnu dadelijk overgaan.

II. De onzekerheid omtrent den *auteur* van den *Spiegel onzer Behoudenis*, waarin deze schrijvers verkeeren, kan niet beter blijken, dan uit hunne

verschillende meeningen omtrent denzelven, zoo als die in hunne werken voorkomen.

HEINBEEN, welke (1) volmondig erkend had, te zullen dwalen, wanneer hij wilde beweerden, dat de eerste prentwerken, waar onder hij den *Spiegel onzer Behoudenis* opnoemt, door GUTTENBERG en FUST of zelfs door eenen DUITSCHER waren gedrukt; waagt het, desniettegenstaande, reeds op de twee volgende bladzijden (2) eene gisning voor te dragen, volgens welke GUTTENBERG denzelfden *Spiegel* te *Mentz*, gedeeltelijk met *vaste* en gedeeltelijk met *losse* letteren zoude hebben gedrukt. — Op eene andere plaats (3) vermeent hij weder, dat dit boek kan zijn vervaardigd door een der WERKLIEDEN VAN GUTTENBERG en FUST. — Dan eens geloofst hij, dat THEODURUS MARTENS de Nederduitsche uitgave kan hebben gedrukt met letteren, door hem te *Alost* medegebragt (4); — dan weder schrijft hij, dat het JOHAN VAN WESTPHALEN kan zijn geweest, en dat naderhand JAN VELDENAAR van hem de figuren kan hebben bekomen (5); — terwijl hij, eindelijk, het vermoeden tracht te doen ontstaan, dat men dit werk aan JAN VELDENAAR zoude te danken hebben.

DE LA SERNA SANTANDER bepaalt even min deszelfs gevoelen omtrent dit punt op eene stel-

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 310.

(2) *Ibid.* p. 311, 312.

(3) *Idée Générale.* p. 447.

(4) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 229. *Idée Générale.* p. 453.

(5) *Nachrichten.* Th. II. p. 280. *Idée Générale.* p. 458.

stellige wijze. — Dan eens (1) vraagt hij: waarom het *Horarium* en andere voortgelijke werken (waaronder hij vermoedelijk almede den *Spiegel onzer behoudenis* zal geteld hebben) niet te *Brugge* of liever te *Antwerpen* zouden kunnen gedrukt zijn, daar 'er (zoo als hij zegt) in die steden vóór het midden der vijftiende eeuw *corporatiën* of *gilden* bestonden, waaronder desuijds reeds de *printers* begrepen waren? — en dan weder (2) vraagt hij: waarom PHILERY de auteur van dit werk niet zoude kunnen zijn? — terwijl hij op andere plaatsen (3) dit boek aan JAN VELDENNAAR tracht toe te kennen.

LICHTENBERGER dwaalt op gelijke wijze in de onzekerheid rond. *Mogelijk* zijn, volgens hem, de figuren van den *Spiegel uit Duitschland* afkomstig; *mogelijk* ook is dat boek zelve door VELDENNAAR, welligt te *Keulen*; *mogelijk* vroeger door het *Antwerpsch Printers gild* van 1442; *mogelijk*, eindelijk, door N. KETELAAR en G. DE LEEFPT te *Utrecht*, gedrukt.

Er zoude welligt niets meer noodig zijn, dan de bloote opgave dezer verschillende meeningen, om de onzekerheid en verwarring en alzo de ongenoegzaamheid derzelven te doen zien. — Wij behoeven het echter hierbij niet te laten berusten; te minder, daar een onderzoek en beoordeeling van elk dezer meeningen in het bijzonder tevens elk derzelven nog meer zal doen vervallen.

Tegen het *eerste*, dat, namelijk de *Spiegel* door

G. U. T.

(1) *Dier. Bibl.* T. I p. 35, 36.

(2) *Ibid.* T. I. p. 54. note (31).

(3) *Ibid.* T. I. p. 40. note (21) en p. 323.

GUTTENBERG zoude gedrukt zijn, plaatfen wij al aanstonds de reeds opgegevene erkentenis van HEINEKEN zelve, waarbij hij verklaart, te zullen dwalen, indien hij, onder anderen, de vervaardiging van dat werk aan GUTTENBERG en FUST of zelfs aan eenen DUITSCHER toeschreef.

— Maar verder is deze meening door HEINEKEN voor niets anders opgegeven, dan als eene bloote gissing, vervat in een vertelteltje, wegens een vermoend of mogelijk uitstapje van GUTTENBERG naar *Haarlem*, zijne ontdekking der nieuw uitgevondene kunst aan KOSTER aldaar, en hunne gezamenlijk genomene proeven! enz. Een vertelteltje, hetwelk niet onduidelijk te kennen geeft, hoezeer de Heer HEINEKEN inwendig schijnt overtuigd te zijn geweest van de onmogelijkheid, om alle aanspraak aan de stad *Haarlem* te betwisten. — Hoe weinig grond er, overigens, is, om dezen *Spiegel* aan GUTTENBERG toe te kennen, kan, onder anderen, ook daaruit blijken, dat HEINEKEN zelve zegt (1), *dat het in het geheel niet is uitgemaakt*, of de boeken met houtsnē-tafelen gedrukt, thans nog voorhanden, van GUTTENBERG zijn, of dat dezelve niet *reeds lang vóór hem zijn uitgevonden of vervaardigd*; en dat men met even weinig zekerheid kan zeggen, dat GUTTENBERG, alvorens met FUST in compagnieschap te treden, *met een geheel boek*, hetzij met *houten tafelen*, hetzij met *geheele regels*, of met *enkele letters*, werkelijk *ten voorschijn is getreden*. Ook DE LA

SER-

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 95. in de noot (1) en p. 310.

SERNA SANTANDER (1) schijnt van hetzelfde gevoelen te zijn, daar hij zegt, dat de door GUTTENBERG te *Straatsburg* (alwaar hij tot den jare 1443 of 1444 had gewoond) *genomene proeven zijn MISLUKT* (Hoofdstuk X.)

Voor de *tweede* meening, hoezeer almede voor niets anders, dan als eene gisling aan te merken, dat, namelijk, dit boek door een' der WERKLIEDEN VAN GUTTENBERG EN FUST zoude zijn vervaardigd, wordt eene reden tot flaving opgegeven, hierin bestaande, dat de karakters of *letters* van den *Spiegel*, voor zoo veel betreft den vorm en het dessein, over het geheel overeenkomen met de *houtsnel vormen* van den *Donatus* en generaal met de karakters of *letters* uit den winkel van FUST EN SCHEFFER. — Doch juist het tegendeel blijkt. Wij verwijzen onze lezers alleen tot de afbeeldingen der eerste drukken van *Haarlem* en *Mentz*. Men vergelijke die met elkander, en overtuige zich daardoor van de dwaling van den Heer HEINEKEN.

Thans zullen wij, in de *derde* plaats, de gissingen onzer schrijvers onderzoeken, of men den *Spiegel* welligt aan NICOLAAS KETELAAR EN GERARDUS DE LEEPMPT, THEODORUS MARTENS, JOHAN VAN WESTPHALEN OF JAN VELDENAAR te danken hebbe.

Dit punt vordert een meer naauwkeurig onderzoek; doch daaruit zal ook, zoo wij vertrouwen, ten volle blijken, dat hetzelfde, uit onderscheidene oogpunten beschouwd zijnde, den toets niet kan doorstaan.

Voor-

(1) *Dict. Bibl.* T. I. p. 82, 84.

Vooraf zal het noodig zijn nu te gaan, *wanneer* elk dezer opgenoemde personen voor het eerst de kunst van Boekdrucken hebben aangevangen.

Van de eerstgemelde Utrechtsche Boekdruckers, N. KETELAAR en G. DE LEBMPT, is met gewoeganne zekerheid geene vroegere uitgave bekend, dan van 1473. (1)

De tweede, TH. MARTENS, geboren te *Aalst* in *Vlaanderen*, alwaar hij ook in het jaar 1534, in den ouderdom van meer dan 84 jaren is overleden, was ten jare 1473 slechts omstreeks *twintig* jaren oud, toen hij aldaar het eerste boek het licht deede zien. (2)

J. VAN WESTPHALEN drukte voor het eerst in het jaar 1474 te *Leuven*. (3).

En van J. VELDENAAR vindt men een werk aangehaald, door hem ten jare 1475 of 1476, mede te *Leuven*, uitgegeven (4). Naar men wil heeft hij eenige weinige jaren vroeger te *Keulen* gedrukt, alwaar door hem, voor het jaar 1475, zoude zijn in het licht gegeven *Jacoba de Theramo, Liber qui consolatio peccatorum intulatur* (5). Ook bezit ik een exemplaar van de *Decem Dialogi variorum autorum* (6), in het jaar 1473 met de-

(1) DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 302.

(2) *Ibid.* T. I. p. 293, 300; — LAMBINET, *Origine*. T. II. p. 97 *et* *suiv.*

(3) *Ibid.* T. I. p. 320, 321; — LAMBINET, *Origine*. T. II. p. 4 *et* *suiv.*

(4) *Ibid.* T. I. p. 322, 323.

(5) LAMBINET, *Origine*. T. I. p. 277. T. II. p. 80.

(6) *Cat. de la Vallière*. T. II. No. 4405. (alwaar dit boek heeft opgebracht 200 livres); en *Cat. de G. J. de Serrais*. 1808. N°. 1445.

dezelfde letter als het voorgaande stuk gedrukt, en alzoo van dezelfde pers voortgevloeid.

En alsnu merken wij in de *eerste* plaats aan, dat, om aan de gisning of stelling van HEINRICKEN en DE LA SERNA SANTANDER eenigen grond van waarschijnlijkheid te geven, het noodig ware geweest, aan te toonen, dat er eene genoegzame *overeenkomst* of *gelijkheid* tusfchen de letters van den *Spiegel* en die van de opgemelde *Drukkers* gevonden wordt. Ondertusfchen vergelijkte men dezelve met elkander, en men zal dadelijk het in het oog loopend *verschil* en *onderscheid* tusfchen die allen ontwaren. (1)

Men zal zich vooral door deze vergelijking overtuigen, dat de letters van denzelfden niet alleen merkelyk *beter* zijn dan die van den *Spiegel*, maar, bovendien, dat dezelve aantoonen, te zijn bewerkt, toen de kunst van lettergieten, na de aanmerkelyke verbetering door P. SCHEFFER te *Mentz* uitgedacht, gezegd kan worden eenen zekeren trap van volkomenheid te hebben bereikt.

De letters van den *Spiegel* alzoo met die van N. KETELAAR en G. DE LEEMPT, T. MARTENS, J. VAN WESTPHALEN of J. VELDE, NAAR in geen een deele overeenftemmende, is het buiten tegenspraak, dat, indien de *Spiegels* door een dezer mannen zijn gedrukt, dezelve alsdan door hen moeten zijn vervaardigd te dien tijde, toen zij in de kunst van lettergieten en boekdruken nog *wenig* ervaren waren; dan zijn die

Spie-

(1) De letters of karakters van deze vier drukkers zijn bekend, en van drie derzelfden bij MEERMAN (Tab. VII en VIII) afgebeeld.

Spiegels te beschouwen als de *eerstelingen* van hunnen arbeid; en, daar geene kunst of uitvinding, volgens den gewonen loop, met reuzenstappen voortgaat, is het zeer zeker, dat deze eerstelingen eenen geruimen tijd voor het jaar 1473, 1474 of 1475 uit hunne handen moeten zijn gekomen.

Wanneer nu *alle* de uitgaven van den *Spiegel* en alle *andere stukken* van *Haarlem* met *een en dezelfde letter* waren gedrukt, dan liet zich de mogelijkheid nog al vooronderstellen. Maar wij kunnen niet minder dan *zeven of acht onderscheidene soorten van letterschriften* in de eerstelingen van *Haarlem* aanwijzen; te weten: 1°. dat van het *Horarium* (MEERMAN, Tab. I.); 2°. van den *Donatus* (MEERMAN, Tab. II.); 3°. van den *eersten Nederduitschen Spiegel* (MEERMAN, Tab. III.); 4°. van den *tweeden Nederduitschen* en de *beide Latijnsche Spiegels*, mitsgaders van den *Donatus* (MEERMAN, Tab. IV, V, VI, VI*.); 5°. van eenen anderen *Donatus* (Hoofdst. VII.); 6°. van den *Laurens Valla* (Hoofdst. VII.); en 7°. twee soorten van den *Ludovicus de Roma* (Hoofdst. VII).

Daar voorts de knechts uit den winkel van FUST en SCHEFFER in het laatst van den jare 1462 (1) door *Europa* verspreid zijn, en van dat tijdstip af aan de kunst van boekdrukken algemeen is bekend geraakt en geoefend, volgt daaruit, dat deze eerstelingen, in het systeem van

HEI·

(1) De bemagtiging der stad *Mentz* had plaats den 16sten October 1462 (Zie *G. C. Joannis rerum Magunsteatum scriptoris*. T. I. p. 778 en 779.)

HEINEKEN EN DE LA SERNA SANTANDER, tusſchen de jaren 1463 en 1470 tot 1473 moeten zijn vervaardigd.

Indien wij ons nu verbeelden, dat N. KETELAAR EN G. DE LEEMPT, T. MARTENS, J. VAN WESTPHALEN OF J. VELDENAAR, of wie de druk van de *Spiegels* moge geleverd hebben, die kunst niet eerst van eenen der knechts uit de Mentzische drukkerij geleerd hebbe (waartoe nog al eenigen tijd heeft behoort), maar een dezer mannen zelve een' der knechts uit dien winkel zij geweest, en dus die kunst reeds verſtond (1), dan vragen wij: zoude hij alsdan met zoodanige onvolkomene en gebrekkige werken zijn voor den dag gekomen? (2)

Maar, bovendien, (en hierop komt het voornamelijk aan) dan zoude deze vermeende knecht van

(1) Dit was TH. MARTENS zeker niet, want die had in 1462 slechts den ouderdom van *negen* jaren bereikt; — ook niet J. VELDENAAR, want, volgens HEINEKEN (*Nachrichten* enz. Th. II. p. 231, 232) heeft hij de kunst geleerd te *Keulen*; en, behalve dit, hoe kan het van VELDENAAR, welke in zeker door hem gedrukt werk van zich zelve getuigd, dat hij de kunst van *sniijden, graveren, draaijen en lettergieten* verſtond (*Idée Générale*, p. 459, 460. *Dict. Bibl. T. I. p. 322*. J. G. J. BREITKOPF, *über die Geschichte*, &c. p. 35); hoe kan het van zoodanig eenen in alles wat tot het vak der Prenten- en Boekdrukkunst behoort zoo zeer ervaren kunstenaar vooronderſteld worden, dat, na de verſpreiding dezer wetenschap uit *Mentz* door geheel *Europa*, zoodanige ruwe, onbefchaafde en onvolkomene letters, als waarmede de *Spiegel* is gedrukt, van zijn bedreven hand zouden zijn voortgekomen?

(2) Men vergelijk hierbij de boeken van ULRICH ZELL (die insgelijks in de drukkerij te *Mentz* heeft gewerkt), in of omſtreeks de jaren 1466 en 1467 te *Keulen* in het licht gegeven. (Zie, onder anderen: MEERMAN, *Orig. Typ.* Tab. IX.)

van *Mentz*, in het korte tijdsbestek van slechts *acht* of *tien jaren*, niet minder dan *dertien* werken, waaronder van nog al eenige uitgebreidheid, niet alleen *gedrukt*, maar (NB.) binnen dienzelfden tijdkring *zeven* of *acht* onderscheidene *stalen letters*, achtervolgelijk en zekerlijk met eenigen tuschenstand, hebben moeten *gieten* of *doen gieten*, en de daartoe benoodigde *stempels*, *matrijzen* en *vormen* vervaardigen of doen vervaardigen! — Wie, die slechts eenige kennis draagt, of immer iets vernomen heeft van hetgeen er al toebehoort, zoo met betrekking tot het *zeven-* of *achtwerf graveren* en *gieten* der letteren, als tot het *drukken* of *herdrukken* van *dertien* onderscheidene werken, zal niet overtuigd zijn van de ongerijmdheid eener zoodanige stelling? (1) te ongerijmd, wanneer men in aanschouw neemt het tijdstip tuschen 1462 en 1470 of 1473, in hetwelk men, althans buiten *Mentz*, zeker zoo vaardig niet zal geweest zijn in het graveren en gieten van letters, even min als in het drukken van boeken, als tegenwoordig. Wie zal een oogenblik kunnen vooronderstellen, dat alle deze eerstelingen, in het korte tijdsbestek van slechts *acht* of *tien jaren* zouden zijn vervaardigd? Wie zoude daaraan eenig geloof kunnen slaan?

In de *tweede* plaats. De *tekst* van den (vermeenden) *eersten Latijnschen Spiegel* is, volgens de opgave en toestemming van onze schrijvers
zel-

(1) Men vergelijke, omtrent den tijd, moeite en kosten tot eene drukkerij in de 15de eeuw gevorderd wordende, boven anderen, P. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 66, 100, 101, 133, 134, 243, 308, 309.

zelveu, gedrukt ten tijde van de uitvinding der losse beweegbare letteren. De *figuren* van de volgende Latijnsche en twee Nederduitsche *Spiegels* zijn dezelfde (1). De *tekst* nu van den *eersten Nederduitschen* is in *soort van letters* aan den *eersten Latijnschen* gelijk, doch veel *envoudiger*, *gebrekkelijker* en *onvolkomener*, echter uitgemaakt van een en dezelfde hand (Hoofdstuk IV). De letters van den *tweeden Nederduitschen* en de *beide Latijnsche Spiegels* zijn dezelfde (Hoofdstuk IV). En nu vragen wij: hoe laat het zich met eenige mogelijkheid redelijkerwijze denken, dat de zoo-genaamde *eerste Latijnsche Spiegel* ten tijde van de eerste uitvinding der losse beweegbare letteren, dat is (volgens het gevoelen van HEINEKEN en anderen) tuschen de jaren 1436 of 1440 en 1450, in *Duitschland*, en wel te *Mentz* (want aldaar zouden, volgens deze schrijvers, de losse beweegbare letteren zijn uitgevonden) zoude gedrukt zijn; en de *volgende Latijnsche* en *twee Nederduitsche Spiegels*, met *dezelfde figuren*, met *dezelfde letteren*, op *dezelfde manier*, op *éne zijde* en op papier met *dezelfde papiermerken* vervaardigd, niet vroeger in het licht zouden verschenen zijn, dan tuschen de jaren 1462 en 1470 of 1473, en dus *twintig* of *dertig jaren later*, en dat wel (NB.) in *Nederland* door eenen *Nederlandschen boekdrukker*?

En eindelijk in de *derde* plaats. Volgens HEINEKEN, DE LA SERNA SANTANDER en anderen, is de Boekdrukkunst, althans de wetenschap,

(1) Dit zeggen alle de schrijvers, en dit blijkt ook uit de stukken zelveu.

schap, om met losse beweegbare letteren te drukken, te *Mentz* uitgevonden. Is nu de *eerste Latijnsche Spiegel*, zoo als zij zeggen, vervaardigd ten tijde van de eerste uitvinding dezer soort van letteren, dan is die *Spiegel* noodwendig door GUTTENBERG, FUST of SCHEFFER gedrukt: dit moet ontegenzeggelijk waar zijn. Maar dan vragen wij: wáár is nu het boek, met vermelding van naam en plaats, bij die opgemelde boekdrukkers in het licht gegeven, in hetwelk *gelijksoortige letteren* gevonden worden? En dit toch ware onmisbaar noodig, om de opgemelde stelling staande te houden. Men beschouwe integendeel de *Bijbels* van 1450 en 1462, het *Psalmbock* van 1457 en een aantal hunner eerst uitgegevene werken; men zie het aanmerkelijk onderscheid tusschen *hunne* letteren en die van *alle de Spiegel*s, zoo in *soort*, als in *bedrevenheid* en verdere *volmaking*: en men overtuige zich ook daardoor van de ongegrondheid eener stelling, welke, bij de *befchouwing en vergelijking der stukken* zelve, als zoo vele *onloochenbare proeven*, met geene de minste gratie, zonder nader en genoegzaam bewijs, langer is vol te houden (1).

Na alzoo in het algemeen het gevoelen van HEINEKEN EN DE LA SERNA SANTANDER te

(1) FOURNIER, zoo partijdig tegen *Haarlem*, zegt (*Orig. de l'Imprim.* p. 152.) van de Letteren van den *Spiegel* met zoo vele woorden: „ Le Caractère est à traits quarrés & anguleux, „ comme celui qu'on employoit dans les épitaphes & inscriptions „ du 14e. siècle, & qu'on a appellé *gothique*, mais non pas „ comme celui des premières impressions de *Mayence*, qui étoit „ semblable à l'écriture du temps, & qu'on a distingué en le „ nommant *demi - gothique*.”

te hebben wederlegd, zullen wij nu nog die weinige bijzonderheden in overweging nemen, welke door die schrijvers tot versterking van deze hunne meening zijn bijgebracht.

Zoo zegt, of liever gist, HEINEKEN (1) dat TH. MARTENS de *letteren van den Spiegel ALDAAR* (dahin), dat is te *Aalst*, met zich gebragt zal hebben. — Waar van daan? . . . . Uit *Duitschland* of *Frankrijk*, alwaar hij, volgens hem, de Boekdrukkunst zoude geleerd hebben (2)? Maar hoe! MARTENS zoude in zijnen jeugdigen leeftijd uit *Duitschland* of *Frankrijk* met zich te *Aalst* gebragt hebben *Nederlandsche letteren*, zoo als die in de vijftiende eeuw in *Nederland*, en inzonderheid in het eigenlijk gezegde *Holland*, gebruikt wierden? . . . Welk eene onwaarschijnlijkheid, om niet te zeggen ongerijmdheid!

Indien voorts VELDENAAR de *platen* van den *Spiegel* in *Duitschland* of te *Keulen*, heeft opgedaan, zoo als onze beide schrijvers willen (3); welk is dan de reden, dat hij dezelve niet reeds vroeger in *andere* werken te *Keulen* of te *Leuven* heeft ingevoegd? Hij heeft dit toch wel gedaan in boeken in *Holland* gedrukt vóór de uitgave van zijnen *Spiegel*, bij voorbeeld in de *Euangeliën* en *Epistelen*, door hem ten jare 1481 te *Utrecht* uitgegeven en onder mij berustende. De ware reden is deze, dat hij die platen niet vroeger, dan

voor

(1) *Nachrichten* enz. II, Th. p. 229. *Idée Générale*. p. 458.

(2) *Idée Générale*. p. 458.

(3) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 230. *Dict. Bibl.* T. I. pag. 323. LICHTENBERGER drukt zich hieromtrent niet stellig uit: ook hij schijnt onzeker te zijn, waartoe hij zich zal bepalen.

voor zijne komst in *Holland* (1) heeft bekomen.

Verder zegt HEINEKEN (2), dat, daar VELDENAAR ten jare 1474 de *Fasciculus temporum* te *Leuven* heeft in het licht gegeven, en hij dit boek in den jare 1480 te *Utrecht*, in de Nederduitsche taal, doch met *dezelfde houtsnel-figures*, heeft herdrukt, niemand derhalve kan beslissen, of de platen van de Nederduitsche uitgave van deze *Kronijk* te *Utrecht* of te *Haarlem* door KOSTER zijn gesneden. — Indien ik HEINEKEN wel begrijp, dan zal hij hieruit deze gevolgtrekking hebben willen maken: dat men evenmin kan bepalen, of de prenten van den *Spiegel* te *Utrecht* of te *Haarlem* zijn vervaardigd. Doch, behalve dat de *Fasciculus temporum* nimmer door VELDENAAR te *Leuven* in het jaar 1474 (3), maar wel in 1476 is uitgegeven, zoo wordt deze bedenking (indien men dezelve dien naam kan geven) dadelijk opgeheven door de vergelijking der platen van den *Spiegel* met die van de *Fasciculus*, welke laatsten reeds in den eersten opslag toonen van *later datum* te zijn (4).

LICH-

(1) Hij schijnt in of omstreeks 1479 van *Leuven* naar *Utrecht* te zijn vertrokken. Zie *Dict. Bibl.* T. I. p. 303.

(2) *Idée Générale*. p. 458, 459.

(3) De druk van 1474 is van ARNOLD TER HOERNEN, te *Keulen*.

(4) Ik bezit de onderscheidene uitgaven van 1474, 1476 en 1480, en daaruit is mij gebleken, dat de prenten van die van 1474 ook in geenen deele dezelfde zijn, welke in die van 1476 en 1480 gevonden worden: welke bijzonderheid reeds op zich zelve aanloopt tegen het gevoelen, dat VELDENAAR, zijne voorraad van prenten of figures in *Duitschland* of te *Keulen* heeft opgedaan.

LICHTENBERGER, eindelijk, grondt zijne meening, dat de figuren van den *Spiegel* uit *Duitschland* afkomstig kunnen zijn, hierop, dat *Duitschland* TOEN reeds kunstige plaatsnijders in hout bezat, zoo als (zegt hij) blijkt uit de kapitale letters van het *Psalmbboek* van 1457, uit het *Prentwerk* te *Bamberg* in 1462 en uit de *Fasciculus temporum* te *Keulen* in 1474 gedrukt. Hij spreekt hier alzoo alleen van de figuren en niet van het boek; en het TOEN bepaalt zich tot de jaren 1457, 1462 en 1474. Ondertusfchen zijn de tegenstanders van *Haarlem* het daarin eens (zoo als wij hier voor zagen), dat, *waar dan ook* de eerste Latijnsche *Spiegel* moge gedrukt zijn, dezelve een voortbrengfel is van den eersten tijd der Boekdrukkunst, en wel meer bepaalt van het tijdstip van de uitvinding der losse, beweegbare letteren, en dat dat stuk mitsdien is vervaardigd eenen geruimen tijd vóór de uitgave van het *Psalmbboek* van 1457. Voegt men nu hierbij, dat, volgens het opgegeven gevoelen van onze schrijvers, de figuren nog vroeger dan de tekst zouden zijn gedrukt, dan is het zeker, dat dezelve vele jaren vóór dat *Psalmbboek* zijn aanwezig geweest. En hoe men nu (om niet eens te gewagen van de opgenoemde stukken van 1462 en 1474) uit een in hout gesneden letter van 1457 kan besluiten of opmaken, dat reeds vele jaren bevorens, en wel omstreeks 1430 of 1440, in *Duitschland* kunstige plaatsnijders in hout zijn gevonden, verklaren wij niet te kunnen bevatten: trouwens, deze meening stemt in geen en deele overeen met hetgeen wij bij HEINEKEN op meer dan eene plaats vinden aangeteekend, wegens de ach-

achterlijkheid der Duitschers in het vak der beeldende kunsten, tot op den tijd van ALBERT DURER; noch met het gevoelen van FOURNIER, welke (in zijne *Origine de l'Imprimerie*, p. 146) opgeeft, dat door hem, niettegenstaande zijne navorschingen, vóór of omstreeks de helft der vijftiende eeuw geene schilders of graveurs te Mentz zijn gevonden.

DE LA SERNA SANTANDER heeft nog een nieuw gevoelen omtrent den oorsprong van den *Spiegel* ter bane gebragt; hij vraagt, namelijk (1), waarom het *H: arium* en andere foortgelijke werken (waaronder hij dan ook wel den *Spiegel onzer behoudenis* zal hebben bedoeld) niet te Brugge of liever te Antwerpen zouden kunnen gedrukt zijn, daar toch (volgens hem) blijkt, dat in die steden vóór het midden der vijftiende eeuw reeds *corporatiën* bestonden, waaronder destijds de *printers* (*imprimeurs*) begrepen waren?

Wij zouden, met het hoogste regt, deze bedenking geheel met stilzwijgen kunnen voorbijgaan, daar DE LA SERNA SANTANDER dezelve voor niets anders en meerder opgeeft, dan als eene bloote suppositie, door geen bewijs als eene historische waarheid gestaafd (2). Wij hebben ook dit zoogenaamd *printers-gild* in Hoofdstuk XXIII opzettelijk onderzocht, en hetzelfde, zoo wij vertrouwen, op genoegzame gronden doen vervallen.

Dan,

(1) *Dict. Bibl.* T. I. P. 35, 36. Ook LICHTENBERGER is niet vreemd van dit gevoelen.

(2) Zijne woorden zijn deze: „ *mais tout cela n'est que supposition, et ne peut avoir d'autorité pour prouver un fait historique.*”

Dan, bovendien, daar DE LA SERNA SANTANDER aan de drukkerij van JEAN BRITON in *België* omstreeks de helft der vijftiende eeuw geen geloof heeft gestlagen, vermits er tot nog toe geen eene vrucht van zijnen veertigjarigen arbeid ontdekt is (1); vermeenen wij, op zijn voetspoor, veel meer gerechtigd te zijn, aan het bestaan van een werkzaam PRINTERS GILD tusschen 1440 en 1470 te twijfelen, van hetwelk, alhoewel niet slechts uit *één persoon* (zoo als in het geval van J. BRITON), maar uit eene vereeniging van *een aantal printers of boekdrukkers* bestaande, tot op den huidigen dag insgelijks nog geen een gedrukt stuk bekend is.

Maar verder: indien de *Nederduitsehe Spiegel* niet vroeger het licht heeft gezien, dan na de drukken van *Mentz*, en waarfchijnlijk niet vóór het jaar 1470, hoe kan dezelve dan afkomstig zijn van de *printers*, welke zich, volgens onzen fchrijver, reeds vóór het midden der vijftiende eeuw in een *gild* zouden hebben zamengevoegd? Zoude dan door eene vereeniging van een aantal boekdrukkers in den tijd van *bijna dertig jaren* de kunst aldaar zoo weinig vorderingen hebben gemaakt.... wat zeg ik? zoo zeer zijn achteruitgegaan, dat zoo veel jaren onderzoeks en arbeids het niet verder zouden hebben kunnen brengen, dan tot de voortbrenging van een werk, hetwelk in allen deele door alle de drukken van *Mentz* (die toch alomme verspreid waren en, des needs, ten voorbeelde hadden kunnen dienen) zoo zeer wordt overtroffen, dat men den

Spiegel

(1) *Dict. Bibl. T. L. P.* 355.

Spiegel, in vergelijking met dezelve, kan beschouwen als het werk van eenen *leerling* in de kunst van lettergieten en boekdrukken, of liever (zoo als het in ons oog in waarheid is) als eene der *eerselingen* van deze nieuw uitgevondene wetenschap?

Eindelijk vraagt dezelve schrijver (1): waarom PHILERY de auteur van den *Spiegel* niet zoude kunnen zijn?

Op eene andere plaats (Hoofdstuk XXVI) hebben wij afzonderlijk over dezen PHILERY gehandeld; wij zullen dit thans alhier niet herhalen; maar ons voor het tegenwoordige vergenoegen, met alleen op te merken: dat van hem alleen ééne houtsnede-prent gevonden wordt, waarop deze woorden gegraveerd zijn: *Gheprint t' Antwerpen, by my Philery, de figursnider*; zonder vermelding van eenig jaar; dat dezelve alzo even zeer in de zestiende als in de vijftiende eeuw kan zijn vervaardigd: dat deze PHILERY, volgens DE LA SERNA SANTANDER, ontwijfelbaar lid van het *printers-gild* te *Antwerpen* zoude hebben moeten zijn geweest, doch dat ondertusfchen zijn naam op de registers van deze broederschap niet gevonden wordt; dat, bovendien, onze schrijver zelve zoo weinig gewigt aan deze bedenking heeft gehecht, dat hij dezelve, zonder eenigen den minsten grond, als het ware, slechts als eene vlugtige bedenking, en als ter loops, vraagsgewijze heeft ter nedergesteld; en dat wij reeds zoo vele proeven hebben aangevoerd van de verlegenheid van onzen auteur, *aan wien* hij
toch

(1) *Dict. Bibl.* T. I. p. 54. note (31).

toch wel bij mogelijkheid de vervaardiging van den *Spiegel* zoude kunnen toeschrijven, dat wij het onnoodig oordeelen, ons langer met dezen *Antwerpschen figuursnijder* op te houden.

Het lust ons, voor wij van deze afdeeling afstappen, nog een proefje te leveren van de onzekerheid en verwarring, waarin zich de Heer HEINEKEN bevonden heeft bij de behandeling van den *Nederduitschen Spiegel*. Zie hier hetzelfde:

Na dat hij in zijne *Idée Générale* van bl. 432 tot 450 had gehandeld over de *Latijnsche* drukken van den *Spiegel*, gaat hij op bl. 450 over tot de beschouwing van de twee *Nederduitsche* uitgaven, welken hij, zoo als wij zagen, in zijne onzekerheid, eerst aan TH. MARTENS, daarna aan J. VAN WESTPHALEN, en eindelijk aan J. VELDENNAAR, tracht toe te schrijven. Vervolgens beschouwt bij de uitgave van VELDENNAAR van het jaar 1483, en bij die gelegenheid van het exemplaar van den Heer ENSCHEDÉ te *Haarlem* sprekende, zegt hij (bladz. 462, 463):

„ dat hetzelfde is vermeerderd met 12 vignetten,
 „ op dezelfde wijze als de vorigen in twee-en
 „ gescheiden, voorstellende alzo 12 geschied-
 „ kundige onderwerpen, zoo als dezelve in de
 „ oude Latijnsche handschriften gevonden wor-
 „ den, en vermeerderd met drie nieuwe Hoofd-
 „ stukken of Kapitelen tekst uit het Latijn in
 „ het Nederduitsch vertaald, dienende tot uitleg-
 „ ging der vignetten (1). Deze nieuwelings bij-
 „ ge-

(1) LICHTENBERGER voegt hier nog bij, dat deze vermeerderde Hoofdstukken door VELDENNAAR zijn ingevuld en

„ gevoegde stukken (vervolgt hij) zijn van hetzelfde maakfel en van hetzelfde dessein als de oude (of andere). Er is geene waarfchijnlijkheid, dat dezelve van eenen anderen Meester zijn gekomen, *en deze omftandigheid bevestigt mij te meer in mijne meening, dat de druk van den* TEKST *van DEZEN (de CE) Spiegel met regt* (of liever bepaaldelijk) IS VAN DEN TIJD DER UITVINDING DER BOEKDRUKKUNST (1), en dat de vignetten zijn gegraveerd langen tijd te voren, naar een Latijnsch handschrift, al, zoo de graveur twaalf onderwerpen of zes vignetten daar heeft bijgevoegd, welke de eerste drukker niet heeft gebruikt, doch die door VELDENAAR zijn wedergevonden.” Hierop begint hij dadelijk (bl. 464 en volgg.) de *andere* vertalingen te beschrijven, en wel in de eerste plaats de *Hoogduitfche* overzettingen, enz.

Ik heb den loop der redenering van den Heer HEINEKEN in deszelfs geheel en, zoo veel mogelijk, met zijne eigene woorden moeten mededeelen, ten einde te doen zien, dat daarbij door hem over geene andere uitgave wordt gehandeld, dan over de *Nederduitfche*; en de *tekst* van deze, zegt

gerangfchikt juist ter plaatfe, alwaar dezelve in de oude *handschriften* gevonden worden. Deze bijzonderheid toont zonneklaar: dat men in *Holland* de oude *handschriften* kende en bezat; dat men die *handschriften* heeft gevolgd, en tot *Nederduitfche* uitgave den *Latijnschen* druk niet ten voorbeelde heeft genomen, te meer, om dat deze vermeerderde figuren (welke HEINEKEN en LICHTENBERGER toestemmen van *dezelfde* hand als de overigen te zijn) ook niet in den laatstgemelden druk gevonden worden.

(1) „ *Est faite justement du tems l'invention de la typographie.*”

zegt hij, *is van den tijd der uitvinding der Boekdrukkunst.* — Maar hoe zeer verwacht de Heer HEINEKEN zich nu niet in zijne eigene redeneringen en gevoelens!

Te voren had hij de *Latijnsche* uitgave de eerste en oorspronkelijke genoemd, gedrukt *ten tijde van de uitvinding der losse beweegbare letteren*; de *Nederduitsche* was eene *vertaling* van den *Latijnschen* en alzoo van *later datum*; en thans is deze *Nederduitsche* wederom *van den tijd der uitvinding van de Boekdrukkunst!* De slotfom zijner redeneringen komt, met andere woorden, hierop neder: De *tekst* van den *Nederduitschen Spiegel* is gedrukt *ten tijde van de uitvinding der Boekdrukkunst*; dezelve was ondertuschen *vertaald* naar eene *vroegere Latijnsche* *uitgave*, dat is naar een *gedrukt boek* *vervaardigd vóór den tijd van de uitvinding der Boekdrukkunst!*... (1) *welk eene verwarring! welk eene ongerijmdheid! welk eene tegenstrijdigheid!*

Na alzoo alle de gemaakte bedenkingen tegen den oorsprong en ouderdom van den *Spiegel* te hebben onderzocht, getoetst en wederlegd; na het ongerijmde en tegenstrijdige der gevoelens van HEINEKEN, DE LA SERNA SANTANDER en

(1) FOURNIER was reeds vroeger in dezelfde tegenstrijdigheid van denkbeelden en redeneeringen vervallen. De schrijver van zeker stukje (*Lettre sur l'Origine de l'Imprimerie*, etc. *Strasbourg*. 1761 p. 26, 27.) toont dit ten klaarsten, en laat, na deze aanwijzing, deze woorden volgen: „*Que peut on conclure de ces différentes assertions de M. Fournier? Il en résulte que des Livres parfaitement bien imprimés, des chefs-d'œuvre de l'Art Typographique, ont été imprimés avant l'invention de l'Imprimerie. Telle est la Logique de M. Fournier.*”

en anderen omtrent dit onschatbaar kleinood te hebben aangetoond, moeten wij, ten slotte, de in dezen zoo belangrijke ontdekking mededeelen, dat de *Latijnsche Spiegel*, door hen als den *eersten druk* opgegeven, bij onderzoek is gebleken de *tweede* en alzoo eene *latere uitgave* te zijn, welke, met en benevens de *tweede Nederduitsehe Spiegel*, het laatst het licht heeft gezien (Hoofdstuk IV). — Wat wordt er alsnu (vragen wij) van alle de door hen gemaakte bedenkingen, die op de stelling: *dat dat boek werkelijk het eerst was vervaardigd*, waren gegrond, en die allen met dezelve moesten staan of vallen? — welk gewigt kan men alzoo hechten aan de stoute en beslissende uitspraken van mannen, die wel ter goeder trouwe hebben gedwaald (zoo als wij gaarne willen gelooven), echter op eene zoo sprekende wijze hebben getoond, de onderscheidene stukken of in het geheel niet, of niet met de vereischte oplettendheid en kunde, met elkander te hebben vergeleken, en die alzoo aanleiding hebben gegeven tot de grootste verwarring en tegenstrijdigheid, en mitsdien ter verduistering der waarheid, welke, zoo immer, althans in het onderhavige geval, alleen door een juist en nauwkeurig onderzoek is te ontdekken?

HOOFDSTUK XXI.

Onderzoek, of de oudste Prentwerken uit Duitschland oorspronkelijk, en naderhand in de Nederlanden zijn nagedrukt.

Indien men aan het gezegde van den Heer HEINEKEN geloof wilde slaan, dan zouden genoeg-

noegzaam alle de boeken, met houtsnede-figuren versierd, oorspronkelijk in *Duitschland* vervaardigd of uitgegeven, doch in de *Nederlanden* nagesneden en nagedrukt zijn (1). De Heer DE LA SERNA SANTANDER omhelst hetzelfde gevoelen, en beroept zich te dezen op den Heer HEINEKEN (2). Deze laatstgemelde had beloofd, dit zijn gevoelen te zullen staven; doch, hoe onmisbaar noodzakelijk dit ware, en hoezeer er, indien zijne stelling waarheid bevattede, onder zoo vele overblijffelen der eerst uitgevonden Prent- en Boekdrukkunst als thans nog voorhanden zijn, ten minste nog wel ééne enkele *Hoogduitsche* *cerfeling* zoude te vinden zijn, is hij echter deswegens in gebreken gebleven, althans ik heb dezelve nergens in zijne *Nachrichten*, noch in zijne *Idee Générale*, noch in zijne *Neue Nachrichten* aangetroffen. Wij vinden dus al wederom niets dan bloote woorden zonder eenig bewijs, en wij konden ons alzoo, met het hoogste regt, van de wederlegging van dit gevoelen ontslagen rekenen. Dan, daar uit een bepaald en naauwkeurig onderzoek te dezen niet alleen het ongerijmde dezer meening, maar veel meer het tegengestelde van dezelve zal blijken, hebben wij ons gaarne de moeite willen getroosten, uit alle de bij ons bekende auteurs op te zamelen die oude prentwerken, welke buiten tegenspraak aan *Duitschland* moeten worden toegekend. Daaruit toch zal men kunnen nagaan, tot welken *hoogen ouderdom* deze Hoogduitsche uitgaven kunnen worden gebracht;

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 193. *Idee Générale*. p. 377, 483.

(2) *Dict. Bibl.* T. I. p. 37-40, 54.

bragt; terwijl men tevens daardoor in staat zal worden gesteld, om het besluit op te maken op de vraag: *of en in hoe verre de oudste bekende prentwerken kunnen worden gezegd, oorspronkelijk in Duitschland te zijn gedrukt?* En ziet hier den uitslag onzer nasporingen.

1. Van de OPENBARINGE VAN JOHANNES, het HOOGHE LIED, de ARS MEMORANDI en de HISTORIA BEATAE MARIAE VIRGINIS EX EVANGELIIS & PATRIBUS EXCERPTA & PER FIGURAS DEMONSTRATA, allen (met uitzondering welligt van het laatstgemelde, hetwelk eenigzins jonger is) onder de eerste en oudste prentwerken gerangschikt, zijn geene Hoogduitsche uitgaven bekend, noch door mij, zoo veel ik heb kunnen nagaan, bij eenigen schrijver vermeld of aangehaald gevonden.

2. Van den BIJBEL DER ARMEN vindt men drie Hoogduitsche drukken; de eene van 1470 (1); de andere van 1475 (2); en eindelijk de derde of eerste, mogelijk te *Bamberg*, in of omstreeks den jare 1461 gedrukt met *gegoten* letteren, en alzoo buiten allen redelijken tegenpraak van jonger datum, dan die, welke uit *vaste* letteren bestaan (3).

3. De ARS MORIENDI. Hiervan wordt eene uitgave aangehaald, in welke wel de afzonderlijke uitleggingen in de *Latijnsche*, doch de beschrijvingen op de prenten zelve in de *Hoogduitsche* taal zijn gegraveerd. Deze editie is alzoo vermoedelijk uit *Duitschland* afkomstig. Doch daar dit
stuk

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 147-149. *Idée Générale*. p. 323-325.

(2) *Ibid.* Th. II. p. 150. *Ibid.* p. 327.

(3) *Ibid.* Th. II. p. 150-152. *Ibid.* p. 327, 328.

stuk met zwarteren inkt is gedrukt dan de andere prentwerken, is hetzelfde later vervaardigd, zoo als dan ook deze uitgave door HEINEKEN zelve als de *vijsde* of *zesde* wordt vermeld (1). Voorts eene van 1473, vervaardigd door *Hans Sporer* (2). Eene andere, uitgegeven bij *Ludwig Hohenvanng van Elchingen*, welke omstreeks 1477 te *Ulm* drukte (3). En eindelijk een, welke in het jaar 1494 te *Leipzig* het licht heeft gezien (4).

4. Van den SPIEGEL ONZER BEHOUDENIS schijnt eene uitgave te zijn in twee talen, te weten in de *Latijnsche* en *Hoogduitsche*, welke, ten jare 1471, te *Augsburg* is van de pers gekomen (5). Van de eigenlijke Hoogduitsche drukken is, volgens DE LA SERNA SANTANDER en HEINEKEN (6) de oudste, die, welke met de karakters van *Gunther Zainer van Reutlingen*, te *Augsburg*, vóór het jaar 1471, is vervaardigd; in welke stad ten jare 1468 van zijne hand het eerste gedrukte boek verscheen (7). Daarop zal volgen eene uitgave van 1476 te *Bazel* bij

Bcr-

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 212. *Idde Générale*. p. 418.

(2) *Ibid.* Th. II. p. 215, 216. *Ibid.* p. 420—425. *Nouve Nachrichten*. p. 146.

(3) *Ibid.* Th. II. p. 216, 217. *Ibid.* p. 422, 423. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 219. *Neue Nachrichten*. p. 147.

(4) *Ibid.* Th. II. p. 218. *Ibid.* p. 424.

(5) G. W. ZAPP, *Annales Typogr.* p. 97. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 39. *Catal. Bibl. Johann. Argent.* p. 260.

(6) *Dict. Bibl.* T. I. p. 40. T. III. p. 365. *Idde Générale*. p. 464—470.

(7) *Ibid.* T. I. p. 164.

Bernard Richel (1); alsdan die, welke vermoedelijk is gedrukt te *Augsburg*, bij *Anton Sarg*, tusſchen 1475 en 1498 (2); nog eene andere bij *denzelfden* (3); voorts eene van *Peter Berger*, te *Augsburg*, van 1489 (4); eene andere, in dezelfde ſtad, ten jare 1492, bij *Hans Schonſperger* gedrukt (5); en eindelijk eene, ten jare 1500 bij denzelfden drukker van de pers gekomen (6). (7)

Van

(1) *Dict. Bibl.* T. I. p. 40. T. III. p. 365. *Idée Générale.* p. 470—471.

(2) G. W. ZAPP, *Augsburgs Buchdruckersgeschichte.* T. I. p. 139. *Dict. Bibl.* T. I. p. 166.

(3) *Ibid.* T. II. p. 248. (4) *Ibid.* T. I. p. 93.

(5) *Ibid.* T. I. p. 104. *Dict. Bibl.* T. I. p. 40. *Idée Générale.* p. 471, 472.

(6) *Ibid.* T. I. p. 137. *Ibid.* T. I. p. 40. *Ibid.* p. 472.

(7) Ik moet bij deze gelegenheid opmerken, dat het onbegrijpelijk is, dat, de anders zoo oordeelkundige, DE LA SERNA S A N T A N D E R, onder anderen, de *Hoogduitsche* uitgaven van den *Spiegel* heeft aangevoerd, ten betooge, dat de oudſte prentwerken uit *Duitschland* afkomstig zijn. De *oudſte* editie is volgens hem van omſtreeks 1471, zoo als wij hierboven zagen, en ondertuſſchen zegt hij op bl. 37—40 van het 1ſte deel van zijne *Dict. Bibl.* „ Mr. le baron de Heinken à déjà prouvé démonſtrativement, que tous ces livres avec des images gravées en bois ont été originairement faits et imprimés en Allemagne: on peut conſulter à ce ſujet l'ouvrage intitulé: *Idée générale d'une collection complète d'essampes; Leipſick, 1771, in 8°.*, où l'on trouve, entr'autres, une notice très-détaillée de diverses éditions du *Speculum humana ſalvationis*; ouvrage que le conte de Junius et les prétentions des Hollandais ont rendu fameux: on y verra qu'il en exiſte deux éditions latines ſans date; une autre latine-allemande, imprimée à Augsburg, en 1471; plusieurs en langue allemande, dont les unes ſans date, et les autres avec les dates de 1476, 1492 et 1500.” — Hoe en op welke wijze nu het gevoelen van

HET

Van DER ENDEKRIST is eene uitgave bekend in de Hoogduitsche taal, met zeer goed gegeveerde figuren versierd en met eene nette en fraaije letter gedrukt. Dit stuk is alzoo van later datum dan de anderen, zoo als door HEINEKEN zelve wordt bevestigd, daar hij zegt, dat de door hem medegedeelde prent van hetzelfde iets gelijks heeft met de laatste of vijfde uitgave van de *Openbaringe van Johannes* (1); voorts eene van 1472, vervaardigd door *Junghansz, priifma-ler te Nurenberg* (2); en eindelijk eene derde en latere uitgave, zonder jaar, op beide zijden, met een gegoten letter en door middel van een boekdrukkerspers gedrukt. (3).

Offchoon in het Hoogduitsche werk, bekend onder den titel van: *DIE KUNST CYROMANTIA VAN DR. HARTLIEB*, het jaartal 1448 gevonden wordt, houdt men het thans algemeen daarvoor, dat dit jaartal het tijdstip van het *opstellen* of *vertalen* van dit boek aanduidt, doch dat hetzelfde in later tijd het licht heeft gezien: hetwelk ook daardoor bevestigd wordt, dat hetzelfde op beide zijden met een boekdrukkerspers is gedrukt (4).

Het

HEINEKEN en DE LASERNA SANTANDER omtrent den oorsprong der oudste prentwerken wordt bevestigd door *Hoogduitsche drukken* van 1471, 1476, 1489, 1492 en 1500, verklaar ik volmondig niet te kunnen bevatten.

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 194. *Idee Générale*. pag. 384 — 393.

(2) *Idee Générale*. p. 385, 392. *Dict. Bibl.* T. II. p. 392. *Noue Nachrichten*. p. 145, 146.

(3) *Ibid.* p. 385, 398.

(4) MEERMAN, *Orig. Typogr.* T. I. p. 246. *Nachrichten* enz. Th. II. p. 238 — 240. *Idee Générale*. p. 479 — 482.

G. w.

Het LIBER SIMILITUDINIS (FABEL-BOEK) zoude, volgens het gevoelen van sommigen, in het jaar 1461 te *Bamberg*, bij *Albert Pfister*, zijn van de pers gekomen (1).

De HISTORIA JOSEPHI, DANIELIS, JUDITH ET ESTHER is mede te *Bamberg* bij denzelfden drukker, in het volgend jaar 1462, in het licht gegeven (2).

De HISTORI JOSAPHAT UND BARLAAM is vermoedelijk te *Augsburg* door *Gunther Zainer van Reutlingen*, in of omstreeks het jaar 1470 voortgebracht (3).

Eindelijk vind ik zeker prentwerk, genaamd: VON DER RECHTLICHEN UEBERWINDUNG CRISTI WIDER SATHAN DEN FÜRSTEN DER HELLE, hetwelk ten jare 1472 te *Augsburg* bij *Gunther Zainer* is gedrukt (4). (5)

Men ziet alzoo, dat genoegzaam alle deze prentwerken zijn gedrukt van den jare 1461 tot 1500; dat de vroegste, welke men met eenige

waar-

G. W. ZAPP, *Augsb. Buchdr.* T. I. *Hist. Einleit.* p. IV en V. *Dict. Bibl.* T. I. p. 163. T. III p. 3, 4. DAUNOU, *Analyse &c.* p. 14, 27, 28 enz. *Neue Nachrichten.* p. 115, 146.

(1) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 21, 22. *Idée Générale.* pag. 275, 276. CAMUS, *Notice d'un livre imprimé à Bamberg en 1462, Paris an VII.* *Dict. Bibl.* T. I. p. 124. T. II. p. 409, 410. T. III. p. 20, 21, 22.

(2) CAMUS, *Notice* etc.

(3) *Neue Nachrichten.* p. 250, 251.

(4) G. W. ZAPP, *Augsburgs Buchdrucker-gesellschaft.* T. I. *Hist. Einleit.* p. VII en Tab. III.

(5) De prentwerken, door HEINEKEN, in zijne *Neue Nachrichten.* p. 248—275 vermeld, dragen geene kenmerken van hoogerem ouderdom, en worden ook niet door hem als zoodanig opgegeven.

waarschijnlijkheid kan aanvoeren, vier jaren na het *Pfalmbock* van *Mentz* van 1457 het licht heeft gezien. En hoe kan men dan met vollen ernst een gevoel voorstaan en omhelzen, volgens hetwelk de oudste prentwerken hunnen oorsprong aan *Duitschland* verschuldigd zouden zijn, en naderhand in de *Nederlanden* zijn nagedrukt?

Men werpe ons niet tegen, dat de alleroudfste dezer prentwerken in de *Latijnsche* taal zijn opgesteld, en dat, daar die taal te dien tijde de taal der geleerden en in algemeen gebruik was, die stukken zeer wel in *Duitschland* kunnen zijn vervaardigd. Hierin toch staan *Nederland* en *Duitschland* gelijk. Maar welke zijn nu de gronden, om het laatste boven het eerste den voorrang te geven? Waar is, onder de *eerstelingen* der Prent- of Boekdrukkunst, het boek, hetwelk door deszelfs opstel in de *Hoogduitsche* taal deszelfs vaderland aanwijst? *Nederland* alleen bezit de zoodanigen. Deszelfs *Spiegel onzer Behoudenis*, tot tweemalen toe in de *Nederduitsche taal* gedrukt, brengt ons op het spoor, ter ontdekking van den bron en oorsprong dezer edele en onschatbare wetenschap, wier aanwas, opkweeking en volmaking (wij stemmen dit volgaarne toe) aan de vlijt en zorg van het bekende driemanschap te *Mentz* te danken is, doch wier wieg en bakermat in *Holland* moet gezocht worden.

Wij zouden voorts kunnen vragen, hoe dit gevoel van *HEBINEKEN* is overeen te brengen met zijn beklag over de achterlijkheid der Duitschers in het vak der beeldende kunsten (1)? Dit toch

we-

(1) *Nachrichten* enz. Th. I. *Vorrede*. p. III—VIII. *Nieuw Nachrichten*. p. 74, 75, 150, 151, 290.

wederspreekt reeds op zich zelve het denkbeeld, dat de Duitschers in de vijftiende eeuw de voorgangers en leermeesters der andere volken in de teeken- en graveerkunst zouden zijn geweest. En hoe zouden het, onder anderen, die van *Mentz* bij mogelijkheid hebben kunnen zijn, indien, zoo als door FOURNIER (1) verzekerd wordt, vóór of omstreeks de helft der vijftiende eeuw geen een schilder of graveur in die stad gevonden werd? — Dan, wij meenen reeds genoeg gezegd te hebben, om te doen zien, dat, indien men de waarheid hulde wil doen, het gevoelen van HEINEKEN EN DE LASERNA SANTANDER, wel verre van op eenigen aannemelijken grond te zijn gebouwd, veel meer moet worden omgekeerd, en alzoo tot het besluit moet worden overgegaan, dat de eerstelingen der Prent- of Boekdrukkunst oorspronkelijk in de *Nederlanden* vervaardigd en meestal in *Duitschland* nagedrukt zijn, zoo als uit het werk van HEINEKEN zelve kan blijken, vermits alle de door hem aangevoerde Duitfche werken in later tijd zijn van de pers gekomen. Daarmede stemt overeen de betuiging van den Heer DES ROCHES (2), dat, namelijk, *drie uitgaven van den Spiegel, zonder tegenspraak, de drukken van Duitschland in oudheid verre te boven gaan*; en ook daarmede vereenigt zich Professor SCHWARZ (een Duitfcher), daar hij, van eenige door hem opgenoemde prentwerken sprekende, zegt, *dat dezelve*

als

(1) *De l'Orig. de l'Impr.* p. 146.

(2) *Verhandeling*, enz. Zie *Letteroefening* 1778. N°. 8. bladz. 357.

alle in Duitschland NAAR of VOLGENS KOSTERS MANIER OF KUNST, in tafelen zijn gefloken of gegraveerd en afgedrukt (1).

H O O F D S T U K XXII.

Tegenstrijdigheden in de verhalen der Schrijvers voor Mentz en Straatsburg.

Wanneer wij de overgrootte menigte van schrijvers, welke over de uitvinding der Boekdruk-kunst gehandeld hebben, nagaan, dan moeten wij ons ten hoogste verwonderen over de duisterheid, verwarring, onzekerheid en tegenstrijdigheid, welke, inzonderheid bij de zoodanigen, die hunne pennen voor *Duitschland* gevoerd hebben, met betrekking tot de uitvinding zelve, gevonden wordt. De onderlinge verschillen omtrent gewigtige hoofdpunten, die men bij hen alomme aantreft, kunnen niet nalaten een ongunstig gevoelen omtrent de zaak, die zij voorstaan, bij den onpartijdigen beschouwer en onderzoeker, te doen geboren worden. Immers, indien het aan geene twijfeling of tegenspraak onderhevig was, dat de eerste beginfelen der Boekdruk-kunst te *Mentz* door JOHAN GUTTENBERG waren uitgedacht en geleverd, dan zoude eene éénstemmigheid, eene overeenkomst bij de voorstanders van dit gevoelen gevonden worden. Nu, integendeel, ontmoet men bij hen de uiteenloopendste verhalen omtrent den *tijd*, wanneer, de *wijze*, waarop, en den *persoon*, door wien deze wetenschap het eerst

(1) F. C. LESSERN, *Typogr. Jubilans.* p. 42 in de noot (**).

eerst is uitgevonden. De Nederlanders, daarentegen, hebben bestendig en eenparig den roem der uitvinding aan de stad *Haarlem* en haren onsterfelijken inwoner LAURENS JANSZON KOSTER toegeschreven.

Van deze verschillende gevoelens konde men zich reeds voor bijna tweehonderd jaren bij eenen voornamen tegenstander van *Haarlem* (1) overtuigen. — SZIZ (2) heeft, naderhand, een groot gedeelte dezer verschillen aangevoerd en opgeteekend.

De geleerde DAUNOU, lid van het Institut te *Parijs*, zoo zeer bekend met alle de schrijvers over deze wetenschap, wier onderscheidene gevoelens door hem zijn onderzocht en zeer oordeelkundig voorgedragen (3), heeft, nog voor weinige jaren, eene bevestigende proeve van deze verschillende meeningen onder de voorstanders van *Mentz* gegeven, daar hij met zoo vele woorden zegt (4): „*Que Mayence ait vu naître l'imprimerie, c'est l'opinion la plus commune; mais*
„ ceux

(1) G. NAUDÉ, *de l'invention de l'Impr. Paris 1630.* Verlofelijk, onder anderen: DE BRUIJN, *Gesh. der stad Haarlem*, bladz. 239.

(2) *Dorde Jubeljaar* enz. bl. 122 en volgg.

(3) P. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. p. 312, geeft van hem dit loffelijk getuigenis: „*Il a eu l'art de renfermer dans quelques pages la quintessence de sept à huit cents écrits vains qui ont traité diversement de l'origine de l'imprimerie et de ses premiers produits. Son ouvrage peut servir de modèle de syle et d'impartialité à tous ceux qui, par la suite, voudront revenir sur cette matière, l'objet de tant de discussions.*”

(4) Zie zijne *Analyse des opinions diverses sur l'origine de l'imprimerie. Paris. An XI.* p. 78 — 80.

„ ceux qui la soutiennent ne sont d'accord ni sur
 „ l'époque ni sur l'auteur de cette invention. Quel-
 „ le est, depuis 1440 jusqu'en 1457, la véritable
 „ date de son origine? Le créateur de l'art est-il
 „ Gutenberg, ou Faust, ou Schoeffer? y ont-ils
 „ contribué tous trois? et quelle part chacun d'eux
 „ y a-t-il prise? les noms de Guttemberg et de
 „ Genssleich appartiennent-ils à deux hommes, ou
 „ à un seul? et celui-là était-il né à Mayence ou
 „ à Strasbourg? était-il gentilhomme ou valet, ar-
 „ tiste ou prêteur de fonds? Jean ou Pierre Faust
 „ ou Fusth était-il orfèvre ou libraire? s'appelaient-ils
 „ aussi Gutmann, ou bien est-ce lui qu'il faut
 „ surnommer Genssleich? est-ce lui encore qu'il
 „ faut reconnaître dans le fabuleux personnage,
 „ célèbre sous le nom du magicien Faust? Schoeffer
 „ était-il père ou clerc? devint-il gendre de Gut-
 „ temberg ou de Fusth? n'y eut-il dans cette pre-
 „ mière imprimerie qu'un seul Schoeffer? ou faut-
 „ il en distinguer deux, l'un ecclésiastique et l'autre
 „ laïc? Quels ont été les premiers procédés
 „ de l'inventeur ou des inventeurs? a-t-il ou ont-ils
 „ d'abord employé des planches fixes, ou des carac-
 „ tères métalliques taillés, ou de tiges fondues sur
 „ lesquelles on gravait la lettre? ou bien a-t-on
 „ passé immédiatement des caractères mobiles de
 „ bois aux caractères de fonte, tels que nous les
 „ employons aujourd'hui? ce genre de caractères
 „ a-t-il été inventé ou seulement perfectionné par
 „ Schoeffer? quels livres enfin sont sortis les pre-
 „ miers des presses de Mayence? par qui, quand
 „ et comment ont-ils été imprimés? ces questions
 „ sans doute ne sont pas toutes également pro-
 „ blématiques, ni toutes également importan-
 „ tes: mais il n'en est aucune qui ne soit résolue de

Ee

„ dif-

„ différentes manières dans les divers écrits publiés
 „ depuis 1600 jusqu'en 1802, par ceux même qui
 „ s'accordent d'ailleurs à faire de Mayence le ber-
 „ ceau de l'imprimerie.”

Wij hadden wel lust alle deze verschillen, welke
 kers aanwezen zelfs door DE LA SERNA SAN-
 TANDER (1) niet hebben kunnen worden ont-
 kend, en door den Engelschen schrijver T. CO-
 GRAN (2) niet onopgemerkt zijn voorbijgegaan,
 meer bijzonder op te teekenen en voor te dragen;
 doch, daar wij daarmede een geheel boekdeel
 zouden kunnen vullen, moeten wij ons daarvan
 onthouden.

Om echter onze lezers van de waarheid dezer
 zaak te overtuigen, zullen wij eenigen dezer ver-
 schillende gevoelens aanvoeren, die ter genoegza-
 me proeve zullen verstrekken, dat wij ons ook
 te dezen van geene magtspreuken of bloote be-
 woordingen bedienen.

Om nu niet meer dan slechts met een enkel
 woord te gewagen van hen, welke de uitvinding
 der Boekdrukkunst elders, dan te Mentz of te
 Straatsburg zoeken, en de ontdekking derzelve
 aan andere personen, dan aan GUTTENBERG,
 FUST, SCHEFFER of MENTEL toekennen,
 — zoo als, bij voorbeeld, POMPHONIUS LÆ-
 TUS (3) en MATTHÆUS LUNENSIS (4) aan

SA-

(1) *Dict. Bibl.* T. I. p. 4.

(2) *Reize langs den Rhijn*, enz. bladz. 403, 418, 425, 427,
 450, 456, 457.

(3) P. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 4. Part. II. p. 40.
 J. J. CLESSEN, *Drittes Jubel-Fest* &c. p. 20. en anderen.

(4) *De Rerum Inventoribus*. Cap. XII. NAUDÉ, *Addit. à
 l'Hist. de Louis X.* p. 236. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 4.

SATURNUS in *Italle*; ANTONIO DEL CORNO (1) aan PAMPHILIUS CASTALDI, een poëet te *Feldre*; JOHANNES ANTHONIUS CAMPANUS (2) aan ÜLRICH HAHN, boekdrukker te *Rome*; OMNIBONUS LEONICENUS en anderen (3) aan NICOLAAS JENSON; DOMINICO MANNI (4) aan BERNARD CENNINI, goudsmit te *Florence*, geboren in het jaar 1412; — noch ook dat JOSEPH VERNAZZA (5) wil, dat het *Concilia Wurceburgensia*, een werk in folio, met monikenschrift gedrukt, vroeger het licht zoude hebben gezien, dan het *Psalmbboek* van 1457, door hetwelk alzoo niet weinig den roem, waarop de stad *Mentz* bij dat *Psalmbboek* aanspraak maakt, zoude worden verminderd; — bepalen wij ons liefst meer regeleert tot diegenen, welke zich in het algemeen

VOOR

(1) In zijne *Memoire Istoriche de feltri*. Zie ook: J. J. CLESSÉN. p. 19.

(2) MALLINKROT. C. I p. 3. F. C. LESSERN, *Typ. Jubilans* &c. p. 20. J. E. KAPPENS, *Die so nöthig als nützliche Buchdruckerkunst* &c. p. 14, 15 enz. P. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 40.

(3) *Keulsche Kronijk* van 1499. MALLINKROT. C. I. p. 3. KÖHLEK, *Ehren-Restung*. p. 45. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 4 et 7. F. C. LESSERN. p. 21. J. E. KAPPENS. p. 14, 15. *Catal. raisonné de Crevenna*. Vol. I. p. 74, 75. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 171.

(4) *Della prima promulgazione de libri in Firenze*, lezione *Istoriale*, gedrukt te *Florence* in 1761. J. G. J. BREITKOPF, *Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst*. p. 5. en volg. WURDTWEIN, *Bibl. Mog.* p. 49.

(5) *Lezione sopra de la stampa*, te *Cagliari* ten jare 1778 uitgegeven. J. G. J. BREITKOPF. p. 9—11. G. W. ZAPP, *Aelteste Buchdrucker-geschiehte von Maynz*, in de *Annalen*. pag. 151—153. WURDTWEIN, *Bibl. Mog.* p. 49.

voor *Duitschland*, of meer bijzonder voor de steden *Mentz* of *Straatsburg* hebben verklaard.

Indien men den roem der eerste uitvinding aan de eerstgemelde stad wil toekennen, dan is het bij alle onpartijdigen buiten tegenspraak, dat dezelve alleen aan J. GUTTENBERG moet worden toegeschreven. Niets was alzoo natuurlijker, dan dat deze persoon door alle de voorstanders van *Mentz* eenstemmig en ten alle tijde aan het hoofd was geplaatst, en zijn naam bij de vermelding der ontdekking nimmer achterwege gelaten, veel min door die van anderen vervangen; hetgeen echter maar al te dikwerf heeft plaats gehad, en alzoo ten blijke verstrekt van hunne weinig overeenstemming te dezen. De voorbeelden hiervan zijn te menigvuldig en te overbekend, dan dat wij dezelve alhier allen zouden behoeven aan te halen. Wij beroepen ons thans alleen op alle de *onderschriften* der boeken, in de stad *Mentz* zelve, sints den jare 1457 gedrukt en uitgegeven, waarbij van de nieuwe wetenschap wordt gewaagd, en in welken geene enkele reize den naam van J. GUTTENBERG als deszelfs uitvinder, maar wel, telken male, die van J. FAUST en P. SCHEFFER, gevonden wordt; eene *verzwijging*, welke, zoo zij al aan geene opzettelijke kwade trouw is toe te schrijven, nimmer echter, in het oog zelfs van den ijverigen voorstander van *Mentz*, van eene ondankbaarheid met betrekking tot 's mans verdienste, althans van eene onverschoonbare nalatigheid, zal kunnen worden vrijgepleit, en in allen gevalle aanleiding heeft kunnen en moeten geven tot de groffste dwalingen om-

omtrent den eersten Mentzischen boekdrukker: zoo als dan ook, onder anderen, eene der hevigste tegenstanders van *Haarlem*, de bekende Parijſche lettergieter FOURNIER (1), op grond der door hem opgegevene redenen, ſtellig heeft gezegd, dat GUTTENBERG de eerſte uitvinder *niet* is geweest.

En zelfs de zoodanigen, welke die eer aan GUTTENBERG toekennen, zijn het onderling niet eens, of GUTTENBERG en GENSFLEIS *één* of *twee onderscheidene perſonen* zijn geweest. Wij hebben de bijzondere gevoelens van velen te dezen hiervoren (Hoofdstuk VIII en elders) aange teekend, en mogen dezelve, ter vermindering van alle onnoodige herhalingen, thans alhier niet afzonderlijk aanvoeren. HEINEKEN en DE LA SERNA SANTANDER inzonderheid hebben alle moeite aangewend, ten betooge, dat door deze beide namen slechts *één en denzelfden perſoon* is bedoeld geworden. Wij mogen ook hieromtrent in geen nieuw onderzoek treden: het is ons voor het tegenwoordige genoeg te hebben doen zien, dat ook te dezen zeer verschillende gevoelens bestaan.

Dan men heeft het niet bij de verzwijging van den naam van GUTTENBERG laten berusten, maar,

(1) Zie zijne vier stukjes, getiteld: *Dissert. sur l'orig. et les progrès de l'art de graver en bois. Paris. Barbou, 1758. De l'orig. et des product. de l'impr. primitive en taille de bois. Ibid. 1759. — Observat. sur les Vindiciæ typograph. de Schoepflin. Ibid. 1760. — Remarques, etc. pour servir de suite au Traité de l'orig. de l'imprim. Ibid. 1761. in 8º. — Zie ook: DAUNOU, *Analyse* etc. p. 90.*

maar, bovendien, de eerste ontdekking dadelijk aan JOHANNES FUST en *anderen* toegeschreven.

JOHAN SCHEFFER, Zoon van PIETER SCHEFFER, kleinzoon van JOHANNES FUST, en opvolger in de drukkerij te *Ments*, aan wien alzo de ware toedragt der zaak zeer wel bekend zal zijn geweest, is zoo zeer van het spoor der waarheid afgedwaald, dat hij zich niet ontzien heeft, om den roem der ontdekking aan zijnen moederlijken grootvader J. FUST toe te schrijven. Achter een bij hem, ten jare 1517, gedrukt *Breviarjum*, als ook achter dat van 1516 (1), heeft hij een verhaal der uitvinding geplaatst, bij hetwelk hij dezen zijnen grootvader noemt *primarii auctoris*, zonder een enkel woord van GUTTENBERG te gewagen. Wij kunnen het niet wel aan iets anders, dan aan eene overdrevene voorouderlijke liefde toeschrijven, dat hij anderen in den waan heeft trachten te brengen, en sommigen werkelijk gebragt, dat J. FUST niet alleen als de *voornaamste*, maar zelfs als de *eerste auteur* en *uitvinder* der Boekdrukkunst moest worden beschouwd.

De beroemde ERASMUS VAN ROTTERDAM (2) zwijgt insgelijks van GUTTENBERG, en

(1) Zie P. MARCHAND, *Hist. de l'Impr* P. II. p. 9, 10, 81, 82. KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 1, 49, 50, 93, 94. S. A. WURDTWEIN, *Ebt. Mogunt.* p. 145, 146. *Neue Nachrichten* enz. Th. II. p. 307, 308. *Levon van Laurens Moster*. 1730. bl. 37, 38. COGAN, *Reize* enz. bh. 451, 452. WESTREEMEN, *Verhandeling* enz. bl. 174, 175 en anderen. *Nieuw Nieuwsichten*. p. 238. Zie ook Hoofdstuk IX.

(2) *In praefatione ad Livii. Mogunt.* 1519. Zie voorts: MEERMAN, *Orig. Typogr.* P. II. p. 137. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 24, 25. DAUNOU, *Analyse*. p. 45. COGAN, *Reize* enz. bl. 425, 426.

en noemt alleen JAN FAUST, ten blijke alzoo, dat deze geleerde man, welke door die van *Mentz* met zoo veel ophef wordt aangevoerd, van de waarheid der zaak in geen deele heeft kennis gedragen, en mogelijk door het onderschrift van het zoo even aangehaalde *Breviarium* van J. SCHEFFER is misleid geworden.

In een handschrift van eene der latere naneven van FUST, genaamd JOHANN FRIEDRICH FAUST VAN AFSCHAFFENBURG DE JONGE (1) vindt men, onder anderen, opgeteekend, dat JOHANNES FAUST de eigenlijke *uitvinder* der *vaste en losse* letteren zoude zijn; dat hij die uitvinding vervolgens met zijn knecht (naderhand zijn schoonzoon) PETER SCHOFFER zoude hebben voltooid; dat JOHANN VON GUTTENBERG zich naderhand bij FUST vervoegd *en dezen met geld ondersteund* zoude hebben; dat tuschen henlieden twist ontstaan zijnde, GUTTENBERG naar *Straatsburg* was vertrokken, *aldaar* welligt met eenige anderen *eene eigene drukkerij had opgerigt*, en dat het geheim, door deze afscheiding van personen sints het jaar 1455 was verspreid geworden.

JOHANN STUMPFEN, wiens *Chronick* (2) in den jare 1546 was voleindigd en afgeschreven, vermeld in dezelve op pag. XXII, dat de Boekdruk-

(1) KÖHLER, *Ehren-Rettung*. p. 89—94. MARCHAND, *Mss. de l'Impr.* P. II. p. 57 en anderen.

(2) De titel van dit werk luidt als volgt: *Gemeiner Loblicher Eydgnooschaft Stetten Landen und Völkern Chroniewürdiger thaaten beschreibungh; durch JOHANN STUMPFEN. Zürich 1586. In gr. folio.*

drukkunst, ten jare 1446, te *Mentz* en te *Snaatsburg* zoude sijn uitgevonden door JOHAN FAUSTUM.

Ook CHR. MAGÉUS, P. APPIANUS, GILB. GENEBRANDUS, P. RAMUS, VIGNERUS, PASQUIEREN BERNHARD MALLINKROT (1) houden veel meer J. FAUST als J. GUTTENBERG voor den uitvinder.

JOAN TURCKMAIER of AVENTINUS, geboren in het jaar 1474, schrijft (2) aan FAUST en SCHEFFER beiden de eer der ontdekking toe; hij noemt ook wel J. GUTTENBERG, doch maakt hem werkman van de twee anderen, en die geen, door wien hun geheim door *Duitschland* is verspreid geworden.

In de *Annales van Augsburg* van GASSARI (3) vindt men bijna hetzelfde.

GABRIËL NAUDÉ noemt FAUST en SCHEFFER de twee eerste Boekdruckers der wereld (4).

MARIANGELUS AGOURBIUS (5) zegt, dat de metalen letteren zijn bedacht door JAN FAUST en volmaakt door PIETER SCHEFFER, doch zwijgt al mede van J. GUTTENBERG.

P 6.

(1) MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 7, 25, 49. P. II. p. 44, 81. MALLINKROT, *de ortu ac progressu artis Typographicae.* Col. Agripp. 1640. p. 126, 127. Vergelijk wijders: F. C. LESSERN, *Typogr. Jubilans, Einleitung.* p. II.

(2) In *Annal. Boici.* Lib. VII. Cap. XXVI. No. 16. *Ingolstadtii* 1554, herdrukt te *Bazel*, in 1580, 1615 en 1627 en te *Leipzig* in 1710. Zie wijders: KÖHLERS *Ehren-Rettung.* p. 67. DAUNOU, *Analyse.* p. 44, 45. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 149, 150, en anderen.

(3) DAUNOU, *Analyse.* p. 45.

(4) MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* P. II. p. 88.

(5) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 214, 215, en anderen.

POLYDORUS VIRGILIUS dwaalt nog verder van het spoor, daar hij, in de eerste uitgave van zijn *Rerum inventoribus* van 1499, als uitvinder noemt eenen *Duitscher*, genaamd PIETER, te *Ments*, doch niets van GUTTENBERG of FUST gewaagd. In eene latere uitgave van dit werk van 1517 heeft men dit, met alle historische waarheid strijdig, berigt verbeterd, en in plaats van PIETER (de voornaam van SCHEFFER) gesteld dien van JAN GUTTENBERG (1). Prof. C. O. SCHWARZ (2) is in eene niet min grove dwaling vervallen, daar hij van meening is, dat te *Mentz* TWEE PIETER SCHEFFER'S zooden hebben bestaan, de een als een geestelijk (*clericus*) en de ander als een wereldlijk persoon (*puer*) beschreven, terwijl LE CLERC (3) insgelijks van TWEE SCHEFFERS spreekt, *beider schoonsonen* van FUST.

JOHANNES PHILIPPUS DE LIGNAMINE betreedt een ander spoor en vermeldt (4), op het jaar

(1) MARCHESD, *Hista de l'Impr*, p. 43, 44. DAUNOU, *Analyse*, p. 41. WURDTWEIN, *Bibl. Moguna*, p. 133, 134.

(2) *Primaria quadam documenta de origine typographia. Altorfii* 1740. P. II. p. 19, herdrukt te Neurenburg. 1793. Zie wijders: *Nachrichten* enz. Th. II. p. 301. G. W. ZAFF, *Aethesta Buchdrucker-geschichte von Mainz*, in de *Annalen*, p. 23, 24. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.*, T. I. P. 117. DAUNOU, *Analyse*, p. 89. WURDTWEIN, *Bibl. Moguna*, p. 61, 62, 65, 66.

(3) *Biblioth. Anc. & Mod.* Tom. XI. p. 356—350. MARCHEAND, *Hist. de l'Impr*, p. 21, 22.

(4) In zijne *Chronica summorum Pontificum, Imperatorumque. Romae apud Joh. Phil. de Lignamina*, 1474. Zie wijders: KÖHLERS *Ehren-Rettung*, p. 60, 61. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 117. DAUNOU, *Analyse*, p. 38. WESTREEMEN, *Verhandeling* enz. p. 163, 164.

jaar 1458, dat JACOBUS, bijgenaamd CUTEMBERO, geboortig van *Straatsburg*, en een ander, genaamd FUSTUS te *Mentz*, drukten met *metalen vormen*, en dat *dezelfde manier* was behandeld door JAN MENTELIN, te *Straatsburg*. Behalve de verkeerde uitdrukking van den vooren toenaam, mitsgaders de geboorteplaats van JOH. GUTTENBERG, worden hier, als het ware, reeds in eenen adem DRIE onderscheidene auteurs opgenoemd.

JACOBUS PHILIPPUS BERGOMENSIS verhaalt (1), op het jaar 1458, dat als uitvinders der Boekdrukkunst werden gehouden GUTTHIMBERG van *Straatsburg*, FAUST en NICOLAAS JENSON.

Anderen, zoo als MATTHEUS JUDEX (2) en ANDREAS RIVIN (3) noemen als *auteur* dezer wetenschap JAN FAUST, *godfmit* te *Mentz*, en SCHEFFER en GUTTEMBERG zijne *asfociés*.

HENR. SALMUTH (4) erkent al mede J. FAUST

(1) In zijn *Supplemento Chronicarum. Venet.* 1483. Zie ook KÖHLERS *Ehren-Rettung*. p. 61. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 125. DAUNOU, *Analyse*. p. 39. WURDTWEIN, *Bibl. Mogunt.* p. 61.

(2) *De Typographiae Inventione. Coppenh.* 1566. In octavo. Zie ook DAUNOU, *Analyse*. p. 61.

(3) *Hecatomba laudum et gratiarum ob inventam in Germania ab hinc annis CC calcographiam . . . immolata, cum in carminibus . . . tum declamatiuncula solemn . . . Lipsia* 1640. Zie ook DAUNOU, *Analyse*. p. 62.

(4) *Comment. de rebus memorabilibus.* 1600, 1606, 1612. Zie ook: DAUNOU, *Analyse*. p. 80, 81. KÖHLERS *Ehren-Rettung*, p. 23. MARCHAND, *Hist. de l'Impr.* p. 7, 28, 29, 30. P. II. p. 53 et seqq. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. I. *Introd.* X.

FAUST als den waren *uitvinder*, PETRUS SCHEFFER als dien der *gegooten metalen letters*, en GUTTENBERG slechts als deszelfs *associe* of *geldschietor*.

S. PALMER (1) vereenigt zich met het gevoelen van CALMUTH, en houdt GUTTENBERG slechts voor den *geldschietor* en *geassocieerden*.

JOHAN DAVID WERTHERN (2) integendeel is van gevoelen, dat de eerste uitvinding aan JOHANN MENTELIN, te *Straatsburg*, moet worden toegekend; dat zijn *knecht* of *dienaar* HANS GENSEFLEISCHEN, hem ontrouw geworden zijnde, deze zich met JOHANN GUTTENBERGEN te *Mentz* heeft verbonden, welken laatsten, naderhand, wederom zoude zijn geholpen door JOHANN FAUST.

J. DES ROCHES, voornaam tegenstander van *Haarlem*, wil (3), dat de in koper of in andere metalen gesneden letteren zouden zijn uitgevonden door GUTTENBERG, GENSFLEIS, MENTEL en FUST. Hij maakt alzoo van GUTTENBERG en GENSFLEIS *twee onderscheidene personen*, en MENTEL is bij hem *insgelijks* eene der uitvinders.

Twee *Kronijken van Straatsburg*, de eene van DANIEL SPECKLIN, en de andere van eenen on-

(1) *A General history of printing*. London 1723. Zie ook: DAUNOU, *Analyse*. p. 84. P. LAMBINET, *Origine*. T. I. pag. 114.

(2) *Wahrhaftige Nachrichten der so alt als berühmten Buchdrucker kunst*. *Franckfurth und Leipzig*. p. 2.

(3) *Verhandeling*, enz. Zie *Letteroefeningen* van 1778. No. 8, bladz. 355, 372.

ongenoemden auteur (1), schrijven de eeer der ontdekking toe aan JOHAN MENDEL, te *Straatsburg*, en verhalen verder, dat JAN OF HANS GENSEFLEISCH, welken zij van GUTTENBERG onderscheiden, en die *knecht* was geweest op de drukkerij van den eersten uitvinder, de kunst van daar naar *Mentz* heeft overgebracht.

SEBASTIAAN FRANK VON WÖRD vereenigd zich, in zijne *Duitsche Kronijk* van 1539 (2) met het aangeteekende in de twee *Straatsburger Kronijken*.

JACOBUS SPIEGEL (3), HIBRONYMUS GEBWEILER (4), JAC. MENDEL en anderen (5) hebben allen insgelijks voor de eer van JAN MENDEL, te *Straatsburg*, als den eersten en waren uitvinder der Boekdrukkunst, geijverd.

Ook gewaagd JACOBUS WIMPELING (6) wel van JAN GUTTENBERG, als te *Straatsburg* geboren en aldaar, in den jare 1440, de kunst

(1) KÖHLERS *Ehren-Rettung*. p. 43. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 199—202. DE BRUIJN, *Geschied. der stad Haarlem*. bl. 230. DAUNOU, *Analyse*. p. 46, 47.

(2) *Nachrichten* enz. Th. II. p. 301. enz.

(3) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 160. DAUNOU, *Analyse* p. 46.

(4) *Ibid.* P. II. p. 161. *Ibid.* p. 46. KÖHLERS *Ehren-Rettung*. p. 5, 6.

(5) DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 241. KÖHLERS *Ehren-Rettung*. p. 2, 8, 98, 94. LAMBINET, *Orig.* T. I. *Introd.* XII.

(6) MEERMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 138. DAUNOU, *Analyse*. p. 45, 46. KÖHLERS *Ehren-Rettung*. p. 6, 7, 14, 47, 48. MARCHAND, *Hist. de l'Imprim.* p. 12. P. II. p. 88, 82, 86.

kunst hebbende uitgevonden, doch voegt er bij, dat deze, na zijn vertrek naar *Mentz*, in eerstgemelde stad had achtergelaten JOHANNES MENTEL, welke dat bedrijf aldaar insgelijks beoefende; terwijl sommigen uit zijne verzen, waarin hij dit gevoelen voordraagt, hebben opgemaakt en trachten te betoogen, dat hij in dezelve van twee broeders GUTTENBERG EN GENSEFLEISCH spreekt.

Wij besluiten dit gedeelte met het navolgend verhaal, door eenen onbekenden schrijver opgesteld, gevonden wordende in het werk van ALFONSUS DE LA TORRE, genaamd *Viso delectabilis*, gedrukt ten jare 1526 (1). Zij (te weten de kunst van boekdrukken, zegt de schrijver) *is derhalve uitgevonden in Duitschland, in een stad die Mentz genaamd wordt, gelegen aan eene groote rivier, den Rijn geheten. Deze stad is de hoofdstad van een Aardsbisdom. De uitvinding is gedaan door een aanzienlijk en rijk burger, die Petrus Fuest werd genaamd. De kunst is bekend geworden in den jare 1425. Naderhand, in 1431, kwam er verschil tuschen twee Aardsbisdommen; een van hen, niet zijnde in het bezit der stad, wist eenige burgers te bewegen, dat zij hem de poort zouden openen, in den nacht van den heiligen Simon en Judas, en is daar binnen getrokken. Hij heeft bijna alle de inwoners der stad doen omkomen: de moord was zoo verschrikkelijk, dat het bloed langs de straten liep als of het regende. Toen hebben zij dezen uitmuntenden*

man

(1) MEERMAN, Orig. Typ. P. II. p. 163. WURDTWEIN, Bbl. Megunt. p. 156, 157.

man Petrus Fuest ook van het leven beroofd, wiens ziel wij wenschen, dat de eeuwige glorie moge verwerven, met alle de anderen, van wien hier voren gesproken is. Amen!!!

Wij moeten het, indien wij niet al te wijdlooppig willen zijn, hierbij laten: trouwens, de aangehaalde voorbeelden zullen meer dan genoegzaam zijn, om ter proeve te verstreken van de duisterheid, onzekerheid en tegenspraak, in welken de tegenstanders van *Haarlem*, ten opzichte van onderscheidene der belangrijkste hoofdpunten, met betrekking tot de uitvinding der Boekdrukkunst, verkeerden; terwijl, daarentegen, zoo als wij reeds opmerkten, bij de schrijvers voor *Haarlem* geen verschil omtrent de plaats, waar, en den persoon, door wien die Goddelijke wetenschap zoude zijn ontdekt, gevonden wordt.

H O O F D S T U K   X X I I I .

Prenters-gild te Antwerpen in 1442.

Volgens eene verhandeling van den Heer J. DES ROCHES, voorgelezen in de K. K. Akademie der wetenschappen te *Brusfel*, op den 8ften Januarij 1777 (1), zouden, reeds ten jare 1442, te *Antwerpen* de *Prenters*, of boekdrukkers, in een

(1) *Memoires de l'Academie de Bruxelles*. T. I. p. 515—539. *Letteroefeningen van 1778*, No. 7 en 8. J. G. J. BRITKOPF, *ueber die Geschichte &c.* p. 12—43. Zie ook: DAUNOU, *Analyse etc.* p. 99—101. DE LA SERNA SANTANDER, *Dier. Bibl.* T. I. p. 35, 36, 39, 54. LICHTENBERGER, LAMBINET, *Orig. de l'Imp.* T. II, pt. 246—248.

een *gild*, en wel in het *St. Lukas-gild*, vereenigd zijn geweest.

Dit gevoelen vindt zijnen oorsprong in eenē geschrevene verzameling van Privilegiën en Reglementen van het *St. Lukas-gild* te *Antwerpen*, gecollationeerd door CORNELIS GRAPHEUS (1), secretaris derzelve stad.

Het eerste Privilegie in hetzelfde boek (waarop het te dezen voornamelijk aankomt) is van den 25sten Julij 1442, en begint aldus: „ *Wy Jan*
 „ *van der Brugghen, Ridder, Heere tot Blaas-*
 „ *velt, Schoutet t'Antwerpen ende Marcgraave*
 „ *'s Landts van Rien, Burghermeestere, Schepen*
 „ *ende Raede van der stad Antwerpen, doen*
 „ *condt eenen jegelycken, hoe dat de goede man-*
 „ *nen ende 't gheselschap ghemeynelic [genaemd]*
 „ *van den Schilders, houte Beelt-snyders (2),*
 „ *Metzalry-snyders, Gelase-makers, Verlichters,*
 „ *PRENTERS . . . (3) en alle die den Gielde van*
 „ *St.*

(1) CORNELIUS (SCRIBONIUS) GRAPHEUS, geboortig van *Aalst* in *Vlaanderen*, bekleedde den post van secretaris der stad *Antwerpen*. Hij was, te zijnen tijde, geen onverschuisd dichter, redenaar en historiefchrijver. De lijst zijner gedrukte werken is bij *Sweerts* (FR. SWERTIUS, *Athenae Belgicae*, p. 195, 196) en *Foppens* (J. F. FOPPENS, *Bibl. Belg.* T. I. p. 201, 202) opgeteekend. Hij overleed op den 19den December 1558, in den ouderdom van 76 jaren.

(2) Door deze *Beelt-snyders* (dat ik dit hier tusſchen beiden aanmerke) zal men, naar mijne meening, de *Beeldhouwers* moeten verstaan, en niet, zoo als DE LA SERNA SANTANDER (*Diet. Bibl.* T. I. p. 54) schijnt te willen, de zoogenamde *formsnijders* of graveerders der houtſneē-afbeeldingen, geschikt om op-papier te drukken.

(3) De Heer J. VAN ERTBORN heeft, op bl. 10 van zijne *Gefchiedkundige Aanteekening* enz., hier nog bijgevoegd: *Boeck-*
druc-

„ *St. Lukas aenclaven, ons te kennen hebben gege-*
 „ *ven*” enz. Terwijl dit stuk aldus besloten
 wordt: „ *Sonder fraude of arglist in oirconde van*
 „ *al dat voorz es..... ghegeven in 't Jaar ons*
 „ *Heere als men screeff, duysent vier hondert en*
 „ *tween viertich, metten originaelen brieve, op*
 „ *ten rugge gheteekent A. is beyonden concordee-*
 „ *renden van woirde tot woirde, by my, C. Gra-*
 „ *pheus.*”

De Heer DES ROCHES was de kennis van dit merkwaardig stuk aan een' zijner vrienden te *Antwerpen* verschuldigd. Deze deelde hem zijne aanmerkingen daarop mede, en ide Heer DES ROCHES vereenigde zich volkomen met dezelve.

Volgens deze aanmerkingen of aantekeningen zoude er geen den minsten twijfel omtrent de echtheid van dit afschrift bestaan. Het woord *Prenters*, daarin voorkomende, zoude, volgens den Heer DES ROCHES of zijnen correspondent, het eenigste woord van dien aard zijn, hetwelk in de Registers van die Broederschap gevonden wordt. Vervolgens zegt hij, dat het een ongehoorden zin zoude opleveren, indien men aan het woord *Prenters*, in die vroege tijden eene algemeener beteekenis wilde hechten, en onder die enkele benaming tevens de plaatdrukkers, de speelkaartenmakers, de drukkers op catoen, of op andere stoffen, betrekken. Dat dit woord zich integendeel alleen tot het drukken van boeken zoude bepalen. Hierop volgt eene uitnoodiging tot het

aan-

druckers, Boeckverkoopers en Boeckbinders; doch die woorden worden in het oorspronkelijk afschrift niet gevonden; ook behoort het eerstgemelde woord niet tot de vijftiende eeuw.

aantoonen van slechts ééne enkele plaats, niet zoo zeer in de Registers der Broederschap van *St. Lukas*, als wel in alle de boeken of handschriften van de vijftiende eeuw, in welke die soorten van drukkers onder de benaming van *Premers* voorkomen. Volgens hem, is het zeker, dat dit woord niet anders beteekent, dan de boekdrukkers, en dat nimmer zal kumen bewezen worden, dat deze benaming aan andere drukkers gegeven zij. En, na hierover nog eenigzins te hebben uitgeweid, gaat hij over tot het besluit, dat het bewezen zoude zijn, niet door gisfingen, maar door een (zoogenaamd) oorspronkelijk gefchrift, dat het boekdrukken reeds in het jaar 1442 te *Antwerpen* in zwang was; dat de boekdrukkers toen reeds aldaar tot een gild vereenigd waren, en dat zij in het bedoelde stuk niet als een nieuw opgekomen gild, maar als een zoodanig, hetwelk reeds deszelfs bestendigheid had gekregen, voorkomen, ten gevolge waarvan het tijdperk der uitvinding, zoo als dit tot nog toe gewoonlijk bepaald was, aanmerkelijk zoude moeten worden vervroegd.

Wanneer wij ons nu door een blind vooroordeel en eenen overdrevenen nationalen ijver lieten vervoeren, dan zouden wij dit gevoelen kunnen voorstaan en verdedigen, en het *Prenters-gild* van 1442 doen voorkomen als een gevolg van *KOSTERS* uitgevondene en verder voortgeplante wetenschap. Alsdan, toch, moest de aanspraak der stad *Mentz* op de eer der uitvinding geheel en al in rook verdwijnen. Doch, het is ons om de waarheid alleen te doen: waar wij die ook vermeenen te ontmoeten, zullen wij haar trachten

te ontdekken en kenbaar te doen worden, zonder ons immer met voordacht aan eenige partijdigheid schuldig te maken.

Ten gevolge van dezen door ons aangenomen Reiregel onze denkbeelden alzo ook over dit gevoelen van den Heer DES ROCHES zullende mededeelen, verklaren wij rondborstig, geen het minste geloof te kunnen slaan aan het aanwezig van eene vereeniging van boekdrukkers of boekprenters ten jare 1442 binnen de stad *Antwerpen*.

Gaarne stemmen wij toe, dat omstreeks de helft der vijftiende eeuw, in de *Nederlanden* of elders, eene en andere *vermsnijder* is aanwezig geweest. Indien men toch voor waarheid aanneemt, dat de speelkaarten door de beelden der heiligen zijn opgevolgd; dat deze laatste reeds vroeg, althans in de eerste helft dier eeuw, zijn vervaardigd; en dat KOSTER, aan wien wij de uitvinding der Boekdrukkunst toekennen, reeds vóór of omstreeks het jaar 1440 is overleden: alsdan is in dit ons gevoelen geene de minste tegenstrijdigheid gelegen. Doch dat de eigenlijke *boekdrukkers*, zoo als DES ROCHES wil, reeds in 1442 eene *corporatie* of *broederschap* zouden hebben uitgemaakt: dit komt mij voor met alle historische waarheid te strijden. Immers het *Psalmbboek* van 1457 gewaagt nog van de kunst van boekdrukken, als van eene *nieuwe* wetenschap, en eene der nakomelingen van SCHERFER verzekert ons, dat die kunst *lang geheim is gehouden* en eerst met het jaar 1462 algemeen is verspreid geworden: en dit toch ware onmogelijk, indien *twintig jaren te voren* dit handwerk reeds zoo zeer bekend ware geweest, en het getal

tal der boekdruckers reeds zoodanig ware toegenomen, dat deze laaften zich reeds in het jaar 1442 in een *gild* zouden hebben doen inschrijven.

Na deze algemeene aanmerking vooraf te hebben gezonden, bepalen wij ons tot het Antwerpsch Privilegie zelve.

Men bezit van dit stuk niets anders dan een *affchrift*, want het *origineel* is niet meer voorhanden. Dat nu hetzelfde door den secretaris GRAPHEUS getrouwelijk is *afgeschreven* en *gellationeerd*, willen wij niet betwisten. Doch dit alleen is in geenen deele voldoende, om het gevoelen van den Heer DES ROCHES te staven en boven alle bedenking te stellen. Daartoe behoort nog bewezen te worden: *vooreerst*, dat door het woord *Prenters* niet anders dan de eigenlijke *Boekdruckers* verstaan moeten worden; en *ten tweede*, dat dit woord, *in dien zin en betekenis*, en in geenen anderen in het *origineel* Privilegie voorkomt: en aan een zoodanig bewijs heeft het tot heden ontbroken.

Met betrekking tot het *eerste* heeft de *Abt* GUESQUIÈRE (1) reeds onwederlegbaar bewezen, dat de *Prenters*, alhier bedoeld, geenszins *Boekdruckers* zijn. De Heer MERCIER DE SAINT-LÉGER, offchoon tegen GUESQUIÈRE geschreven hebbende, erkent dit zelve (2). En het is reeds door anderen opgemerkt, dat de Heer DES ROCHES of zijn *correspondent*, van wien

(1) *Esprit des journaux*, Jun 1779.

(2) *Ibid.* Nov. 1779. Dit zegt ook de Heer HEINEKEN, in zijne *Nieuw Naabriedten*, p. 220. LAMBINET, *Orig. de l'Impr.* T. II. p. 247, 248.

wien hij de opgave van het Antwerpsch Privilegie had bekomen, de ware beteekenis van het woord *Prenters* niet heeft gewat; dat de overgang van dezen naam van *Prenters* tot de eigenlijke *Boekdruckers in later tijd*, hem in de dwaling heeft gebragt, dat *dezulken* met dit woord bedoeld werden; en dat dit hem dikwerf het eene handwerk met het andere heeft doen verwarren (1).

De Registers van ditzelfde *St. Lukas-gild*, alsnog te *Antwerpen* voorhanden, in welken de leden van deze corporatie zijn opgeteekend, staven ook dit gevoelen. Want, daar, aan den eenen kant, in dezelve onder de *Prenters* worden opgeteld MARTIN GERARD 1485, KERSTIAN 1486 en HENNEKE D. 1486, geen van welken eenig gedrukt werk geleverd hebben; zoo zullen, aan den anderen kant, een aantal andere personen, welke werkelijk *Boekdruckers* te *Antwerpen* zijn geweest, zoo als: THEOD. MARTENS 1476, 1493, 1494, MATTHYS VAN DER GOES 1482 tot 1494, GERARD LEEU 1484 tot 1492, CLAAE LEEU 1487, 1488, ADRIAAN VAN LIESVELT 1494 tot 1499, MICHIEL VAN HOOGSTRATEN 1495, GODEFRIDUS BACK 1496, NICOLAAS DE GRAVE 1500 en ROLANT VAN DEN DORPE 1497 (2), te ver-
geefs

(1) Men vergelijke te dezen: J. G. J. BREITKOPF, *ueber die Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst*. p. 32, 33. WESTREEMEN, *Verhandeling*. bl. 15.

(2) Vergelijk: DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 349, 350. T. III. p. 496. *Naamlijst van J. VIÑASER*; en *M. S. S. Aanteekeningen*.

geefs in die Registers gezocht worden. Ten blyke, alzoo, dat de leden dezer broederfchap, onder den naam van *Prenters* vermeld, vermoedelyk andere personen dan de werkelijke *Boekdruckers* zullen zija geweest (1).

Dat voorts het woord *Drukker* in deze Registers niet voor het jaar 1542, en dat van *Boukeprintere* voor het eerst in 1558 gevonden wordt, kan den Heer DES ROCHES niet te stade komen. Het laatste was reeds in den jare 1480 bekend, zoo als blykt uit de bekende *Kronijk van Veldenaar*, in dat jaar uitgegeven, in welke bly, op bl. 191, van het jaar 1450 sprekende, zegt: „ Die constenaers ghemeenlick in allen consten „ syn in korten tyden seer schielike veel subtylre „ gheworden dan si pleghen te wesen En die „ boeckprinters worden seer vermenicht in allen „ landen.”

Met betrekking wijders tot de uitnoodiging van den Heer DES ROCHES, om door slechts eene plaats uit een boek of handschrift van de vijftiende eeuw te doen zien, dat onder den naam van *Prenters* ook andere personen, dan de gewone *Boekdruckers* verstaan worden (aan welke bedenking of uitnoodiging die schrijver zeer veel gewigt schijnt te hechten) zullen wij alleen aanvoeren eene aanteekening, te vinden in de *Thesauriers Rekening der stad Haarlem* van den jare 1465, alwaar men op bl. 44, onder de uitgaven, leest:

„ Itē

(3) Zie ook: J. O. J. BREITKOPF, *ueber die Geschichte* &c. p. 33.

„ It̄ gegeuē den wairdyns van eenen *print-*
 „ *yser* dat zy hebben doen maken ij R̄ gut̄
 „ fac., ij ̄ xij ̄ iij ̄ 8.”

Door welke aanteekening, onzes inziens, genoegzaam bewezen wordt, dat reeds in de vijftiende eeuw door het woord *Printen* niet bij uitzondering alleen het *drukken van boeken* bedoeld werd.

Wat nu onze *tweede* bedenking tegen het Antwerpsch Privilegie aangaat; wij voor ons gelooven, dat het woord *Prenters* in het *originele* stuk niet heeft gestaan, en dat ook de *Prenters* of *Boekdruckers* in het jaar 1442 nog geene leden van het *St. Lucas-gild* te *Antwerpen* zijn geweest of hebben kunnen zijn.

Immers, het zij dan, dat men met ons gelooft, dat LAURENS JANSZON KOSTER de eerste uitvinder der Boekdruckkunst zij geweest; dat hij vóór of omstreeks het jaar 1440 is overleden; dat GUTTENBERG op de eene of andere wijze van deze uitvinding kennis hebbende gekregen, dezelve sints 1436 te *Straatsburg* heeft beproefd na te volgen, en vervolgens, door zijne vereeniging met FUST te *Mentz* na 1444 of 1445, werkelijk tot stand gebragt; of dat men het gevoelen der voorstanders van *Mentz* omhelze, en GUTTENBERG voor den uitvinder dezer wetenschap houde, en de bekendmaking en verspreiding derzelve niet vóór het jaar 1457 of 1462 vaststelt: in beide deze gevallen is het buiten tegenspraak, dat in het jaar 1442 de kunst van Boekdrukken nog niet tot die hoogte was gebragt, noch het getal der Boekdruckers zoodanig

nig kan zijn aangegroeid, en dat wel NB. in ééne stad, dat dezen zich reeds in een gild zouden hebben vereenigd.

Offchoon het alzoo op dezen grond ongerijmd zoude zijn, één oogenblik te vermoeden, dat het woord *Prenters* of *Boekdruckers*, in het *origineel* Privilegie van 1442 zal zijn uitgedrukt, neemt dit echter niet weg, dat hetzelfde woord in een *affchrift* van dat Privilegie kan voorkomen, doch alsdan is zulks een bijvoegfel van later tijd.

Het is, namelijk, naar mijn gevoelen, buiten tegenspraak, dat het *St. Lukas-gild*, zoo te *Antwerpen*, als in andere steden en gewesten, aanvankelijk alleen uit *schilders*, *teekenaars*, *glas-schrijvers*, *verlichters*, enz. zal hebben bestaan, en dat naderhand *andere handwerken*, vooral de zoodanige, welke eenige verwantschap met de beeldende kunsten hadden, als daar zijn de *plaat- en boekdruckers*, de *kunstverkoopers*, enz., onder dit geld zijn gebragt. Zoodanige vereenigingen werden alomme (1), en, onder anderen, in *Holland* in de steden *Amsterdam* en *Haarlem*, tot stand gebragt. De *boekdruckers* en *boekverkoopers* waren gewoonlijk onder de laatsten, welke tot de bedoelde corporatie zijn toegetreden.

Te *Amsterdam* zijn alzoo de *boek* en *plaat- druckers*, de *boekverkoopers* en *boekbinders* wel onder het *St. Lukas gild* begrepen; doch niemand zal willen beweren, dat de laatstgenoemde
be.

(1) Zoo zegt, onder anderen, HEINEKEN (*Neue Nachrichten*. p. 220), dat reeds in de veertiende eeuw, en welligt nog vroeger, soortgelijke gilden in alle de groote rijksteden zijn opgerigt.

bedrijven of handwerken aldaar zoo oud zijn, als de *schilders* en *teekenaars* (1).

En te *Haarlem*, alwaar het hier voornamelijk op aankomt, heeft mede eene zoodanige vereeniging plaats gehad. Reeds vroegtijdig werden aldaar eenige keuren voor het *St. Lukas-gild* vastgesteld, die, ten jare 1630, op last der Regering, door den deken, vinders en voornaamste gildebroeders werden herzien. Ik bezit een net en geauthentiseerd handschrift van dien tijd, bevattende het ontwerp tot een verbeterd Reglement, met de stukken, daartoe behoovende. Hierin vindt men alle de kunsten, handwerken, ambachten en neeringen opgenoemd, welke onder deze corporatie waren begrepen, zoo als uit Bijlage D. kan blijken.

De bloote inzage van deze *Tafel* zal, zoo wij vertrouwen, genoegzaam zijn ter overtuiging, dat verre het minste gedeelte dezer kunsten of handwerken, (welligt alleen de *schilders*) bij de oprigting of het eerste tijdperk van dit gild, hetwelk in het voormelde handschrift reeds ten jare 1630 het „*oudste en voorbarighste gilde*” wordt genoemd, aanwezig zullen zijn geweest, maar van tijd tot tijd, en naarmate van het verschijnen en vermeerderen der onderscheidene daarbij opgenoemde kunstenaars en handwerkslieden, onder hetzelfde zijn betrokken. Bij de intrede van elk
nieuw

(1) Het eerste boek, hetwelk te *Amsterdam* het licht heeft gezien, kan, zoo als mij gebleken is, niet wel vroeger, dan tot omstreeks het jaar 1500 gebracht worden; en vóór dien tijd zullen aldaar toch wel eene menigte *schilders* (al waren het dan alleen *graf-* en *klaschilders*) aanwezig en woonachtig zijn geweest.

nieuw handwerk of bedrijf zal hetzelfde in het *Privilegie-* of *Keurboek* van het *gild* zijn ingeschreven (even als de namen der onderscheidene leden), mogelijk in die orde, zoo als die in de vorenstaande *Tafel* voorkomen. Natuurlijk dus, dat, wanneer een *afschrift* van dit *Keur-* of *Privilegie-Boek* wordt vervaardigd, daarin alle de bedrijven in de *Tafel* vermeld, moeten begrepen zijn. Doch het zoude tot de grootste dwalingen aanleiding geven, indien men alle dezelve eenen *gelijken ouderdom* wilde toefchrijven. — Uit zoodanig oogpunt al mede het bewuste *Afschrift* van het *Antwerpsch Privilegie* van C. GRAPHEUS beschouwende, zal men het mij wel ten goede willen houden, dat ik aan het bestaan van een *Prenters-gild* te *Antwerpen*, uit *boekdruckers* zamen-gesteld, in den jare 1442 geen het minste geloof kan slaan (1).

Niets moet ons alzoo meer verwonderen, dan dat *onder de voorstanders van Mentz* de zoodanigen gevonden worden, welke in goeden ernst aan het werkelijk aanwezen van zoodanig gild in 1442 eenig geloof slaan. Zoodanig gevoelen immers moet tot de zonderlingste en grootste tegenstrijf.

(1) De Heer JOSEPH VAN ERTBORN heeft het bewuste privilegie mede aangehaald in zeker door hem opgesteld stukje, getiteld: *Geschiedkundige Aenteekening aengatnde de St. Lucas-Gilde, en de Rederyk-kamers, gezegt van den Olyfjak, de Pluitharen en de Goudbloem*. Deze onderzoeklievende geleerde schreef mij, in het laatst van den jare 1808, met betrekking tot dit punt, het navolgende: „ nu kan 't zyn, dat er naer „ *dato verscheyde ambagten en saeten bygekomen zyn, die in „ het jaer 1442 niet in wezen zel's waeren.*” Door welke woorden het door mij voorgedragen gevoelen niet weinig wordt bevestigd.

strijdigheid aanleiding geven. Dit zien wij, bij voorbeeld, in den Heer DE LA SERNA SANTANDER. Het schijnt bij hem uitgemaakt te zijn, dat men de uitvinding der Boekdrukkunst alleen aan *Mentz* te danken hebbe. Ofschoon hij erkent, dat de door GUTTENBERG te *Straatsburg* van 1436 tot 1439 aanvankelijk genomene proeven zijn mislukt, zijn dezelve echter, volgens hem, te *Mentz*, met behulp van PUST en SCHEFFER, voortgezet en tot volkomenheid gebragt. Aan deze pogingen en werkzaamheden te *Mentz* is men den *Bijbel* van 1450 verschuldigd, en het *Psalmbboek* van 1457 gaf voor het eerst berigt der *aldaar* uitgevondene wetenschap, welke tot dien tijd toe was geheim gehouden. En ondertuschen zoude reeds in den jare 1442 te *Antwerpen* een geheel gild van *Prenters* of *Boekdrukkers* (1), en alzoo eene openlijke en bij de wereld bekende vereeniging van een aantal zoodanige kunstenaars of handwerkslieden bestaan hebben! Wie gevoelt niet de ongerijmdheid en tegenstrijdigheid van eene zoodanige stelling?

H O O F D S T U K   X X I V .

LODEWIJK VAN VAELBEKE, *uitvinder van de kunst van Stampien.*

De Heer J. DES ROCHEs heeft, behalve de vermelding van het zoogenaamde *Prenters-Gild* te *Antwerpen*, nog een gevoelen voorgedragen, volgens hetwelk de Drukkunst reeds in het begin der

(1) SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 35, 36, 54.

der veertiende eeuw door zekeren **LODEWIJK VAN VAELBEKE**, in *Brabant*, zoude zijn uitgevonden. Hij meende dit te kunnen opmaken uit de berijmde *Kronijk van NICOLAAS DE KLERK*, secretaris der stad *Antwerpen*, welke, na het verhaal van eenige aanmerkelijke gebeurtenissen gedurende de regering van Hertog **JAN VAN BRABAND de tweede** (ten jare 1312 overleden), daarop deze woorden laat volgen:

- „ In deser tyt stierf menschelyc
- „ Die goede *Vedelare Lodewyc*
- „ Die de beste was die voor dien
- „ In de werelt ije was ghesien
- „ Van makene ende metter hant
- „ Van *Vaelbeke* in Brabant
- „ Alsoe was hy ghenant
- „ Hy was d'eerste die vant
- „ Van *Stampien* die manieren
- „ Die men noch hoert antieren.”

Het woord *vedelare*, in dit graf- of gedenkschrift gevonden wordende, heeft de Heer **DES ROCHES** door *speeltuigmaker* vertaald, en wel uit hoofde van het wortelwoord *vedel* (viool), volgens hetwelk *vedelare* moet beteekenen iemand, die op dat instrument *speelt* (1) of er de *maker* van is. *Stampien* komt, volgens hem, van het Duitsehe woord *stampen*, *instampen*, met geweld indrukken. — Hij vermeent voorts zijne opvatting te kunnen staven, door eene door hem gevondene aantekening achter eene oude *Kronijk*, weleer in het klooster te *Wiblingen* aanwezig,

(1) De Heer **FISCHER** (*Essai etc.* p. 56) vertaalt het mede in dezen zin: „*Louis, le bon joueur de violon.*” Zie ook: **LAMBINET**, *Origine*. T. II. p. 249, 250.

zig, aldus (met aanvulling der verkortingen) luidende :

„ *Item) Dominicalia in parvo libro stampato
in papyro, non scripto.*”

uit welke woorden, zijns erachtens, de oudheid der Drukkunst al mede zoude blijken; hetwelk, naar zijne meening, bovendien nog bevestigd zoude worden door eene aanteekening uit hetzelfde handschrift, luidende :

„ *Anno Dm. 1340. Viguit q̄ fet flapā Dnatos.*”

Hij besluit, eindelijk, uit een en ander, dat de uitvinding van dezen **LODEWIJK VAN VAELBEKE** zal hebben bestaan in het *stampjen*, dat is het *drukken met hout, het zij met platen, het zij met letters, zoodanig als hetzelfde zich voordoet in de voortbrengselen der kunst, die de Hollanders aan Laurens van Haarkem hebben toegekend*. **L. VAN VAELBEKE** zal, zoo hij vermoedt, als eerstelingen zijner uitgevondene wetenschap, enige *houtfmeden*, welligt heiligen met hunne namen of eene kleine zinspreuk, geleverd, en hij of een ander daarbij vervolgens eenige *losse letteren* bedacht hebben (1).

De Heer **J. G. J. BRBITKOPF** (2) heeft onder-

(1) *Mem. de l'acad. de Bruxelles*. T. I. p. 515—539. *Letteroefeningen van 1778*. No. 8. bl. 352—360. Zie ook **DAUNOR**, *Analyse* etc. p. 100, 101.

(2) *Geschichte der Erfindung der Buchdruckerkunst* p. 36—39. Zie ook **LAMBINET**. I. c. 1, *Stampfen*” (zegt hij) „ *en stampant, est un terme générique qui implique l'action de presser un corps quelconque par un autre corps, mais qui ne désigne mine nullement l'art particulier de la typographie.*”

dertusfchen dit gevoelen zoo grondig wederlegd, dat wij ons kunnen vergenoegen met hetzelfde alhier zakelijk op te geven.

De Heer BREITKOPF, namelijk, vindt in de woorden: „Hy was d'eerste die vant van *stampen*, die manieren” niets anders, dan dat L. VAN VAELBEKE, een *fidelman* of vloofpeler en de grootste *virtuo's* of kunstenaar met de *vingers* van zijnen tijd zijnde, de eerste was, welke den takt uitvond, om daarbij met den voet te stampen, of wel de maat te houden, zoo als zulks nog heden ten dage plaats heeft. De woorden: *Die men noch HOERT antioren*, bevestigen zulks volkomen. Naar alle waarschijnlijkheid was deze muzikant een man, welke voor geld en een' goeden dronk een gezelschap konde vermaken. Deze zijne begaafdheid verwierf hem de eer, dat een zijner tijdgenooten en vrienden, NIKOLAAS DE KLERK, zijne gedachtenis door het bewuste graf- of gedenkschrift heeft bewaard. De Heer BREITKOPF ontwikkelt dit zijn gevoelen eenigzins nader; geeft voorts zijne meening op omtrent de beteekenis der woorden: *stampien*, *stampa*, *estampe*, *stampfen* en *stamp*, en zegt daarbij, onder anderen, dat het woord *stampus* of *stampilla* reeds zeer lang voor dien tijd was bekend geweest; dat deszelfs oorsprong in de duisterheid der tijden onder de eerste volken van Azië was verloren geraakt; terwijl het afdrukken van het zegel en der signature of handteekening van Voiften en andere voorname personen met inkt, langen tijd voor L. VAN VAELBEKE plaats had; dat zelfs het gebruik, om met deze *stampilla* geheele boeken te vervaardigen,

gen, tot den tijd der Gothen opklimt, blijkens het beroemde *Testament van Ulphilas* en het in de vorige eeuw in *Italië* ontdekte exemplaar der *vier Euangelisten*. Waaruit volgt, dat, indien al door het woord *stampien* bij NIKOLAAS DE KLERK *drukken* of *afdrukken* wordt bedoeld, L. VAN VAELBEKE daarvan de uitvinder *niet* kan zijn. — De Heer BREITKOPF merkt voorts te regt aan, dat de aantekeningen betreffende het gedrukte boek in het klooster te *Wiblingen*, door den Heer DES ROCHES aangehaald, geenszins ten voordeele van *Brabant* kunnen worden aangevoerd, daar dat klooster niet in dat gewest, maar in *Schwaben* is gelegen. Waarbij wij van onze zijde nog voegen, dat, blijkens het aangeteekende van den Heer DES ROCHES zelve (1), de bewuste aantekeningen in de *vijftiende* eeuw schijnen geschreven te zijn, en het geenszins te verwonderen is, en mitsdien niets afdoet, dat *in de vijftiende eeuw in het klooster te Wiblingen een gedrukt boek is aanwezig geweest*; evenmin, als dat in het jaar 1340 een man heeft geleefd, van wien men de *Donaten* zoude bekomen hebben (2). — Men kan overigens uit den loop dezer wederlegging van den Heer BREITKOPF genoegzaam opmaken, dat het bedoelde getuigenis ten opzichte van L. VAN VAELBEKE in geenen deele geschikt is, om de eer van KOSTER in eenigen opzichte te bena-deelen.

HOOFD-

(1) Zie *Letter-oefening* van 1778, No. 8, bl. 354, regel 12, 13 en 14.

(2) Vergelijk: HEINEKEN, *Neue Nachrichten*, p. 220, 221.

HOOFDSTUK XXV.

JAN BRIT of BRITON.

De Heer MERRMAN bezat weleer een stukje van JEANGERSON, *Doctrine pour l'instruction de tous Chrétiens*, van hetwelk de wijdloopige titel bij J. VISSER (1) en DE LA SERNA SANTANDER (2) te vinden is. Dit boekje is in klein quarto-formaat, uit 60 bladzijden bestaande, met gegoten letteren gedrukt. Achter hetzelfde leest men deze woorden:

*Aspice presentis scripture gracia que fit
Confer opus opere, spectetur codice codex
Respice quam munde, quam terse, quamque decore
Imprimic hoc civis Brugensis Brito Johannes
Inveniens artem nullo monstrante mirandam
Instrumenta quoque non minus laude suspenda. (3)*

Uit dit onderschrift heeft de *Abt Ghesquière* (4) opgemaakt, dat dit boek was gedrukt bij JAN BRIT of BRITON te *Brugge*; en dat de Boekdrukkunst zoo al niet voor het midden der vijftiende eeuw, ten minste weinige jaren later, reeds in die stad zoude zijn gevestigd geweest.

Dit gevoelen is ondertuschen reeds vóór ons door de Heeren VAN PRAET, MERCIER DE SAINT

(1) *Naamlijst* enz. bl. 61. (2) *Dict. Bibl.* T. II. p. 448.

(3) J. VISSER, *Naamlijst* enz. bl. 61. DAUNOU, *Analyse* etc. p. 105. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. p. 354.

(4) *Esprit des Journaux*, Juin 1779 et Avril 1780. p. 221.

SAINT-LÉGER, DAUNOU (1) en DE LA SERNA SANTANDER (2) wederlegd, en aangetoond van allen grond te zijn ontbloot.

J. BRITON, van welken alhier gesproken wordt, komt in dit onderschrift niet anders voor, dan als een geoefend en bedreven *Af-schrijver van Boeken* (3). De Registers van de Broederschap van *St. Jan Evangelist te Brugge* (4) maken tweemaal van hem gewag, de eerste reize op het jaar 1454, en de tweede reize in 1492, het jaar van zijn overlijden (5).

Het boek zelve is ongetwijfeld gedrukt door JAN VELDENAAR, te *Utrecht*, vóór het jaar 1480, naar een afschrift van J. BRITON (6). Immers de letters zijn dezelfde, welke door VELDENAAR zijn gebruikt tot zijne *Epistelen en Euangelien* en de *Fasciculus Temporum*, door hem in de jaren 1478 en 1480 uitgegeven (7).

Het is voorts zeker, dat de bedoelde Latijnsche verzen door J. BRITON zelve opgesteld of geschreven zijn, ter verheffing (*relevé*) der schoonheid en netheid van dit zijn afschrift. Derzelver inhoud hebben geene de minste betrekking tot den druk door VELDENAAR vervaardigd, welke, zoo als te dien tijde meermalen de

(1) DAUNOU, *Analyse* etc. p. 102—105. LAMBINET, *Origine*. T. II p. 240.

(2) *Dict. Bibl.* T. I. p. 353—356. T. II. p. 448, 449.

(3) *Ibid.* T. I. p. 353. DAUNOU, *Analyse*. etc. p. 104, 105. LAMBINET, *l. c.*

(4) *Esprit des Journaux*, *Fevrier* 1780. p. 230 *et* *suiv.*

(5) *Dict. Bibl.* T. I. p. 353. (6) *Ibid.* *l. c.*

(7) *Ibid.* T. I. p. 354. T. II. p. 448.

gewoonte was, de woorden van het handschrift heeft gevolgd, en alzoo ook deze verzen overgenomen (1). De woorden *Aspice presantis scripture gracia* bewijzen de waarheid van dit gevoelen. Immers hoe zoude J. BRITON zich kunnen beroemen over de netheid en schoonheid van den *druk*, daar dezelve niets minder dan schoon of fraai en met slechte gothische letters vervaardigd is (2)?

De *voortreffelijke werktuigen*, van welken J. BRITON zich, in de twee laatste verzen, de uitvinding toeschrijft, zijn ontegenzeggelijk de zoodanigen, welken tot eene sierlijke manier van schrijven gebezigd werden (3).

En met betrekking tot het woord *Imprimis*, van hetwelk J. BRITON alhier gebruik maakt, is het bekend, dat hetzelfde in de veertiende en vijftiende eeuwen gewoonlijk van *schrijven* werd gebezigd (4).

Eindelijk vraagt DE LA BERNA SANTANDER zeer juist: indien J. BRITON, wiens sterfjaar in 1492 voorviel, zoodanig een bedreven kunstenaar ware geweest, welke, volgens GHER. QUIÈRE, reeds voor het midden der vijftiende eeuw de Boekdrukkunst zoude uitgevonden hebben, van waar komt het dan, dat hij in den tijdkring van veertig jaren, welke hij na zijne vermeende ontdekking heeft geleefd (*survecu*),
geen

(1) *Diet. Bibli.* T. I. p. 554. DAUNOU, *Analyse*. etc. p. 104, 105.

(2) *Ibid.* l. c. *Ibid.* p. 104.

(3) *Ibid.* T. I. p. 354, 355. *Ibid.* l. c.

(4) *Ibid.* T. I. p. 355. DAUNOU, l. c. LAMBIER, *l. c.*

geen eene enkelen fraaïen druk, op zijne wijze uitgevoerd, heeft geleverd? Heeft hij eene kunst geheel kunnen laten varen, welke de verwondering en verbazing van zijne medeburgers moest opwekken en veroorzaken (1)? —

Iets meerder over dit stukje te zeggen, achten wij onnoodig.

H O G F D S T U K X X V I .

Afbeelding van den Heiligen CHRISTOFFEL.

Men heeft eindelijk tegen *Haarlem* aangevoerd eene houtsnede - prent of afbeelding van den *Heiligen Christoffel*, met het jaartal 1423 voorzien, door den Heer HEINBERG in het *Karthuizers Klooster te Busheim bij Idemingen* ontdekt, zijnde vastgemaakt aan den band van een handschrift van den jare 1417, welke prent in plaat is overgebracht (2).

Omrent deze prent merken wij, in de eerste plaats, aan, dat de bijzonderheid, dat dezelve is gebonden in een handschrift van den jare 1417, door niemand als een bewijs van deszelfs oudheid

(1) *Dict. Bibl. T. I. p. 355. DAUNOU, Analyse. etc. p. 105.*

(2) *Idle Générale. p. 250. DE MURK, Journal de Nuremberg. T. II. p. 104. ZAPFF, Geschichte der Buchdruckerkunst zu Mayntz. p. 9, 10. BREITKOPF, Versuch über den Ursprung der Spitzkarren. Th. I. p. 39. DAUNOU, Analyse. p. 117. SANTANDER, Dict. Bibl. T. I. p. 65, 67. JANSSEN, Essai. T. I. p. 84, 106, 107, 235. en Pl. IV. Bibliotheca Spenciana. Vol. I. p. 1. URLANSKI, Briston over Polen enz. D. I. bl. 294, 295.*

heid zal worden voorgedragen. Het binden toch van een prent van 1493 in een werk van 1417 duldte reeds van zelve aan, dat dit binden eenige jaren daarna; en wel vermoedelijk na dat de eerste band was versleten, heeft plaats gehad; en hoe vele jaren later kan zulks niet zijn geschied? wie zal ons den tijd dezer *binding* en *verbinding* kunnen bepalen?

Dat deze prent, in de *tweede* plaats, in *Duitschland* gevonden is, zal men al mede als geen bewijs willen doen voorkomen, dat dezelve *aldaar* het licht heeft gezien. Indien dit zoo ware, dan had men niets anders noodig, dan de stukken, welke te *Haarlem* bewaard worden, te vertoonen, om de eer der uitvinding der Boekdruk-kunst aan die stad te doen toekennen.

Maar, in de *derde* plaats, er is zeer veel grond, om te vermoeden, dat het jaargetal, hetwelk oorspronkelijk op dit stuk gestaan heeft, is *veranderd*, welligt met het bepaalde oogmerk, om hetzelfde daardoor eenen hoogen ouderdom te doen toekennen en alzoo anderen te misleiden. Zoodanige kunstgrepen zijn in de geleerde wereld niet vreemd. Men kent den beruchten Engelschman, welke zoo menig jaargetal in oude gedrukte werken heeft veranderd en vervroegd (1); en HEINEKEN leert ons in een zijner landgenooten (2) eenen man kennen, welke de kunst

ver-

(1) CLEMENT, *Bibl. Cur.* T. IX. p. 380, 381. MERRIMAN, *Orig. Typ.* P. II. p. 17, 18. GOOKINGA, *Uitvind. der Boekdruk-kunst*, bl. 76. *Catal. rais. de Creyenna.* Vol. II. p. 17. *Catal. de la Serra Santander.* T. V. p. 16.

(2) *Nachrichten.* Th. II. p. 276, 277.

stond, om, met eenen daartoe vervaardigden stempel, het teeken van een oud meester op oude prentjes te plaatsen. — De ervaren figuursnijder, lettergieter en boekdrukker JOH. ENACHENDE, te *Haarlem*, hield zich reeds overtuigd, dat in het jaargetal van deze prent eene vervalsching had plaats gehad; dat er aanvankelijk had gestaan

Millesimo MCCC°

IIII° tertio

dat is 1473, doch dat men de talletter I had weggemaakt, en alzoo dit jaartal veranderd in

Millesimo MCCC°

IIII° tertio

dat is 1423: van welke wegmaking of uitkrabbing zich de overblijffelen alsnog vertoonen in de streep | vóór die III gevonden wordende. Wat hier van zij; zeker is het, dat die streep zeer duidelijk zichtbaar is, en dat dezelve daar ter plaats in geenen deele behoort, waarvan men zich door de beschouwing van het stuk zelve kan overtuigen.

Ten vierde; al ware er geen de minste grond, om aan eene zoodanige vervalsching te denken, dan nog strekt het aanwezen van een jaargetal in eene prent geenszins ten zekeren bewijze, dat dezelve werkelijk in dat jaar gegraveerd of gedrukt zij. Men kent een aantal gedrukte boeken, achter of onder welken verkeerde jaargetallen geplaatst zijn: wij hebben daarvan eene geheele lijst opgemaakt, die wij welligt eenmaal aan het letterminnend publiek zullen mededeelen. Hetzelf-

de

de heeft omtrent de prenten plaats gehad, waar van wij de volgende proeven zullen aanvoeren.

Wij beginnen alzoo met een plan van *Parijs* in houtsnede, hetwelk door eenen CRUCHE (een vormsnijder van de zestiende eeuw in *Frankrijk*) zoude gesneden zijn en het jaartal 1226 voeren. Dan het bedrog werd reeds door PAPILLON ontdekt, en het bleek, dat dit jaargetal met de pen geschreven was (1).

Zoo verhaalde dezelfde PAPILLON, dat hij in zijn veertiende jaar had gezien acht houtsnede-prenten van den jare 1284 of 1285, voorzien met de namen van *Alexander Albini Cunio* en *Isabelle*, voorstellende eenige geschiedenissen van ALEXANDER DEN GROOTEN. HEINEKEN, ondertusfchen, spreekt van deze prenten als van een romangeschiedenis, ten blijk, hoe weinig geloof aan derzelve bestaan behoort te worden geslagen (2).

Men had voorgegeven, dat in de Bibliotheek te *Lyon* eene houtsnede met het jaargetal 1376 zoude voorhanden zijn; doch het is zeker, dat dezelve niet bestaat (3).

Eene prent met het jaartal 1384 en den naam van *Scholing te Nuremberg*, berustende in de Bibliotheek der Akademie te *Lyon*, wordt met alle reden mistrouwd en al mede als onecht verworpen (4).

In

(1) *Neue Nachrichten*. p. 129.

(2) *Nachrichten*. Th. II. *Parade*. p. XXXVI. DAUMOU. *Analyse*. p. 116. *Neue Nachrichten*, p. 194-115. VON MURR, *Journal*. Th. II. p. 84.

(3) *Neue Nachrichten*. p. 143-144.

(4) *Journal encyclopedique*, 1783. T. II. pag. 124. DAUMOU, l. c.

In den Catalogus van P. BEHAIM (pag. 75) wordt eene passie aangehaald, uit elf prenten bestaande, met het jaartal 1400; en volgens MURR bevond zich eene plaat van dezelve passie in de verzameling van den Heer SILBERAD te *Neurenberg*. Ondertusfchen twijfelt de Heer HEINEKEN aan de echtheid van dit jaartal; er bijvoegende, dat een door hem van *Orleans* bekomen prent met het jaartal 1440 is heerkend voor het werk van JOHAN SEBALD BEHAM, een leerling van ALBERT DURER, en alzoo niet ouder, dan van het begin der zestiende eeuw (1).

Het jaartal 1443, op eene andere prent, in het *Karthuizers Klooster te Buxheim* gevonden wordende, en beschouwd als in dat jaar gedrukt, is daarop gefchreven (2).

WOLFGANG KNORR, graveur te *Neurenberg*, heeft eene prent bekend gemaakt, welke men voor het afbeeldfel van *Israël van Mechelen* wil doen doorgaan, op welke gefchreven staat: *das Portrait von Israël gemalt und geflochten von ihm selbst* 1445. Doch dat dezelve in dat jaar zoude zijn gegraveerd, wordt niet geloofd (3).

FOURNIER spreekt van eene prent van *Augustin Hirschyogel*, met het jaartal 1445. Ondertusfchen is het buiten tegenspraak, dat deze prent nonderd jaren later, en alzoo in 1545 is vervaardigd, vermits *Hirschyogel* omstreeks het

(1) *Journal &c. T. II. p. 193. Neue Nachrichten. p. 278, 279. JANSSEN, Esai. T. I. p. 235, 236.*

(2) JANSSEN, *Esai. T. I. p. 236, 237. Neue Nachrichten. p. 143.*

(3) *Neue Nachrichten. p. 438, 439.*

het laatstgemelde jaar en vervolgens bloeide, en zijne prenten meermal met de jaren 1547, 1548 en 1549 gemerkt zijn (1).

Vervolgens haalt SANDRART eene prent aan van het jaar 1455; doch het is uitgemaakt, dat dezelve van veel later datum is (2).

Nog zoude men het jaargetal 1460 hebben gevonden op eene prent bij den Heer *Bourlac de Montredor te Parijs*; dan welk jaargetal daarop in later tijd zal zijn gesteld, vermits naderhand bleek, dat op een anderen afdruk van deze prent geen jaargetal was geplaatst (3).

Voorts spreekt KNOOR van eene koperen prent van het jaar 1461; aan welks bestaan echter al mede geen geloof wordt geslagen (4).

Eene houtsnede-prent in folio-formaat, door den *Abt DE MAROLLES* aangevoerd, op welke de, ze woorden gevonden worden: *Choprint t'Anwerpen by my Phildery de figursnider* (5), zal even weinig afdoen. HEINEKEN beschouwde dezelve als niet vóór het jaar 1470 in het licht te zijn verschenen. Ze voert geen jaargetal; en het is bekend, dat, tot zelfs in het laatst der zestiende eeuw, deze en gene stukjes door *figuursnijders* zijn gedrukt. Meer dan een derzelve

be-

(1) FOURNIER, *Diessen*, p. 55. MEERMAN, *Orig. Typ.* P. I. p. 254, note (dx). *Idée Générale*, p. 236, note (f). JANSSEN, *de l'Invention*, p. 212.

(2) JANSSEN, *Essai*, T. I. p. 139, 140, 238, 239. *Nouv. Nachrichten*, p. 374, 391.

(3) *Nouv. Nachrichten*, p. 315.

(4) *Ibid.* p. 392, 392.

(5) *Idée Générale*, p. 197, 198. JANSSEN, *Essai*, T. I. p. 210. DE LA SERNA SANTANDER, *Dict. Bibl.* T. I. pag. 54.

bezitten wij in onze verzameling, en daaronder van *Jan Eyoutzoon* en *Harmen Janszoon Muller*, *figuursnijders* te *Amsterdam*, van 1540 tot 1600.

Eindelijk (want het zal onnoodig zijn meerdere voorbeelden van dezen aard aan te voeren) heb ik thans voor mij liggen een *Bly-cynde spel*, getiteld: *'s Quaedt syn Meester loont*, van den bekenden Amsterdamschen dichter *Theodorus Rodenburgh*, gedrukt te *Amsterdam*, bij *Paulus van Ravesteyn* voor *Dirck Pietersz. Voskyl*, in den jare 1618, in quarto. Tegen de opdracht van dit stukje aan *Alesq. Quakels* vindt men den afdruk van het emblema of zinnebeeld van de Amsterdamsche Rederijkkamer *in liefde bloeiende*, geheel in hout gegraveerd, en daarop het jaartal 1528. Men treft deze prent in meerdere *Treur- of Blijspelen* van dien tijd aan, welke op die kamer gespeeld, of door leden van dezelve vervaardigd zijn. Hoe zeer men nu op deze prent zeer duidelijk het jaartal 1528 leest, zoude men zich geweldig vergissen, indien men dezelve wilde houden voor een maaksel van dat jaar, daar de minstgeoeffendste reeds met den eersten opslag van het oog overtuigd moet zijn, dat dezelve in veel later tijdkring, en wel omstreeks het begin der zeventiende eeuw, vervaardigd is. Het jaartal 1528 staat welligt alleen op eene belangrijke époque met betrekking tot die kamer, mogelijk wel op het aannemen van de zinspreuk: *in liefde bloeiende*. — En wie zal ons nu verhalen, welke de aanleidende oorzaak is geweest van het plaatsen van het jaartal 1413 op de prent van den *H. Christoffel*? Er staat toch niet bij, dat

de-

dezelve in dat jaar is gegraveerd of gedrukt. Kan niet de schilderij, de teekening of het beeldwerk, waarna deze prent vervaardigd is, dit jaarmerk hebben gedragen, en door den graveur letterlijk zijn nagevolgd (1)? Of kan niet wellicht het jaar 1423 voor het een of ander klooster, dorp, gemeente of stad, met betrekking tot dezen Heilig, eene bijzondere époque hebben uitgemaakt? (2)

En, eindelijk, in de vijfde plaats, vóór een oogenblik voorondersteld zijnde, dat dit jaargetal 1423 op deze prent alleen gesteld was, met het bepaalde oogmerk, om daardoor aan te duiden, in welk jaar dezelve gegraveerd of gedrukt was; ook dan nog kan dezelve in geenen deele ten nadeele van *Haarlem* worden aangevoerd, of ten bewijze verstrekt, dat de Boekdrukkunst in *Duitschland* of in *Mentz* zoude zijn uitgevonden. Intmers wij zijn het met alle onzijdige beoordeelaars eens, dat *niet* de vervaardiging der *speelskaarten*, of der *heiligen* of andere *afbeeldingen*, met of zonder woorden of letters, zelfs niet de

overname van het jaargetal op de prent, kan als bewijs overgenomen worden. (1) Op dezelfde wijze heeft men in sommige oude gedrukte boeken het jaargetal of het geheele onderschrift, zoo als het in handschriften of vroegere uitgaven gevonden werd, overgenomen: zoo als, om slechts een paar voorbeelden op te noemen, met de *Uitronantie van Dr. Haville* van 1448 en de *Memorietrajectus van 1470* heeft plaats gehad.

(2) Zoo was, bij voorbeeld, het jaar 1345 belangrijk voor de Heilige stede (thans de Nieuwezijds Kapel) te *Amsterdam*, uit hoofde van het vermeende mirakel aldaar in dat jaar geschied; en het is ook om die reden alleen, dat dit jaargetal op de stielprent van het verhaal van die wonder, te *Amsterdam* van jaar 1345 uitgegeven, is gegraveerd.

vervaardiging van geheele *bladsijden*, waartoe de letters in een en dezelfde houten plaat of bord zijn gegraveerd, voor de eigenlijke Boekdrukkunst te houden zij, daar dit slechts eene prent- of plaafdruk kan genoemd worden; maar dat, wanneer wij van de Boekdrukkunst spreken, wij alsdan alleen bedoelen zoodanige stukken of werken, welke met *beweerbare* letteren zijn gedrukt. En, wanneer wij nu, op het voetspoor van anderen, aannemen, dat de speelkaarten welligt reeds in de laatste helft der veertiende, of in het begin der vijftiende eeuw zijn bekend geweest, en dat dezelve vermoedelijk aanleiding hebben gegeven tot de vervaardiging der heiligen: dan laat het zich geredelijk denken, dat men weldra, immers in of omstreeks het jaar 1423, het zij dan te *Haarlem* in *Holland*, of wel hier of daar in *Duitschland*, op het denkbeeld kan zijn gekomen, om onder of bij deze heiligen eenige letters of woorden ter uitduiding of opheldering te graveren, en hen alzoo, als het ware, op eene verbeterde wijze het licht te doen zien. Het kan dus zeer wel te zamen gaan, dat deze *H. Christoffel* werkelijk ten jare 1423 is gedrukt, dat KOSTER zelfs tot deze prent geene de minste betrekking heeft (1), en dat,

(1) Niets, ondertusfchen, wederspreekt de mogelijkheid, dat deze prent het werk van KOSTER zij. Hij toch, als vermoedelijk in of omstreeks den jare 1370 geboren zijnde, had in of omstreeks het jaar 1420 reeds den ouderdom van vijftig jaren bereikt, en, indien hij, zoo als sommigen op vrij goeden grond vermoenen, zich reeds in of omstreeks 1422 met het drukken van kleine stukjes heeft bezig gehouden, is het niet onwaarschijnlijk

dat, met dat al, de eer der uitvinding der eigenlijke Boekdrukkunst aan hem moet worden toegeschreven, indien, namelijk, slechts wordt aangetoond, immers op aannemelijke gronden waarschijnlijk gemaakt, dat hij, vóór het aanwezen der Mentzſſche drukkerij, stukken met losse beweegbare letteren gedrukt en voortgebragt heeft: en dit hebben wij, zoo wij vermoenen, door al het hiervoren aangevoerde overtuigelijk doen zien en boven alle bedenking geſteld.

ſchijnlijk, dat hij den eigenlijken *letterdruk* door *figuren* en *afbeeldingen van heiligen* heeft doen voorafgaan, die, hier en daar verspreid, welligt aan *andere aanbidding* hebben kunnen geven, deze voorbeelden na te volgen.

B I J V O E G S E L,

behoorende tot bl. 97 en 99.

In den *Catalogus* van den Graaf MAC-CARTHY vindt men (N°. 149) een exemplaar van de *Openbaring van Johannes*, en (N°. 134) van de *Biblia Pauperum*.

En tot bl. 461.

Zie ook VAN WIJN, *Historische Avondstonden*, bl. 325, 326.

~~—————~~

B I J

B I J L A G E A.

(Behoorende tot bladz. 69.)

V E R G E L I J K I N G

VAN HET EERSTE BLAD VAN DEN

SPIEGEL ONZER BEHOUDENISSE,

VOLGENS DRIE ONDSCHIEDEN UITGAVEN
EN EEN HANDSCHRIFT.

De eerste regels zijn gevolgd naar de eerste uitgave.

De tweede naar de tweede uitgave.

De derde naar een Handschrift van 1464.

De vierde naar de uitgave van VELDENAAR van 1483.

E E R S T E K O L O M.

(H)	Ier	begint	die	spiegel	der
(H)	—	begint	dat	spiegel	—
(H)	—	—	—	spiegel	—
H	—	—	die	—	—

menschliker behoudnisse O

menscheliker ——— —

————— (1) ———

————— ———

ec machi daer in sien dat hi

— mach hi ——— ———

————— ——— ——— ——— hy

eck(*) ——— ——— ——— ——— hi

mits

mits viants bedroch v'doēt
 — — — — — verdoēt
 — — — — — v'doemt
 — (s)vyants — — — — — verdoēt

is Eñ hoe fi ou'mits d' berm
 — — — — — hi — — — — —
 — — — — — — — — — — —
 — Ende — — — — — fi ou'ermits der barm

hticheit gods weder v'foēt fi Lucifer hier o
 herticheit — — — — — v'foent — — — — — om
 — — — — — — — — — — —
 herticheyt goods — — — — — verfoent — — — — — omme

v'hief hi hē tegē god sinē ewegē scepper eñ ī
 — ... — — — — — teghē — — — — — ewighen — — — — — in
 verhief — — — — — — — — — — — ewighē scepper — — — — —
 — — — — — hy — — — — — teghen — — — — — finen ewighen scej per ende --

enē ogēblic is hi vā der hoecheit der hemelē
 — — — — — oghēblic — — — — — vanden — — — — —
 enen oghenblick — — — — — d' — — — — — d' hemelen
 — — — — — oghenblic(4) — — — — — der hoecheyt der — — — — —

neder v'worpē in der hellē Eñ om deser faken
 — — — — — verworpē — — — — — hellen — — — — — defar fakē
 — — — — — u'worpē — — — — — d' — — — — — deser — — — — —
 — — — — — gheworpen — — — — — der — — — — — Ende — — — — — faken

willē dacht god dz mēschlikē geflacht, te scepp
 — — — — — — — — — — — dat mēschelike gheslacht — — — — —
 wille — — — — — — — — — — — menschelike — — — — —
 — — — — — (5) — — — — — menschelycke — — — — —

ge bedrieger. ende mits de mōde sprekēde be
 — bedriegher. Ende — des monde sprekende —
 ghe ————. En ——— mōde ————
 — bedrieger ende met den monde⁽¹³⁾ sprack⁽¹⁴⁾ —

bedriegēde woorde tot dē wiue becoerde dat wyf
 bedrieghende ——— den — bocoerde — —
 ——— woordē — — becoerde — —
 bedriechlycke woerden tottē —⁽¹⁵⁾ becoerde — —

als mīste voersuchtich. houdēde. adā dē mā wi
 — — voersuchtich. houdende. adam den man —
 — minste voersichtich ————
 —⁽¹⁶⁾ minsten ————

fer eñ scalker te wesen Eñ ghinc tottē wiue
 — ende — — Ende — tot den —
 — eñ — — Eñ — — —
 — ende scalker — —⁽¹⁷⁾ Ende — totten —⁽¹⁸⁾

alleē wefende sōd' den man. want die viant
 alleen ——— fonder ————
 alleē ————
 allene was ———— vyant

lichteliker bedrieget die alleē is dā die ghe
 ——— bedrieghet — alleen — vau — —
 ——— ——— alleē — dan — —
 ——— bedriecht⁽¹⁹⁾ — alleen — — —

fellen heeft. Die man is van god in dē padise
 — heft — — — — den paradise
 fellē heeft⁽²⁰⁾ — mā — — — —
 fellen — — — — vā — — dē — —

B I J L A G E.

TWEEDE KOLOM.

ouergeset en dat wyf is gescapē vā d' ribben
 ouergheset ende — — — ghescapē vander — — —
 — — — en — — — — — — — — — ribbē
 — — — ende — — — — — ghescapen — — — ribben

des slapēde mās. Si is gemaect vā haers m
 — — — slapende mans — — — ghemaect — — — — —
 — — — slapendē — — — (21) Sy — — — — — van — — — — —
 — — — slapende — — — Si — — — — — — — — — — —

ās sīde en is de man gegeuē voer eē mede ge
 ans — — — ende — — — den — — — ghegeuen — — — een — — — ghe
 — — — en — — — — — — — — — ghegeuē — — — — —
 ās — — — ende(22) — — — — — ghegheuen — — — — —

fellinne welke waert sake dat si in haer ge
 — ghe
 fellinne welke waert sake —
 fellinne welke waert sake — (23) — — —

geuen eer volstaē had nūmermeer en had si
 — — — — — volstaen —
 — — — — — volstaē — — — nūmermeer —
 gheuen(24) — — — volstaen hadde nūmermeer(25) — — — hadde — — —

vā den mā enich v'driet geledē Mer si den viāt
 van — — — man — — — verdriet — — — . — viant
 — — — dē — — — — — v'driet — (26) — — — — —
 — — — den — — — — — verdriet gheleden — (27) — — — — — vyant

geloeft heeft en harē god gelikē woude heu
 gheloeft — — — haren — — — gheliken — — — . hee
 geloeft — — — harē — — — gheskē —
 gheloeft — — — ende(28) haren — — — gheskē — (29) heu

et si v'dient vā de man moyenisfe telide en v'd
 ft—verdiēt van dē — — — — — lidē — verd
 — v'dient — — — — — v'd
 et—verdiēt—den — moeyenisfe — liden eude verd

riet Dat wyf geloefde de viant en niet den m
 — — — gheloefde den viāt — — — — —
 — — — — — viant — — — die —
 — — — — — vyant ende — den —

an mer die mā heeft dat belieft en toe gela
 — — — man beeft — belieft — toe ghela
 — — — heeft — — — — —
 — — — — — ende — — —

ten al wast ōwillichlic. Dat wyf begerde o
 tē — wft onwillichlic. — — — — — begerde —
 ten — wast onwillichlike — — — — — begerde —
 — — — onwillichtic — — — — — begerde —

p die man dat hi mit haer etē woude die hi f
 — — — — — met hair etē — — — — —
 — den — — — mit haer eten — — — — —
 — ten — — — met — — — — —

oe mīnede dat hi at om dat hi haer niet bed
 o mīnede — — — — — — — — — —
 — mīnede — — — — — — — — — —
 — minnede(30)— — — — — — — — — —

roeuē en foude. Salomō aēbede die afgodē ō
 rouen — — — — — acnbedede — — — — — om
 roeuē — — — Salomon aenbedē — — — — —
 rouen — — — — — (31) — — — — — afgoden —
 der

der mīnē wille nochtā en v'moede hi daer om
 — — — — — . — — — — —

d' m̄ȳnen — — nochtans — — — — —
 der mīnen — — . nochtan⁽³²⁾ — — vermoede — — —

niet dat si god ofte gode warē Alfo at adā mz
 — — — — — waren — — — — — mit
 — — — — — godē — — — — — adam —
 — — — — — goden wareu Alfoe — — — — — met

haer om d' mīnnē wille nochtā en geloefde hi
 — — — — — der minnē — — . — — — — — ghelofde —
 — — — — — d' m̄ȳnen — — . nochtans — — ghelofde —
 hare — — der minnen — — . nochtan⁽³³⁾ — — — — —

niet dat god gelike mocht Daerom fōdichde
 —⁽³⁴⁾ — — — — — gheliken — — . — — — — — fōdichde
 —⁽³⁵⁾ — — — — — ghelikē — — — — — — — — —
 —⁽³⁶⁾ — — — — — gheliken — — — — —⁽³⁷⁾ — — — — —

dat wijf meer dā die man wantse geliic god
 — — — — — dan — — — — — ghelyc — —
 — — — — — — — mā — — — — —
 — — — — — — — man — — si ghelyck —

waende te w'den Eñ dede d' voert op eē grote
 — — — — — werden Ende — — — — — daer — — — — — een — —
 — — — — — werdē Eñ — — — — — — — — — — — — —
 — — — — — werden Ende⁽³⁸⁾ — — — — — — — — — — — — —

sonde om dat si harē mā mit smeken tot son
 — — — — — haren man — — — — — — — — —
 — — — — — harē — — — — — smekē — — — — —
 — — — — — haren — — — — — met smeken — — — — —

d.

dē toech Al ist dat in dē text der bibelen foe
 — — — — — den — — — — — biblern
 — — — — — datter — dē — — — — — d' bibelē openlic
 — — — — — isfet dat — den — — — — — der bybelen foe

TUSSCHENVOEGSELEN OF VERMEERDERINGEN.

(1) In welken openbaer wert. die valle d'menschen Ende die manier d'wedermakinghe. In defen spiegel so mach een man merken om wat saken wil scepper alre dinghen den mensch ghescapen heeft.

(2) foe (3) des (4) foe (5) foe (6) weder (7) van
 (8) hi dacht (9) altyt (10) eenrehandē (11) dat (12) foe
 (13) foe (14) hi veel (15) ende (16) tēn (17) dan dat wyf
 (18) daer si (19) een

(20) Aldus dan so heeft die viant eum onse moeder v'scalst Dat menschelike gheslachte leydende tot d'wreder doot Daer om is dat die man ghescapen is in den acker van damascho ende dat wyf is ghemaect in den paradise.

(21) God heeft volma dat wyf bouen den man ghecert want hi se in d' stat d'wellusten ghemaect heeft. Niet en heeft hise ghemaect van den slime d'eerde. alle den man Mer van den becn. ende van den vleische des slapende mans. ende edelen op dat si van den voet ghemaect wese. van den manniet en soude verfinact wesen. Noch van den hoofde. op dat si bouen den man gheen heerlicheit hebben en soude.

(22) si (23) eer die haer (24) was (25) foe (26) want
 (27) heeft (28) si (29) foe (30) als (31) die (32) foe
 (33) foe (34) hi (35) hi (36) hi (37) foe (38) si

B I J L A G E B.

(Behoorende tot bladz. 69.)

V E R G E L I J K I N G

VAN HET LAATSTE BLAD VAN DEN

SPIEGEL ONZER BEHOUDENISSE.

E E R S T E K O L O M.

T ryck d' hemele is gelyk dē X maechdē
T — — hemelē — gelyck — — maēchdē
Dieftrengicheit des rechters wert bewyst in dē tienmaechden
Dat rycke der hemelen is ghelyc X maechden

Daer in der ewāgelien of v'telt wort die wife
daer — — ewāgeliē — — — — wert Die —
Daer — d'ewageliē wil een parabel of v'telt — — —
daer — der ewageliē — — — — — vertelt wort. die —

---

maecdē en vuodē die duuase maechdē gheē
maechdē — woude — dwafe maechden gheen
— — — — woudē den dwafen geen
maechden — wouden — — dwafe maechden gheē

---

oli geuē bidē welkē schyt dat die heiligē dē er
oly — — — — — — — — — — v'
oli gheuē By — schynt — — heiligē den —
olie gheuen. biden welcken — — — — heylighen — ver
* * oer-

oerdelē in genen dīgē melidich sel vūesen Die
 ——— i ghene dighē medclidich — wese —
 oerdeldē in ghenē dinghen ——— en — wesen (1) —
 ——— fellen ———

wife maechdē bespottedē dē duuase maechden
 ——— die dwase maechden
 ——— bespotteden die dwase
 ——— die ——— maechden

doē si sagē dat si ghīgē tot die v'coepers d'oliē
 doe — saghē ——— v'cops d'olien
 Doe — sagē ——— ghingē ——— v'copers d'oliē
 doē — saghē ——— ghingē ——— vercopers d'olien

En also felt schinē dē heiligē die v'doemden te
 En — — — — v'doemdē —
 En — — — — heyligē — verdoemde —
 En — — — — heylighen — verdoemdē —

bespottē eu ysende tot die v'copers d'olien of
 ——— En seynde ——— d'olyē —
 ——— En seynde ——— d'oliē of
 ——— en eyschen ——— vercopers d'olien. —

si seggē ghi hebt die euuege vroechede v'cocht
 — segghē ——— ewige ———
 — seggē wouden ——— ewige ——— v'coft
 — seggē wouden ——— ewighe ——— vercoft

om ydel wellust. alle die aelmoesen en goede
 ——— aelmoesē ———
 ——— wallust (*) AHe — aelmisen ———
 ——— wellust. alle — aelmisen ende —
 die

dīe gi gedaē hebt. heb di v'coft ō mēſchelijke lof
 — ghi — — — — — om — — — — —
 — — gedaen — — — — — ommēſchelijk — (3)
 — — ghedaē — — — — — vercoft — mēſchelijke —

wat baet u nu hou'dicheit en ydel glorie Siet
 — — — — —
 — — — — — u houerdicheit — — — — — (4)
 — foe — — — houaerdicheyt — — — — —

nu hoe goet die gode vuerkē vuarē die gi v'
 — — — — — goede werkē warē — — — — —
 — — — — — waren — — — — —
 — — — — — dat gode werken waren — — ver

ſmaet hebt. en wat batē u alle die tytlike dī
 rocht — — — — — bate — — — — — dīn
 kocht — — — — — u batē — — — — — tytlyke —
 ſmadet — — — — — ende — baten u — — — — — tytlycke —

gē die gi ōtfagē hebt Doen die duuafē mach
 ghē — ghi — — — — — Doe — dwafē mach
 ghen — — — — — ontfangē — — — — —
 — — — — — ontfangen — — — — — Doen — — — — —

dē ā de vuiſe gheē ōtfemhticheit en vōde ſochtē
 — ī dē wiſē — — — — — ontfermh'ticheit — — — — — ſochten
 — in — wifen gheen ontfermh'ticheit — vondē — — — — —
 — aen die wyſe(5) — — — — — onden foe ſochtē

ſi ōtfemhticheit ā dē brudegō en badē hem dat
 — ōtfmh'ticheit ī — — — — — hē — — — — —
 — bermh'ticheit an — — — — —
 — ontfermh'ticheyt — brudegom — — — — —

* * *

mē

T W E E D E K O L O M.

ten vueret tghetal ; anhangheu of ghesceyt
 tē wert ————— anhāghē — ghesceyt
 — ————— anhāgē ofte ghesceit
 ten — dat ghetal aenghehanghen of ghesceyt

Dat ordel fal gehādelt vnordē biden getaleñ
 — oerdel — ghehādelt werdē bidē getal—
 — — fel gehandelt — — ghetal—
 — — fal ————— worden bi den — ende

ahāge. eñ fal v'uult vnerdē bidē ewiger ghescei
 anhāgē. — — vuult werdē bid' ewiger ———
 — — fal v'uult ————— ghescey
 aenhanghen. ende fal veruult werden -der ewigher ghesceie

denisse des goeds eñ des quets Die heer fal eē
 — — goets — — qets — — — — — een
 denis — — — — — quaets — — — — — fel —
 denisse — — — — — — — — — — — fal eē

yghelick ordelen na getal fyre v'dieastē vuāt hi
 yghelic oerdelē — — — — — v'diētē wāt —
 — — naet ghetal fynre v'dientē want—
 yghelycken oerdelen naedat — — — — — verdienstē ———

heeft getelt al ofe w'kē eñ woerdē eñ heeft be
 — — — — — werkē — — — — —
 — ghetelt alle onse — — — — — woerde — — — —
 — — al — — werken — — woerden. — — hi — —

teykēt alle gedachtē vullie eñ wtgāck alle die
 — — — — — wille — — — — —
 teikent — — — — — wtganck — — — —
 teykent — ghedachten. hi heeft oeck ghemerct — — — —

tyt ős gegeuen heeft hi meret hoe fi is uut
 — ons ghegeuē — — ghemeret — — wt
 — — gegeuē — — — — —
 — die hi — ghegheuen — hoe dat wi hem ghebrayct

ghegeuen. hy heeft oec getelt alle gauen die
 ghegeuē. hi — — — ghetelt — gauē —
 — — — — — — — — —
 hebbē. — — — — — — — — —
 — — — — — — — — —

wi 5tfāgē hebbe hoe wifē vutgegeuē hebbē
 — — — hebbē — — — wtghegeuē — — —
 — ontfangē — — — — — — — — —
 — — — — — — — dat — wtghegeuen hebben.

en hoe lāc vuisse befetē hebbe. Also dit vorfē
 — — — wifē — — — hebbe. Alle — voerfē
 — — lanc — — — hebbe. — — — — —
 — — — dat wifē befeten hebben Also — — —

t is dat hi nu telt fel hi dā in d' vuaghē hāgē en
 it — — — — — — — — — wagē hāghē —
 — — — — — — — — — dan — — waghē hangē —
 — yt — — mē hier vertelt dat — — — — wagē — — —

ien(10) tonē voer eē iegelikē vā vuat w'dē dat fi fy
 — — — — — enē ygelickē — wat — — — — —
 — — — — — ygelike — — — weerdē — — — fyn
 — — — — — eē ygelic — — — — — dz — — —

en dā fel vā also grot' vuidhtē wesen eē hellie
 En — fal — fo — — — wichtē — — — een hellie
 — — fel — — — groter — — — wese — — — hellinc
 en dan foe salt foe grote wichte wesen — — — — —

eēs

eēs erms menchē. alle hōdert taleutē gouts.
 eeps. arms menſchē — — — talentē — — —
 — — — armē — — — — — hondert talenten — — —
 vā enē — — — mēſche. als — — — talentē — — —

deſ paeus of des Keyfers Veel meer fal vue
 — — — — — Keifers. — — — — — we
 — — — — — Keyfers — — — — —
 vā den — — — vā dē — — — — —

gē eē ey gegeuē ſōd' doot ſōdē dā ūgetelt gout
 — — — ghegeuen ſond' — — — ſōde — — — ongetelt — — —
 ghen een — — — ghegeuē fonder — — — ſonde Dan onghetellet — — —
 ſen eē eye ghegeuē ſond' — — — ſondē. dan ongetelt — — —

mit doot ſōden Meer fal wegē met deuocien
 — — — — — — — — — weghē mit deuocien
 — — — — — — — — — fel wegē — — — — —
 mz — — — ſondē — — — fal — — — met deuociē

eē pr̄ nr̄ dā eē heel fouter mit v'driet ende fou
 een — — — een — — — — — en̄ ſō
 — — — pater noster dan — — — — — — — fon
 eē — — — — — gheheel — — — met verdriet — — —

der aendach Ten lesten ſo fal volgen phares
 — — — aendacht — — — lestē — — — — — — —
 — — — (11) — — — — — — — fel volgē — — —
 d' andacht — — — lesten ſo fal volgen — — —

dats ſtridīge want wat getal d' quādē falge
 — — — ſtridīghe. wāt — — — — — goedē — — — — —
 — — — ſceidinghe want dat ghetal der goeder ſelghe
 — — — ſtridinghe — — — — — — — quaden dat fal — — —
 ſceidē

ſceidē w'dē vā gefelſcap d' heiligē dā fo ſullen
 — — — — — ſellen
 ſceydē werde vant ghefelſcap der heylighē Dan—ſellē
 ſceyden werden van dat ——— der heylighen: eñ dan foe
 ſellen

die v'doemde gaen mitten duuelen ī die helle
 — — — — — mittē duuelē — — — — —
 — — — — — mit den — — — — — d' hellē
 — verdoemde gaē metten duuelen — die helle.

eñ die goede. ſellē gaen ī diē ewige vroechde
 — — — — — gaē — — ewighe — — — — —
 — — — — — in — ewige — — — — — gods
 — — — — — ſellen gaen — — ewighe — — — — — Laus deo

TUSSCHENVOEGSELEN OF VERMEERDERINGEN.

(1) Ende ſi ſellen Ummer hen weygheren te geuen den olie der
 ontfermherticheit Ende ſellen hen v'bliden ende v'uroechden van
 d'wrake

(2) Gaet tot den vercopers ende coept u andere

(3) ende ydel glorie

(4) Wat is alle luſte ende lof d'werelt

(5) maechden

(6) ende en vonden bi hem gheen ontfermherticheit Mer ſi
 hoerden van hem

(7) wert gheſcreuen

(8) wert gheſcreuen

(9) aldus

(10) Dit woord behoort hier ia 't geheel niet — dit is mo-
 gelijk tot blinden gebezigt en alzo, bij vergiſing, tot in of aan
 het begin van dezen regel verſhoven.

(11) te leſen

Merkelijke verden *Spiegel onzer Behoudenis*,
beiden van RMAN en het andere den Heer
ENSCHEDÉ te

Volgenkemplaar van den Heer
MEERMAN.

berwozpen steen.

..... Iepdē si daertoe den be-
wozpen st wanden hem seer bequāe
daertoe b atsteen. Ende tot so gza
ten mraak chedē si alle Ende seide
hem wat is toecomende betwefen te
dē Xpistu was in synre passien die
pen steen Ende is ghemact die slot
synre bereiſenisse Doe is bernolt
pheitie des gzaoten profectis Ende in
timmering heeft hy son bluet ghe
boer moer Ende boer den steen
re heplichschaem O phesu laet ons
so leuen in dinen tempel moghen
dinen Na

Psalm 124 Het is ij mathe 9 33.

B I J L A G E D.

(Behoorende tot bladz. 456.)

TAFELS-WIJZE VERSPREIJING DER KONSTEN, HANDTWERCKEN, AMBAGHTEN EN NEERINGEN ONDER DEN GILDE VAN ST. LUCAS SORTEERENDE EN SLAGHREIJCKENDE.

Overste gedeelte bestaende bij die van de Konst, als	{	Schilders.	Meesters. Vrije gasten, handelaers. Discipulen, leerlingen, jongens.
		Gefellighe Konstenare als	1 Plaetsnijders, etsers. 2 Glaesfchrijvers, verlichters. 3 Beeldtsnijders, houders, off gieters. 4 gemenghde konsten, als <table border="0" style="display: inline-table; vertical-align: middle;"> <tr> <td style="font-size: 2em; vertical-align: middle;">}</td> <td> architecten. landtmeeters. alle mathematice. alle feltfame konstige werklieden. </td> </tr> </table>
}	architecten. landtmeeters. alle mathematice. alle feltfame konstige werklieden.		
St. Lucas Gilde.	{	dependenten of aenbehoorige der Konsten als	Groffschilders. Vergulders, stoffeerders, spiegelmaeckers. Affzetters, wewebriefjens maeckers. Primuurders, huysverwers. Stoeldreijers, gefchilderde houtkramers. Geleybackers en verkoopers. Druckers off maeckers. alle wie verwe, penfeel off graeffijfer gebruikt ofte eenijge beeldtwercken maeckt. alle die iets den konste raekende handelt off verkoopet.
		needer-gedeelte bestaende uijt de handtwercken, ambaghten en neeringhen van deesen Gilde, als	1 Goud en Zilverfmeeden. 2 Boeckbinderen, druckers, en zerters. 3 Koperflagers, geelgieters. 4 Tin- en loodtgieters, orgelmakers, pompmakers, leijdeckers. 5 Glasmaeckers en verkoopers. 6 Borduurwerckers, tapjt, en damaste beeldtwerckers. 7 Nlickwerkers, lantaernmaeckers, en alle die mette bout soudeeren 8 IJzerkramers, en uijtdraghers off draeghters.

I N H O U D.

Voorberigt.	. . . . .	Bl. 1.
Inleiding.	. . . . .	— 3.
Hoofdst. I.	De Spiegel onzer Behoudenis is het eerste Boek met beweegbare en gegoten letteren gedrukt.	— 23.
— II.	Vergelijking van de taal en spelling van drie onderscheidene uitgaven en een handschrift van den Nederduitschen Spiegel onzer Behoudenis. —	67.
— III.	Papiermerken van den Spiegel onzer Behoudenis en andere oude werken. —	72.
— IV.	Beschrijving der stukken door LAURENS JANSZOOM KOSTER te <i>Haarlem</i> gedrukt.	— 91.
— V.	LAURENS JANSZOOM KOSTER. —	139.
— VI.	Oude afbeeldingen van LAURENS JANSZOOM, ALBERT VAN OUWATER, JAN VAN HEMSEN, JAN MANDIN en VOLKERT KLAASZ.	— 156.
— VII.	Onderzoek of KOSTERS nakelingen de boekdrukkerij hebben voortgezet.	— 160.
— VIII.	Diefstal bij LAURENS JANSZOOM KOSTER.	— 173.
— IX.	Verbetering en volmaking der Boekdrukkunst te <i>Mentz</i>	— 196.
— X.	Proces van JOHAN GUTTENBERG met GEORGE en NICOLAAS DRITZEHEN, te <i>Straatsburg</i> in 1439.	— 260.
— XI.	Getuigenissen van uitlandsche schrijvers ten voordeele der stad <i>Haarlem</i> . —	271.
— XII.	Keulsche Kronijk van 1499.	— 279.
— XIII.	Latijnsche Bijbel, gedrukt te <i>Mentz</i> tusschen de jaren 1450 en 1455. —	317.
	***	Hoofdst.

I N H O U D,

- Hoofdst. XIV. Getuigenissen van JAN VAN ZUREN en DIRK VOLKERTSZ. KOORNHERT ten voordeele van *Haarlem*. . . . . Bl. 318.
- XV. HADRIANUS JUNIUS. Deszelfs verhaal en verdediging van hetzelfde. — 326.
- XVI. KAREL VAN MANDER. . . . . — 355.
- XVII. Onderzoek der bedenking, dat in geen boek staat vermeld, dat hetzelfde bij KOSTER of zijne nakomelingen is gedrukt. . . . . — 367.
- XVIII. Onderzoek der bedenking, dat KOSTER of zijne nakomelingen de aanspraak van *Mentz* niet hebben tegengesproken. . . . . — 373.
- XIX. Onderzoek wegens de stilzwijgenheid der Kronijkschrijvers van de uitvinding van KOSTER te *Haarlem*. — 377.
- XX. Onderzoek over den ouderdom van den Spiegel onzer Behoudenis, en wie de drukker van dat boek zoude zijn, volgens HEINEKEN en DE LA SERNA SANTANDER. — 380.
- XXI. Onderzoek, of de oudste prentwerken uit *Duitschland* oorspronkelijk, en naderhand in de *Nederlanden* zijn nagedrukt. . . . . — 422.
- XXII. Tegenstrijdigheden in de verhalen der schrijvers voor *Mentz* en *Straatsburg*. . . . . — 431.
- XXIII. Prenters-gild te *Antwerpen* in 1442. — 446.
- XXIV. LODEWIJK VAN VAELBEKE, uitvinder van de kunst van *stampien*. — 458.
- XXV. JAN BRIT OF BRITON. . . . . — 463.
- XXVI. Afbeelding van den Heiligen CHRISTOFFEL. . . . . — 466.
- Bijlagen A. B. C. D.

AAN-

AANWIJZING DER PLATEN.

- Pl. I. N°. 1 en 2. Papiermerken van de *Spiegels onzer Behoudenis* en *andere oude werken*, te *Haarlem* gedrukt. . . . . Bl. 72.
- II. Gedeelte van een blad van de *Ars Moriendi*. — 104.
- III. Wapens in de prenten van het *Hooglied*. — 106.
- IV. N°. 1. *Donatus*, houtsnede. . . . . — 112.
- — „ 2. Drukform van een *Horarium*. — 112.
- — „ 3. Afbeelding van LAURENS JANSEN Z O O N. . . . . — 156.
- — „ 4. ————— ALBERT VAN O U W A T E R. . . . . — 156.
- — „ 5. Onderschrift onder de prent van S T. C H R I S T O F F E L. . . . . — 468.
- V. N°. 1. *Nederduitfche Spiegel onzer Behoudenis*, eerste druk. . . . . — 128.
- — „ 2. Hetzelfde werk, tweede druk. — 130.
- — „ 3. *Latijnsche Spiegel*, eerste druk. — 134.
- — „ 4. Hetzelfde werk, tweede druk. — 135.
- VI. N°. 1. LAURENS VALLA, *Facecie Morales*. . . . . — 163.
- — „ 2. LUDOVICUS DE ROMA, *de Singularibus*. . . . . — 166.
- — „ 3. Andere proeve uit hetzelfde boek. — 166.
- — „ 4. *Donatus*. . . . . — 170.
- VII. ALEXANDER GALLUS, *Grammatica*. — 180.
- VIII. N°. 1. *Bijbel*, gedrukt te *Mentz* tusfchen 1450 en 1455. . . . . — 197.
- — „ 2. *Pfalmbboek*, gedrukt te *Mentz*, bij J. FUST en P. SCHEFFER, in het jaar 1457. . . . . — 197.

BERIGT VOOR DEN BINDER.

Plaat I, N°. 1 en 2, te stellen tegenover Bladz. 72.

— II te stellen tegenover . . .	— 104.
— III ————— . . .	— 106.
— IV ————— . . .	— 112.
— V ————— . . .	— 128.
— VI ————— . . .	— 164.
— VII ————— . . .	— 180.
— VIII ————— . . .	— 198.

LETTER- EN OUDHEIDKUNDIGE

VERHANDELINGEN

VAN DE HOLLANDSCHE

MAATSCHAPPIJ

DER

WETENSCHAPPEN

TE HAARLEM.

TWEEDE DEEL.

TE HAARLEM,

BIJ A. LOOSJES, Pz.

MDCCCXVL

